

L 68-4
L 169

F. Loja

Valodniecības
PAMAT-
JAUTĀJUMI

68-4
169

L
4

J. Loja

Valodniecības PAMAT- JAUTĀJUMI

Otrais, pārstrādātais izdevums

IZDEVNIECIBA «ZVAIGZNE»
RIGĀ 1968

4
Lo 260

Vija Lāča Latv. PSR
Valsts bibliotēka

~~68-49.16.2~~

0306120163

PRIEKŠVārDS

Valodnieka interešu loks aptver valodu visumā un līdz ar to konkrētas valodas un viņu problēmas.

Valodniecība apskata valodu, viņas būtību, pazīmes, funkcijas, izcelšanās un attīstības likumības un valodas faktu pētīšanas metodes.

Mūsu dienās valoda ir kļuvusi par pētniecības priekšmetu ne tikai valodniecībā, bet arī filozofijā, matemātikā un loģikā.

Šī grāmata sprauž par uzdevumu orientēt lasītāju vispārīgajos valodas jautājumos, kas var interesēt studentus-filologus, valodu skolotājus, rakstniekus, dzejniekus, žurnālistus un vispār katru cilvēku, kurā pamodusies plašāka interese par valodu.

Autors šajā darbā centies izklāstīt valodniecībā pieņemtās atziņas mūsdienu līmenī. Pēc marristu aplamās mācības un arakčejeviskā režīma sagrāves valodniecība Padomju Savienībā un ārpus tās robežām guvusi daudz svarīgu sasniegumu. Tos apgūt ir mūsu uzdevums.

Kā savos lekcijuursos Leningradas, Maskavas un Rīgas augstskolās (1926—1957), tā arī šajā grāmatā autors centies izteikties saprotami, bez liekiem svešvārdiem.

Latviešu lasītāju ērtības labā darbs pamatots galvenokārt uz latviešu valodas parādībām.

Tā kā pašlaik skolotāji un avīžnieki vienprātīgi aizstāv patskaņu garumu apzīmēšanu svešvārdos, tas — vienības labad — darīts arī šai grāmatā, gan ar dažām atkāpēm. Šīs grāmatas rakstībā ir dažas īpatnības: lietotas formas *lietavietis*, *augšlejas*, *bebris*, *artiklis*, *rudenis* u. c.; visās darbības vārdu tagadnes formu un divdabju izskaņās rakstīts īss *a*, piemēram, *teicam* un *sakam*, *teicat* un *sakat*, *teicas* un *sakas*, *teicams* un *sakams*;

vietniekvārds *viņš* attiecināts arī uz nedzīviem priekšmetiem; tādos vārdu savienojumos kā *salīdzinoši-vēsturisks* lietota svītriņa.

Otrajā izdevumā izveidotas jaunas nodaļas — par iekšējo rekonstrukciju, par prozodēmām, par distantiem, par transliterāciju. Daudzas nodaļas stipri pārstrādātas. Lai lasītājs labāk varētu orientēties grāmatā, izveidots sīkaks satura rādītājs.

Ar valodniecības vēsturi saistītās problēmas plašāk aplūkotas autora 1961. gadā izdotajā grāmatā «Valodniecības vēsture».

Autors

1967. gada martā

IEVADS

1. VALODNIECĪBAS BŪTĪBA

Valodniecības pētīšanas priekšmets ir valoda.

Valodniecība pēta valodu visumā, valodas sistēmu, valodas funkcijas, valodas izcelšanos, attīstību utt. Valodniecība pēta arī rakstību, tās dažādās sistēmas un vēsturi. Valodniecībai, tāpat kā katrai zinātnei, ir arī praktiska nozīme.

2. VALODNIECĪBAS VIETA ZINĀTŅU SISTĒMĀ

Valodniecība un filoloģija

Valodniecībai ļoti tuva ir filoloģija. Bieži tās pat sajauc.

Filoloģija, kas burtiskā tulkojumā no grieķu valodas nozīmē «mīlestība uz vārdu», ir zinātnisku mācību kopums par kādas tautas (piemēram, latviešu) vai etniski, kulturāli un vēsturiski saistītas tautu grupas (piemēram, baltu) valodu, rakstniecību un tautas dzejisko daiļradi — folkloru. Filoloģija pēta, skaidro, komentē un tulko tekstus, rakstu pieminekļus. Tā uzskata valodu nevis par mērķi, bet tikai par līdzekli, atslēgu tautas garīgās kultūras krātuvēm.

Sākumā filoloģija bija zinātniska nodarbošanās ar visu, kas saistīts ar runāto vai rakstīto vārdu. Ar laiku filoloģija sāka diferencēties. No vienas puses, galvenās vērības pievēršana pašam vārdam, pašai valodai radīja valodniecību. No intereses par konkrēto materiālo saturu izveidojās literatūrzinātne un folkloristika.

Ne vēsture un etnogrāfija (kā domā P. Šmits), ne arī mitoloģija, ticējumi (kā domā J. Endzelīns)¹ filoloģijā neietilpst.

Mūsu dienās filoloģija pastāv gandrīz vienīgi mazāk diferencētajā austrumtautu zinātnē. Tāpēc ar vārdu «filoloģija»

¹ J. Endzelīns. Ievads baltu filoloģijā. Rīgā, 1945, 5. lpp.

bieži saprot mazāk diferencētu valodniecību — bez stingras salīdzinoši-vēsturiskās metodes.

Kā filoloģijas palīgdisciplīnas jāmin *paleogrāfija* — mācība par rakstīto burtu veida maiņu pēc laikmetiem un zemēm, *epigrāfika* — seno uzrakstu pētīšana, *tekstoloģija* — zinātne par pareizā teksta noskaidrošanu un citas.

Filoloģijas uzdevums ir skaidrot, komentēt un tulkot literārus tekstus, tāpēc filoloģijai šaurā nozīmē tuvu klāt pieslejas tulkošanas darbs kā teorētiskā, tā praktiskā plāksnē.

Tā kā visu tautu locekļu lielum lielais vairākums prot tikai vienu valodu un arī tās divas trīs valodas, kuras prot izglītotākā tautas daļa, ir tīrais nieks pret gandrīz trīs tūkstošiem pasaules valodu, tad kļūst saprotama tulkošanas teorijas un prakses lielā nozīme vispasaules kultūrā.

Valodniecības sakari ar citām zinātnēm un patstāvība

Tā kā valoda ir sabiedriska parādība, kas cieši saistīta ar attiecīgo tautu un tās *vēsturi*, tad tā pilnīgi saprotama tikai sakarā ar tautas vēsturi.

Valodas pētot, jāiepazīstas arī ar *etnogrāfiju* — zinātne, kas pēta tautu sadzīvi, ieražas, garīgās un materiālās kultūras attīstību. Sevišķi bieži etnogrāfijas atziņas nākas izmantot, pētot novadu dialektus, kā arī vārdu nozīmes un to pārmaiņas.

Arheoloģija (zinātne, kas pēta seno tautu kultūru pēc lietišķiem pieminekļiem — seniem darba rīkiem, ieročiem, traukiem, rotaslietām utt., ko atrod, atrokot cilvēku senmītnes un senās kapu vietas) dod valodniekiem iespēju atrast daudzu vārdu reālās nozīmes.

Svarīga valodniekiem ir *antropoloģija* (zinātne par cilvēka bioloģisko dabu un izcelšanos) un tās nozare *paleoantropoloģija* (mācība par seno cilvēku), kas dod iespēju pētīt zināma rajona senos iedzīvotājus, viņu izvietojumu un pārvietošanos.

No otras puses, vēsturnieks, etnogrāfs, arheologs un antropologs izmanto valodniecisku pētījumu sniegtās atziņas.

Valodniecībai ir sakars arī ar *loģiku* un *psiholoģiju*.

Tā kā domāšana ir operēšana ar jēdzieniem un mēs varam domāt, tikai nostiprinot jēdzienus ar valodas vārdiem, tad kļūst saprotams valodniecības sakars ar loģiku, kas ir zinātne par domāšanas likumiem un kategorijām.

Valodniecības sakars ar psiholoģiju izpaužas tā, ka psiholoģija starp citu pēta domāšanas procesu un tā izpaušmi valodā.

Loģika un psiholoģija savkārt plaši izmanto valodniecības atziņas.

Valodniecībai ir sakars arī ar *fiziku* (*akustiku*), *fizioloģiju* un *logopēdiju*.

Valodniecības nozare fonētika, pētījuma valodas skaņu fizikālo pusi, vairākos jautājumos (analizējot skaņas stiprumu, toņa augstumu, tembru, skaņu izplatīšanos gaisā utt.) saskaras ar fizikas nozari akustiku.

Tā kā fonētika pēta arī runas orgānu funkcijas, tā zināmā mērā saskaras ar rūnas orgānu fizioloģiju un cilvēka anatomiju.

Akadēmiķa Pavlova skolnieka Sergeja Dobrogajeva pētījumi par runas fizioloģiju liek pamatus logopēdijai, kas pēta skaņu iemaņas, šo iemaņu traucējumus un pilnvērtīgas runas izstrādes noteikumus.

Kaut gan valodniecība saskaras ar vairākām zinātņu nozarēm, tomēr tā ne ar vienu no šīm zinātnēm nesaplūst. Katrai no tām ir savi, pilnīgi patstāvīgi pētīšanas objekti, savi uzdevumi un savas metodes.

Valodniecība ir pilnīgi patstāvīga zinātne ar savu patstāvīgo pētīšanas objektu, uzdevumiem un metodēm. Šo svarīgo atziņu pirmoreiz formulēja ievērojamais franču valodnieks Sosīrs: «Valodniecības vienīgais un īstenais objekts ir valoda.» Šī Sosīra ideja par valodas specifiku, patstāvību ir ārkārtīgi svarīga. Valodniecība ir patstāvīga zinātne. Viņas objektu — valodu — nedrīkst sajaukt ar citu zinātņu pētīšanas objektiem. Nedrīkst arī vienas valodas likumības pārnest citā valodā.

Valodniecības objekta specifiku Sosīrs izsaka vēl citādi, proti: «Valoda ir forma un nevis substance», tā ir izpausme, izteiksme un nevis saturs. Valoda ir domas veidošanas un izteikšanas līdzeklis, bet nevis domas saturs. Nedrīkst valodnieciskas vienības un kritērijus jaukt ar nevalodnieciskiem, nedrīkst uz valodu pārnest citu zinātņu — loģikas, psiholoģijas, fizioloģijas likumības. Loģicisms, psiholoģisms un fizioloģisms nepamatoti loģizē, psiholoģizē vai fizioloģizē valodas faktus, skaidro valodas parādības pēc satura — ko tās izsaka un nevis pēc formas — kā tās izteiktas.

Taču jāatzīst, ka, būdama forma, valoda paredz substanci, saturu. Valoda jāpēta ne pati par sevi, bet kā svarīgākais sazināšanās līdzeklis, mūsu domu un jūtu izpausmes līdzeklis. Valoda ir domas materiālā forma. Valodā izteiktas domas un jūtas kļūst uztveramas citiem. Ar to valoda dara iespējamu cilvēku kultūras pastāvēšanu un attīstību, viņa kļūst par rakstniecības un visu zinātņu instrumentu. Kā sazināšanās līdzeklis valoda ir nepieciešams priekšnosacījums cilvēku sabiedrības pastāvēšanai un attīstībai. Valoda dara iespējamu pieredzes, kultūras uzkrāšanu, saglabāšanu un tālāknošanu.

3. VALODAS MATERIĀLU AVOTI

Dažādu valodas parādību pētīšanai ir nepieciešams plašs un drošs valodas materiāls. Ir trīs avoti, no kuriem valodas pētnieks var gūt valodas materiālu, — dzīvā tautas valoda, rakstnieku valoda un dažādie rakstu pieminekļi.

Vissvarīgākais valodas avots ir dzīvā tautas ikdienas valoda ar tās izloksnēm. No tautas valodas var gūt bagātīgu materiālu pētniecības darbam leksikas, frazemātikas, fonētikas, morfoloģijas un sintakses novadā.

Izkopta un krāšņa valoda ir mūsu labāko rakstnieku un dzejnieku darbos.

Arī senie rakstu pieminekļi var daudz dot, sevišķi vecu vārdu un nozīmju ziņā.

4. VALODAS PRAKTISKĀ PRASME UN ZINĀTNISKĀ PĒTĪSANA

Ar valodu var iepazīties divējādi — praktiski un zinātniski. Citiem vārdiem sakot, mēs izšķiram praktisku valodas prašanu un zinātnisku valodas (vai valodu) pētīšanu.

Valodu mēs apgūstam praktiski, kad mācamies tajā runāt, lasīt un rakstīt. Kad visas šīs prasmes apgūtas, mēs praktiski valodu protam.

Valodas praktiskas prašanas nozīme ir ļoti liela. Protot kādu valodu, mēs varam sazināties ar zināmās tautas pārstāvjiem, lasīt grāmatas tās valodā, tulkot no vienas valodas otrā utt.

Pavisam citāda ir zinātniskā valodu pētīšana. Tās uzdevums ir izziņāt valodas būtību, īpašības un attīstības gaitu.

Protams, starp praktisko valodas prašanu un zinātnisko valodas pētīšanu ir sakars.

Praktiski valodu varam iemācīties arī bez teorijas, tīri empīriski (sarunājoties). Tomēr zinātniskā valodniecība, sniedzot dziļāku ieskatu valodas parādību būtībā un izcelsmē, kā arī paskaidrojot valodas mehānisma darbību, atvieglo valodas praktisku iemācīšanos un paceļ to augstākā līmenī.

Zinātniska valodu pētīšana nav iespējama bez vairāku valodu praktiskas prašanas. Taču starp praktisku valodas prašanu un zinātnisku valodas pētīšanu ir liela atšķirība. Var visā pilnībā prast vairākas valodas un nekā nezināt par valodu zinātni.

Jāšķir sinhronija — valodas pētīšana viena — mūsdienu laikmeta skatījumā un diahronija — valodas pētīšana vēsturiskā plāksnē, vairāku laikmetu griezienā. Nedrīkst šos viedokļus jaukt, nedrīkst mūsdienu valodas aprakstā iejaukt valodas vēsturi.

Runātājam svarīgāka ir sinhronija, jo runātāji kādā valodā parasti neapzinas valodas attīstību.

Zinātniska valodu pētīšana var būt teorētiska vai vēsturiska.

Teorētiskā valodas pētīšana aplūko valodu kā sistēmu, cenšoties valodas parādības tvert jēgas sakarībā un parādīt valodas elementu funkcionēšanu un mijiedarbību valodas sistēmā.

Vēsturiskā valodas pētīšana cenšas atklāt valodas izcelšanos un parādīt tās attīstības gaitu. Vēsturiskā valodu pētīšanā valodnieki balstas uz salīdzinoši-vēsturisko metodi.

5. KONKRĒTĀ UN VISPĀRĪGĀ VALODNIECĪBA

Pastāv tikai atsevišķas, konkrētas valodas. Bet tajās varam novērot arī daudz vispārīgu parādību, kas kopējas daudzām vai pat visām valodām. Tāpēc izšķir konkrēto un vispārīgo valodniecību.

Konkrētā valodniecība pēta atsevišķas (piemēram, latviešu, krievu un citas) valodas.

Vispārīgās valodniecības priekšmets ir valoda vispār vai kāda valodu saime (piemēram, indoeiropiešu valodas) vai nozare (piemēram, baltu valodas).

Vispārīgajā valodniecībā nodibina galvenās valodu zinātnes nozares un nosaka to attiecības, noteic un pilnveido valodu pētīšanas metodes.

Vispārīgajā valodniecībā tiek izvirzīta un risināta virkne svarīgu jautājumu — valodas būtība un funkcijas, valodu paveidi, valodas attiecības ar domāšanu, valoda un sabiedrība, valoda un rakstība, valodas izcelšanās un valodas vēsturiskās attīstības likumības, valodu saimes pēc kopējās izcelšanās un radniecības pakāpes un valodu tipi pēc to gramatiskās iekārtas, valodas un dialektu savstarpējās attiecības, valodu mijiedarbība, vārds un tā nozīmes, gramatiskās kategorijas un to izpausmes līdzekļi dažādās valodās, vārdšķiras, teikums utt.

Vispārīgā valodniecība balstas uz atsevišķu valodu zinātniskiem pētījumiem, vispārinot šo pētījumu rezultātus.

6. VALODU ZINĀTNES PRAKTISKĀ NOZĪME

Katra teorija ir cieši saistīta ar praksi. Starp teoriju un praksi pastāv mijiedarbība. Sevišķi Padomju Savienībā lielu vērbu pievērš teorijas un prakses vienībai.

Arī valodniecībai ir milzīga praktiska nozīme daudzās un dažādās cilvēku darbības nozarēs.

Praktiskās valodniecības nozares ir literāro valodu nodibināšana un normēšana, rakstības regulēšana, pareizrūnas normēšana, tulkošanas prakse, terminoloģijas izstrādāšana un pilnveidošana, vārdnicu sastādīšana, metodika, logopēdija utt.

Katrai no šīm it kā tīri praktiskām nozarēm ir izveidojusies arī sava teorija — līdzšinējās prakses sasniegumu vispārinājums un nākošā praktiskā darba apgaismotāja.

Literāro valodu nodibināšana un normēšana. Tā kā literārā valoda ir visai tautai kopīga valoda, kuras svarīgākā iezīme ir tās normatīvais raksturs, tad bez valodnieciskas (dialektoloģiskas, vēsturiskas, salīdzinošas) analīzes un fonemātiskās sistēmas noskaidrošanas nav iespējams pareizi atrisināt jautājumu par vadošā dialekta izvēli literārajai valodai un par literārās valodas normām.

Visos gadījumos, kad valodā ir vairāki varianti, jānoskaidro, kā tie cēlušies, kā katrs no tiem iekļaujas valodas sistēmā, kurš vairāk izplatīts, vairāk pierasts literārajā valodā, kurš no tiem vairāk atbilst literārās valodas attīstības tendencēm, utt. Bez iepriekšējas teorētiskas analīzes un zinātniska pamatojuma nav iespējama nopietna literārās valodas normēšana.

Rakstības regulēšana. Rakstībai ir milzīga nozīme tautu dzīvē.

Izstrādāt alfabētu, nodibināt rakstību un izveidot vienotu ortogrāfiju kādai tautai, kurai tādu nav bijis, nav iespējams bez valodas fonēmu sistēmas noteikšanas, t. i., bez valodniecības.

Tāpat valodas zinātnes palīdzība nepieciešama, normējot, pilnveidojot vai reformējot pastāvošo pareizrakstību, izstrādājot ortogrāfijas likumus un sastādot pareizrakstības vārdnīcas.

Arī uzvārdu, vietvārdu, ielu un iestāžu nosaukumu un svešvārdu rakstību nevar pienācīgi izveidot bez valodniecības palīdzības.

Arī lietderīgu stenogrāfijas sistēmu nav iespējams izstrādāt, nekonsultējoties ar valodniekiem, nenoskaidrojot valodas gramatisko iekārtu.

Pareizrūnas normēšana. Tikpat liela nozīme, varbūt pat vēl lielāka nekā pareizrakstībai, kulturālā sabiedrībā ir pareizrūnai, jo visi sabiedrības locekļi taču vairāk runā nekā raksta. Skolotāju, aktieru, radiofona diktoru, gidu un citu arodu pārstāvju darbā svarīga nozīme ir pareizai, literārai, vienotai izrūnai. Pareizrūnas jautājumi visās zemēs ir daudz mazāk apspriesti nekā pareizrakstības jautājumi. Tāpēc pareizrūnas kārtošana ir ļoti aktuāls jautājums.

Tulkošanas prakse. Ļoti liela nozīme valodniecībai ir arī tulkošanas praksē. Tulkotājiem jāstudē ne tikai labi tulkojumi un labāko rakstnieku oriģināldarbi, bet arī gramatikas un dažādas vārdnīcas.

Terminoloģijas kārtošana. Zinātnei un tehnikai attīstoties, valoda kuplinas ar jauniem terminiem. Izstrādājot jaunus zinātniskus, sabiedriski-politiskus un tehnikas terminus, terminoloģijas komisijām vajadzīga valodnieciska konsultācija — kādi

atvasinājumi atbilst zināmās valodas sistēmai un kādi tai neatbilst utt.

Praktisku gramatiku, vārdnīcu un citu valodas mācību grāmatu sastādīšana. Labu gramatiku un vārdnīcu izstrādāšana nav domājama bez valodas zinātnes palīdzības.

Metodika. Arī dzimtās valodas un citu valodu mācīšanas metodikas jautājumi nav zinātniski pamatojami bez valodniecības. Mācot kādu citu valodu, ļoti svarīgi ir zināt tās attiecības ar skolēnu dzimto valodu.

Logopēdija. Fonētikas un vispār valodniecības palīdzība nepieciešama arī logopēdijai. Runas trūkumu ārstēšanai un novēršanai nav droša pamata, ja ārsts vai pedagogs neorientējas valodas skaņu artikulācijās.

VALODNIECĪBAS VISPĀRĪGIE JAUTĀJUMI

Ir šādi vispārīgi valodniecības jautājumi: 1) kas ir valoda, 2) valodu paveidi, 3) valodu klasifikācija, 4) valodas izcelšanās, 5) valodas attīstība, 6) valodnieciskā paleontoloģija un 7) valodas pētīšanas metodes.

A. KAS IR VALODA

Valoda ir ļoti sarežģīta un daudzpusīga parādība.

Valoda jeb runas spēja piemīt tikai cilvēkam, tā atšķir cilvēku no dzīvnieka. Valoda raksturo arī tautu, nāciju, atšķir vienu tautu no otras. Valodai ir liela sabiedriska nozīme kā sazināšanās līdzeklim, citu cilvēku ietekmēšanas līdzeklim un kultūras ierocim. Bet valodai ir milzīga loma arī atsevišķa cilvēka domāšanas procesos.

Pēc Sosīra izšķir valodu un runu.

Valoda (franc. *langue*) ir zināma potence, iespējamība, runas parādību būtība — valodas sistēma, gramatiskās kategorijas, sintaksiskie modeļi utt.

Runa (franc. *parole*) ir valodas realizācija runas plūsmā — konkrēts runāts vai rakstīts teksts.

Valoda un runa ir savā starpā cieši saistītas un viena bez otras nav domājamas.

Valoda ir sistēma, t. i., atsevišķu sastāvdaļu organiski saistīts veselums. Arī valodas vēsture ir apskatāma kā valodas sistēmu maiņa.

Valodas sistēma ir struktūra, t. i., vienota hierarhiski veidota sistēma. Struktūru veido dažādi līmeņi jeb stāvi — leksika, fonētika, morfoloģija, sintakse, kas atrodas hierarhiskā sakarā. Līmeņi ir stingri jāšķir. Jānosaka katra līmeņa specifika un arī katra līmeņa atsevišķo vienību specifika.

Apskatīsim valodas dažādās funkcijas jeb raksturīgās pazīmes.

Valoda ir 1) viena no svarīgākajām cilvēka pazīmēm, 2) viena no svarīgākajām tautas un nācijas pazīmēm, 3) saziņšanās līdzeklis, 4) ietekmēšanas līdzeklis, 5) domāšanas līdzeklis, 6) cilvēka apziņas izpausmes līdzeklis, 7) kultūras ierocis, 8) izziņāšanas līdzeklis.

1. VALODA KĀ CILVĒKA PAZĪME

Starp specifiskām cilvēka pazīmēm, kas parāda lielo, kvalitatīvo lēcieni no dzīvnieka uz cilvēku (stāvgaite, roku atbrīvošana no iešanas un izmantošana darbam, apzinīga dzīve sabiedrībā utt.), liela nozīme ir valodai.

Cilvēku valoda krasī atšķiras no dzīvnieku kļiedzieniem. Dzīvnieku kļiedzieni izteic viņu stāvokli un reizē ar to signalizē par šo stāvokli citiem sugas biedriem. Cilvēku valoda ir sabiedriski un vēsturiski attīstīta sistēma, kas vispārinātā veidā apzīmē priekšmetus un parādības.

No visām būtēm pasaulē tikai cilvēks ir apveltīts ar apzinīgu, artikulētu valodu. Papagaiļi un strazdi spēj atdarināt tikai valodas ārējo čaulu — skaņas, bet ne tās saturu. Valoda ir cilvēka košākā rota, kas mūs paceļ tālu pāri dzīvnieku valstij.

Loģiskā domāšana jeb domāšana jēdzienos kā tieši ar valodas vārdiem saistīta parādība arī piemīt tikai cilvēkam. Tikai cilvēks spēj veidot zinātnes un mākslu, kas palīdz izprast īstenību, lai tad to pārveidotu.

Tātad valoda ir viena no vissvarīgākajām, specifiskajām cilvēka pazīmēm.

Valoda vienmēr ir kolektīva (ģints, cilts, tautības, nācijas un perspektīvā visas cilvēces) kopīgs piederums, bet tā ir vajadzīga arī katram kolektīva loceklim.

2. VALODA KĀ TAUTAS UN NĀCIJAS PAZĪME

Valoda ir vissvarīgākā tautas pazīme. Katra tauta runā kādu vienu valodu.

Marksisms saprot nāciju kā vēsturiski izveidojušos, stabilu cilvēku kopumu, kuru apvieno kopīga valoda, teritorija, ekonomiskā dzīve un kopīgas rakstura īpatnības, kas izpaužas kultūras kopībā.

Sajā nācijas definējumā pirmā vieta ierādīta valodai. Katrai dzīvai valodai ir nepieciešama tauta vai nācija, kas apzinas savu vienību.

Valoda spilgtāk par visiem citiem faktoriem parāda tautas savdabību. Valodai ir liela nozīme tautas un nācijas vienības izveidošanā, uzturēšanā un stiprināšanā. Arī pati tautas valoda

kā vistautas, starpšķiru sazināšanās līdzeklis ir vienota. Ar valodu gan var izteikt arī šķirisku saturu, bet pati valoda nav šķiriska. Šķirisks var būt gan domu saturs, bet ne domu forma, kas vienīgā interesē valodniecību.

Valoda ir viens no svarīgākajiem nāciju veidojošiem faktoriem. Vairākām nācijām var gan būt viena kopīga valoda, piemēram, angļu valoda ir kopīga divām nācijām — angļu un ziemeļamerikāņu. Bet nav un nevar būt nācijas bez visai nācijai kopīgas vienotas valodas. Nācija ir dzīva tikai tik ilgi, kamēr dzīva tās valoda. Tiklīdz zūd valoda, zūd arī pati nācija.

Nacionālās valodas vēsturiski izveidojas uz kāda novada dialekta pamatiem, ar laiku papildinot savu leksiku un frazemātiku arī ar citu dialektu vārdiem un izteicieniem.

Nacionālā valoda parasti balstas uz tādu dialektu, kurā dialektālās īpatnības neparādas pārmērīgi spilgtā veidā, kurš ir saprotams arī citu dialektu runātājiem un, galvenais, kura teritorijā atrodas kāds lielāks centrs, kam ir plaša politiska un ekonomiska nozīme tautas dzīvē. Šāds centrs saista pie sevis arī citu dialektu pārstāvjus, un tie ir spiesti iepazīties ar šā apvidus valodu, tai pielāgoties un izplatīt to ārpus tās sākotnējām robežām.

Svarīgs apstāklis katrā valodā ir tās iekšējais dzīvais spēks. Jo stiprāks ir šis spēks, jo valoda ir patstāvīgāka un noturīgāka pret svešām ietekmēm. Lielāks šis spēks ir tad, kad stiprāka ir šās valodas runātājas tautas vienība, nacionālā pašapziņa, dzimtenes mīlestība, mīlestība uz savu dzimto valodu.

Savu valodu parasti zaudē mazāk kulturāla tauta — vienalga, vai tā ir iekarotāja vai iekarotā.

Tā, piemēram, senie maķedonieši, uzvarējuši grieķus, apguva grieķu valodu un nesalīdzināmi augstāko grieķu kultūru, bet paši kā tauta gāja bojā. Pie turku-tatāru tautām piederīgie bulgāri, mūsu ēras 7. gadsimtenī ielauzušies Balkānu pussalas ziemeļaustrumos un pakļāvuši tur dzīvojošos slāvus, aizmirsa savu dzimto valodu un apguva iekaroto, kulturālāko slāvu valodu, tādējādi pārvērdamies par tagadējiem slāviskajiem bulgāriem.

Bet vispār katra dzīva valoda ir nacionāli savdabīga, un tai piemīt stipra tieksme pastāvēt.

Par valodas nozīmi tautas dzīvē skaisti izteicies lielais krievu pedagogs K. Ušinskis, salīdzinādams to ar dzimtenes nozīmi: «Valodai ir vēl lielāka nozīme nekā dzimtenei. Zaudējusi dzimteni, tauta var rast sev jaunu dzimteni. Bet, zaudējusi valodu, tauta to vairs nevar atgūt un beidz pastāvēt kā tauta.» Tā senprūši 17. gadsimtenī un polābi 18. gadsimtenī, zaudējuši savas valodas, pārstāja pastāvēt kā tautas.

Valoda ir tautas vērtīgākā manta, tautas garīgās kultūras vērtību izpausmes, veidošanas un saglabāšanas līdzeklis.

Tautas, nācijas kultūra izpaužas tās valodā. Un, no otras puses, valoda veido pamatu nacionālajai kultūrai. Tautas kultūra uzplaukumu var sasniegt tikai dzimtajā valodā.

3. VALODA KĀ SAZINĀŠANĀS LIDZEKLIS

Svarīgākā valodas sabiedriskā funkcija ir būt par cilvēku sazināšanās līdzekli.

Valoda kā cilvēku sazināšanās, domu apmaiņas un saprašanās līdzeklis sabiedrībā kļūst par organizējošu faktoru. Bez sazināšanās un domu apmaiņas nav iespējama ne ražošana, ne citāda sadarbība, ne pati sabiedrības pastāvēšana.

Daudzu valodu pastāvēšana šķēļ cilvēci un ierobežo valodas kā sazināšanās un savstarpējas saprašanās līdzekļa nozīmi. Proti, saprašanās ir iespējama tikai tad, ja cilvēki prot vienu un to pašu valodu.

Tā kā pasaulē pašlaik ir apmēram 3 tūkstoši valodu, tad kļūst saprotama vajadzība mācīties svešvalodas. Tikai viena pieņemta vispasaules valoda būs sazināšanās un saprašanās līdzeklis pilnā apmērā.

Padomju Savienības tautām bez savas dzimtās valodas par savstarpējās sazināšanās līdzekli noder krievu valoda kā saprašanās līdzeklis starp visām Padomju Savienības tautām. Arī svešvalodas mēs mācamies daļēji tāpēc, lai varētu sarunāties ar citu tautu piederīgajiem.

4. VALODA KĀ IETEKMĒŠANAS LIDZEKLIS

Valoda ir spēcīgs citu cilvēku prāta, jūtu un gribas ietekmēšanas līdzeklis.

Visskaidrāk šis valodas ietekmējošais spēks redzams agitācijas un propagandas darbā — kad runātājs cenšas virzīt klausītāju vai lasītāju jūtas un domas uz noteiktu mērķi vai cenšas izveidot klausītājos vai lasītājos noteiktu pasaules uzskatu.

Valodas ietekmējošais spēks izpaužas arī audzināšanas un izglītības darbā. Mācīties un mācīt citus var tikai ar valodas palīdzību. Lai mēs mācītu ko mācīdami — valodu, rakstniecību, filozofiju, vēsturi, matemātiku, astronomiju, — aizvien mācību pamatlīdzeklis ir valoda. Pie tam jāievēro, ka par audzināšanas un izglītības līdzekli vislabāk var būt dzimtā valoda.

Cilvēkus dziļi ietekmē dzejnieku un rakstnieku darbu valoda, kur vārds ir padarīts par mākslinieciskās izteiksmes līdzekli. Dailliteratūras valoda spēj varenī rosināt domas un modināt cildenas jūtas.

Bet arī ikdienas dzīvē ik uz soļa valoda, bieži vien mums pašiem nemanot, veic savu spēcīgo ietekmēšanas darbu.

Dažreiz neapdomāts, pārsteidzīgs vārds nodara lielu ļaunumu. Turpretim īstā laikā un vietā izteikts vārds spēj glābt cilvēku no pārsteidzīga vai kļūmīga soļa.

5. VALODA KĀ DOMĀŠANAS LĪDZEKLIS

Domas izsaka ar valodu, un pati domāšana risinas ar valodas palīdzību. Valoda ir domāšanas procesa ierocis, mūsu domu veidošanas līdzeklis. Apzinīga, loģiska domāšana iespējama tikai ar valodas palīdzību.

Parasti uzskata, ka domas jau iepriekš pastāvot cilvēka apziņā gatavā veidā un valoda tikai dodot ārējo ietēru jau gatavai domai, izteicot to. Tāda izpratne ir nepareiza. Domu un valodas attiecības ir daudz sarežģītākas. Gatavu, skaidru, noteiktu domu nav līdz tam laikam, kamēr tās nav nostiprinātas vārdos. Vārdi ne tikai formulē domu, bet arī veido to. Domas cilvēks veido ar vārdu palīdzību.

Vārds sākotnēji iemieso, ievieļo, ievieļo sevī nevis domu, nevis jēdzienu, bet to, kas ir mūsu apziņā līdz domas ievieļošanai vārdos — domas materiālu, parādības vispārīgo, nediferencēto priekšstatu.

Veidodams domas, cilvēks attiecīgo saturu sadala atsevišķās pazīmēs — jēdzienos un nosaka attiecības starp šīm pazīmēm — jēdzieniem. Veikt abus šos domāšanas procesus var tikai ar vārdu palīdzību.

Piemēram, mūsu acu priekšā atrodas vīgriežu cers. Mums ir tikai vispārīgs priekšstats par to. Bet, ja mēs šo vispārīgo priekšstatu sadalam atsevišķās pazīmēs, sastatam tās savā starpā un noteicam attiecības starp tām, tad dabūjam konkrētas domas par vīgriežu ceru, piemēram: «Vīgriezes zied», «Cik skaists ir ziedošs vīgriežu cers!»

Jēdzienus cilvēks atvasina no reālās īstenības. Jēdziens ir domāšanas darinājums, kas priekšmetā izdala būtiskās, tipiskās īpašības un attiecības. Cilvēka apziņā jēdzieni pārstāv reālu parādību atspoguļojumus vispārinātā veidā. Bet jēdziens balstas uz vārdu. Nepieciešamība sazināties ar citiem savas cilts vai tautas locekļiem radīja vārdus, kas nostiprina un izteic jēdzienus. Tikai valodas vārds kā ļoti vispārīgs spēj ietvert, ievieļot sevī tikpat vispārīgu jēdzienu, palīdz to fiksēt, nostiprināt.

Ši jēdziena nostiprināšana vārdos, kas vajadzīga jau sazināšanās procesā, kļūst vēl nepieciešamāka domāšanas procesā. Tikai nostiprinādams jēdzienus vārdos, cilvēks var ar tādiem nostiprinātiem jēdzieniem brīvi rīkoties, risināt tālāk jēdzienu virknes, veidot veselu domu gājienu.

Vārdos ievieļotus jēdzienus cilvēks sastata visdažādākās

attiecībās (domādams pie tam par šo jēdzienu aizvietotām īstenības parādībām) un darina slēdzienus. Sādu divu vai vairāku jēdzienu savstarpēju sastatīšanu dažādu secinājumu izveidošanai sauc par loģisko jeb jēdzienisko domāšanu. Loģiskā domāšana piemīt tikai cilvēkam, tā iespējama tikai ar valodas palīdzību. Te valoda parādas kā domāšanas līdzeklis.

Ar valodas palīdzību cilvēks spēj apzīmēt un turēt prātā arī neredzamas un netaustamas lietas, piemēram, tādas kā taisnība, patiesība, pienākums, prāts, skaistums, vīrišķība, godīgums utt. Aptvert, izcelt un turēt prātā, domāt šādus jēdzienus cilvēks var tikai tādēļ, ka tam ir valoda. Citādi vajadzētu aprobežoties tikai ar neskaidrām, miglainām nojautām par šiem jēdzieniem.

Domāt var tikai ar vispārīgiem jēdzieniem un nevis ar priekšmetu konkrētiem priekšstatiem mūsu apziņā. Konkrēti priekšstati par priekšmetiem katram runātājam saistas ar viņa individuālo pieredzi, bet valoda ir sazināšanās līdzeklis starp diviem un vairākiem cilvēkiem. Tāpēc vārdi apzīmē nevis atsevišķus, konkrētus priekšstatus, bet vispārīgus, abstraktus jēdzienus, kas ir kolektīvās pieredzes rezultāts. Priekšstati kā īstenības priekšmetu individuāli tēli nevar noderēt par loģiskās domāšanas elementiem un līdzekļiem. Par tādiem noder tikai vispārīgi, abstrakti jēdzieni, kas apzīmē veselu priekšmetu vai parādību kategoriju.

Cilvēks var domāt tikai ar valodas formā, tikai ar vārdu palīdzību. Pat tad, kad cilvēks domā klusu, «pie sevis», viņš arī domā runas formā — ar klusu, bezskaņu «iekšējo runu».

Domāšana norisinās uz iekšējās runas pamatiem. Pēc tam iekšējā runa var gūt skaņu formu un tādējādi kļūt par īstu, skanošu runu.

Sazinādamies savā starpā ar valodas palīdzību, cilvēki apmainas domām, lai sarunu rezultātā panāktu savstarpēju saprašanu. Klausītājs saņem ne tikai gatavu runātāja domu, bet arī ierosinājumu radoši veidot šo domu tālāk.

Valodas attīstība ārkārtīgi pacēla cilvēka abstrahēšanas un vispārīnāšanas spējas. Tas cilvēkam deva iespēju no atsevišķiem novērotiem faktiem veidot zinātni.

Domāšana un valoda savstarpēji viena otru ierosina.

No vienas puses, doma attīsta valodu, attīstītāks domāšanas veids rada arī attīstītāku valodu.

No otras puses, arī valoda ietekmē domāšanu. Valoda gan spiež cilvēku pakļaut savu domāšanu vispār pieņemtām izteiksmes formām. Bet valoda arī attīsta domāšanu, jo iepazīšanās ar izkoptu valodu palīdz cilvēkam izkopt un papildināt viņa domāšanas paņēmienus, padarīt tos precīzākus un smalkākus. Līdz ar to valoda ir mūsu garīgās attīstības priekšnosacījums.

Tomēr visumā doma ir valodas vadītāja. Kas skaidri domā, tas arī skaidri izsaka savas domas.

Valodas un domāšanas vienība ir domāšanas un vienas no- teiktas valodas vienība tikai tad, ja cilvēks prot tikai vienu valodu. Ja cilvēks prot vairākas valodas, atziņu par valodas un domāšanas vienību vajag saprast kā vienību starp domā- šanu un vienu no valodām, kuras prot attiecīgā persona.

Domas nevar rasties un pastāvēt vienlaicīgi uz divu dažādu valodu pamata, bet tās var rasties un pastāvēt viena un tā paša cilvēka galvā pakāpeniski te uz vienas, te uz otras valodas pamatiem. Piemēram, Gogolis bērībā domāja un runāja ukrai- niski, bet vīra gados domāja un sacerēja savus daiļdarbus krievu valodā.

Daļa mūsdienu valodnieku uzskata, ka domāt var tikai vienā, proti, dzimtajā valodā. Nepieļaujamā kārtā identificē- dami domāšanu un valodu, viņi apgalvo, ka vienotas cilvēku domāšanas neesot, bet pastāvot tikai latviska, krieviska utt. «valodiskā domāšana».

Taču mums jāatzīst, ka dažādās valodās tikai domu ārējais izveidojums ir dažāds, bet pašu domu dažādība nav atkarīga no valodu gramatiskās iekārtas atšķirībām. Nepareizs ir ieskaits, ka dažādas valodas rosina runātājus un klausītājus izveidot dažādas domas. Robežas domāšanai nenosaka valoda, un vis- pār cilvēka domai nav robežu.

Gadījumos, kad cilvēks sarunājas ar citas valodas runātāju, parastos sazināšanās apstākļos domāšanas procesā nevar no- vērot divpakāpenību — tulkošanu no svešās valodas dzimtajā. Vārdu un izteicienu tulkošana dzimtajā valodā ir vajadzīga tikai svešvalodas mācīšanās sākumā. Pat ļoti vāji protot kādu valodu, runātājs cenšas izvairīties no tulkošanas, jo tā tikai traucē sazināšanās procesu. Arī iekšējā runā nevar manīt tulko- šanas elementus.

Teiktais izskaidro to faktu, ka cilvēkam, kas pilnīgi pārvalda divas valodas, bieži ir grūtības, tulkojot atsevišķus vārdus vai izteicienus no vienas valodas otrā. Tikai īpašu tulkošanas vingrinājumu rezultātā izveidojas tieši sakari starp dažādu va- lodu ekvivalentajiem vārdiem un izteicieniem.

6. VALODA KĀ CILVĒKA APZIŅAS IZPAUSMES LĪDZEKLIS

Valoda ir arī visu mūsu apziņas parādību — pieredzējumu, novērojumu, domu, jūtu, vēlēšanos un centienu iemiesošanas un izpausmes līdzeklis. Domātais paliek zināms tikai pašam domā- tājam, vārdos izteiktais kļūst zināms citiem.

Valoda objektivizē, ievieļo visas subjekta apziņas parādības.

Šis objektivizācijas akts dara iespējamu domu un jūtu pavēstīšanu citiem un tō izprašanu.

Cilvēka apziņa, tātad pilnīgi iekšēja un subjektīva rosība, valodas ietērpā kļūst par kaut ko ārēju, tveramu, «taustamu», kļūst par materiālu parādību. Valodas vārdi, apzīmēdami mūsu domu priekšmetus, vistiešāk parāda valodu kā domu, jūtu, visu mūsu apziņas parādību izpausmes līdzekli.

«Valoda ir tikpat sena kā apziņa; valoda ir praktiska, arī citiem cilvēkiem pastāvoša un tikai tāpēc arī man pašam pastāvoša īstena apziņa,» saka Markss un Engelss savā filozofiskajā darbā «Vācu ideoloģija»¹. Valoda un apziņa radušās reizē. Subjektīvā apziņas pasaule gūst objektīvu izpausmi valodā. Valoda ir apziņas pastāvēšanas forma. Ar valodas palīdzību mums atklājas citu cilvēku gara pasaule, un mēs spējam to ietekmēt.

Runā bez vārdiem ir arī gramatiskais un intonatīvais izveidojums, runas konteksts un runātāja žesti un mīmika. Tas viss pauž cilvēka apziņas parādības, viņa gara pasauli.

Mīmika un žesti, kas pavada valodu tiešā saskarē ar klausītāju, ir tikai valodas papildu elements — gan ļoti svarīgs, bet precīzai apziņas izteiksmei nepietiekams un par maz diferencēts.

7. VALODA KĀ KULTŪRAS IEROCIS

Valoda ir dižens cilvēka garīgās kultūras sasniegums. Tā ir arī tautas garīgās dzīves attīstības vispārīgs nosacījums un tautas kultūras ierocis un ietērps. Daiļliteratūra un zinātne rod sev izpausmi vienīgi valodā.

Zinātnei valoda ir tikai izteiksmes līdzeklis, bet dzejā valoda ir arī viela, no kuras dzejnieks darina dzejoli un tajā ietvertos dzejas tēlus un gleznas. Valoda ar savu materiālo pusi — vārdiem, skaņām, ritumu, atskaņām utt. — dzejai sniedz bagātīgas iespējas.

Valoda ir kultūras saglabāšanas un kultūras veidošanas līdzeklis. Iespējās grāmatas mūsu dienās ir cilvēces atziņu ietvērējas, paudējas un glabātājas. Pasaules bibliotēkas glabā milzīgus zināšanu fondus, un valoda ir atslēga šīm kultūras vērtību krātuvēm.

Kultūra būtībā pēc savām tendencēm ir starptautiska. Tomēr kultūras sasniegumi pēc savas cilmes un formas vienmēr ir nacionāli un kā tādi veido zināmas nacionālās kultūras vērtības. Kultūra, garīgās vērtības vieno tautu un ceļ to citu tautu acīs.

Ar tulkojumiem atsevišķu tautu vērtīgākie sasniegumi zinātnes, tehnikas un daiļliteratūras laukā pāriet internacionālās kultūras fondā.

¹ K. Markss un F. Engelss. Vācu ideoloģija. Rīgā, 1963, 33. lpp.

8. VALODAS LOMA IZZIŅAS PROCESĀ

Valoda ir «domas tiešā īstenība», tā nesaraujami saistīta ar cilvēka domāšanu. Bet domāšana ir īstenības vispārinātas un pastarpinātas izziņas process, kas norisinās ar jēdzienu palīdzību. Valoda reģistrē un nostiprina vārdos un teikumos cilvēku izziņas darba sasniegumus.

Īstenības priekšmeta vai parādības izziņas process nesākas uzreiz ar jēdzienu. Priekšmetu vispirms uztveram tā jutekliskajā formā. Bet jutekliski uztveramie priekšmetu individuālie priekšstati nevar kļūt par izziņas formu. Ceļā no dzīvā vērojuma uz abstrakto domāšanu visai liela nozīme ir vārdiem, kuri ir tikpat vispārīgi kā jēdzieni un tāpēc ļoti palīdz vispārināšanas procesā. Valodas vārdu un formu spēja izteikt vispārīgo dod iespēju dziļāk iespieties priekšmetu, parādību un to savstarpējo sakaru būtībā, izziņāt parādību likumsakarības un tātad dziļāk, precīzāk iepazīt īstenību.

*

Tikai apskatot visas valodas funkcijas, var izprast valodu visā pilnībā.

B. VALODU PAVEIDI

1. NOVADU DIALEKTI

Dažādos vienas tautas apdzīvotos novados viena un tā pati valoda ir vairāk vai mazāk atšķirīga. Valodas variantus pēc novadiem sauc par novadu dialektiem un šo dialektu sīkākas variācijas — par izloksnēm.

Katru dialektu raksturo zinamas īpatnības, kas to atšķir no citiem tās pašas valodas dialektiem, un zinams izplatības novads. Pie dialektu īpatnībām pieder atsevišķi, dialektam īpatnēji vārdi, vārdu formas un nozīmes, dažas atšķirīgas skaņas un izrunas savādības.

Tautas valodas sadalīšanās dialektos un robežas starp dialektiem atspoguļo vēsturiski nosacītās sazināšanās robežas, kas rodas vienota sabiedriska kolektīva ietvaros tautas vēsturiskās dzīves konkrētos apstākļos (cilšu sadalīšanās, feodālo novadu relatīvā nošķirtība utt.).

Gadījumā, kad sazināšanās iespējas starp atsevišķu novadu iedzīvotājiem vēl vairāk pavājinās vai sazināšanās tiek pat pilnīgi pārtraukta, dialekti, tautas valodas vienībai sašķeloties, var pārvērsties par patstāvīgām valodām.

No otras puses, zinamās valodas dialekti, palikdami vienas valodas sastāvā, pa daļai tuvinas cits citam sazināšanās procesā. Kopēja izcelšanās, kopēja dzīve un pastāvīga sazināšanās ierosina līdzīgas vai paralēlas pārmaiņas, veicina viena dialekta ietekmi uz otru, dialektu mijiedarbību, radniecīgu dialektu tuvināšanos, saplūšanu un vienotas valodas izveidošanos.

Visas tautas nacionālā valoda nav dialektu mehāniska summa. Līdzīga atziņa nozīmētu valodas vistautas rakstura noliegšanu.

Dialekti aizvien apvieno sevī šās valodas vispārīgās pazīmes un katra atsevišķa dialekta specifiskās, atšķirīgās pazīmes.

Vienas valodas dialekti, t. i., šās valodas atzarojumi, kam ir daļēji līdzīga gramatiskā iekārta un daļēji kopējs vārdu krājums un kas attīstas pēc kopējiem iekšējās attīstības likumiem, viegli viens otru ietekmē. Ar to arī izskaidrojams, kāpēc dialekts, kas izveidojas par nacionālo valodu, uzsūc sevī citus šās valodas dialektus, sevišķi to leksiku.

Novada dialekts ir it kā valoda miniatūrā. Tāpēc ļoti bieži viens no novadu dialektiem tautas vai nācijas veidošanās procesā var kļūt par pamatu tautas vai nācijas valodai un ar laiku attīstīties par patstāvīgu nacionālo valodu. Tā, piemēram, par latviešu tautas valodas pamatu ir kļuvis tā sauktais vidus dialekts. Visi pārējie tās pašas tautas novadu dialekti parasti aizvien vairāk zaudē savu savdabīgumu, ieplūst tautas valodā un izzūd tajā.

Valoda vienmēr ir lielāka vienība nekā dialekts. Par dialektiem var runāt tikai tad, ja to ir vairāk par vienu.

Robežas starp valodu un dialektu ir vēsturiski mainīgas. Dialekts labvēlīgos apstākļos ar laiku var kļūt par patstāvīgu valodu, bet valoda nelabvēlīgos apstākļos var nonākt dialekta lomā. Tā no latīņu ikdienas valodas dialektiem ir cēlušās tagadējās romāņu valodas, bet, no otras puses, senāk patstāvīgā provansiešu valoda tagad ir kļuvusi par franču valodas dialektu.

Svarīgu atšķirību starp valodu un dialektu uztvēris krievu valodnieks F. Fortunatovs, sacīdams, ka fonētiskās jeb skaņu atšķirības (piemēram, *pieci* — *pīci*, *zobs* — *zūbs*, *zile* — *zeile*) raksturo dialektus, bet, ja viena priekšmeta vai parādības apzīmēšanai sastopami dažādu skaņu vārdi, tad tas jau norāda uz patstāvīgu valodu elementiem. Tiklīdz patstāvīgu vārdu skaits kļūst lielāks, jau ir radusies patstāvīga valoda. Vēl lielāka nozīme ir atšķirībām gramatiskajā iekārtā.

Parasti par patstāvīgām valodām runā tad, ja runātāji nevar saprasties, bet par dialektiem — tad, ja saprašanās ir iespējama. Taču vēsturiski un politiski apstākļi var šķirt

valodas pat tādos gadījumos, kad saprašanās ir pilnīgi iespējama. Piemēram, krievi, baltkrievi un ukraiņi var savā starpā diezgan labi saprasties. Tomēr sava lieluma un nozīmes dēļ šīs tautas ir atzītas par nācijām, tāpēc arī šo tautu valodas tiek atzītas par patstāvīgām valodām, nevis par dialektiem.

Ja mēs sakām, ka kāds runā dialektā, tad parasti domājam, ka minētās personas runā ir atkāpes no literārās valodas.

Izveidojoties valodām, dialekti kļūst par valodas zemākajām vienībām, kas pakļautas tautības vai nācijas kopīgajai valodai kā augstākajai vienībai. Dialekti iet pretim iznīcībai, valoda — uzplaukumam.

Taču valodas un novadu dialektu mijiedarbība aizvien bijusi un joprojām ir svarīgs faktors tautas kopīgās valodas attīstībā. Dialekti ir tas dzīvais avots, kas kuplina literāro valodu ar izteiksmes līdzekļiem — leksiku un frazemātiku. Literārā valoda savkārt palīdz dialektiem kļūt vienveidīgākiem.

Dažādu novadu valodas īpatnības ieviešas arī rakstnieku darbos. Tā, piemēram, Ērgļu izloknes elementi ir Blaumanim, Cēsaines — Saulietim, Lizuma — Apsišu Jēkabam, Dzelzavas — Doku Atim, Druvienas — Porukam, Skrīveru — Andrejam Upītim, Bauskas — Plūdonim, Tērvetes — Brigaderei, Nicas — Janševskim, Dzirciema — Birzniekam-Upītim, Nerečas — Jaunsudrabiņam utt.

Dialekti un izloknes glabā daudz valodas bagātību. Izloknes ir literārās valodas pamats un dzīvais avots, no kura literārā valoda smeļ savus dzīvības spēkus.

Sakarā ar sociālismam raksturīgo spraigo kultūras attīstību un literārās valodas iespēšanos visattālākajos mūsu zemes stūrīšos dialekti iznīkst. Par to nav ko skumt, jo tas ir sabiedriski progresīvs process. Jāpasteidzina tikai izlokšņu pētīšanas darbi, lai saglabātu materiālus leksikas, frazemātikas un valodas vēstures jomā. Sevišķi svarīgi ir paglābt izlokšņu paliekamo vērtību — vārdus un īpatņus izteicienus, kuri var kuplināt mūsu literāro valodu.

Dialektiem iznīkstot, nogludinas pretišķības starp tautas masu ikdienas valodu atsevišķos novados un visas tautas kopējo literāro valodu.

Skolotājam jāzin skolēnu izloknes īpatnības, lai varētu skolēnus metodiski un sekmīgi atradināt no tām un iemācīt pareizu literāro valodu.

Tādās valodās, kāda ir latviešu valoda, kur nav senu rakstu pieminekļu, izloknes sniedz zināmu materiālu valodas vēstures jautājumu skaidrošanai.

Dialektu un izlokšņu pētīšana 1) dod iespēju papildināt vārdnīcas ar jauniem vārdiem; 2) palīdz noskaidrot dialektu attiecības un to attīstības ceļus un tādējādi izvairīties no sub-

jektivisma, izstrādājot vienotās literārās valodas normas; 3) palīdz izprast valodas vēsturi, tāpēc ka dialektos bieži vien saglabājušies veci vārdi, senas formas un konstrukcijas.]

Dialektiem ir noteikta izplatības teritorija un noteiktas robežas. Atsevišķu dialektālo ipatnību izplatības robežas var nesakrist ar visa dialekta robežām. Līniju, kas uz kartes parāda atsevišķas dialektālas pazīmes izplatības robežas, sauc par šās pazīmes izoglosu (sengrieķu valodā *isos* — vienāds, *glossa* — valoda).

Izoglosu izplatību pēta dialektoloģijas nozare, ko sauc par dialektogrāfiju. Dialektoloģija apskata veselus valodas rajonus, bet dialektogrāfija — atsevišķu vārdu un formu izplatības robežas. Dialektogrāfija, pētīdama dažādo novadu dialektu parādības un kartografēdama atsevišķu valodas parādību un pat atsevišķu vārdu izoglosas, parāda novadu dialektu faktu sarežģītās teritoriālās attiecības, palīdz zinātniski noteikt valodas parādību areālus (izplatības novadus) un racionālāk sadalīt valodas teritoriju novados, kā arī atsedz dialektu vēstures un tautas vēstures sakaru dinamiku.

Bet dialektogrāfijas trūkums ir tas, ka tajā izgaist valodas sistemātiski un teritoriāli vienotais raksturs, ka aiz izoglosu «kokiem» dialektogrāfi neredz dialektu «mežu». Izoglosu metode sarausta pētamo dialektu daudzās, savā starpā nesaistītās parādībās, kam katrai ir savs areāls. Tāpēc dialektogrāfija viena pati nevar dot pilnīgu priekšstatu par dialektu. Tā uzskatama par dialektoloģijas sastāvdaļu.

2. ŽARGONI JEB ARGO

Žargons jeb argo ir nosacīta, neliterāra, daļēji mākslīgi veidota valoda, kuru lieto atsevišķa sociāli nošķirta grupa, lai atšķirtos no pārējiem valodas runātājiem vai arī lai pārējie šo grupu nesaprastu.

Var būt ne tikai deklasēto (noziedznieku utt.) žargoni, bet arī skolnieku, studentu, ārstu utt. argo.

Latvijā viens tāds žargons bija kārkļuvāciešu žargons. Kārkļuvācieši, gribēdami izdalīties no pārējiem latviešu valodas runātājiem, centās savu latviešu valodu vāciskot, t. i., lietot no vācu valodas aizgūtus vārdus un kropļot latviešu valodas vārdus. Kārkļuvāciešu žargonu sevišķi spilgti raksturo Švauksta izteicieni Kaudzišu «Mērnieku laikos», piemēram: «Ah, vunderšēn! Das is šāde, ka šeitān neir pilsēt!» Šo žargonu rāda arī Doku Atis, piemēram: «Hallo, kas ir pie telefong? Ach so, Frau Mulding, Jūs?»

Vāciski vārdi tiek lietoti žargonos arī mūsu dienās, piemēram, *feins, foršs, fāters, mutere* u. tml.

Otrs žargons Latvijā bija buržuāziskās inteligēnces argo kapitālistiskajā Latvijā 1920.—1930. gados, kas atšķīra tā runātājus no pārējiem. R. Grabis šo argo sauca mazāk precīzi par «buržuāzisko žargonu»¹.

Sis argo izcēlās ar to, ka daži valodnieki centās literārajā valodā ieviest vārdus, ko nelietoja literārās valodas runātāju vairogs.

Vārdu literārās formas sāka aizstāt ar to apvidu formām, piemēram: *cemurs* (čemurs), *dzeltāns* (dzeltens), *jemt* (ņemt), *lietāt* (lietot), *limt* (ļimt), *lizda* (ligzda), *pelce* (peļķe), *sveki* (sveķi) utt.

Lietoja specifiskas gramatiskas un leksiskas formas, piemēram: *aizkart* (aizskart), *kuļammašina* (kuļmašina), *pasūtīnājums* (pasūtījums), *slēpēt, slēpjot* (slēpot), *valšķu* (valstu) utt.

Centās ieviest neveiklus jaunvārdus, piemēram, *sukrenes* (konfektes) utt.

Svešvārdiem dažkārt tika noteikta tāda forma, kurai literārās valodas prakse nevarēja sekot, piemēram: *aistētika* (estētika), *paidagogs* (pedagogs), *oikonomija* (ekonomija), *reumatisms* (reimatisms), *leukhaimija* (leikēmija), *levkoja* (leikoja), *sfiņa* (sfinksas), *stābs* (štābs), *stats* (štats) utt.

Svešvārdus, kuros latviešu valodā bija lietots garš patskanis (*frāze, frāžains, grāds, krīze, minuss, slāvi* u. c.), ieteica lietot ar īsu patskani. Un otrādi, svešvārdus, kuros latviešu valodā bija lietots īss patskanis (*muzejs, pluss* u. c.), ieteica lietot ar garu patskani.

Tādējādi izveidojās īpašs, no tautas kopīgās literārās valodas atšķirīgs nozarojums, kas it kā pacēlās pāri «vienkāršai» valodai, t. i., izveidojās grupas žargons. Minētā žargona adepti turējās pie tā ar apbrīnojamu stūrgalvību pat vēl pēc padomju varas nodibināšanās Latvijā.

3. MĀKSLĪGĀS VALODAS UN ESPERANTO

Pasaulē ir ap 3000 dažādu valodu. Daudzu valodu pastāvēšana apgrūtina starptautiskus sakarus, un svešvalodu apgūšanai tiek zaudēts ļoti daudz laika. Bet cieša un draudzīga sadarbība pasaules tautu starpā ir vajadzīga un ar katru dienu kļūst nepieciešamāka. Ļoti svarīgs ir jautājums par starptautisku valodu.

Kā tikt pie starptautiskas valodas?

¹ «Latvijas PSR ZA Vēstis», 1952, Nr. 4, 31. lpp.

Pašreizējos apstākļos tautu un valstu konkurences dēļ neviena no dzīvajām valodām nevar tikt pieņemta par starptautisku. Par tādu varētu kļūt vai nu kāda mirusi valoda, pret kuru mūsdienu tautām ir neitrāla attieksme, vai arī mākslīga valoda. Taču mirušajām valodām ir lieli trūkumi: a) tās ir pārāk sarežģītas; b) tām trūkst daudzu mūsu dienās pilnīgi nepieciešamu vārdu un terminu; c) to lietošana mūsu dienās tik un tā būtu pilnīgi mākslīga.

Ja mirušā valodā vienkāršo gramatiku un paplašina vārdu krājumu, tad tā jau ir mākslīga valoda. Tāpēc visvieglāk par starptautisku valodu var kļūt mākslīga valoda.

No nosaukuma «mākslīgs» nav iemesla baidīties. M. Gorkijs 1927. gadā vēstulē Minskas esperantistiem norādīja, ka «mākslīgi radīts ir viss, ko mēs saucam par kultūru un kas atšķir cilvēku no dzīvnieka».

Izpētot valodu attīstības ceļus, valodnieki saskata valodu pārmaiņu likumības, šo pārmaiņu cēloņus un līdzekļus, ar kādiem valoda savā attīstībā var pilnveidoties. Valodas attīstības likumību izziņāšana dod iespēju ne vien izprast valodu attīstības gaitas, bet arī rast valodas pilnveidošanas līdzekļus. Līdz ar to rodas arī zināms pamats starptautiskās valodas veidošanai.

Valodnieki ne vienreiz vien ir apmainījušies domām par starptautiskās valodas jautājumiem. Jautājumu par starptautiskajām valodām apsprieda 2. starptautiskajā valodnieku kongresā Ženēvā 1931. gadā (referēja O. Jespersens) un 6. starptautiskajā valodnieku kongresā Parīzē 1948. gadā (referēja A. Martinē).

Mākslīgas starptautiskās valodas ideju aizstāv valodnieki Š. Ballī, M. Bartoli, J. Boduēns de Kurtenē, A. Debrunners, V. Georgijevs, O. Jespersens, A. Martinē, A. Meijē, Maksis Millers, E. Sepirs, F. Sosīrs, H. Šuharts, K. Ūlenbeks, Ž. Vandrijess u. c.

Liels krievu un poļu valodnieks J. Boduēns de Kurtenē saka: «Nav nekāda iemesla uzskatīt mākslīgas palīgvalodas ideju par nerealizējamu. Ne cilvēks ir valodas dēļ, bet valoda ir cilvēka dēļ.» Vēl skaidrāk izsakas Oksfordas valodnieks Maksis Millers: «Es apgalvoju, ka mākslīga valoda var būt daudz pilnīgāka, vienkāršāka un pieejamāka par dabiskajām valodām.»

Mākslīgas valodas dzīvotspēju sevišķi spilgti pierādījusi praksē esperanto.

Kas ir dabiska valoda un kas mākslīga? Patiesībā dabiskas ir tikai dzīvnieku izdotās skaņas — suņu riešana, kaķu naidēšana, zvirbuļu čirkstēšana utt. Visas cilvēku valodas (kā «dabiskās», tā mākslīgās) īstenībā ir mākslīgas — veselu tautu vai

atsevišķu personu veidotas un apzinīgi iemācamas. Atšķirība tomēr ir, un tā ir šāda:

«Dabiska» valoda ir valoda, kas vēsturiski izcēlusies ciltī vai tautā, dzīvo un attīstas pēc saviem iekšējiem attīstības likumiem.

Mākslīga valoda ir atsevišķas personas vai personu grupas izdomāta valoda, kas tiek apzinīgi regulēta savā attīstībā.

Visas valodas ir vairāk vai mazāk mākslīgas. Atcerēsīties, cik daudz mākslīguma elementu ir literārajās valodās ar to normām. Pretēji uzskati par it kā radikālu atšķirību starp «dabiskajām» un mākslīgajām valodām dibinas uz Augusta Šleihera maldīgā naturālistiskā uzskata, it kā dabiskās valodas esot dzīvs organisms. Pielīdzināt valodu dzīvam organismam ir liela kļūda, jo valoda ir sabiedriska parādība, kas attīstas līdz ar sabiedrību.

Pirmie mākslīgās valodas ideju izvirzīja 17. gadsimteņa filozofi — Dekarts (1596—1650) Francijā un sevišķi Leibnics (1646—1716) Vācijā. Sekojošo triju gadsimteņu laikā ir izgudrots vairāk nekā 600 mākslīgu valodu.¹

No visām mākslīgajām valodām tikai viena valoda — esperanto — ir ieguvusi plašu piekrišanu un izplatību visā pasaulē.

Varšavas ārsts Ludvigs Zāmenhofs (1859—1917) pēc ilgākas dažādu pasaules valodu pētīšanas 1887. gadā nāca klajā ar mākslīgas starptautiskas valodas mācību grāmatu. Autors parakstījās ar pseidonīmu «Esperanto» (Cerētājs), jo viņš cerēja, ka viņa valoda ar laiku gūs vispārēju piekrišanu. Šis pseidonīms tad arī kļuva par jaunās valodas nosaukumu.

Esperanto valoda ir vienkārša, viegli iemācama, ērta lietošanai, daiļskanīga, bagāta un viegli koplinama.

Nav pareizi teikt, ka esperanto ir viena cilvēka izgudrota valoda. Zāmenhofs šo valodu izstrādājis, balstoties uz Eiropas svarīgāko valodu internacionālajiem vārdiem un gramatiskās struktūras pamatelementiem.

Esperanto valodas vārdu krājuma pamatā ir galveno Eiropas valodu — romāņu, ģermāņu un slāvu valodu starptautiskie vārdi, piemēram: *abstrakt-*, *absurd-*, *aeroplan-*, *agronom-*, *atom-*, *estrād-*, *fundament-*, *lokomotiv-*, *material-*, *moment-*, *objekt-*, *person-*, *teatr-*, *telefon-*, *telegraf-* utt. Vārdu krājums esperanto vārdnīcās aizvien aug.

Kultūras attīstība līdz šim ir risinājusies tā, ka līdz ar latīņu burtiem Eiropas galvenās valodas ir kļuvušas tuvas un pazīstamas visā pasaulē, arī austrumos. Tāpēc mākslīgā starptautiskā valodā arī turpmāk būs jāizraugas elementi no internacionālajiem vārdiem galvenajās Eiropas valodās.

¹ «Курьер Юнеско», 1963, ноябрь, 23. Ipp.

Esperanto valodas vārdu krājums ir racionalizēts, tāpēc tas ir ātri apgūstams un viegli palielināms.

Piemēram, piedēklis *mal-* norāda pretstatu: *varma* «silts» — *malvarma* «auksts»; *juna* «(gados) jauns» — *maljuna* «(gados) vecs» utt. Piedēklis *-in-* apzīmē sieviešu dzimti, piedēklis *-id-* — bērnu, pēcteci, tāpēc *kok-o* «gailis», *kok-in-o* «vīsta», *kok-id-o* «cālis»; *bov-o* «vērsis, bullis», *bov-in-o* «govs», *bov-id-o* «teļš» utt. Piedēklis *-ar-* apzīmē kopumu, tāpēc *hom-o* «cilvēks», *hom-ar-o* «cilvēce»; *arbo* «koks», *arb-ar-o* «mežs» utt. Piedēklis *-ist-* apzīmē kāda aroda piekopēju, tāpēc *sport-o* «sports», *sport-ist-o* «sportists»; *pan-o* «maize», *pan-ist-o* «maiznieks» utt.

Esperanto gramatika ir ļoti vienkārša. Tajā ir tikai 16 vienkāršu likumu un nav neviena izņēmuma.

Visi lietvārdi beidzas ar *-o* (*patr-o* «tēvs»), īpašības vārdi ar *-a* (*bon-a* «labs», *patr-a* «tēvišķīgs»), apstākļvārdi ar *-e* (*bon-e* «labi», *patr-e* «tēvišķīgi»), darbības vārda nenoteiksme ar *-i* (*skrib-i* «rakstīt»), tagadne ar *-as* (*skrib-as* «raksta»), pagātne ar *-is* (*skrib-is* «rakstīja»), nākotne ar *-os* (*skrib-os* «rakstīs»), pavēles izteiksme ar *-u* (*skrib-u!* «raksti!, rakstiet!»), nosacījuma izteiksme ar *-us* (*skrib-us* «rakstītu»). Ļoti vienkārša ir esperanto valodas vietniekvārdu un apstākļvārdu tabula: *kiu* «kurš», *kio* «kas», *kia* «kāds», *kiel* «kā», *kie* «kur», *kiam* «kad» utt.; *tiu*, *tio* «tas», *tia* «tāds», *tiel* «tā», *tie* «tur», *tiam* «tad» utt.

Esperanto skaņas pilnīgi atbilst burtiem un burti — skaņām. Uzsvars vārdiem stāv aizvien uz priekšpēdējās zilbes.

80 gadu pastāvēšanas laikā esperanto valoda kļuvusi par visplašāk izplatīto starptautisko palīgvalodu, ar kuru nevar sacensties ne ido, ne interlingva, ne arī kāda cita mākslīga valoda. Esperanto ir neitrāla starptautiska palīgvaloda, kas pastāv un pastāvēs blakus nacionālajām valodām. Pasaulē iznāk ap 150 esperanto žurnālu. Izdots ar 40 000 daiļliteratūras un zinātnisku darbu un vairāk nekā 16 miljonu eksemplāru esperanto valodas mācību grāmatu vairāk nekā 50 valodās. Tas zināmā mērā dod priekšstatu par esperantistu skaitu pasaulē.

Visas citas mākslīgās starptautiskās valodas palikušas kā praktiski nenozīmīgi projekti ar saujiņu piekritēju.

4. DZĪVĀS UN MIRUŠĀS VALODAS

Par dzīvu valodu sauc tādu valodu, kuru pašlaik kāds stabils, organizēts kolektīvs — cilts, tautība, nācija utt. — lieto savā ikdienas dzīvē kā dzimto valodu un kura runātāju mutē pārgrozās, attīstās.

Pie dzīvām valodām piēder, piemēram, latviešu, lietaviešu, igauņu, krievu, armēņu, gruzīnu, vācu, franču, angļu, spāniešu, ķīniešu, turku, arābu, jaungrieķu, čigānu un citas valodas.

Par mirušu valodu sauc lādu valodu, kuru tagad vairs neviena tauta ikdienas dzīvē nelieto un kura tāpēc arī nepārgrozās, neattīstās, piemēram, hetu, sanskrita, sengrieķu, latīņu, gotu, senprūšu un citas valodas.

Dažās mirušajās valodās ir saglabājusies bagāta literatūra, piemēram, sanskrita, sengrieķu un latīņu valodās. No citām ir palikuši tikai nedaudzi rakstu pieminekļi, piemēram, no senprūšu, gotu, umbru, osku, etrusku un citām valodām. Dažas mirušās valodas atdevušas daļu sava vārdu krājuma tagadējām dzīvajām valodām. Tā, piemēram, apmēram trešdaļa vārdu ģermāņu valodās nākusi no kādas nezinamas, izmirušas neindeiropiešu valodas. No daudzām mirušajām valodām nav palikušas nekādas pēdas. Tā, piemēram, par seno maķedoniešu, pelazgu un daudzām citām mirušām valodām mums nekas tuvāks nav zinams.

Var runāt arī mirušajās valodās. Tā ir šo valodu mākslīga lietošana. Tā, piemēram, latīņu valodu lieto medicīnā, farmakoloģijā, botānikā, zooloģijā, kā arī katoļu baznīcā.

Mirušās valodas var kļūt par dzīvām valodām, tiklīdz rodas kāds pastāvīgs, teritoriāli un sabiedriski-ekonomiski apvienots kolektīvs, kas to lieto savā ikdienas dzīvē. Tā, piemēram, mirusī senebreju valoda mūsdienā Izraēlā dzīvojošiem 2 miljoniem ebreju ir kļuvusi par dzīvu valodu, kuru māca skolās, kurā iznāk grāmatas un laikraksti un kura, lietota ikdienas dzīvē, runātāju mutē pārgrozās un attīstās.

5. LITERĀRĀ UN IKDIENAS VALODA

Par literāro valodu sauc vienotu, normalizētu, izkoptu visas tautas valodu, kas apvieno tautu politiski-sabiedriskajā un kultūras darbā un pārstāv tautu citu tautu vidū.

Literārajā valodā ir sarakstīti daiļliteratūras, publicistikas, zinātnes, tehnikas darbi. Tā ir arī nācijas runas valoda sabiedrībā, teātrī, radio, mācību valoda skolās un darbvedības valoda sabiedriskajās un valsts iestādēs.

Literārā valoda ir reizē kultūras attīstības rezultāts un kultūras ierocis. Literārās valodas uzdevums ir dot mums iespēju izteikt visu, ko domājam. Tāpēc ir ļoti svarīgi, lai tā būtu kupla, bagāta. Jo bagātāka būs literārā valoda, jo labāk tā veiks savu uzdevumu.

Literārā valoda ir valoda, kurai piešķirtas oficiālās valodas, bieži vien valsts valodas tiesības.

Literārā valoda ir sastopama divās formās: rakstītajā jeb rakstu valodā un mutiskajā jeb runas valodā.

Literārā valoda atšķiras no ikdienas valodas ar savu vienveidīgo izrunu, vārdu un izteicienu bagātību, normēto formu un izkopto konstrukciju sistēmu.

Literārā valoda ir tā pati visas tautas valoda, tikai izkopta, kuplināta, noslīpēta, normalizēta. Šīs valodas izkopšanā piedalījušies labākie rakstnieki, dzejnieki un zinātnieki, balstīdamies uz tās valodas pamatiem, ko runā tauta.

Literārā valoda ir vienota, t. i., visur vienāda, brīva no izlokšņu piejaukumiem. Literārā valoda stāv pāri visiem dialektiem, pilnīgi nesakrīdama ne ar vienu dialektu, un noder visu dialektu pārstāvjiem par kopējo sazināšanās un saprašanās līdzekli.

Lai literārā valoda būtu vienota, tajā ievēro zināmas vienojošas normas (noteikumus) leksikā, gramatikā, pareizrūnā un pareizrakstībā. Šīs normas ir zināms valodas pareizības ideāls, kuru tautas locekļi cenšas ievērot.

Literārās valodas normas izkopt un sargāt cenšas arī attiecīgas iestādes: skola māca literāro valodu skolēniem, teātri rūpējas par pareizu literāru izrunu, izdevniecības — par grāmatu un periodikas izdošanu pareizā literārā valodā. Sevišķa ietekme literārās valodas nostiprināšanā ir daiļliteratūrai.

Literārā valoda ir regulēta, t. i., zināmā mērā mākslīga. Tajā ir daži vārdi un formas, kas veidotas apzināti.

Literārā valoda tiek kuplināta ar labiem, vajadzīgiem vārdiem, kas ņemti no dialektiem.

Rakstnieki, dzejnieki un zinātnieki kuplina literāro valodu ar jaunradītiem vārdiem un vārdu savienojumiem. Latviešu literāro valodu tās sākuma posmā sevišķi kuplinājuši Juris Alunāns un Kronvaldu Atis, bet vēlāk Rainis, Plūdons, Andrejs Upīts u. c. Latviešu zinātnisko valodu kuplinājuši Stērstu Andrejs (tieslietās un gramatikā), Milenbahs (gramatikā), Ilsters (botānikā) u. c.

Stingri jāšķir daiļliteratūras valoda un literārā valoda. Daiļliteratūras valoda, visumā atspoguļodama un iemiesodama vispārējās literārās valodas sistēmu, pilnā mērā neietilpst tās ietvaros. Ipašie mākslinieciskie uzdevumi spiež rakstnieku iziet ārpus literārās valodas normām un, tā sakot, mobilizēt arī ārpus literārās valodas esošos valodas līdzekļus: apvidvārdus, vienkāršrunas vārdus un izteicienus, barbarismus utt.

Par ikdienas valodu sauc parasto, literāri neapstrādāto, nenormēto valodu, kurā mēs runājam ar saviem kaimiņiem un tuviniekiem ikdienas dzīvē.

Ikdienas valoda parasti sastopama kā runas valoda. Bet viņa var iespieties arī rakstos, piemēram, vēstulēs tuviniekiem.

Literārā valoda ar savu gramatisko iekārtu un vārdu krājumu ir saistīta ar tautas ikdienas valodu. No otras puses, tauta, nācija izmanto literāro valodu kā savu augstāko valodas kultūras sasniegumu.

Katra literārā valoda organiski izveidojas no tautas ikdienas valodas, kādam noteiktam dialektam kļūstot par literārās valodas pamatu.

Feodālisma laikmetā nebija vienotas nacionālas literārās valodas. Valsts bija saskaldīta feodālos novados, kuriem katram bija savs dialekts.

Līdz ar kapitālisma attīstību izveidojās nācijai kopēja literārā valoda uz viena novada dialekta pamatiem. Tā, piemēram, latviešu literārā valoda izveidojusies uz vidus dialekta, krievu valoda — uz Maskavas dialekta, latīņu valoda — uz Romas dialekta, sengrieķu valoda — uz Atikas dialekta, itāliešu valoda — uz Toskānas (Florences) dialekta, franču — uz Parīzes dialekta pamata utt.

Kāda dialekta izveidošanās par literāro valodu ir atkarīga nevis no valodnieciskiem, bet gan no saimnieciskiem un sabiedriski-politiskiem apstākļiem, t. i., no tā, ka šī dialekta pārstāvjiem literārās valodas veidošanās laikā ir vadošā loma valsts dzīvē. Valsts saimnieciskā, sabiedriski-politiskā un kultūras centra dialekts ar avīzēm un grāmatām izplatās pa visu zināmas nācijas apdzīvoto teritoriju, un visi gribot negribot ir spiesti tam piemēroties.

Otrs literārās valodas pamats ir tautas dzejas valoda.

Pamazām ļaužu apziņā nostiprinās atziņa, ka literārā valoda ir kaut kas augstāks, skaistāks, ka tā stādama pāri dialektiem.

Kļuvusi par visas nācijas valodu, literārā valoda nekad pilnā mērā nesakrīt ne ar vienu dialektu. Tā uzņem sevī vajadzīgos vārdus un īpatnējos izteicienus no visiem dialektiem, bet skaņu un formu ziņā izvairas no visu dialektu galējībām, cenšamās pieņemt to, ko lieto tautas vairākums.

No otras puses, reiz izveidojusies literārā valoda stipri ietekmē savu pamatu — ikdienas valodu, to vienveido, tuvinādama sev. Dialekti literārās valodas ietekmē pamazām tuvinas literārajai valodai, zaudē savu savdabīgumu, ieplūst nacionālajā valodā un izzūd tajā.

Tautas kultūrai uzplaukšot, literārā valoda arvien vairāk kļūst par visas tautas valodu.

Katras dzīvas literārās valodas pamats, tās spēka avots ir dzīvā tautas ikdienas valoda. Literārā valoda ir dzīva tikai tik ilgi, kamēr tai ir ciešs sakars ar tautas ikdienas valodu. Tiklīdz literārā valoda zaudē sakaru ar ikdienas valodu (kā savā laikā latīņu valoda), tā beidz attīstīties kā dzīva valoda. Tādēļ

literārās valodas dzīvības intereses prasa, lai tā neatrautos no tautas ikdienas valodas pamatiem.

Ir vēsturē gadījumi, kad literārā valoda pastāv divos variantos. Dažreiz šie varianti ir līdztiesīgi. Tā, piemēram, somu tautiņai mordviešiem ir divi līdztiesīgi literārās valodas varianti — erze un mokša.

Citos gadījumos blakus vienai valdošai literārajai valodai pastāv vēl kāds cits variants, piemēram, amerikāņu variants angļu valodā, rietumukraiņu (Galīcijas-Bukovīnas) variants ukraiņu valodā.

Atsevišķos vēsturiskos laikmetos par kādas tautas literāro valodu var kļūt citas tautas valoda. Tā, piemēram, dāņu valoda no 14. gadsimteņa līdz 19. gadsimteņa sākumam bija literārā valoda arī norvēģiem. Pēc tam Norvēģija atdalījās no Dānijas un sāka izstrādāt savu patstāvīgu literāro valodu. Daudzām Tuvo Austrumu tautām vairākus gadsimteņus par literāro valodu bija arābu valoda.

Dažos laikmetos par kādas tautas vai vairāku tautu rakstu valodu kļūst mirusi valoda. Tā visus viduslaikus, kad inteliģence bija maza saujiņa, mirusī latīņu valoda bija kopējā rakstu valoda Rietumeiropas tautām. Slāvu tautām par tādu vienojošu rakstu valodu no kristietības ieviešanas laika vairākus gadsimteņus bija mirusī baznīcslāvu valoda.

Svešas literārās valodas, kurām nav pamata tautas ikdienas valodā, var turēties tikai zināmu laiku. Agri vai vēlu to vietā stājas pašu tautas literārā valoda.

6. DZIMTĀ VALODA

Dzimtā valoda ir tā valoda, kurā mums vislabāk veicas domāt un savas domas izsacīt.

Dzimto valodu cilvēks runā no mazotnes un tajā ieaug pakāpeniskā garīgās attīstības gaitā.

Dzimtā valoda ir mūsu galvenais sazināšanās, domu apmaiņas un savstarpējās saprašanās līdzeklis. Tā ir visērtākais izteiksmes līdzeklis. Dzimtajā valodā vispilnīgāk izpaužas mūsu garīgā pasaule.

Dzimtajai valodai ir ārkārtīgi liela nozīme katra cilvēka domāšanas izkopšanā, garīgajā attīstībā un darbā. Atšķirībā no citām valodām dzimtā valoda ir ne tikai sazināšanās līdzeklis, bet arī mūsu «īstenā apziņa» (pēc Marksa un Engelsa).

Tomēr ir atsevišķi piemēri, kad dzimtās valodas vietā stājas cita valoda, kuru cilvēks iemācījies vēlāk. Tā Gogolim, kas bērnībā runāja tikai ukraīniski, vēlākajā dzīvē pirmajā vietā nostājās krievu valoda, kurā viņš radīja visus savus daiļdarbus.

Angļu rakstnieks Berhards Šovs cēlies no īriem, Džozefs Konrads — no poļiem, bet savus darbus abi rakstījuši angļu valodā.

Valodnieks A. Potebņa un pedagogs K. Ušinskis prasa, lai otras valodas mācīšanās nesāktos agrāk, iekams nav apgūta dzimtā valoda. Abi viņi brīdina no divu valodu mācīšanas vienā laikā. Kā izteicas Potebņa, prast divas valodas bērnībā «nenozīmē gūt divas tā paša domu loka attēlošanas un izteikšanas sistēmas, bet gan pāršķelt šo domu loku divās daļās un ... traucēt zinātnisku abstrahēšanos».¹

Tikpat svarīga nozīme dzimtajai valodai ir veselu tautu sabiedriskajā dzīvē un kultūrā. Ja runājam par valodu kā tautas vienotāju, tās garīgās attīstības un kultūras faktoru, tad domājam tikai dzimto valodu.

No pedagoģiskā viedokļa katras tautas skolā var būt tikai viena mācību valoda, un tā ir dzimtā valoda: latviešu skolā — latviešu, krievu skolā — krievu, vācu skolā — vācu valoda utt., jo par izglītības apgūšanas līdzekli vislabāk var noderēt dzimtā valoda.

Atsevišķām personām un dažreiz pat veselām tautām var būt divas vienādi labi zināmas valodas — divas dzimtās valodas. Piemēram, lauziciešiem ir divas dzimtās valodas — lauziciešu un vācu, īriem arī divas — īru un angļu, bretoņiem — bretoņu un franču, karēļiem, udmurtiem un mordviešiem — sava un krievu valoda. Tādos gadījumos runā par divvalodību.

7. SVESVALODA

Dzimtās valodas pretstats ir citvalodas, kuru mācīšanas metodika krasi atšķiras no dzimtās valodas mācīšanas metodikas.

Pie citvalodām latviešiem pieder krievu valoda — galvenais sazināšanās līdzeklis visu Padomju Savienības tautu starpā, citu Padomju Savienības tautu valodas, tautas demokrātijas valstu valodas un svešvalodas.

Par svešvalodām parasti sauc ārvalstu valodas, piemēram, angļu, vācu, franču, spāniešu, itāliešu, arābu un citas valodas.

Arī svešvalodu nozīme ir ļoti liela, jo tās ir svarīgs kultūras sakaru līdzeklis: tās dod iespēju sarunāties un sarakstīties ar citu tautu piederīgajiem, lasīt literatūru citās valodās un tādējādi paplašināt redzes loku un zināšanas, kā arī tulkot no vienas valodas otrā.

Svešvalodas mācāmie galvenokārt praktiskos nolūkos. Ar to palīdzību mēs apgūstam cilvēces uzkrātās garīgās vērtības, veicinām tautu tuvināšanos, ceļam speciālistu tehnisko un kultūras limeni.

¹ А. А. Потеня. Из записок по теории словесности. Харьков, 1905, 176. лрр.

Padomju metodika atzīst dzimtās valodas lielo lomu svešvalodu pirmmācībā.

Metodikas pamatprincipu — izskaidrot nezināmo ar zināmo — padomju metodika ievēro arī valodu mācīšanā, ieteikdama izskaidrot svešvalodu faktus, salīdzinot tos ar dzimtās valodas faktiem, jo dzimtā valoda ir visideālākais mācību līdzeklis, mūsu «praktiskā īstenā apziņa». Līdzība abu valodu starpā tuvina mums svešvalodu, atvieglo tās iemācīšanos. Norādījumi uz atšķirībām palīdz izprast citas valodas īpatnības un izvairīties no kļūdām.

Divu valodu salīdzinājums rāda, ka vienu un to pašu domu var izteikt ar dažādiem līdzekļiem. Tas rosina un vingrina mūsu domāšanas spējas, asina prātu, padara valodu par vienu no svarīgākajiem garīgās attīstības līdzekļiem.

Mācot svešvalodu uz dažādu dzimto valodu bāzes, jāsalīdzina dažāds materiāls. Tādēļ, mācot vienu un to pašu svešvalodu dažādu tautību skolās, katrā nacionālajā skolā jālieto zināmā mērā atšķirīga mācīšanas metodika.

Protams, svešvaloda ir pilnīgi apgūta tikai tad, kad to var brīvi lietot bez dzimtās valodas starpniecības.

Metodei mācīt svešvalodu ar dzimtās valodas palīdzību — tulkošanas metodei — galvenais trūkums ir paradums atvietot vienas valodas vārdus ar citas valodas vārdiem, apejot nozīmes.

Intuitīvā jeb tiešā metode svešvalodu mācīšanā vairāk tuvina studentus svešvalodu īpatnību izprašanai, jo neiejauc svešvalodā asociācijas ar dzimtās valodas faktiem. Bet arī šī metode ir nepietiekama, jo nemāca apzinīgi novērot valodas faktus.

Pilnīgi skaidrs, ka, svešvalodas mācot, skolotāja galvenais uzdevums ir iemācīt skolēniem noteiktu daudzumu vārdu un šo krājumu arvien paplašināt. Bet tāda atsevišķu vārdu iemācīšana vien vēl dod maz. Vārdus jāprot lietot teikumā un teikumu apzinīgi analizēt, lai saprastu teikumā ietērpto domu un varētu to izteikt ar saviem vārdiem.

Bieži vien, svešvalodu mācot, katrā fakultātē gatavo savu mācību grāmatu — vienu ķīmiķiem, otru celtniekiem, trešo elektrotehniķiem utt. Akadēmiķis Ļ. Ščerba principiāli nosodīja šādu svešvalodas saskaldīšanu pa fakultātēm. Viņš teica, ka jā māca nevis katrā specialitātē sava vācu valoda, bet gan tikai viena — mūsdienu vācu literārā valoda galvenokārt pēc labiem daiļliteratūras paraugiem. Kad valoda ir iemācīta, tad nav grūti iepazīties ar attiecīgās specialitātes terminoloģiju. Ļ. Ščerba vēl norādīja, ka, mācot svešvalodu filoloģiski — pēc daiļliteratūras paraugiem, pasniedzējs ir vadošā lomā, bet, mācot valodu pēc specialitātēm, pasniedzējs nostādīts neveiklā stāvoklī, jo viņam nevar būt specialitātē tādu zināšanu kā viņa studentiem.

8. VALSTS VALODA

Valstis, kurās dzīvo vairākas tautības, par valsts valodu parasti kļūst valdošās nācijas valoda. No kapitālistiskajām valstīm tikai Šveicē visu četru nāciju valodas ir arī valsts valodas: vācu, franču, itāliešu un retoromāņu. Citās kapitālistiskajās zemēs valsts skolās mācības parasti notiek valsts valodā. Nacionālās valodās atļauj mācīt privātskolās.

Pavisam pretēja, maksimāli demokrātiska nostādne ir Padomju Savienībā. Te nav obligātas valsts valodas. Visu nacionālo republiku skolās mācības notiek dzimtajā valodā. Arī katrā republikā dzīvojošām mazākumtautībām ir dota pilnīga iespēja apgūt izglītību dzimtajā valodā. Tāpat tiesās ir atļauts izteikties visās PSRS valodās.

Tā kā krievu valoda ir visu Padomju Savienībā dzīvojošo nāciju savstarpējās sazināšanās līdzeklis un tai ir liela loma arī ārpus Padomju Savienības robežām, katrs PSRS pilsonis labprātīgi mācas arī krievu valodu.

9. STARPTAUTISKĀS VALODAS

Parasti valodas ir pastāvējušas un pastāv kā cilšu, tautību un nāciju valodas.

Pašlaik pasaulē ir apmēram 3 miljardi iedzīvotāju. Vairāk nekā puse no tiem dzīvo Āzijā, apmēram viena ceturtdaļa — Eiropā. Pasaulēs iedzīvotāji runā kādās 3000 valodās. Sazināšanās atvieglošanas dēļ vēsturē laiku pa laikam kādā pasaules rajonā dažas valodas ir izvirzījušas par starptautiskajām valodām, t. i., par valodām, kuras runā ne tikai vienas, bet vairāku tautu pārstāvji.

Senlaikos Tālajos Austrumos starptautiskas bija, piemēram, ķīniešu un senindiešu (sanskrita) valodas.

Ķīniešu valoda jau kopš seniem laikiem ir ietekmējusi japāņu, korejiešu, tibetiešu, vjetnāmiešu, uiguru un citas valodas.

Arī *senindiešu rakstu valoda sanskrits* ir ietekmējusi apkārtējo tautu valodas. Sanskrita valoda Indijā nav zaudējusi savu zinātniskās valodas nozīmi līdz pat mūsu dienām.

Jau 3.—1. gadu tūkstoņi pr. m. ē. *babiloniešu valoda* bija kļuvusi par starptautisku valodu Babilonijā, Asīrijā, Sirijā, Ēģiptē.

No 3. gadsimteņa pr. m. ē. līdz mūsu ēras 4. gadsimtenim visā apgabalā starp Eifratu un Vidusjūru — Sirijā, Mezopotāmijā un plašajā Persijā (par kuras sastāvdaļu pēc 538. g. pr. m. ē. kļuva arī Palestīna) — valdīja semītiskā *aramiešu valoda* kā tirdzniecības un diplomātijas valoda.

Sākot ar 6. gadsimteni pr. m. ē., starptautisku raksturu

ieguva *grieķu valoda*, kļūstot par starptautisku kultūras valodu zemēs ap Vidusjūru (Grieķijā, Frīģijā, Ēģiptē). Maķedonijas Aleksandra iekarojumu laikā un sekojošā hellēnisma laikmetā (4.—2. gadsimtenī pr. m. ē.) grieķu valoda izplatījās arī Austrumos un tapa par kultūras valodu ļoti plašā teritorijā. To saprata no Mazāzijas līdz Spānijai un no Krimas līdz Ēģiptei un Libijai Āfrikā. Romas valstij sadaloties divās daļās (mūsu ēras 395. gadā), hellēnizētā austrumu daļa paturēja grieķu valodu par oficiālo valsts valodu līdz pat Konstantinopoles krišanai (1453. gadā).

Latīņu valoda, kuru 1. gadu tūkstoša vidū pr. m. ē. runāja tikai Romā un tās tuvākajā apkaimē, Latijā, beidzamajos gadsimtenos pr. m. ē. izplatījās milzīgajā Romas impērijā no Nilas un Eifratas līdz Reinai un Donavai un no Melnās jūras līdz Gibraltāram. Mūsu ēras sākumā Romas valsts apvienoja visas Eiropas, Āzijas un Āfrikas valstis, kas atrodas gar Vidusjūru. Pēc Romas valsts sadalīšanās mūsu ēras 395. gadā latīņu valoda kļuva par oficiālo valsts valodu Rietumromas valstī.

Pēc Romas valsts krišanas (476. gadā) latīņu ikdienas valoda katrā provincē attīstījās īpatnējā virzienā, un šās attīstības rezultātā katras provinces tautas latīņu valoda ar laiku izveidojās par atsevišķu romāņu valodu. Bet blakus šai katras provinces valodai pastāvēja arī vienotā, klasiskā latīņu valoda. Visus viduslaikus (5.—15. gs.) un pat vēlāk latīņu valoda bija starptautiska zinātniskā valoda visām Eiropas tautām.

Arābi 7.—8. gadsimtenos izbrāzās cauri Irakai, Irānai (Persijai) un Vidusāzijai līdz Indijas un Mongolijas robežām un rietumos cauri Ziemeļāfrikai līdz Spānijai. 9.—12. gadsimtenos arābi iekaroja Armēniju, Gruziju, Turciju, Azerbaidžānu un visus Tuvējos un Vidējos Austrumus: Tadžikiju, Uzbekiju, Turkmēniju, Persiju, Ēģipti, Sīriju, Mezopotāmiju, Pakistānu. Šajās valstīs *arābu valoda* kļuva par starptautisku valodu.

Arābu valoda, kuru runā pāri par 60 miljoniem cilvēku, ir plaši izplatīta musulmaņu zemēs no Balkāniem līdz Malajas arhipelagam un no Rietumāfrikas līdz Ziemeļindijai un Rietumķīnai. Daudzus gadsimtenus arābu valoda ir bijusi arābu kultūras nesēja daudzās irāņu, turku un afrikāņu tautās. Tās visas saglabājušas daudz arābu vārdu.

Pēc tam kad 16. gadsimtenī spānieši bija atklājuši Ameriku un sagrabuši tur milzīgas zemes platības, *spāniešu valoda* kļuva par starptautisku valodu. Spāniešu valodu runā ne vien Spānijā, bet arī Centrālajā un Dienvidu Amerikā (izņemot Brazīliju un Haiti republiku) — kopā pāri par 100 miljoniem cilvēku.

Portugāļu valodu runā ap 60 miljonu cilvēku (starp tiem apmēram 52 miljoni brazīlieši).

Holandiešu valodu runā ap 10 miljonu cilvēku Eiropā,

Dienvidāfrikā un citur. 17. gadsimtenī holandiešu valoda bija starptautiska valoda, sevišķi tirdzniecībā un jūrniecībā.

Franču valodu runā ap 50 miljonu cilvēku Francijā, Beļģijā, Šveicē, Āfrikā, Kanādā, Haiti republikā, Indokīnā un citur. Pateicoties franču kultūras ietekmei uz visām Eiropas tautām, franču valoda 18. gadsimtenī kļuva starptautiska. Sevišķi plaši tā lietota diplomātu aprindās.

Angļu valodu kā dzimto valodu runā dažādas tautas vairākās zemeslodes daļās, kopskaitā ap 300 miljonu cilvēku Lielbritānijā (ap 50 miljonu), Amerikas Savienotajās Valstīs (ap 200 miljonu), Īrijā, Kanādā, Austrālijā, Jaunzēlandē, pa daļai Dienvidāfrikā, Indijā un citur. Bez tam angļu valodu prot daudzu citu tautu pārstāvji.

Sakarā ar Lielbritānijas ietekmes pastiprināšanos un koloniju augšanu Austrumos un sakarā ar jaunās ziemeļamerikāņu nācijas izveidošanos un strauju attīstību angļu valoda 19. gadsimtenī kļuva par starptautisku valodu, sevišķi jūrniecībā, tirdzniecībā un tehnikā.

Mazliet vēlāk par angļu valodu starptautisku nozīmi, sevišķi zinātnē, ieguva arī *vācu valoda*, kura ir dzimtā valoda apmēram 80 miljoniem cilvēku un plaši lietota arī citās zemēs.

Krievu valoda, sākot ar 16. gadsimteņa vidu, izplatījās Volgas vidusdaļā un lejasdaļā un tālāk Sibīrijā, Kaukāzā un Vidusāzijā. Pašlaik krievu valoda ir dzimtā valoda pāri par 100 miljoniem cilvēku. Citām Padomju Savienības tautām krievu valoda ir nepieciešama sakaru valoda.

Pēc Oktobra revolūcijas un Lielā Tēvijas kara krievu valoda izplatījusies visās tautas demokrātijas valstīs un daudzās citās zemēs. Krievu valodas kā galvenās sociālisma zemes valodas vispasaules nozīme arvien pieaug. Krievu valoda mūsu dienās pieder pie starptautiskajām valodām, kurās publicē starptautisko iestāžu un organizāciju oficiālos materiālus un kuras lieto starptautiskajās sanāksmēs.

No dzīvajām Āreioņas valodām visizplatītākā ir *ķīniešu valoda*. To runā apmēram 600 miljoni cilvēku. Dzīvajā runā Ķīnā pastāv divas valodas — ziemeļu un dienvidu, bet rakstos visiem ķīniešiem ir viena — hieroglifu valoda.

Indijā (kopā ar Pakistānu), kur iedzīvotāju daudzums pārsniedz 600 miljonus, lieto kādas 200 valodas, pie kam dažas no šīm valodām runā desmitiem miljonu, bet dažas citas — tikai nedaudz simtu cilvēku. Visizplatītākā valoda Indijā ir *hindi un urdu*, ko lieto ap 200 miljonu cilvēku.

Liela loma starptautiskajos sakaros pēdējā laikā ir starptautiskajai palīgvalodai *esperanto*.

Dažas valodas, nebūdamas starptautiskas vārda plašākā nozīmē, pārsniedz savas etnogrāfiskās robežas un tātad iegūst

pa daļai starptautisku raksturu kādā pasaules daļā vai atsevišķā kultūras nozarē.

Plaši izplatīta ārpus savas zemes robežām, sevišķi muzikas pasaulē, ir *itāliešu valoda*, kuru runā apmēram 55 miljoni cilvēku.

Bantu nēģeriem Dienvidāfrikā ir kādas 80 valodas. Šo valodu vidū sevišķu nozīmi ir ieguvusi viena — *suahili valoda*, kas jau kopš 16. gadsimtena ir kļuvusi par tirdzniecisko sakaru valodu plašā lokā no Zanzibāras līdz Kongo upes baseinam. Šo valodu runā 10—15 miljoni cilvēku.

Vēl vairāk valodu ir Sudānas nēģeriem, kas apdzīvo plašu tropiskās Āfrikas joslu uz dienvidiem no Sahāras. Turienes iedzīvotājiem ir kādas 400 valodas, bet vairāk izvirzījusies viena — *hausa valoda*, kuru runā 12—15 miljoni cilvēku (Iekšējā Sudānā, Nigērijā un citur).

C. VALODU KLASIFIKĀCIJA

Valodu klasifikācija sprauž par savu uzdevumu sagrupēt valodas zināmās grupās un padarīt valodu daudzveidību vieglāk pārredzamu.

Kā ģeogrāfija mums palīdz orientēties zemes rajonos, tā valodu klasifikācija dod iespēju orientēties valodās un tātad arī tautās.

Ir divas valodu klasifikācijas: ģenealoģiskā un tipoloģiskā.

ĢENEALOĢISKĀ VALODU KLASIFIKĀCIJA

Galvenā zinātniskā valodu klasifikācija ir ģenealoģiskā. Tā grupē valodas radniecīgu valodu saimēs pēc to izcelšanās no vienas kopējas valodas. To kopējo valodu, no kuras dialektiem cēlušās visas radu valodas, sauc par pamatvalodu jeb pirmvalodu. Tā, piemēram, latīņu ikdienas valoda ir pamatvaloda visām romāņu valodām.

Radniecīgas valodas no savas pamatvalodas ir mantojušas kopējus elementus fonētiskajā sistēmā, gramatiskajā iekārtā un vārdu pamatfondā. Radniecīgas valodas ir pamatvalodas kādreizējie dialekti, kas ar laiku attīstījušies par patstāvīgām valodām. Vienas valodas dialekti, pārvērdamies par patstāvīgām radniecīgām valodām, izveido valodu saimi.

Radniecīgo valodu ģenētiskos sakarus pēta ar salīdzinoši-vēsturisko metodi, kura ļauj noteikt šos sakarus pat tādos gadījumos, kad salīdzināmo radniecīgo valodu gramatiskā iekārta un fonētiskā sistēma vēstures gaitā ir pārveidojusies gandrīz līdz nepazīšanai.

Vēsturē ir daudz gadījumu, kad zināma valoda izplatījies apgabalā, kur līdz tam iedzīvotāji runājuši kādu citu valodu. Agrākās valodas pēdas jaunajā valodā sauc par valodas substrātu jeb apakšslāni.

Pēc ģeoloģiskās klasifikācijas izšķiram, piemēram, šādas radniecīgu valodu saimes: indoeiropiešu, somu-ugru, samodiešu, turku-tatāru, mongoļu, tungusu-mandžūru, semītu, hamītu, jafetiešu, dravīdu, bantu, austronēziešu un citas — pavisam ap 200 valodu saimju.

Radniecīgo valodu saimes savkārt var sadalīt nozarēs, nozares — apakšnozarēs utt., piemēram, indoeiropiešu valodu saimē var izšķirt slāvu, baltu, ģermāņu, irāņu un citas nozares, slāvu nozarē — austrumu, dienvidu un rietumu slāvu apakšnozares, austrumslāvu apakšnozarē savkārt krievu, ukraiņu un baltkrievu valodas.

Dažas valodu saimes (piemēram, indoeiropiešu) ir izpētītas vairāk, citas mazāk.

I. INDOEIROPIEŠU VALODU SAIME

Indoeiropiešu valodu saime ir ļoti plaša. Sākotnēji tā bija izplatīta tikai Eiropā un vienā Āzijas daļā — Indijā un Irānā. No tā nāk arī nosaukums — indoeiropiešu valodas, kuru ievēdis T. Jungs (1813). Tagad pie šīs valodu saimes piederīgās valodas ir izplatījušās arī Amerikā un citās pasaules daļās.

Pēc indoeiropiešu pamatvalodas vēlāro līdzskaņu tālākās attīstības rezultātiem indoeiropiešu valodas iedala divās grupās. Viena grupa kādreizējos mikstinātos vēlāros līdzskaņus *k'*, *g'* saglabā, otra tos pārvērš par sibilantiem (*s*, *š*, *z*, *ž*). Pirmo grupu sauc par *centum* grupu (izrunā *kentum*), otro — par *satem* grupu — pēc vārda «simts» latīņu un zenda valodās. Pie *centum* grupas pieder ģermāņu, ķeltu, itāļu, grieķu valodas, pie *satem* grupas — indiešu, irāņu, slāvu, baltu, armēņu, albāņu valodas. Anatolijas valodas stāv vidū starp abām grupām: šajās valodās *k'* pārvērties par *s* tikai *u* priekšā.

Indoeiropiešu pamatvaloda pastāvējusi apmēram pirms 7—8 gadu tūkstošiem. Vairums pētnieku domā, ka indoeiropiešu pirmdzimtene bijusi Austrumeiropā, kaut kur starp Baltijas un Kaspijas jūrām. Pēc B. Hornunga domām indoeiropiešu pamatvaloda sākusi sadalīties atsevišķās valodās ne vēlāk kā pirms 5000 gadu.

Zinātnē ir norādīts uz aizvēsturiskiem sakariem starp indoeiropiešu un semītu, kā arī indoeiropiešu un somu-ugru valodām. Ir konstatēts zināms daudzums kopēju vārdu, līdzīgu sin-

taksisku konstrukciju (nominatīvā konstrukcija) un dažas citas kopējas gramatiskas parādības.

Indoeiropiešu valodu saimei ir šādas nozares: 1) indiešu, 2) irāņu, 3) slāvu, 4) baltu valodas, 5) trāķiešu valoda, 6) ilūru valoda, 7) albāņu valoda, 8) armēņu valoda, 9) Anatolijas valodas, 10) Apenīnu pussalas senās valodas, 11) «tohāru», 12) ģermāņu, 13) ķeltu, 14) itāļu valodas un 15) grieķu valoda.

1. INDIEŠU VALODAS

Indiešu valodas izplatītas Dienvidāzijā — Indijas pussalā. Galvenā valsts, kurā runā šīs valodas, ir Indijas republika. Ar saviem 500 miljoniem iedzīvotāju Indija iedzīvotāju skaita ziņā ieņem nākamo vietu pēc Ķīnas. Otrā indiešu valstī — Pakistānā dzīvo apmēram 93 miljoni iedzīvotāju un Džammā un Kašmirā apmēram 4,4 miljoni. Tātad kopā šajās valstīs ir ap 600 miljonu iedzīvotāju. No tiem ap 80 miljonu ir neindoeiropisko dravīdu, pārējie — indoeiropisko indiešu valodu runātāji.

Indija ir viena no visvecākajām augstas garīgās kultūras zemēm pasaulē. Mohendžo-Daro (Sindā) un Harapā (Rietumpendžabā) 1922. un turpmākajos gados atraktās Indas upes ielejas senās civilizācijas paliekas, šķiet, piederējušas pie kultūras, kura veidojusies apmēram pirms 5 gadu tūkstošiem. Hroznījs, balstīdamies uz protoindiešu zīmogu pētījumiem, domā, ka šo kultūru veidojuši danajieši (hieroglifiskie heti) apmēram tūkstoš gadu pirms indoeiropisko indiešu ienākšanas Indijā. Šī ienākšana notikusi ap 2000 gadu pr. m. ē.

Pa 4000 gadu ilgo indiešu kultūras attīstības laiku indiešu valodas ir nogājušas garu attīstības ceļu. Tāpēc indiešu valodas iedala senindiešu, vidusindiešu un jaunindiešu valodās.

Senindiešu valoda

Senindiešu valoda sastopama trijos veidos: vēdu valoda, episkais sanskrits un klasiskais sanskrits.

Vēdu valoda ir senākā senindiešu valoda. Vēdu valodā sarakstītas 4 vēdas — dzejas un arī prozas tekstu krājumi. Vēdas ir nedatētas, bet ļoti senatnīgas — sacerētas ap 1500. gadu pr. m. ē., kaut gan pierakstītas vēlāk. Ir šādas vēdas: a) Rīgvēda (himnu krājums), b) Sāmavēda (dziesmu vēda), c) Jadžurvēda (ziedojušu vēda) un d) Atharvavēda (buramvārdu krājums). Vissenākajā vēdu valodā sarakstīta Rīgvēda, pārējo vēdu valoda jau ir mazliet jaunāka. Vēdu komentāru valoda ir vēl jaunāka un pamazām pāriet epu valodā un vēl vēlāk — klasiskajā sanskritā.

Episkais sanskrits pastāvējis no 6. gadsimteņa pr. m. ē. līdz mūsu ēras 2. gadsimtenim. Šajā laikmetā izveidojušies galvenie indiešu epi: no apmēram 90 000 divrindu pantiņiem sastāvošā «Mahābhārata» («Lielā Bhāratu dziesma») un dzejnieka Vālmiki varoņpoēmā «Rāmājana», sastādīti pazīstamie fabulu un pasaku krājumi «Pančatantra» («Piecas grāmatas») un «Hitopadēša» («Derīgas pamācības»). Tajā laikā attīstījās zinātnes — retorika, tiesību zinātne, medicīna, muzika, astronomija.

Klasiskais sanskrits radās indiešu rakstniecības klasiskajā laikmetā, kas pastāvēja no 320. gada pr. m. ē. līdz mūsu ēras 800. gadam. Šo laikmetu ievadīja lielākais indiešu gramatiķis Pānini, kas 4. gadsimtenī pr. m. ē. izstrādāja klasiskā sanskrita gramatikas likumus un sarakstīja labāko sanskrita valodas gramatiku, kuru mūsu ēras 13. gadsimtenī pārstrādāja Vopadēva.

Sanskrita valoda, ietverta Pānini gramatikas gandrīz 4000 sīki izstrādātajos un īsi formulētajos likumos, savu klasisko veidu saglabājusi līdz pat mūsu dienām.

Klasiskajā laikmetā (apmēram mūsu ēras 5. vai 6. gadsimtenī) dzīvoja un darbojās lielākais indiešu dzejnieks un dramaturgs Kālidāsa, kas sarakstījis drāmu «Sākuntala» un lirisko dzejojumu «Mēghadūta» («Mākonis — vēstnesis»).

Sanskrits ir senās un viduslaiku Indijas literārā valoda. Sanskrits manāmi ietekmējis mūsdienu Indijas valodu vārdu fondu un gramatisko iekārtu. Mūsdienu Indijā sanskrita valodā iznāk daudz rakstniecības pieminekļu, kā arī vairāki žurnāli.

Vidusindiešu valodas (prākriti)

Literāri apstrādātā sanskrita valoda plašākām indiešu tautas masām jau agri bija kļuvusi sveša. Tāpēc blakus sanskritam bija sastopamas no dzīvām izloksnēm izaugušas valodas, kuras lietoja plašāki tautas slāņi. Tās bija *prākritu valodas* («dabiskās, neapstrādātās, vienkāršās»), tautas valodas. Vecākie datētie prākritu pieminekļi ir valdnieka Ašokas uzraksti no 3. gadsimteņa pr. m. ē., bet vēlākie prākritu teksti sniedzas līdz mūsu ēras 11.—12. gadsimtenim. Prākriti jau sen ir mirušas valodas.

Viena no vidusindiešu valodām ir arī mirusī *pāli valoda*, kurā saglabājusies bagāta dienviņu budistu literatūra.

Vidusindiešu valodas netika tik stingri normētas kā klasiskais sanskrits. Tāpēc tās brīvāk attīstījās un ar laiku sašķēlās daudzās izloksnēs, no kurām vēlāk izcēlās patstāvīgas jaunindiešu valodas.

Jaunindiešu valodas

Jaunindiešu valodas pastāv apmēram no mūsu ēras 11. gadsimteņa līdz mūsu dienām, t. i., ap gadu tūkstoši.

Ir liels vairums dzīvo jaunindiešu valodu, no kurām pazīstamākās ir *hindi* un *urdu* (kopā ap 200 miljonu runātāju), *bengāļu* (ap 70 miljonu runātāju), *marathu* (ap 30 miljonu), *pendžabiešu* (ap 20 miljonu), *gudžaratu* (ap 16 miljonu), *kašmiriešu*, *asāmiešu*, *orijs*, *sindhu*, *singalēziešu* (Ceilonā), *paišāči* un citas valodas.

Izplatītākās valodas Indijā ir *hindi un urdu valodas*.

Rabindranats Tagore savus darbus rakstījis *bengāļu valodā*.

Indijas republikas konstitūcija par oficiālām atzīst 14 valodas: 10 indiešu — sanskrita, hindi, urdu, bengāļu, marathu, pendžabiešu, gudžaratu, kašmiriešu, asāmiešu, orijs valodas un vēl 4 dravīdu valodas.

Pendžabiešu valoda raksturīga ar savu spilgto muzikālo akcentu.

Dardu valodas, ko runā Kašmirā, uzskata kā pāreju no indiešu uz irāņu valodām. Starp citu, ar dardu valodām saista čigāņu valodu. Svarīgākās no dardu valodām ir kašmiriešu, kohistāniešu un šina valodas.

Paišāči valodā vērojama tāda pati līdzskaņu pārvirze kā ģermāņu, armēņu un čigāņu valodās.

Tagadējo *čigāņu valodu* runā vairāki miljoni cilvēku, no tiem Eiropā apmēram 1 miljons. Čigāni mūsu ēras 5.—10. gadsimtos izgājuši no ziemeļrietumu Indijas, 15. gadsimtenī nonākuši Eiropā, izklīduši arī pa Āziju, Ziemeļāfriku un Ameriku, bet saglabājuši indisko vārdu pamatfondu un gramatisko iekārtu līdz pat mūsu dienām. Savu nosaukumu čigāni laikam atnesuši no Indijas (čingani — indiešu cilts pie Indas upes grīvas). Vairumam pasaules čigāņu (arī Latvijas čigāņiem) ir latīņu alfabēts, bet Krievijas un Ukrainas čigāņiem — krievu raksts.

2. IRĀŅU VALODAS

Irāņu valodām ir daudz kopēja ar indiešu valodām, piemēram: 1) indoeiropiešu pamatvalodas patskaņu *a, e, o* saplūšana vienā patskanī *a*; 2) tā sauktā *šva* — «ə» — pārvēršanās par *i*; 3) *s* pārvēršanās pēc *i, u, r, k* par *š*.

Vēsturiskā attīstības gaitā irāņu valodās izšķir senirāņu, vidusirāņu un jaunirāņu valodas.

Senirāņu valodas

Pie senirāņu valodām pieder Avestas, senpersiešu un skitu valodas.

Par *Avestas valodu* (jeb zenda valodu) sauc visvecāko irāņu rakstu valodu. Tā fiksēta Zaratustras ticības kanonā — Avestā. Visvecākā sastāvdaļa Avestas reliģisko tekstu krājumā ir vecās himnas jeb gāthas («dziedājumi»), kas satur reliģiskus pravietojumus, pamudinājumus utt. un ko uzskata par paša Zaratustras sacerētām.

Senpersiešu valodas pieminekļi ir Ahemenīdu dinastijas ieraksti ar ķīlrakstu zīmēm 6.—4. gadsimteņos pr. m. ē.

Par *skitu valodu* var spriest pēc īpašvārdiem un dažiēm atsevišķiem vārdiem. Nekādu tekstu no skitiem, kuri 8.—3. gadsimteņos pr. m. ē. dzīvojuši Dienvidkrievijas stepēs, nav saglabājis. Par skitu pēcnācējiem uzskata osetīnus Kaukāzā.

Vidusirāņu valodas

Pie vidusirāņu valodām pieder viduspersiešu, sogdiešu, hotāniešu un horezmiešu valodas.

Viduspersiešu (pehlevi) literārā valoda tika lietota Irānā mūsu ēras 3.—9. gadsimteņos.

Sogdiešu valoda mirusi kopš mūsu ēras 8.—9. gadsimteņiem. Tās pieminekļi no mūsu ēras 2.—8. gadsimteņiem atrasti Rietumķīnā. Par sogdiešu valodas turpinātāju uzskata jagnobiešu valodu Pamirā.

Hotāniešu jeb saku valoda ir mirusi austrumirāņu valoda Hotānā (Rietumķīnā). Hotāniešu leksikā jūtama indiešu valodas ietekme.

Horezmiešu valodā saglabājušies teksti no mūsu ēras 3. gadsimteņa.

Jaunirāņu valodas

No mūsu ēras 7. gadsimteņa, kad Irānu iekaroja arābi, sākas moderno jaunirāņu valodu posms. Jaunirāņu valodas runā apmēram 35 miljoni cilvēku. Pie jaunirāņu valodām pieder vairākas valodas.

1) *Persiešu valoda* ir valsts valoda Irānā. Persiešu valodā ir stipra arābu valodas ietekme. Tai ir pāri par 10 miljoniem runātāju. Jaunpersiešu valoda pastāv no mūsu ēras 900. gada. Tās rakstība veidota uz arābu raksta pamatiem.

2) *Tadžiku valoda* ir valsts valoda Tadžikijas PSR. Tai ir apmēram 1 miljons runātāju. Tadžiku valoda literāru izveidojumu guvusi tikai pēc Oktobra revolūcijas. Tadžiku valodas rakstība veidota uz krievu raksta pamatiem.

3) *Kurdu valoda* ir tuva persiešu valodai. Tās runātāju kopskaits Turcijā, Irānā, Irakas ziemeļos un Sīrijā pašlaik ir apmēram 7 miljoni cilvēku, Padomju Savienībā (Armēnijā un Azerbaidžānā) — ap 50 000 cilvēku. Turcijā, Irakā un Sīrijā kurdiem ir latīņu, Irānā — arābu, bet Padomju Savienībā — krievu raksts.

4) *Beludžu valodu* runā Pakistānā, Irānā, Afganistānā un Turkmēnijas PSR, kopskaitā pāri par 1 miljonu cilvēku.

5) *Piekaspijas irāņu valodas* ir vairākas. *Tališu valodu* runā Azerbaidžānas dienvidaustrumos ap Lenkorānu un Irānas Azerbaidžānā, kopskaitā ap 80 000 cilvēku. *Tatu valodu* runā Azerbaidžānā un Dagestānā, kopskaitā apmēram 8000 cilvēku. Bez tam pie šīs grupas pieder *giljanu valoda* un vēl citas valodas.

6) *Afgāņu jeb paštu valoda*, ko runā pāri par 10 miljoniem cilvēku, no 20. gadsimteņa 30. gadiem ir literārā un valsts valoda Afganistānā, kā arī Pakistānas rietumapgabalos. Rakstībā lieto arābu rakstu.

7) *Pamira kalniešu valodas* runā Tadžikijā. Pie šīs grupas pieder *šugnanišu valoda*, ko runā ap 12 000 cilvēku, *vahanišu valoda* un *jazgūlamiešu valoda*.

8) *Jagnobiešu valoda* ir seno sogdiešu valodas turpinātāja, pārejas valoda starp Pamira valodām un afgāņu valodu. To runā ap 2000 cilvēku.

9) *Osetīnu valodu* runā Ziemeļosetijas autonomajā republikā un Dienvidosetijas autonomajā apgabalā. Kopskaitā osetīnu ir ap 400 000 cilvēku. Osetīnu valodai ir divi dialekti: austrumu — ironiešu dialekts (tajā runā $\frac{5}{6}$ osetīnu) un rietumu — digoriešu dialekts. Literārā valoda veidota uz ironiešu dialekta pamata. Digoriešu dialekts ir senatnīgāks. Rakstībā tiek lietots krievu alfabēts.

3. SLĀVU VALODAS

Slāvu valodas izplatītas Padomju Savienībā, Balkānos, Polijā, Čehoslovākijā un Vācijas austrumdaļā, tās runā kopskaitā ap 200 miljonu cilvēku. Slāvu valodas (pēc V. Georgijeva un B. Hornunga aprēķiniem) apmēram pirms 3000 gadu izveidojušās rajonā ap Dņepras vidusteci.

Vairums valodnieku domā, ka slāvu valodas un baltu

valodas jau sākumā bijušas patstāvīgas indoeiropiešu valodu nozares. Pastāvēdamas ilgāku laiku viena otrai blakus, abas valodu nozares ir savstarpēji ietekmējušās, tomēr visumā saglabājušas savu seno patstāvību.

No otras puses, slāvu valodas ir ietekmējuši arī irāņu skiti un sarmati, ar kuriem slāvi ilgus laikus dzīvojuši kaimiņos. Tā, piemēram, līdz ar irāņiem slāvi pārvērtuši seno divskani *au* par *u* (*draugs* — друг); līdzskani *s* pēc *i*, *u*, *r*, *k* slāvi pārvērtuši par *h* (*viesulis* — вихрь, *auss* — ухо, *virsa* — верх), bet irāņi — par *š*; arī slāvi ir atmetuši seno vīriešu dzimtes lietvārdu galotni *-os* (grieķu *domos* — дом). No irāņiem slāvi aizguvuši arī dažus vārdus, piemēram, бог «dievs», святой (no tā nāk latviešu *svēts*). Irāņu ietekme attālinājusi slāvu valodas no baltu valodām.

J. Boduēns de Kūrtēnē savā 1877.—1878. mācību gada lekciju programā ierosina slāvu valodas iedalīt piecās nozarēs pēc patskaņu garuma un īsuma un uzsvara rakstura: 1) morfoloģiski kustīgs uzsvars, īsi un gari patskaņi (serbu-horvātu valoda); 2) kustīgs uzsvars, bet garus un īsus patskaņus iespējams izšķirt tikai uzsvērtajās zilbēs (slovēņu valoda); 3) kustīgs uzsvars, bet patskaņi netiek šķirti garos un īsos (bulgāru, krievu, ukraiņu un baltkrievu valodas); 4) gari un īsi patskaņi tiek šķirti, bet uzsvars kļuvis saistīts (čehu un slovaku valodas); 5) uzsvars kļuvis saistīts, netiek šķirti gari un īsi patskaņi (polābu, kašubu, poļu, lauziciešu un maķedoniešu valodas).

Pazīstamāks tomēr ir ģeogrāfiskais slāvu valodu iedalījums: austrumslāvu, dienvidslāvu un rietumslāvu valodas.

Austrumslāvu valodas

Pie austrumslāvu valodām pieder trīs valodas — krievu, ukraiņu un baltkrievu. Šo tuvu radniecīgo valodu vecākie pieminekļi attiecas uz 11. gadsimteni. Pēc 13. gadsimtena katrai no trim austrumslāvu valodām ir savs patstāvīgs attīstības ceļš kā atsevišķām valodām.

Krievu valoda

Krievu valoda ir lielākā no austrumslāvu un vispār no visām slāvu valodām. Tā ir krievu tautas nacionālā valoda, nepieciešama sakaru valoda daudztautību Padomju Savienībā, kurā dzīvo vairāk nekā 130 nāciju, tautību un etnisko grupu, un viena no svarīgākajām starptautiskajām valodām. Krievu valodu kā dzimto valodu runā pāri par 100 miljoniem cilvēku, bet vispār

krievu valodu prot un lieto vairāk nekā 250 miljonu cilvēku, pie tam krievu valodas pratēju skaits visā pasaulē aizvien pieaug.

Krievu valodā izšķir divas lielas izlokšņu grupas: ziemeļu — «o» runas izlokšnes un dienvidu — «a» runas izlokšnes. Vidū starp tām, ap Maskavu un Ļeņingradu, ir vidus dialekts. Krievu literārā valoda izstrādāta uz vidus dialekta pamata.

Krievu civilraksta burti izveidoti no senslāvu kirilicas burtiem latīņu burtu stilā. Tos laicīgos rakstos ievada Pēteris I 1710. gadā.

Senākie krievu valodas rakstu pieminekļi saglabājušies no 11. gadsimteņa.

Ukraiņu valoda

Ukraiņu valodu runā apmēram 35 miljoni cilvēku Ukrainas Padomju Sociālistiskajā Republikā. Ukraiņu literārā valoda izveidojusies 16.—17. gadsimteņos uz Kijevas-Poltavas dialekta pamata. Rakstība balstas uz krievu alfabētu.

Baltkrievu valoda

Šo valodu runā apmēram 8 miljoni cilvēku Baltkrievijas Padomju Sociālistiskajā Republikā. Baltkrievu literārā valoda izveidojusies uz centrālā (Minskas) dialekta pamata. Rakstībā lieto krievu alfabētu.

Dienvidslāvu valodas

Pie dienvidslāvu valodām pieder bulgāru, maķedoniešu, serbu-horvātu, slovēņu un rakstos saglabātā senslāvu valoda.

Bulgāru valoda

Šo valodu runā apmēram 8 miljoni cilvēku Bulgārijā un Ukrainas PSR.

Bulgāri pēc izcelšanās bija turku-tatāru cilts, kas dzīvoja Volgas vidustecē. Sākot ar 5. gadsimteņa beigām (482. gadu), bulgāri nemitīgi uzbruka Balkānu pussalas ziemeļu apgabaliem. 679. gadā viņi ieņēma Donavas grīvu un iekaroja aiz Donavas dzīvojošās slāvu ciltis. Turku-tatāru izcelsmes bulgāri drīz vien saplūda ar slāviem, kļūstot par slāvu tautu, kas saglabājusi tikai nosaukumu «bulgāri» un dažus turku-tatāru valodas vārdus.

Gandrīz 5 gadsimteņus (14.—19. gadsimteņos) Bulgārija atradās Turcijas jūgā, tāpēc bulgāri ir uzņēmuši savā valodā turku vārdus.

Bulgāru literārā valoda izveidojusies uz ziemeļaustrumu dialektā pamata. Rakstībā lieto krievu burtus. Vecākie rakstu pieminekļi saglabājušies no 10. gadsimteņa.

Senslāvu valoda

Senslāvu valoda ir vissenākā slāvu rakstu valoda. Tās pamatā bija kāda Maķedonijas bulgāru izloksne, bet tai bija lemts kļūt par dienvidu, austrumu un agrīnajā laikmetā arī rietumu slāvu tautu viduslaiku literāro valodu.

Senslāvu valodā Kirils un Metodijs 9. gadsimtenī pārtulkoja dažas dievkalpojumu grāmatas. No 11. gadsimteņa šajā valodā jau saglabājušies plaši garīga satura pieminekļi, kuri ir 9. un 10. gadsimteņos sastādīto rakstu noraksti.

Senslāvu pieminekļi uzrakstīti divos alfabētos — glagoliskajā jeb glagolicā un kiriliskajā jeb kirilicā. Kirilica ir izveidota galvenokārt no grieķu burtiem, bet par glagolicas izcelšanos nav vienprātīga sprieduma.

Glagoliskajā alfabētā sarakstītie pieminekļi ir vecāki. Svarīgākie no tiem ir Zografa, Marijas un Asemaņa evaņģēliji, Kijevas liturģiskie fragmenti u. c.

Vecākie kiriliskie pieminekļi ir Savas evaņģēlijs, Suprasļas kodekss, Ostromira evaņģēlijs un daži citi.

No kiriliskā slāvu alfabēta burtiem pēc latīņu burtu stila uz Pētera I rīkojumu izveidoti modernā krievu civilraksta burti.

Senslāvu valodu vēlākajos attīstības posmos atsevišķās zemēs sauc par baznīcslāvu valodu. Piemēram, Ostromira evaņģēlija valoda ir pāreja no vispārīgās klasiskās senslāvu valodas uz krievisko baznīcslāvu valodu.

Maķedoniešu valoda

Maķedoniešu valodu runā Dienvidslāvijas Maķedonijā (centrs Skople), kā arī Bulgārijā un Grieķijā, pavisam apmēram 1,5 miljoni cilvēku. Maķedoniešu valodā ir stabils uzsvars — uz otrās vai trešās zilbes no vārda beigām. Rakstība izveidota uz krievu alfabēta pamatiem.

Aleksandra Lielā laikā (4. gadsimtenī pr. m. ē.) šī mazā zemīte kļuva par pasaules lielvalsti. Mūsu ēras 9. gadsimtenī Maķedonija tapa par senslāvu grāmatniecības šūpulī.

Senā maķedoniešu valoda bija indoeiropiešu valoda, kuras tuvākās radu attiecības nav noskaidrotas. Tagadējā maķedoniešu valoda ir viena no slāvu valodām.

Serbu-horvātu valoda

Serbu-horvātu valodu runā ap 13 miljonu cilvēku Dienvidslāvijā. Senākie rakstu pieminekļi saglabājušies no 11. gadsimteņa. Serbu-horvātu valodā izšķir divas rakstu valodas — serbu (centrs Belgrada) un horvātu (centrs Zagreba). Serbu alfabēts veidots uz krievu raksta pamata, horvāti rakstībā lieto latīņu burtus.

Slovēņu valoda

Slovēņu valodu runā apmēram 1,5 miljoni cilvēku Slovēnijā — Dienvidslāvijas ziemeļos (centrs Ļubļana). Rakstībā lieto latīņu burtus. Rakstu pieminekļi saglabājušies no 10. un 11. gadsimteņiem.

Rietumslāvu valodas

Pie rietumslāvu valodām pieder poļu, kašubu, čehu, slovaku, lauziciešu un polābu valodas.

Poļu valoda

Poļu valoda ir lielākā no dzīvajām rietumslāvu valodām. To runā Polijā ap 30 miljonu cilvēku. Rakstībā poļi lieto latīņu burtus. Rakstu pieminekļi saglabājušies no 14. gadsimteņa.

Kašubu valoda

Kašubu valodu runā ap 200 000 cilvēku rietumos no Gdaniskas. Daudzus gadsimteņus atrodoties poļu valodas ietekmē, kašubu valoda mūsu dienās ir kļuvusi tik līdzīga poļu valodai, ka daži poļu valodnieki to uzskata par stipri patstāvīgu poļu valodas dialektu. Kašubi rakstībā lieto latīņu burtus.

Čehu valoda

Čehu valodu runā ap 10 miljonu cilvēku Čehoslovākijas rietumos. Valodā uzsvars uz pirmās zilbes. Čehu valodā gandrīz nav svešvārdu. Literārā valoda, izveidojusies uz Prāgas izloknes pamata. Vecākie čehu valodas pieminekļi saglabājušies no 13. gadsimteņa. Rakstos lieto latīņu burtus.

Slovaku valoda

Slovaku valodu runā apmēram 4 miljoni cilvēku Čehoslovākijas dienvidaustrumos (centrs Bratislava). Literārā valoda izveidojusies uz Vidusslovākijas dialekta pamata. Rakstībā lieto latīņu burtus.

Lauziešu valoda

Tagadējā Vācijas Demokrātiskajā Republikā gar Šprē upes augšteci dzīvo un attīsta savu valodu un kultūru lauzicieši (arī sorbi jeb vendi). Lauziešu valodu runā ap 150 000 cilvēku. Rakstībā lieto latīņu burtus.

Lauziešu valodā izšķir divas galvenās izloksnes: lejaslauziešu valodu (Brandenburgā) un augšlauziešu valodu (Saksijā). Pirmajai ir vairāk līdzības ar poļu, otrai — ar čehu valodu. Visi lauzicieši jau no bērnības lieto divas valodas — lauziciešu un vācu.

Polābu valoda

Polābu jeb Elbas slāvu valoda no mūsu ēras 5. gadsimta bija plaši izplatīta tagadējā Ziemeļvācijā starp Baltijas jūru, Lābu (Elbu) un Odru (Oderu). Polābu tautas un valodas nosaukums cēlies no Lābas upes. Polābus iznīcināja vācu iekaroņi 18. gadsimtenī. No viņu valodas saglabājušies daži 17. gadsimta teksti.

Baltijas jūras dienvidu piekrastē — Pomerānijā ir bijuši vēl daži citi slāvu valodu dialekti, kas izmiruši viduslaikos, kad slāvi tika varmācīgi pārvācoti.

4. BALTU VALODAS

Baltijas jūras dienvidaustrumu piekrastē — starp Daugavas un Nemunas baseiniem, kā arī uz austrumiem un dienvidiem no tiem jau kopš seniem laikiem dzīvojuši balti.

Baltu valodas līdz šai dienai saglabājušas tik senatnīgu raksturu, ka ar tām šajā ziņā nevar mēroties neviena cita no dzīvajām indoeiropiešu valodām, bet tās pilnīgi var nostāties blakus visarhaiskākajām mirušajām indoeiropiešu valodām — hetu, vėdu sanskrita un Homēra laika sengrieķu valodām; kopā ar tām baltu valodas labi noder indoeiropiešu valodu salīdzinoši-vēsturiskiem pētījumiem.

Baltu valodām ir zināma līdzība ar slāvu valodām. Slāvu

valodu vissenāko vēsturi nav iespējams pētīt, neizstudējot baltu valodas un to dialektus.

Kā domā vairums speciālistu (Rasks, Delbriks, Meijē, Jau-nis, Būga, Zenns, Endzelins, Desnicka, Hornungs, Bernšteins u. c.), tad par kaut kādu baltu-slāvu pamatvalodu nevar būt runas. J. Endzelins pieļauj tikai kādu ciešāku saskares posmu.

Baltu valodām ir šis kopīgs arī ar ģermāņu valodām.

Baltu pamatvaloda pastāvējusi apmēram no 1500. gada līdz 500. gadam pr. m. ē. Ap 500. gadu pr. m. ē. rietumbalti nošķī-rušies no austrumbaltiem. Mūsu ēras pirmā gadu tūkstoša vidū lietaviešu un latviešu ciltis vēl turējušās vienkopus. To nošķir-šanās notikusi 6. un 7. gadsimteņos.

Ļoti seni baltu vārdu aizguvumi Volgas somu (mordviešu un mariešu) valodās, Okas baseina vietvārdi, kā arī arheoloģi-jas un paleontoloģijas dati liecina par baltu tautu sakariem ar Okas baseinu.

K. Būga ar vietvārdiem pierāda, ka vēl ap mūsu ēras 5. gad-simteni balti dzīvojuši tālāk uz dienvidiem un austrumiem Mo-giļevas, Minskas, Smoļenskas un pa daļai arī Viļņas guberņā līdz Nemunai, Rietumu Bugai un Pripetei, kas šķīrušas viņus no slāviem.

Sakarus ar Donavas baseinu baltiem, sevišķi lietaviešiem, šķiet, uzturēja ilūri pa saviem tirdzniecības ceļiem no Donavas lejasteces līdz Baltijas jūrai. No ilūru valodas laikam nāk lieta-viešu tautasdziesmas nosaukums *dainā* un rumāņu vārds *doina* ar to pašu nozīmi. Zīmīgi ir arī, ka Donavas nosaukumam (lietaviski *Dunójus*) lietaviešu valodā ir arī sugas vārda no-zīme: *dunójus* — «dzīle, dzelme». Tikai Donavas baseinā sav-vaļā aug lietaviešu nacionālā puķe — rūta.

Slāvu senči ap mūsu ēras 5. vai 6. gadsimteni spiedās uz ziemeļiem un rietumiem un atbīdīja lietaviešus un latviešus tālāk uz ziemeļiem un rietumiem. Latvieši ieņēma apgabalus ap Daugavu, lietavieši — ap Nemunu. Prūšu ciltis 13. gad-simtenī, Prūsijā ierodoties Vācu ordenim, apdzīvoja apgabalu no Nemunas ietekas jūrā līdz Grodņai.

Pašlaik pastāv divas dzīvas baltu valodas — lietaviešu va-loda Padomju Lietuvā un latviešu valoda Padomju Latvijā. Pie izmirušajām baltu valodām pieder senprūšu valoda (Austrum-prūsijā līdz 17. gadsimtenim), jātvingu, sudaviešu, rietumu ga-lindu un austrumu galindu valodas.

Ievērojamais Padomju Savienības somu-ugru valodu pēt-nieks D. Bubrihs atzīst baltu valodu lielo ietekmi uz Baltijas jūras somu valodām¹. Viņš norāda, ka vairākus gadsimteņus pirms mūsu ēras senajai Baltijas jūras somu valodai bijusi

¹ Д. В. Бубрих. Историческая фонетика финского-суоми языка. Петрозаводск, 1948, 9.—10. lpp.

saskare ar seno baltu valodu. Galvenā ietekmētāja šajā saskare bijusi senā baltu valoda. Visās Baltijas jūras somu valodās mēs atrodam ievērojamu daudzumu no baltu valodām aizgūtu vārdu.

Senprūšu valoda

Seno prūšu apdzīvotie novadi ap 1200. gadu aptvēra Austrumprūsijas rajonu starp Vislu rietumos un Kaļiņingradu (Karaļaučiem) austrumos. Austrumos senprūšu robežas, šķiet, pieskārs kuršu apdzīvotiem novadiem. Dienvidos senprūši saskārās ar rietumu galindiem (vēlāk ar poļiem), rietumos (gar Vislas un Nogatatas upēm) — ar vācu ciltīm.

Varonīgā senprūšu tauta pārdzīvoja asiņainu traģēdiju, kas ilga vairākus gadsimtus un beidzās ar šās tautas bojā eju. No 13. līdz 16. gadsimtenim vācu bruņinieki spiedās iekšā Prūsijā, atņēma prūšiem viņu apstrādātās zemes un kolonizēja tās ar savējiem. Lai gan senprūši varonīgi pretojās, tomēr uzbrucēju pārspēks un pa daļai arī vienības trūkums prūšu vidū bija par cēloni tam, ka prūši tika nomākti. Daudz prūšu aizgāja bojā cīņās, bet atlikušie pārvācojās vai sakusa ar lietaviešiem.

Visi šie apstākļi sagrāva prūšu tautas un valodas pamatus. 16. gadsimtenī sastādītie prūšu valodas raksti izrādījās pēdējie prūšu valodā. 17. gadsimtenī izmira pēdējie prūšu valodas pratēji.

Ļeņingradas publiskajā bibliotēkā prūšu 2. katķisma eksemplāram uz titullapas atrodama ap 1700. gadu uzrakstīta piezīme: «Diese alte preussische Sprache ist nunmehr ganz und gar vergangen worden. Anno 1677 ist ein einziger alter Mann auf der Curischen Nahrung wohnend, der sie noch gekannt, gestorben, doch sollen noch solche daselbst sein.» («Šī senā prūšu valoda ir tagad pilnīgi izbeigusies. 1677. gadā miris vienīgais vecais vīrs Kuršu jomā, kurš vēl prata šo valodu. Taču vēl dažiem tādiem vajag tur būt.»)

Hartknochs savā «Dissertatio de lingua veterum prussorum» («Pārsprīdums par seno prūšu valodu») 1689. gadā vēstī: «Non in uno, sed in pluribus adhuc pagis reperiuntur homines huius linguae cognari.» («Līdz šim laikam ne tikai vienā, bet vairākos ciemos atrodami šās valodas pratēji.»)

17. gadsimtena beigās izmira pēdējie senprūši. Palika tikai nedaudz rakstu pieminekļu, vietvārdu, personvārdu un nosaukums *prūši*, kuru pārņēma prūšu nomācēji — vācieši.

Par senprūšu valodu liecina tikai daži pieminekļi.

1) *Elbingas vārdnīca* ar 802 vārdiem. Tā datējama apmēram ar 1400. gadu un norakstīta no nezinama oriģināla. Līdz otrajam pasaules karam tā atradās Elbingas pilsētas bibliotēkā. Pirmais to publicējis Neselmanis 1868. gadā.

2) *Simona Grunava vokabulārs*. Dominikāņu mūks Simons Grunavs savā 16. gadsimteņa sākumā (apmēram 1517.—1526. gados) sastādītajā prūšu kronikā uzņēmis arī 100 prūšu vārdu, starp kuriem ir daži tādi, kuru nav citos pieminekļos, bet, liekas, ir arī daži poļu un lietaviešu vārdi.

3) *Pirmais katķisms*. Tas tika izdots 1545. gadā Karaļaučos uz prūšu hercoga Albrehta pavēli, lai sakarā ar 1544. gadā Prūšos ieviesto dievkalpošanas kārtību dotu iespēju arī vienkāršajai tautai iepazīties ar Lutera mācības saturu. Katķisms bija ļoti īss.

4) *Otrais katķisms*. Tā kā pirmā katķisma valoda bija ļoti kļūdaina, tad izdevēji vēl tajā pašā 1545. gadā to izdeva pār-labotā, otrā izdevumā.

5) *Enhirīdijs*. Hercogs Albrehts 1554. gadā uzdeva Pobetes mācītājam Abelam Villam, kuru daudzinaja par labu prūšu valodas pratēju, pārtulkot prūšu valodā visu Lutera enhirīdiju. Villa tulkotais enhirīdijs iznāca 1561. gadā ar nosaukumu «Enchiridion. Der kleine Katechismus Doctors Martin Luthers, teutsch und preussisch».

Bez tam G. Ķerulis ir savācis un publicējis senprūšu vietvārdus (*Die altpreussischen Ortsnamen*. Berlin und Leipzig, 1922), bet R. Trautmanis — senprūšu personu vārdus (*Die altpreussischen Personennamen*. Göttingen, 1925).

Senprūšu valoda dažā ziņā ir senatnīgāka par lietaviešu valodu, tomēr ne visās parādībās. Taču, kā jau redzējam, senprūšu valodas materiāli ir ļoti trūcīgi.

Rietumu galindi

Rietumu galindi dzīvojuši uz dienvidiem no senprūšiem un uz rietumiem no lietaviešiem gar Vislas vidusteci un tās labā krasta pieteku Narevu. Rietumu galindu robežas rietumos un ziemeļos bijušas Neidenburga, Allenburga, Vartenburga un Ros-tenburga, austrumos tās sniegušās līdz Spirdinta ezeram un dienvidos iespiedušās labu gabalu tagadējā Mazovijā.

Rietumu galindi vēsturē minēti agrāk par visām baltu cil-tīm. Viņus piemin jau grieķu vēsturnieks Ptolemajs ap mūsu ēras 150. gadu. Rietumu galindi gāja bojā cīņās pret vāciešiem un poļiem. Viņu vietā no 11. gadsimteņa dzīvo poļi.

Austrumu galindi

Hipatija krievu kronikā (1038. un 1147. g.) minētie austrumu galindi jeb goļadi (krieviski *голядь*) dzīvojuši starp Okas labā krasta pieteku Upu un kreisā krasta pietekām Protvu un Ugru

vēlāko Smoļenskas, Kalugas un Maskavas guberņu teritorijā. Austrumu galindi dzīvojuši starp seno krievu cilti vjatičiem, vēlāk pārkrīvojušies.

Austrumu galindu pēdas ir meklējamas vienīgi kādreizējo Smoļenskas, Kalugas un Maskavas guberņu vietvārdos, no baltiem aizgūtos vārdos mordviešu un mariešu valodās un vietējā krievu izloksnē.

Jātvingi

Jātvingi — kareivīga baltu cilts, kas dzīvojusi Vislas labā krasta pietekas Rietumu Bugas vidustecē un gar Bugas pieteku Jātvas upi, ap vēlāko Brestļitovskas pilsētu. Viņu mītnes atradušās uz dienvidiem un pa daļai uz austrumiem no rietumu galindiem un uz dienvidiem no lietaviešiem — bijušās Grodņas guberņas rietumos, Suvalku guberņas dienvidos un daļā Lomžas un Ļubļinas guberņas.

No drosmīgajiem jātvingiem savā laikā baidījušies poļi un galicieši. Krievu kronikas jātvingus pirmoreiz piemin 983. gadā, kad jātvingu zemi iekaroja krievu kņazs Vladimirs. Ap 1040. gadu ar viņiem karoja krievu kņazs Jaroslavs. 1283. gadā jātvingi tika uzvarēti. 1294. gadā kunigs Troidens viņus pievienoja Lietuvai. Ir zināms, ka jātvingi pieņēmuši kristietību. Beidzot poļu un Vācu ordeņa pārspēks ņēma virsroku pār jātvingiem. Jātvingi tika lielā mērā iznīcināti, un atlikušie saplūda ar poļiem, ukraiņiem un lietaviešiem.

Lietaviešu valoda

Lietaviešu valoda — valsts valoda Lietavas PSR. Lietaviešu valodu runā apmēram 3 miljoni cilvēku. Rakstībā lieto racionalizētu latīņu alfabētu.

Runājot par Lietavas un lietaviešu nosaukumu, prof. J. Endzelīns pareizi saka: «Leiši paši sevi sauc par lietūviai, arī lietūvinikai (zemes nosaukums — Lietuvā). Latvieši leišu zemi sauc par Lietuvu (lš. *-uva*, ltv. *-ava*).»¹ Lietaviešiem ir daudz vārdu ar *-uva*: Dauguvā, Lietuvā, Vāršuva utt. Latviešiem šie vārdi ir ar *-ava*: Daugava, Lietava, Varšava utt.

Lietaviešu valodā izšķir divus galvenos dialektus — augštaišu un žemaišu.

Augštaiši dzīvo vairāk Lietavas dienvidaustrumos, bet žemaiši — ziemeļrietumos. Abus dialektus šķir robežlīnija, kas no Padomju Latvijas dienvidu robežas iet caur Veģeri, Krop-

¹ J. Endzelīns. Lekcijas par baltu valodu salīdzināmo gramatiku. Rīgā, 1927, 21. lpp.

jiem, Raseiņiem, Taurāgi līdz Nemunai, tad gar Nemunu līdz Baltijas jūrai. Dienvidaustrumos no šās līnijas dzīvo augštaiši, ziemeļrietumos — žemaiši.

Tagadējās Zemaitijas centrs ap Telšiem, Varņiem un Kražiem ir augstāks nekā kaimiņu novadi. Kā norāda Būga, Ģerulis un Salis, nosaukumi *žemaiši* (zemieši) un *augštaiši* (augstieši) radušies tad, kad žemaiši (13. un 14. gadsimtešos) dzīvoja vairāk uz austrumiem — zemienē gar Nevēžas upi (Nemunas labā krasta pieteku), bet augštaiši — Viļņas augstienē. Vēlāk žemaiši, tiekdami uz rietumiem, iespedās senās Kursas dienviddaļā.

Lietavas literārās valodas pamatā ir augštaišu, īpaši dienvidrietumu augštaišu dialekts.

Lietaviešu valodai valodnieki pievērsuši vairāk vērības nekā citām baltu valodām. Tajā sastopamas ļoti vecas formas. Lietaviešu valodas fonētiskās un morfoloģiskās īpatnības ir visumā vecākas par attiecīgajām parādībām latviešu valodā, lai gan vienā otrā ziņā jaunākas par senprūšu valodas parādībām. Bet mirušās senprūšu valodas atliekas ir ļoti niecīgas, turpretim lietaviešu valoda ir dzīva, bagāta valoda, kuru var brīvi pēlīt.

Vecākie lietaviešu valodas pieminekļi uzglabājušies no 16. gadsimteņa. Tie ir 1) Mārtiņa Mažvīda luterāņu katķisms (Karaļaučos, 1547), 2) «Forma chrikstima» (Karaļaučos, 1559), 3) Villenta «Enhirīdijs» un evaņģēliji (1579), 4) Jāņa Bretkes bībele (pabeigta 1590. gadā, rokrakstā, Viļņas un Kauņas bibliotēkās ir fotokopijas), 5) Ledesmas katoļu katķisms Daukšas tulkojumā (1595), 6) Vuika «Postilla catholicka» Daukšas tulkojumā (1599). Tad vēl Širvīda pirmā lietaviešu vārdnīca un oriģināla sprediķu grāmata (1629) un Daniela Kleina «Gramatica lituanica» — pirmā lietaviešu gramatika (1653).

Latviešu valoda

Latviešu valodu runā apmēram 1,6 miljoni cilvēku Latvijā un citās zemēs. Rakstībā lieto racionalizētu latīņu alfabētu.

Kā vispār baltu valodas, tā arī latviešu valoda savā leksikā un gramatiskajā iekārtā saglabājusi lielu senatnīgumu.

Pēc arheoloģijas datiem, baltu kultūra jau ap mūsu ēras sākumu sāka izplatīties Daugavas virzienā. Bet sevišķi mūsu ēras 6. un 7. gadsimtešos prāva baltu cilšu daļa — vēlākie latvieši — devās no Nemunas rajona uz ziemeļiem, iespējoties somu cilšu apdzīvotajos apvidos, pārgāja Daugavu un ieņēma Vidzemi, atspiežot somu ciltis — libiešus un igauņus uz ziemeļiem. Bet arī libieši un igauņi Baltijā bija ienācēji. Pirms viņiem šeit dzīvojuši vai nu sāmi jeb lapi (kā domā Šahmatovs), vai kāda cita, tagad izmirusi tauta.

Laikmets no mūsu ēras 6. līdz 12. gadsimtenim bija senlatviešu cilšu uzplaukuma laiks. Vācu iebrukums uz vairākiem gadsimteņiem aizkavēja latviešu cilšu kultūras attīstību.

Par vienotu latviešu tautības valodu var runāt, sākot ar 16. gadsimteni, kad beidza pastāvēt kuršu cilts un tās valoda.

Vecākie latviešu valodas pieminekļi ir atsevišķi personvārdi un vietvārdi, ko atrodam kopš 13. gadsimteņa viduslaiku latīņu un vācu valodās rakstītās kronikās un senrakstos. Latviešu vecākā grāmata ir katoļu katķisms, kas izdots 1585. gadā. Nākošajā — 1586. gadā iznāca Luterā mazais katķisms. Abās grāmatās ir slikti latviešu valoda un ļoti juceklīga rakstība. Gadsimteni vēlāk — 1685. gadā iznāca «Jaunā derība», bet 1689. gadā — visa bībele Ernsta Glika redakcijā.

19. gadsimteņa 50.—70. gados tautiskās atmodas («jaunlatviešu») laikmetā — Valdemāra un Spāģa, Jura Alunāna un Kronvalda, Ausekļa un Pumpura laikmetā, — kad latvieši sadraudzībā ar krieviem saslējās cīņai pret vācu baroniem un tīrīja latviešu valodu no vāciskajām sanašām, veidojās mūsdienu latviešu nacionālā literārā valoda un modernā latviešu rakstniecība.

Gadsimteņu mijā mūsu dzejas valodas izteiksmes līdzekļus lieliski paplašināja Raiņis.

Atšķirībā no lietaviešu valodas latviešu valodā nākuši klāt šādi jauninājumi:

- 1) vairumā vārdu uzsvars nostiprināts pirmajā zilbē;
- 2) līdzskaņi *k* un *g* palatālo patskaņu *e*, *i*, *ie* un līdzskaņa *j* priekšā pārvērtušies par *c* un *dz*: *kepti* → *cept*, *gerti* → *dzert*;
- 3) patskaņa un līdzskaņa apvienojumi vienā zilbē *an*, *en*, *in*, un latviešu valodā pārvērtušies par *uo*, *ie*, *ī*, *ū*: *langas* → *luogs*, *lenkti* → *liekt*, *minkstas* → *mīkstas*, *jungas* → *jūgs*;
- 4) *ai* un *au* gala zilbēs pārvērtušies par *i* un *u*: *taukai* → *tauki*, *darau* → *daru*;
- 5) īsi patskaņi gala zilbēs atkrituši: *vilkas* → *vilks*;
- 6) gari patskaņi gala zilbēs saīsinājušies: *eglē* → *egle*.

Taču latviešu valoda dod vēsturiskajai valodniecībai tādas vērtīgas ziņas, kādas nevar dot neviena cita valoda. Lai gan latviešu fonētika un morfoloģija salīdzinājumā ar lietaviešu visumā ir vairāk pārveidota, tomēr visas latviešu valodas vecās parādības nevar atvasināt no lietaviešu valodas. Dažā labā ziņā latviešu valoda pirmatnīgumā pat pārspēj lietaviešu valodu. Tā, piemēram:

- 1) latviešu (un prūšu, kā arī slāvu) intonāciju attiecības ir senākas nekā lietaviešu valodas intonāciju attiecības;
- 2) dažreiz latvieši izšķir intonācijas, kur lietavieši tās ir sajaukuši, piemēram, latviešu valodā ir atšķirīgas intonācijas vārdos *caūrs* un *aūgstas*, turpretim lietaviešu valodā šajos vārdos ir vienādas intonācijas — *kiāuras* un *āukštas*; tāpat into-

nācijas atšķiras latviešu vārdos *plāūt* un *raūt*, turpretim lietaviešu vārdos tā ir vienāda — *piāuti* un *rāuti*;

3) latvieši ir saglabājuši seno *ā*, turpretim lietavieši to pārvērtuši par *ō*;

4) latvieši saglabājuši seno īsumu (*rats, rets*), turpretim lietavieši šeit ieviesuši jaunu pagarinājumu (*rātas, rētas*);

5) latviešu valoda saglabājusi *a* arī aiz *j* un mīkstinājuma, turpretim lietaviešiem tur *a* vietā ir platais *e*;

6) latviešiem ir formas *biju, gāju*, turpretim lietaviešiem — *buvaū,ējaū*;

7) arī leksikā latvieši dažos gadījumos ir saglabājuši senus vārdus, kuru lietaviešiem nav. Piemēram, latvieši ir saglabājuši vārdu *asins*, kam līdzīgs vārds *eshar* (ģenitīvs *eshanas*) ar to pašu nozīmi pastāvējis jau senajā hetu valodā, *asrk* — senindiešu valodā utt.

Tātad latviešu valodā ir laba tiesa tādu senatnīgu valodas parādību, kas no lietaviešu valodas nav izvedinamas. Tāpēc salīdzinoši-vēsturiskos pētījumos bez lietaviešu valodas pienācīgi ievērojama arī latviešu valoda.

Vēsturiski latviešu valodā bijušas un vēl tagad nelielā izlokšņu daļā patvērušās trīs intonācijas, bet mūsdienu literārajā valodā parasti izšķir tikai divas intonācijas — stiepto un nestiepto.

5. TRĀĶIEŠU VALODA

Trāķiešu valodu sākotnēji runāja senajā Trāķijā — starp Donavu, Melno un Marmora jūrām no apmēram 7. gadsimtenā pr. m. ē. līdz mūsu ēras 6. gadsimtenim. Pēdējās ziņas par trāķiešu valodas pastāvēšanu Balkānu pussalā attiecas uz mūsu ēras 6. gadsimteni.

Ir neliels uzraksts uz gredzena, kas atrasts Ezerovas ciemā Plovdivas tuvumā; saglabājušās dažas glosas antīko autoru darbos, vietvārdi un personvārdi.

Pēc dažu pētnieku domām trāķieši, sajaukdamies ar romiešu kolonistiem, izveidojuši rumāņu tautu un valodu. Tādā gadījumā līdzīgais tautasdziesmas nosaukums rumāņu valodā (*doina*) un lietaviešu valodā (*dainā*) varētu būt nācis no trāķiešu valodas.

Trāķiešu valodā, tāpat kā baltu valodās, skaņu savienojums *tt* pārvērties par *st* un *sr* — par *str*, bet patskanis *o* — par *a*.

Daži pētnieki domā, ka no trāķiešu valodas nākot vārdi *kaņepes, rudzi, sumbrs* un *vins*.

Pa daļai trāķiešu valoda vēlāk ieplūdusi citās Balkānu valodās, piemēram, rumāņu, moldāviešu un serbu valodās.

Divskaņu bagātības dēļ daži uzskatīja albāņu valodu par

ilūru valodas pēcnācēju, bet tagad vairums pētnieku domā, ka albāņu *satem* valoda cēlusies no trāķiešu *satem* valodas.

Daudzi pētnieki ar trāķiešu valodas apakšslāni (substrātu) izskaidro kopējās īpatnības — balkānismus — albāņu, rumāņu, bulgāru un jaungrieķu valodās.

6. ILŪRU JEB ILIRIEŠU VALODA

Ilūri jeb ilirieši dzīvoja senajā Ilīrijā — Balkānu pussalas ziemeļrietumos gar Adrijas jūru un Donavu (vēlākajā Albānijā, Bosnijā, Dalmācijā).

Ilūru ģeogrāfiskie nosaukumi stiepjas šaurā joslā no Adrijas jūras līdz Karaļaučiem pie Baltijas jūras. To izskaidro ar dzintara tirdzniecības ceļu (1300.—500. gados pr. m. ē.).

No ilūriem ir uzglabājušies uzraksti. Ilūru valodas elementus meklē albāņu, baltu, slāvu, sengrieķu, dalmāciešu, ķeltu un ģermāņu valodās. Ilūru valodai bija raksturīga liela divskaņu bagātība.

Par ilūru valodas vārdu uzskata jau minēto tautasdziesmas kopējo nosaukumu lietaviešiem (*dainā*) un rumāņiem (*doina*). Ilūru vārds *touta*, *teuta* nozīmē «tauta, cilts». Pēc Pedersena un Korša domām baltu vārds *pērkons* un krievu Перун nākot no ilūru valodas. Uz ilūru valodas tuvību baltu valodām norāda vēl ilūru vietvārdi *Ozolai*, *Sala*, *Ausankalei*, *Bradanus* (upes nosaukums) utt.

7. ALBĀŅU VALODA

Ipaša, patstāvīga indoeiropiešu valodu nozare ir albāņu valoda. Tās runātāju kopskaits ir apmēram 2,5 miljoni cilvēku Albānijas Tautas Republikā. Albāņu valoda, liekas, cēlusies no senas *satem* grupas valodas — trāķiešu valodas. Albāņu valodā ir aizguvumi no grieķu, latīņu, rumāņu, itāliešu, serbu, bulgāru un turku valodām. Sevišķi daudz aizguvumu ir no rumāņu valodas. Taču pēc gramatiskās iekārtas un vārdu pamatfonda albāņu valoda ir patstāvīga indoeiropiešu valoda.

Albāņu valodā, tāpat kā baltu valodās, iss *o* pārvērties par *a*, *sr* — par *str*, *dl* — par *gl*. Albāņu un baltu valodām ir kopēji vārdi: alb. *bune* — latv. *pūne*, alb. *djeg* — latv. *degt*, *ju* — *jūs*, *lope* «govs» — *lops*, *pelk* — *peļķe*, *vent* — *vieta*, *veš* «auglis, ķekars» — lietav. *vaisius* «auglis» utt.

Vecākie rakstu pieminekļi ir no 15. gadsimteņa beigām. Bībele pārtulkota albāņu valodā 1555. gadā. Rakstībā lieto latīņu burtus.

8. ARMĒŅU VALODA

Patstāvīgu indoeiropiešu valodu saimes nozari pārstāv armēņu valoda, ko runā pāri par 3,5 miljoniem cilvēku, no tiem Padomju Savienībā apmēram 2,5 miljoni.

Savā tagadējā dzīves vietā armēņi nonākuši 7. gadsimtenī pr. m. ē. un sajaukušies ar neindoeiropiskajiem huriešiem, urartiešiem un gruzīniem. Armēņu valodā ir daudz dažādu aizgūtu vārdu. Morfoloģijā tā stipri apdilusi, zaudējusi lietvārdu dzimtes. Fonētikā notikusi līdzskaņu pārvirze, kas atgādina līdzskaņu pārvirzi ģermāņu, tohāru, Indijas paišāči un čigāņu valodās. Tomēr pēc vārdu pamatfonda un gramatiskās iekārtas armēņu valoda ir patstāvīga indoeiropiešu valoda.

Armēņu valoda kā *satem* valoda ir saistīta ar indiešu-irāņu valodām, bet, no otras puses, tai ir īpašas attiecības ar hetu valodu.

Armēņiem kopš 4. gadsimteņa ir savs alfabēts. Rakstu pieminekļi sākas kopš mūsu ēras 5. gadsimteņa. Vissenākais rokraksts ir evaņģēlijs no 887. gada.

Izšķir 1) senarmēņu valodu jeb grabaru (5.—11. gs.), 2) vidusarmēņu valodu (12.—17. gs.) un 3) jaunarmēņu valodu jeb ašharabaru (no 17. gs. vidus līdz mūsu dienām).

Jaunarmēņu valodā izšķir austrumu dialektu (Padomju Armēnijā) un rietumu dialektu (Turcijas Armēnijā). Tiem atbilst divas literārās valodas. Padomju Armēnijas literārā valoda balstas uz Ararata ielejas dialektu.

9. ANATOLIJAS VALODAS

Anatolijā (Mazāzijā), kur saskaras trīs kontinenti — Eiropa, Āzija un Āfrika, pirms 4—5 gadu tūkstošiem pastāvēja varena daudztautību valsts, kas sacentās varā ar Ēģipti, Babiloniju un Asīriju un ko pārvaldīja sākumā neindoeiropiskie heti jeb protoheti, bet vēlāk (19.—12. gs. pr. m. ē.) indoeiropiskie heti jeb nēsieši (kanisieši). Hetiju, kas atradās Mazāzijas ziemeļaustrumos (Kapadokijā), 1200. gadā pr. m. ē. sagrava tautas, kas nāca no Egejas jūras rajona.

Pirmshellēnistiskajā laikmetā Mazāzijā bija vairākas indoeiropiešu valodas: danajiešu (hieroglifisko hetu), luviešu, ķīlrakstu hetu (nēsiešu), palajiešu un citas valodas. Vēlāk, grieķu ietekmes laikā, galvenās Mazāzijas valodas bija liķiešu, lidiešu, kariešu un frīģiešu valodas.

Ievērojamākā no Anatolijas valodām ir ķīlrakstu hetu valoda.

Danajiešu jeb hieroglifisko hetu valoda

Šī ir vissenākā no hetu saimes valodām. Pēc Hroznija domām danajieši bijuši pirmais hetu tautu vilnis, kas plūdis Mazāzijas dienvidos un Sīrijas ziemeļos ap 4. gadu tūkstoša beigām pr. m. ē.

Danajiešu valodas pieminekļi ir saglabājušies kā no pirmā, tā arī no otrā gadu tūkstoša pr. m. ē. 1947. gadā Karatepā atrasti danajiešu uzraksti ar paralēlu tekstu fenīkiešu valodā. Tas deva iespēju atšifrēt danajiešu hieroglifisko tekstu.

Danajiešu valoda pieder pie *satem* grupas.

Luviešu valoda

Ap 3. gadu tūkstoša vidu pr. m. ē. plūda otrais hetu tautu vilnis — luvieši, kas apmetās uz dzīvi Mazāzijas dienvidrietumos.

Pētījumi rāda, ka luviešu valodai ir cieši sakari ar danajiešu (hieroglifisko hetu) valodām. Pieminekļi saglabājušies no 3. gadu tūkstoša pr. m. ē. Luviešu vārds *hassa* «kauls» atgādina latviešu vārdus *asaka* un *asaris* (asakaina zivs).

Ķīlrakstu hetu (nēsiešu) valoda

Hetu-nēsiešu valodā (*nēsiti*, *nāsili*) ir stipra neindoeiropiešu (protohatu un huriešu) ietekme. Heti ienāca Mazāzijā 3. gadu tūkstoša beigās pr. m. ē., viņu valodas pieminekļi attiecinami uz otro gadu tūkstoti pr. m. ē. Vecākais hetu valodas pieminekļis — ķeizara Anita uzraksts — saglabājies no 20. vai 19. gadsimteņa pr. m. ē. Bet vairums pieminekļu (ap 15 000 māla plāksnīšu) ir no 14. gadsimteņa pr. m. ē. Tie tika atrakti 1906. un 1912. gados Hetijas galvaspilsētas Hatušas atrašanās vietā — Bogazkejas ciemā Turcijā, 150 kilometru uz austrumiem no Ankāras. Čehu zinātnieks B. Hroznis 1915. gadā atšifrēja hetu valodu kā indoeiropiešu valodu.

Pēc B. Hornunga domām hetu (nēsiešu) valoda izdalījusies no indoeiropiešu pamatvalodas ne vēlāk par 3. gadu tūkstoša vidu pr. m. ē.

Dažā labā ziņā hetu valoda uzrāda daudz lielāku senatnīgumu nekā senīndiešu vēdu valoda un Homēra laiku sengrieķu valoda.

Apskatīsim dažas vissenākās indoeiropiešu valodu parādības hetu valodā.

1) F. Sosīrs 1879. gadā savā darbā «Mémoire sur le système primitif des voyelles en indoeuropéen» («Apcerējums par pat-

skaņu pirmatnējo sistēmu indoeiropiešu pirmvalodā») paziņoja, ka ide. patskaņu mijai par cēloni bijis kādreiz pastāvējušo divu laringālo skaņu jeb spirantu (*h*) zudums. Bet neviena no toreiz zināmām indoeiropiešu senvalodām neuzrādīja šādas *h* skaņas. Tikai kad 1906. un turpmākajos gados Bogazkejā atrada un sāka atšifrēt hetu valodas materiālus, šajā valodā atradās meklētais spirants jeb laringālis *h*, piemēram: hetu *eshahru* un latviešu *asaras*; hetu *eshar* (ģen. *eshanas*) un latviešu *asinis*; hieroglifisko hetu *haṣas* un latviešu *avs*; hetu *haras* un lietaviešu *aras* un *erēlis* «ērglis»; hetu *hulana*, latīņu *lana* (no senāka *ulana*) un latviešu *vilna*; hetu *arha* «projām, ārā» un latviešu *ārā*.

2) Hetu valodā īpašības vārdu locīšana neatšķiras no lietvārdu locīšanas.

3) Citu indoeiropiešu valodu triju dzimšu vietā hetu valodā ir tikai divas dzimtes: a) aktīvā, vispārējā jeb dziņu priekšmetu dzimte un b) pasīvā, nekatrā jeb nedzīvu priekšmetu dzimte. Šāds stāvoklis atspoguļo laikmetu, kad indoeiropiešu pamatvalodā vēl nebija no vispārējās aktīvās dzimtes izdalījušās vīriešu un sieviešu dzimtes.

4) Hetu valoda pazīst tikai vienu deklināciju neatkarīgi no celma.

5) Hetu valoda atspoguļo tādu indoeiropiešu pamatvalodas laikmetu, kad lietvārdu daudzskaitļa datīvā un instrumentālī nebija vēl ne izskaņas ar *-m-* (kā baltu, slāvu un ģermāņu valodās), ne izskaņas ar *-bh-* (kā citās indoeiropiešu valodās); abas šīs izskaņas radušās dažādās indoeiropiešu valodās vēlāk un neatkarīgi viena no otras.

6) Hetu valoda saglabājusi lielu daudzumu tā saucamo heteroklītisko celmu ar piedēkļu *-r-* un *-n-* miju, piemēram, *eshar* (ģen. *eshanas*) «asinis», *vatar* (ģen. *vetenas*) «ūdens» utt.

7) Hetu valodā saglabājusies vārdu darināšana, atkārtojot celmu, piemēram, *harsiharsi* «negaiss», *kallikalli* «vanags» u. c.

8) Darbības vārdu atdalāmie piedēkļi hetu valodā funkcionē kā atsevišķi vārdi.

9) Hetu valodā darbības vārdiem nav aorista un nākotnes.

Sava senatnīguma dēļ hetu valoda dod iespēju atrast vārdu senās nozīmes. Piemēram, vārdam *nakts* ir atbilstmes visās indoeiropiešu valodās, bet tā pirmnozīme nebija zināma. Taču tās pašas saknes hetu valodas vārds *neku* «vakars» ir radniecīgs ar darbības vārda sakni *neku-* «tumst, kļūt tumšs».

Ar hetu valodas palīdzību varam arī noskaidrot daudzu vārdu pirmatnējās formas. Tā latīņu vārds *avus* «vectēvs» ļāva atvasināt tikai pamatformu **avos*, bet hetu vārds *huhhas* rāda daudz senāku pirmformu **hauhos*. Hetu vārds *kesar* «roka» apvieno un izskaidro rokas nosaukumus grieķu un sanskrita valodās (*cheir* un *hasta*).

Interesanti atzīmēt, ka hetu valodas faktos var atrast zināmu atbilstību baltu valodu faktiem.

Hetu valodā, tāpat kā latviešu valodā, ar vienu un to pašu locījumu apzīmēja kā vietu, tā arī virzienu (piemēram, «dzīvot *mežā*» un «*mežā* braukt»).

Hetu valodā, tāpat kā baltu valodās, liekamajiem darbības vārdiem ir piedēklis ar elementu *-n-*, piemēram, latviešu *raudāt* un *raudināt*, hetu *halija* «mesties ceļos» un *halinu* «likt uz ceļiem», *ari* «atnāk» un *arnumi* «es atvedīšu».

Hetu izskaņa *-ima* atbilst lietaviešu izskaņai *-imas* (latviešu *-ums*), piemēram, *ekuna* «auksts» un *ekunima* «aukstums», *tetha* «dārdēt» un *tethima* «pērkons».

Hetu un baltu valodās ir kopējs darbības instrumentu piedēklis *-kl-*; salīdziniet hetu *akukla* «dzeramais trauks» (no saknes *eku* jeb *aku* — «dzert») un latviešu *arkls* (blakus *art*).

Hetu un baltu valodās var atrast arī kopējus vārdus, piemēram, hetu *arha* «projām, ārā» un latviešu *ārā*, hetu *esar* (ģen. *esnas*) jeb *eshar* (ģen. *eshanas*) «asinis» un latviešu *asinis*, hetu *eshahru* «asaras» un latviešu *asaras*, hetu *haras* «ērglis» un lietaviešu *aras* un *erēlis* «ērglis», hetu *hari* «ieleja» un latviešu *āre*, hetu *huezta* «vilkt» un latviešu *vest*, hetu *hurzijala* un latviešu *ķirzaka*, hetu *puri* «lūpas» un latviešu *purns*, hetu *taršk* «pļāpāt» un latviešu *tarkšķēt*, hetu *var* «degt, dedzināt» un latviešu *verdošs*.

Hetu valoda izraisījusi dzīvu interesi: Parīzē iznāk īpašs žurnāls «Revue hittite et asianique», visā pasaulē tiek izdots daudz grāmatu un rakstu par hetu valodas problēmām.

Palajiešu valoda

Palajiešu valoda ir maz pazīstama. Tā stāv it kā vidū starp luviešu un ķīļrakstu hetu valodām. To runāja Mazāzijas ziemeļaustrumos.

Liķiešu valoda

Liķiešu valodu runāja senajā Liķijā — Mazāzijas dienvidu krastā. Tā pieder pie *satem* grupas. Uzraksti (divvalodu) saglabājušies no 5. gadsimta pr. m. ē. Pēc H. Pedersena domām liķiešu valoda stāv tuvu ķīļrakstu hetu valodai. Rakstībā lietots grieķu alfabēts.

Lidiešu valoda

Lidiešu valodu runāja senajā Lidijā — Mazāzijas rietumos uz dienvidiem no Mizijas. Šī valoda ir maz izpētīta. Vecākie uzraksti saglabājušies no 7. gadsimteņa pr. m. ē. Domā, ka lidiešu valodai ir radniecība ar etrusku valodu, jo Trojas apgābs ar etruskiem atradās mazliet uz ziemeļiem no Lidijas.

Kariešu valoda

Kariešu valoda runāta Karijā — Mazāzijas dienvidrietumos 7.—3. gadsimteņos pr. m. ē. Tā ir ļoti maz pazīstama valoda. Saglabājies ap 80 uzrakstu grieķu alfabētā, vecākie — no 6. gadsimteņa pr. m. ē.

Frīgiešu valoda

Frīgiešu valoda Centrālās Mazāzijas ziemeļos pastāvēja kā dzīva valoda no 2. gadu tūkstoša pr. m. ē. līdz mūsu ēras 5. gadsimtenim ieskaitot. No frīgiešu valodas saglabājušās nelielas atliekas, kuras liecina par sakariem ar ķīlrakstu hetu valodu.

Kā domā Jokls, frīgiešu valoda bijusi tuva baltu valodām. Tā radniecīgi šķiet frīgiešu *dūmos* «padoms» un latviešu *padoms*.

10. APENĪNU PUSSALAS SENĀS VALODAS

Apenīnu pussalā un ziemeļos no tās, priekš mūsu ēras pastāvēja vairākas valodas — etrusku, tirēniešu un retiešu. Visas tās ir indoeiropiešu valodas.

Etrusku valoda

Etruski jeb tuski otrajā gadu tūkstotī pr. m. ē. sāka ieceļot no Mazāzijas ziemeļrietumiem (Trojas novada) Itālijā. Tur viņi apmetās kaimiņos latīņiem tagadējā Toskānā. Vecākie etrusku valodas uzraksti saglabājušies no 600. gada pr. m. ē. Mūsu ēras pirmajos gadsimteņos etrusku valodu izspieda latīņu valoda.

Tirēniešu valoda

Tirēniešu valoda pazīstama ap 600. gadu pr. m. ē.

Retiešu valoda

Retieši dzīvojuši ziemeļaustrumu Itālijā un Šveicē — tur, kur tagad dzīvo retoromāņi. Tāpēc retoromāņu valodu uzskata par latīņu valodu retiešu izrunā.

11. «TOHĀRU» VALODAS

Sincjanā jeb Ķīnas Turkeštānā (Turfanā un Kučā) 1904. gadā atrada divu nezinamu mirušu indoeiropiešu valodu tekstus no mūsu ēras 5.—7. gadsimteniem. Teksti bija rakstīti ar indiešu rakstu zīmēm. Valodnieki Zigs un Ziglings 1908. gadā šīs valodas nosauca par tohāru A un tohāru B valodām. Bet vēlāk noskaidrojās, ka par tohāru valodu īsti saukta irāņu valoda Sincjanas daļā — senajā Toharistānā. Tāpēc jaunatrastās (gan indoeiropiešu, bet ne irāņu) valodas labāk saukt pēc atrašanās vietām: austrumtohāru (A) — par turfaniešu jeb karašariešu valodu un rietumtohāru (B) — par kučiešu valodu, bet visu šo valodu nozari kopā — par karašariešu-kučiešu valodām.

Šīs valodas runātas Vidusāzijā vēl mūsu ēras 7. gadsimtenī. Tās saglabājušas patskaņus *a, e, o*, kuri indiešu un irāņu valodās saplūduši vienā *a* skaņā, un pārdzīvojušas tādu pašu līdzskaņu pārvirzi kā ģermāņu un armēņu valodas.

Tohāru A valodai atrod vairāk kopības ar slāvu, bet tohāru B valodai — ar baltu valodām. Tohāru B valodas fakti daudzos gadījumos ir senatnīgāki par tohāru A valodas faktiem.

Minēsim dažus tohāru valodas vārdus, kuru saknes ir arī baltu valodās (iekavās atzīmēta A vai B valoda vai arī abas kopā): *auks-* (B) «augt» un latv. *augt*; *kau-* (B) «kaut» un latv. *kaut*; *klautso* (B) «auss» un latv. *klausīties*; *mārs* (AB) «aizmirst» un lietāv. *miršti* «aizmirst», latv. *aizmirst*; *meñe* (B) «mēnesis, mēness» un latv. *mēnesis, mēness*; *nrai, nrey* (B) un *ñare* (A) «pazeme» un lietāv. *nērti* «grimt», latv. *nirt*; *oko* (AB) «auglis» un latv. *oga*; *posi* (AB) «puse» un latv. *puse*; *pratim* (AB) «lēmums, padoms» un latv. *pratu, prāts*; *saks-* (B) «runāt, sacīt» un latv. *saku, sacīt*; *sark* (AB) «slimība» un latv. *sirgt, sērga*; *wāl-* (A) «mirt» un latv. *veļi*.

12. ĢERMĀŅU VALODAS

Ģermāņu valodas jau pirmajā gadu tūkstoī pr. m. ē. sastopamas Eiropas vidienē starp Vezeras, Elbas un Oderas lejtecēm. Uz turieni ģermāņi atnākuši no dienvidiem.

Ģermāņu pamatvaloda izveidojusies apmēram pirms 3000 gadiem, t. i., kādu gadu tūkstoī pirms mūsu ēras. Mūsu ēras

2. un 3. gadsimteņos sākās ģermāņu pamatvalodas dialektālā diferencēšanās. Kopš 3. gadsimteņa ir saglabājušies daži ziemeļģermāņu jeb senskandināvu rūnu raksti; gotu valodas pieminekļi saglabājušies no 4. gs., angļu-sakšu — no 7. gs., senaugšvācu — no 8. gs. un sensakšu — arī no 8. gs.

Pretēji fašistiskajiem pseidoteorētiķiem, kas apgalvoja, ka ģermāņiem un viņu valodām piemītot īpaša āriešu raseš tīrība, valodnieki jau sen pierādījuši, ka ģermāņu valodas — blakus hetu, albāņu un armēņu valodām — ir vissajauktākās no indoeiropiešu valodām.

1) Ģermāņu valodās ir ap 30% vārdu, kurus nevar izskaidrot kā indoeiropiešu izcelsmes vārdus un kuri tātad nākuši no kādas neindoeiropiešu valodas. Piemēram var minēt vācu vārdus *Baum, Beere, Bein, Damm, Erbse, Faust, Fels, Gerste, Hand, Haus, Hütte, Kahn, Kiel, Klippe, Netz, Rind, Ross, Schaf, Schilf, See, Segel, Stein, Sturm, Weib, Zeit*.

2) Visa ģermāņu valodu līdzskaņu sistēma ir radikāli pārveidojusies pēc kādas neindoeiropiešu valodas likumiem. Šo pārveidību sauc par pirmo līdzskaņu pārvirzi, un tā izpaužas šādi: a) indoeiropiešu pamatvalodas līdzskaņi *bh, dh, gh* ģermāņu valodās pārvēršas par *b, d, g*; b) ide. *b, d, g* ģermāņu valodās pārvēršas par *p, t, k*; c) ide. *p, t, k* ģermāņu valodās pārvēršas par *f, th, h*.

3) Kā somu-ugru un dažās citās neindoeiropiešu valodās, tā arī ģermāņu valodās vārdi ļoti viegli saplūst garos salikteņos.

Nav vienota uzskata par to, no kādas neindoeiropiešu valodas nākušas šīs ģermāņu valodu neindoeiropiskās īpatnības. D. Būbrihs, P. Ariste un citi domā, ka ģermāņu valodas neindoeiropiskās īpatnības guvušas no somu-ugru valodām, N. Mārs un F. Brauns — ka no jafetiešu valodām, bet V. Zirmunskis un citi — ka no kādas nezināmas, tagad izmirušas neindoeiropiešu valodas.

Ģermāņu valodas kā dzimtās valodas runā vairāki simti miljonu cilvēku. Tās iedala austrumģermāņu, ziemeļģermāņu un rietumģermāņu valodās.

Austrumģermāņu valodas

Pie austrumģermāņu valodām piederēja mirušās gotu, vanāļu, gepīdu, burgundu, rugīju un citas valodas. Rakstu pieminekļi uzglabājušies tikai gotu valodā.

Goti un viņu valoda

Pārcēlušies 3.—1. gadsimteņos pr. m. ē. no Dienvidskandināvijas un Gotlandes salas uz Baltijas jūras dienvidu piekrasti rietumos no Vislas lejasceces, goti jau mūsu ēras 2. gadsimtenā vidū devušies (laikam gar Rietumu Bugu) tālāk uz dienvidaustrumiem, līdz beidzot ap 3. gadsimtenā sākumu apmetušies uz dzīvi ap Dņestras lejasceci. Tur viņi uzvarēja sarmatus un nodibināja lielu gotu valsti. Pēc Dņestras upes gotus iedala ostrogotos jeb ostgotos (austrumgotos) un visigotos jeb vestgotos (rietumgotos).

Goti pieņēma kristietību (ariānismu), un viņu bīskaps Vulfila (dzīvojis apmēram 311.—383. g.) 370. gadā pārtulkoja biblii gotu valodā. Šā tulkojuma noraksts (no 5. vai 6. gs.), saukts «Sudraba kodekss», kurā ietilpst visi galvenie «Jaunās derības» materiāli, kādi no Vulfilas tulkojuma vispār saglabājušies, atrodas Zviedrijā, Upsalas universitātes bibliotēkā. Tajā lietots īpašs gotu alfabēts.

Vēlāk rietumgoti aizgāja līdz Spānijai, kur viņus iznīcināja arābu iebrukums 711.—718. gados. Austrumgoti, huņņu iekaroti, pa daļai (jau 258. g.) pārcēlās uz Krimu Mariupoles rajonā. Krimas austrumgoti bija pēdējie goti. Flāmu ceļotājs A. van Busbeks vēl 16. gadsimtenī (1560. g.) ir uzrakstījis 68 vārdus un izteicienus, no kuriem daļa ir gotu vārdi.

Ziemeļģermāņu valodas

Austrumģermāņu valodām vistuvāk radniecīgas ir ziemeļģermāņu jeb skandināvu valodas. To vecākā pārstāve ir sen-skandināvu valoda, kas sastopama senajos rūnu uzrakstos no mūsu ēras 3.—8. gadsimteņiem. Sākot ar 8. gadsimteni, sen-skandināvu valodā parādījās vairāki dialekti, kas 11. gadsimtenī izvērtās par četriem pamatdialektiem, no kuriem attīstījās četras tagadējās ziemeļģermāņu valodas — islandiešu, norvēģu, dāņu un zviedru valodas.

Islandiešu valoda

Islandiešu valodu runā Islandes salā ap 160 000 cilvēku. Islandiešu valodā gandrīz nav svešvārdu. Islandiešu valoda ir izveidojusies no norvēģu valodas, jo norvēģu vikingi kopš 9. gadsimtenā un it sevišķi 12. gadsimtenā kolonizēja Islandi.

Valodniekiem ļoti svarīga ir senislandiešu valoda (1150.—1350. gados), kurā saglabājušies daudzi viduslaiku rakstniecības pieminekļi. Tajā pārstāvēta liriskā (skaldu) dzeja un episkā

dzeja — vecākā Eda (dzejas un dzejiskas teikas — sāgas, kas radušās 9.—12. gs.) un jaunākā Eda, ko 1230. gadā sastādījis vēsturnieks Snorre Sturlusons un kas ietver sevī praktiski-teorētiskus rakstus par islandiešu dzejas veidiem.

No 1350. gada sākās vidusislandiešu valoda, bet no reformācijas laika — jaunislandiešu valoda.

Rakstība — latīņu.

Norvēģu valoda

Norvēģu valodu runā Norvēģijā apmēram 4 miljoni cilvēku. Pirmie norvēģu valodas rakstu pieminekļi ir rūnu raksti un rokraksti no 12. gadsimteņa.

Sākot ar 14. gadsimteņa beigām, Norvēģija nonāca ekonomiskā un politiskā atkarībā no Dānijas un dāņu valoda kļuva par norvēģu literāro valodu (*bokmaal*). Tajā sarakstīti Ibsena, Bjernsona un citu pagājušā gadsimteņa norvēģu klasiķu darbi.

Pēc Norvēģijas atdalīšanās no Zviedrijas (1905. g.) spēcīgas patriotiskās kustības ietekmē norvēģi izveidojuši paši savu literāro valodu uz norvēģu tautas valodas dialektu pamata (*landsmaal*).

Rakstība — latīņu.

Norvēģu valodai tuva ir Fareru salu iedzīvotāju valoda (apmēram 27 000 runātāju).

Dāņu valoda

Dāņu valodu runā Dānijā un arī Grenlandē apmēram 4,5 miljoni cilvēku.

Rūnu uzraksti dāņu valodā saglabājušies no 9. gadsimteņa, plašāki rakstu pieminekļi — no 13. gadsimteņa.

Dāņu literārā valoda balstas uz Zēlandes dialektu. Tās sākumi meklējami jau reformācijas laikā, bet tā galīgi izveidojusies 19. gadsimtenī. Rakstība — latīņu.

Zviedru valoda

Zviedru valodu runā Zviedrijā apmēram 9 miljoni cilvēku. Rūnu uzraksti zviedru valodā saglabājušies no 8. gadsimteņa, plašāki rakstu pieminekļi — no 13. gadsimteņa.

Zviedru literārā valoda izveidojusies 17. gadsimtenī uz austrumu dialekta pamata. Rakstība — latīņu.

Rietumģermāņu valodas

Pie rietumģermāņu valodām pieder augšvācu (īstā vācu), leļvācu, holandiešu, būru, flāmu, frīzu, angļu valodas un jīdišvaloda.

Augšvācu valoda

Augšvācu valodu runā Vidusvācijas un Dienvidvācijas augstienē — uz dienvidiem no līnijas Diseldorfa — Magdeburga — Frankfurte pie Oderas.

Augšvācu valodai ir šādi vēsturiski attīstības posmi: 1) senaugšvācu valoda (8.—11. gs.), 2) vidusaugšvācu valoda (12.—16. gs.) un 3) jaunaugšvācu valoda (no 16. gs. līdz mūsu dienām).

Jaunaugšvācu valoda ir modernā vācu literārā valoda. Tā ir literārā un valsts valoda Vācijas Demokrātiskajā Republikā, Vācijas Federatīvajā Republikā un Austrijā un viena no četrām valsts valodām Šveicē (blakus franču, itāliešu un retoromāņu valodām). Augšvācu valodu runā ap 80 miljonu cilvēku Vācijā, Austrijā, Šveices ziemeļu un austrumu kantonos, Elzasā, Austrumlotringā, Luksemburgas lielākajā daļā un citur. Rakstība — gotiskā un latīņu.

Tagadējās vācu literārās valodas pamatā ir Vidusvācijas austrumu izloksnes, kurās izlokšņu asumi nogludinājušies. Apzinīgi šo valodu izkopjot, radās mūsdienu vācu literārā valoda. Šai valodai ceļu pašķīra Mārtiņš Luters (1483—1546) un Filips Melanhtons (1497—1560), pārtulkodami tajā bībeli (1534. g.) un citus rakstus.

Vācu valodai Austrijā ir leksiski-frazemātiskas un dažas gramatiskas īpatnības.

Leļvācu valoda

Leļvācu valodu runā Ziemeļvācijas zemienē — uz ziemeļiem no līnijas Diseldorfa — Magdeburga — Frankfurte pie Oderas.

Leļvācu valodu vēsturiski iedala trijos periodos: 1) sensakšu valoda (8.—11. gs.), 2) vidusleļvācu valoda (12.—16. gs.) un 3) jaunleļvācu valoda (no 16. gs. līdz mūsu dienām). Leļvācu valodu runā apmēram 9 miljoni cilvēku.

Vecākais leļvācu valodas pieminēklis ir «Heliands» (9. gs.).

Sensakšu valoda uzskatāma par patstāvīgu valodu, kas sākumā bijusi daudz tuvāka holandiešu un flāmu valodām nekā augšvācu valodai. Tomēr vēsturiski-politisku apstākļu ietekmē leļvācu valoda kļuva par visai patstāvīgu vācu valodas dialektu.

Vēl līdz šai dienai daži rakstnieki savus darbus sacer lelvācu valodā.

Viduslelvācu valodu runāja vācu iebrucēji Latvijā un Igaunijā apmēram līdz 16. gadsimtenim, un no tās nākusi lielākā daļa vācu aizgūvumu latviešu valodā, piemēram, *brokastis, bruģis, bungas, diķis, divielis, melderis, plūme* u. c.

Holandiešu valoda

Holandiešu (nīderlandiešu) valodu runā ap 10 miljonu cilvēku. Tā ir literārā un valsts valoda Nīderlandē.

Rakstu pieminekļi saglabājušies no 12. gadsimteņa. Literārā valoda izveidojusies ap 17. gadsimteni. Rakstība — latīņu.

Būru valoda

Būru jeb afrikandu valodu runā apmēram 1,5 miljoni cilvēku Dienvidāfrikā. Būru valodu tur izplatījuši 17. gadsimtenī holandiešu ieceļotāji.

Flāmu valoda

Flāmu valoda ir tuva holandiešu valodai. To runā pāri par 5 miljoniem cilvēku Beļģijas ziemeļos, Holandes dienvidos un Francijas ziemeļos un austrumos (Flandrijas rajonā). Līdzās franču valodai flāmu valoda ir Beļģijas valsts valoda. Rakstība — latīņu.

Frīzu valoda

Frīzu valodu runā Holandes ziemeļu provincē Frīzijā, Ziemeļjūras Frīzu salās, Šlezvigā un atsevišķos ciemos ziemeļrietumu Vācijā — ap 300 000 cilvēku.

Rakstu pieminekļi saglabājušies no 13. gadsimteņa.

Angļu valoda

Angļu valodu kā dzimto valodu runā apmēram 300 miljonu cilvēku. Tā ir valsts valoda Anglijā (ap 50 miljonu iedzīvotāju) un Amerikas Savienotajās Valstīs (ap 200 miljonu iedzīvotāju). Angļu valodu runā arī Kanādā, Dienvidāfrikā, Indijā, Austrālijā, Jaunzēlandē un citur. Rakstība — latīņu.

Kaut arī angļu valodā ir liels daudzums romāņu vārdu, savos pamatos (pēc vārdu pamatfonda un gramatiskās iekārtas) tā ir ģermāņu valoda. Angļu valodas sarežģītais sastāvs izskaidrojams ar Anglijas vēsturi.

Senatnē Britu salas apdzīvoja neindoeiropiešu tauta pikti jeb kaledonieši. 5. gadsimtenī pr. m. ē. Britu salas iekaroja ķeltu ciltis. — briti un skoti. 55. gadā pr. m. ē. Britāniju iekaroja Jūlijs Cēzars. Romieši pārvaldīja šīs salas 4 gadsimtenus (līdz mūsu ēras 5. gs. sākumam).

Mūsu ēras 5. gadsimtena vidū uz Britāniju devās rietumģermāņu ciltis no Ziemeļvācijas un Dienviddānijas — angļi (no Slezvigas), sakši (no Holšteinas), juti un daļa frīzu. Pāris gadsimtenus viņi iekaroja un ģermanizēja Britāniju, tā izveidojot senangļu jeb angļu-sakšu valodu. Rakstu pieminekļi šajā valodā saglabājušies no 8. gadsimtena.

Mūsu ēras 11. gadsimtenī (1066. gadā) uz Britāniju devās romanizētie normaņi no Ziemeļfrancijas. Normaņi stiprā mērā romanizēja ģermānisko angļu-sakšu valodu, radot vidusangļu valodu.

Vidusangļu valoda 16. gadsimtenī, patstāvīgi attīstoties, pārveidojās par jaunangļu valodu — uz Londonas dialekta pamata. Tā izveidojās īpaši rakstnieka Šekspīra (1564—1616) darbu ietekmē.

Angļu valoda vēsturiski iedalāma trijos periodos: 1) senangļu jeb angļu-sakšu valoda (8.—11. gs.), 2) vidusangļu valoda (12.—16. gs.) un 3) jaunangļu valoda (no 16. gs. vidus līdz mūsu dienām).

Amerikas Savienotajās Valstīs runā angļu valodas Amerikas variantu. Nekādas īpašas amerikāņu valodas nav.

Jidišvaloda

Jidišvaloda ir Austrumeiropas ebreju (aškenazu) valoda. Tā radusies 10.—12. gadsimtenos uz vidusaugšvācu valodas austrumu dialekta pamata ar slāvu un senebreju vārdu piejaukumiem. So valodu lieto ebreji Vācijā, Austrijā, Ungārijā, Čehoslovākijā, Polijā un Padomju Savienībā. Rakstībā lieto ebreju kvadrātisko rakstu, kas cēlies no aramiešu raksta.

Izraēlā ebreji nelieto jidišvalodu, bet semītisko senebreju valodu.

13. ĶELTU VALODAS

Ķeltu valodas kā atsevišķa indoeiropiešu valodu nozare izveidojušās apmēram pirms 3000 gadiem. Pirmajā gadu tūkstoši pr. m. ē. ķelti bija liela un stipra tauta.

Ķelti, kādreizējie kaimiņi senajiem itāļiem pie Reinas, Mainas un Donavas, izplatījās pa visu Galliju (tagadējo Franciju). 6. gadsimteņa sākumā pr. m. ē. ķelti ielauzās Spānijā un, saplūstot ar tur dzīvojošiem ibēriem, kļuva par ķeltibēru tautu. Ap 400. gadu pr. m. ē. ķelti nonāca Britānijā un drīz pēc tam arī Irījā. 3. gadsimtenī pr. m. ē. ķeltu apdzīvotās zemes sniedzās no Irījas rietumu krastiem pāri Pireneju pussalai un visai Gallijai, aizņēma vēl labu gabalu no Reinas labā krasta un gar Donavu, ietverot Ziemeļitāliju, sasniedza Balkānu pussalu un galatiešu valsti Mazāzijā. Bet jau ap 3. gadsimteņa vidu pr. m. ē., kad romieši iekaroja Ziemeļitāliju, sākās ķeltu tautas pānikums. 2. gadsimteņa beigās pr. m. ē. romieši pārgāja pār Alpiem un nodibināja savu provinci tagadējā Dienvidfrancijā, Provansā. No turienes viņi uzsāka cīņu pret Galliju, kas mūsu ēras 50. gadā, pēc Cēzara uzvaras, nonāca pilnīgi romiešu varā.

Vecākie ķeltu valodu pieminekļi saglabājušies no mūsu ēras 8. gadsimteņa.

Ķeltu valodas iedala gallu, britu un gēliešu apakšnozārēs.

1) Pie *gallu valodu apakšnozares* piederēja dažādi gallu valodas dialekti Gallijā, Itālijā un Mazāzijā — gallu, beļģu un galatiešu dialekti. Gallu dialekti izmiruši jau mūsu ēras 4.—5. gadsimteņos. Tie saglabājušies tikai kādos 60 uzrakstos un apmēram 200 grieķu un romiešu rakstnieku minētos īpašvārdos.

2) Pie *britu valodu apakšnozares* pieskaitamas velsiešu, bretoniešu un korniešu valodas.

Velsiešu valodu (paralēli angļu valodai) vēl runā apmēram 1 miljons cilvēku Velsas pussalā (Anglijas rietumos).

Bretoniešu valodu runā Bretaņas pussalā — ziemeļrietumu Francijā, uz kuriem bretoniešu senči — briti pārcēlušies no Britānijas 5.—6. gadsimteņos, angļu-sakšu iekarošanas laikā. Pašlaik bretoniski runā apmēram 1 miljons cilvēku, bet lielākā daļa no tiem paralēli runā arī franciski.

Korniešu valoda (Kornuellsā) izmirusi 18. gadsimteņa beigās.

3) Pie *gēliešu valodu apakšnozares* pieder īru, skotu un meniešu valodas.

Īru valodu prot tikai 700 000 no 3 miljoniem Irījas iedzīvotāju. Rakstu pieminekļi saglabājušies no mūsu ēras 4. gadsimteņa (ogamiskie raksti) un no 7. gadsimteņa (uz latīņu alfabēta pamata). No 1921. gada īru valoda līdzās angļu valodai ir Irījas valsts valoda. Kopš 11. gadsimteņa īriem ir bagāta literatūra.

Skotu valoda saglabājusies tikai dažos kalnainos ziemeļu Skotijas apvidos, Hebrīdu un Orkneju salās. Kopš 16. gadsim-

teņa pastāv literārā valoda. 1901. gadā skotiski runāja 230 000, turpretim tagad tikai kādi 140 000 iedzīvotāju.

Meniešu jeb menksu valodu vēl prot nedaudzi vecās paudzes zvejnieki Menas salā Īrijas jūrā (starp Īriju un Angliju).

14. ITĀĻU VALODAS

Izņemot etrusku valodu Vidusītālijā, ligūru, gallu un venetu valodas Ziemeļītālijā un mesapiešu un grieķu kolonistu valodas Dienvidītālijā, pārējās senās Itālijas mirušās valodas — *latīņu* (Latijā — ap Romu), *osku* (dienvidos no Latijas), *sabiniešu* un *samnitu* (ziemeļos no Latijas), *umbru* (austrumos no Apenīnu kalniem) un citas — pieder pie itāļu valodu nozarēs. Sevišķi ievērojama ir latīņu valoda.

Latīņu valoda

Latīņu valoda ir viena no svarīgākajām Eiropas civilizācijas valodām. Tās kulturālā loma un ietekmes plašums kā vietas, tā laika ziņā ir milzīgs.

Latīņu valoda, kas sākotnēji bija mazas cilts valoda Latijā, ap 3. gadsimteni pr. m. ē. kļuva par Romas tautības valodu, bet ap mūsu ēras 1. gadsimtena sākumu, citām Itālijas valodām izmirstot, — par Itālijas tautības valodu. Vēlāk tā pārņēma arī Romas valsts provinces (Galliju, Spāniju, Dakiju un citas).

Mūsu ēras 5. gadsimtenī klasiskā latīņu valoda beidza pastāvēt kā dzīva valoda, kļūstot par mirušu valodu. Bet latīņu valoda nav aizmirsta, un viņas mācīšanās un lietošana zināmās nozarēs nav izbeigusies.

Blakus klasiskajai latīņu literārajai valodai tautā pastāvēja latīņu ikdienas valoda, kas jau starp mūsu ēras 3. un 7. gadsimteni diezgan stipri atšķīrās no rakstnieku apstrādātās klasiskās latīņu valodas un sadalījās vairākās izloksnēs. Latīņu ikdienas valoda izplatījās arī romiešu kolonijās. Latīņu ikdienas valoda vienā vai otrā ziņā atšķīrās no klasiskās latīņu valodas. Piemēram, klasiskajā valodā *caput*, bet vienkāršajā tautas valodā *testa* (no kā nāk franču *tête*) «galva»; *equus* un *caballus* (no kā franču *cheval*) «zirgs»; *urbs* un *civitas* (no kā franču *cité*) «pilsēta»; *pulcher* un *bellus* «skaists»; *cruor* un *sanguis* «asinis»; *tellus* un *terra* «zeme»; *felis* un *cattus* «runčis» utt.

Pēc mūsu ēras 476. gada, kad Odoakrs gāza pēdējo Romas ķeizaru un kad sabruka Romas valsts, beidzās antīkais laikmets un sākās viduslaiki, atsevišķās Romas provincēs latīņu ikdienas valodas dialekti guva īpatnējus attīstības virzienus

un ap 8. gadsimteni kļuva par romāņu valodām, kurām kopš 9. gadsimtena sāka parādīties arī savi raksti.

Bet klasiskā latīņu valoda vēl visus viduslaikus pastāvēja kā visu Rietumeiropas tautu literārā valoda. Renesanses laikmetā latīņu valodas vietā Eiropā stājās atsevišķu tautu valodas. Ar šo soli zinātnes lielā mērā demokratizējās, taču stipri jūtams kļuva vienotas valodas trūkums.

Daudzējādā ziņā latīņu valodai ir nozīme arī vēl tagad. Tas izskaidrojams ar vairākiem iemesliem.

1) Latīņu valoda dara pieejamas tās bagātīgās garīgās kultūras vērtības, ko divos gadu tūkstošos cilvēcei devuši dzejā, filozofijā, vēsturē, jurisprudencē un daudzās citās zinātņu nozarēs gan romieši, gan viņu pēcteči dažādās zemēs un dažādu tautu vidū. Latīņu valodā sarakstīta plaša romiešu zinātniskā, sevišķi juridiskā literatūra. Latīņu valodā rakstīja dzejnieki Vergīlijs (70.—19. gados pr. m. ē.), Horācijs (65.—8. gados pr. m. ē.), Ovīdijs (43. gadā pr. m. ē. — mūsu ēras 17. gadā) un daudzi citi. Latīņu valodā izveidojusies plaša Eiropas tautu zinātniskā literatūra. Dekarts, Spinoza, Ņutons, Leibnics un citi savus darbus rakstījuši galvenokārt latīņu valodā.

2) No latīņu valodas nāk lielum lielais vairums internacionālo vārdu Eiropas kultūras tautu valodās, piemēram, *civilizācija, internacionāls, komunisms, kultūra, nācija, partija, sociālisms* u. c., tādas internacionālas izskaņas kā *-isms, -ists* (*komunisms, komunisti*) utt.

3) No latīņu valodas cēlušās visas dzīvās romāņu valodas, ko runā vairāki simti miljonu cilvēku Rietumeiropā, Vidusamerikā un Dienvidamerikā.

4) Latīņu valoda ir oficiālās nomenklatūras un terminoloģijas valoda tādās zinātņu nozarēs kā farmakoloģija, medicīna, botānika, zooloģija; tā ir arī katoļu baznīcas valoda.

5) Latīņu valodai ir savs īpašs — latīņu alfabēts, kas bija liels solis uz priekšu alfabētu vēsturē un ir pasaulē visplašāk izplatītais alfabēts.

Romāņu valodas

Visas romāņu valodas, kā jau teikts, izveidojušās no latīņu ikdienas valodas mūsu ēras 6.—9. gadsimteņos. Pie romāņu valodām pieder itāliešu, retoromāņu, franču, spāniešu, portugāļu, provansiešu, rumāņu un citas valodas.

Itāliešu valoda

So valodu runā apmēram 55 miljoni cilvēku Itālijā, Korsikā un dienvidu Sveciē.

Vissenākais rakstu piemineklis itāliešu valodā ir no 960.

gada. Sistemātiski rakstu pieminekļi saglabājušies no 13. gadsimteņa.

Itāliešu valoda ir literārā un valsts valoda Itālijā un viena no četrām valsts valodām Šveicē. Rakstība — latīņu.

Itāliešu literārā valoda izveidota galvenokārt uz Toskānas (Florences) dialektā pamata, īpaši pateicoties lielā dzejnieka Dantes (1265—1331) darbībai.

Itāliešu valodu un īpaši terminoloģiju visā pasaulē lieto muzikas laukā.

Sardīniešu valoda

Sardīniešu jeb sardu valodu runā apmēram 1 miljons cilvēku Sardīnijas salas vidienē un dienvidos kā mazākumtautības valodu blakus itāliešu valodai. Rakstu pieminekļi saglabājušies no 12. gadsimteņa.

Galvenie dialekti — Logudoras un Kampidānas. Pirmais viduslaikos tika lietots rakstniecībā un oficiālos dokumentos, bet pamazām atdeva savu vietu itāliešu valodai.

Retoromāņu valoda

Retoromāņu valodu runā ap 470 000 cilvēku Retijas Alpos Šveicē un ziemeļaustrumu Itālijā. Šveicē retoromāņu valoda kopš 1938. gada atzīta par valsts valodu (blakus vācu, franču un itāliešu valodām).

Rakstu pieminekļi saglabājušies no 16. gadsimteņa. Šveicē 19. gadsimtenī retoromāņu valodu sāka lietot daiļliteratūrā un presē. Rakstība — latīņu.

Retoromāņu valoda ir latīņu valoda, kas pārveidota retiešu mutē. Pēc vēsturnieku ziņām retieši bijuši etniskajā un valodas ziņā rada etruskiem un, tāpat kā etruski, jaukuši balsīgos un nebalsīgos līdzskaņus, par dominējošo grupu padarot nebalsīgos.

Spāniešu valoda

Spāniešu valoda izveidojusies no latīņu ikdienas valodas, kuru Pireneju pussalā 3. gadsimtenī pr. m. ē. bija atnesuši Romas kolonizatori. Līdz tam tur runāja ibēru valodu.

Spāniešu valodu runā pāri par 100 miljonu cilvēku. Tā ir literārā un valsts valoda Spānijā (ieskaitot Baleāru salas), kur to runā ap 30 miljonu cilvēku. Bez tam spāniešu valoda ir galvenā valoda visās Vidusamerikas un Dienvidamerikas valstīs, izņemot Brazīliju un Haiti republiku. Spāniešu valoda izplatīta

arī bijušajās Spānijas kolonijās Āfrikā (Marokā, Gvinejā, Sahāras rietumos), ASV dienvidrietumos (Jaunmeksikā, Kolorādo, Arizonā), Antiļu salās.

Pirmais rakstu piemineklis spāniešu valodā saglabājies no 1145. gada. Spāniešu literārās valodas pamatā ir Kastīlijas dialekts. Rakstība — latīņu.

Spāniešu valodu runā arī ap 200 000 sefardu, t. i., ebreju, kas no Spānijas izdzīti 15. gadsimteņa beigās un tagad dzīvo Balkānu valstīs, līdz šim saglabādami 15. gadsimteņa spāniešu valodu, kuru tie sauc par ladino jeb hudesmo.

Uz spāniešu valodas dibināta arī t. s. kreolu valoda Fili-pīnu un Kirasao salās.

Portugāļu valoda

Portugāļu valoda ir valsts valoda Portugālē (kopā ar Madeiru un Azoru salām) un Brazīlijā. Bez tam vēl portugāliski runā Goā (Indijā) un Angolā (Āfrikā). Runātāju kopskaits ap 60 miljoni, no tiem kādi 52 miljoni Brazīlijā.

Vissenākais rakstu piemineklis saglabājies no 1192. gada. Rakstība — latīņu.

Galisiešu valoda

Portugāļu valodai tuva ir galisiešu valoda («galego»), ko runā Galisijā, ziemeļos no Portugāles, apmēram 2,5 miljoni cilvēku.

Kataloniešu valoda

Kataloniešu valodu runā Katalonijā (centrs Barselona), Valensijā (Pireneju pussalas austrumos), Baleāru salās, no 1659. gada Francijai piederošā Austrumpireneju departamentā, Andoras republikā (Pirenejos) un Sardīnijas rietumos. Runātāju kopskaits apmēram 5 miljoni cilvēku.

Vissenākais rakstu piemineklis saglabājies no 1171. gada. Rakstība — latīņu.

Provansiešu valoda

Provansiešu valodu runā (līdzās franču valodai) ap 10 miljoni cilvēku Dienvidfrancijā — dienvidos no Luāras upes. Provansiešu valoda vistuvāka kataloniešu valodai.

Pirmie provansiešu valodas pieminekļi saglabājušies kopš 9. gadsimteņa. Rakstniecība šai valodā pastāv no 10. gadsimteņa. Provansiešu valodā 12.—13. gadsimteņos izveidojās bagāta trubadūru dzeja. K. Marksa vārdiem runājot, provansiešu valoda bija pirmā nacionālā literārā valoda Eiropā.

Provansiešu valoda 12.—13. gadsimteņos tika lietota arī Katalonijā un Itālijā. Līdz Dantem (1265—1331) rakstu valoda Itālijā bija pa daļai latīņu, pa daļai provansiešu valoda. Ar 14. gadsimteni provansiešu valodu no rakstniecības izspieda franču valoda. 19. gadsimtenī bija mēģinājumi atjaunot šo valodu literatūrā.

Franču valoda

Franču valodu kā dzimto valodu runā ap 50 miljonu cilvēku. Tā ir literārā un valsts valoda Francijā, viena no divām valsts valodām Beļģijā, kā arī Kanādā un viena no četrām valsts valodām Šveicē. Franču valodu runā arī Amerikas Savienotajās Valstīs, Alžīrijā, Haiti republikā, Monāko republikā, Marokā, Tunisijā, Gvinejā un Indokīnā.

Franču valodai ir Ildefransas, Normandijas, Puatū, Pikardijas, valoņu (Beļģijā), Lotringas, Burgundijas un Sveices dialekti. Normandijas dialektam bijusi liela loma angļu valodas (11. gs.) un franču valodas (12. gs.) attīstībā.

Mūsdienu franču literārā valoda pastāv kopš 16. gadsimteņa. Tās pamatā ir Ildefransas apgabala centrālais franču dialekts ar centru Parīzē.

Vissenākais rakstu piemineklis saglabājies no 842. gada. Rakstība — latīņu.

Kreolu valoda Haiti salā, kur to kā dzimto valodu lieto apmēram 4 miljoni cilvēku, cēlusies no franču valodas. Taču kreolu valoda ir tik savdabīga, ka to nevar uzskatīt vienkārši par franču valodas dialektu. Pēc romānista H. Suharta domām kreolu valoda atrodas tādās pašās attiecībās ar franču valodu kā franču valoda ar latīņu valodu.

Rumāņu valoda

Rumāņu valoda ir romāņu valoda ar senu stipru slāvu valodu piejaukumu. So valodu runā ap 14 miljonu cilvēku Rumānijas Tautas Republikā. Rumāņi dzīvo arī ziemeļrietumu Grieķijā un Albānijā.

Rumāņu valodā ir trīs stipri atšķirīgi dialekti: 1) aromuņu dialekts, kuru runā ap 300 000 cilvēku Maķedonijā, Albānijā un Grieķijā, 2) istro-romāņu dialekts, kuru runā ap 5000 cil-

vēku Istrijā pie Fiumes, un 3) megleniešu dialekts, kuru pārstāv nedaudzi runātāji Ziemeļgriekijā.

Rumāņu rakstu pieminekļi saglabājušies no 16. gadsimteņa. Rakstībā lieto latīņu burtus.

Rumāņu valodā ir daži vārdi, kas kopīgi ar baltu valodām, piemēram, rumāņu *doina* un lietaviešu *dainā* — abi ar nozīmi «tautasdziesma».

Moldāviešu valoda

Moldāviešu valoda ir Moldāvijas PSR valsts valoda. Moldāviešu valodu runā apmēram 2 miljoni cilvēku.

Rakstniecība šajā valodā pastāv kopš 16. gadsimteņa. Moldāviešu rakstības pamatā 15. un 16. gadsimteņos bija kirilica, bet no 19. gadsimteņa — krievu alfabēts.

Dalmāciešu valoda

Dalmāciešu valodu runāja visā Adrijas jūras Dalmācijas (Balkānu) piekrastē — no Raguzas līdz Istrijai un Kvarneru salām. Visilgāk dalmāciešu valoda turējās Velje salā, kur šās valodas pēdējais pārstāvis miris 1898. gadā. No viņa ziņas par šo valodu guva itāliešu valodnieks Bartoli, kas sarakstījis plašu monogrāfiju par dalmāciešu valodu.

Lielo diftongu bagātību dalmāciešu valodā daži valodnieki skaidro ar ilūru valodas ietekmi.

15. GRIEĶU VALODA

Atsevišķa indoeiropiešu valodu nozare ir grieķu valoda, pirmā Eiropas civilizācijas valoda. Par šo valodu mums ir ziņas par 3500 gadu ilgu periodu — no Krētas-Mikēnu tekstu laikiem līdz mūsu dienām.

Grieķu valodu vēsturiski iedala četros periodos: 1) Krētas-Mikēnu lineārā raksta valoda (apmēram no 1900. gada pr. m. ē.), 2) sengrieķu valoda (no 7. gs. pr. m. ē. līdz mūsu ēras 4. gs.), 3) vidusgrieķu valoda — Bizantijas valsts un literārā valoda (5.—15. gs.) un 4) jaungrieķu valoda (no 16. gs. līdz mūsu dienām).

Sengrieķu valodā izšķīra četrus galvenos dialektus: 1) joniešu-atiešu (Mazāzijas Jonijā, Jonijas salās un Atikā), 2) ahaīješu (Tesālījā, Beotijā, Arkādijā, Kīprā), 3) eoliešu un 4) doriešu (Spartā un Krētā). Bijuši laikam arī vēl citi dialekti, piemēram, pēdējā laikā par patstāvīgu uzskata Krētas salas dialektu.

Vecākie grieķu valodas pieminekļi ir Homēra eposi «Iliāda» un «Odiseja» un tā sauktās Homēra himnas no 8. gadsimteņa pr. m. ē.

No 5. gadsimteņa pr. m. ē. atiešu dialekts kļuva rakstniecībā par valdošo un pamazām izspieda no rakstiem citus dialektus. 3. gadsimtenī pr. m. ē. no tuvu stāvošiem atiešu un joniešu dialektiem attīstījās vienota grieķu literārā valoda (koinē), kas līdz mūsu ēras 3. gadsimtenim izskauda visus citus dialektus, izņemot doriešu dialekta lakoniešu izloksni. Pēdējā, nākdama tieši no sengrieķu valodas, uzglabājusies Peloponesas dienvidaustrumos (pie Parnona) līdz mūsu dienām un tiek saukta par dzakoniešu dialektu.

Grieķu literārā valoda hellēnisma laikmetā (3. gs. pr. m. ē. — mūsu ēras 4. gs.) kļuva par starptautisku valodu visās zemēs gar Vidusjūru. No vienotās grieķu valodas attīstījušās mūsdienu jaungrieķu valodas izloksnes.

Savos rakstos grieķi vēl visā mūsu ēras pirmajā gadu tūkstoši lietoja sengrieķu valodu. Tikai mūsu ēras 12. gadsimtenī grieķi sāka rakstos lietot vidusgrieķu valodu un no 16. gadsimteņa — jaungrieķu valodu.

Jaungrieķu valodu runā apmēram 9 miljoni cilvēku Grieķijā, Egejas jūras salās, Mazāzijā un PSRS dienvidu rajonos. Grieķu valodai ir zināmi kultūrvēsturiski sakari ar itāļu valodām.

Grieķu valoda kā pirmā Eiropas civilizācijas valoda devusi daudz internacionālu vārdu, piemēram: *agronoms, bibliotēka, demokrātija, filozofija, gramatika, ģeogrāfija, metāls, teātris* utt., tādas internacionālas vārda sastāvdaļas kā *mono...* (vien...), *poli...* (daudz...) utt.

Grieķiem ir savs alfabēts, no kura cēlušies latīņu alfabēts, slāvu kiriliskais un citi alfabēti.

II. BASKU VALODA

Pireneju kalnos dzīvo ap 700 000 cilvēku lielā basku tauta. Lielākā daļa basku apdzīvotās teritorijas ietilpst Spānijā, mazākā daļa — Francijā. Bez tam baski dzīvo Dienvidamerikā — Urugvajā un Argentīnā.

Basku literārā valoda pastāv no 16. gadsimteņa. Rakstība — latīņu.

Baskus uzskata par Pireneju pussalas pirmiemītniekiem, kas tur dzīvojuši pirms ibēru ienākšanas. Viņu radniecības sakari nav noskaidroti. Ir izteiktas domas par hamītu valodu ietekmi uz basku valodu.

III. IBĒRU VALODA

Ibēri dzīvojuši senajā Spānijā jau no otrā gadu tūkstoša pirms mūsu ēras. Viņus iekaroja kartāgieši, vēlāk romieši.

Ibērus ir mēģināts saistīt ar baskiem, bet vairums pētnieku pierāda, ka starp ibēru un basku valodām nav radniecības un ka ne viena, ne otra no tām nepieder pie jafetiešu valodām.

Ir izteiktas domas, ka ibēru valoda varbūt piederējusi pie hamītu valodām.

IV. JAFETIEŠU VALODU SAIME

Vairums Padomju Savienības un tautas demokrātijas valstu valodnieku (V. Georgijevs, I. Djakonovs, G. Kapancjans, I. Dunaņevska, E. Bokarevs u. c.) asi kritizē dažu valodnieku šai valodu saimei dotos nosaukumus — «ibēru-kaukāziešu valodas» un «hetu-ibēru valodas» — kā būtiski nepareizus, jo ne ibēru, ne hetu valodai nav nekāda sakara ar šo valodu saimi. Arī termins «kaukāziešu valodas» ir par plašu un nenoteiktu.

Atliek termins «jafetiešu valodas», ar kuru jau sen pirms Marra ir apzīmēta tā kaukāziešu valodu nozare, kas radniecīga gruzīnu valodai. Arī vairāki mūsdienu padomju pētnieki (M. Matusēviča u. c.) sāk lietot šo īso terminu.

Jafetiešu valodas runā apmēram 5 miljoni cilvēku.

1) *Gruzīnu valodu* runā apmēram 2,7 miljoni cilvēku. Tā ir vienīgā jafetiešu valoda, kurai ir sava literatūra. Izšķir sengruzīnu valodu (5.—11. gs.) un jaungruzīnu valodu (12.—20. gs.). Visvecākais rakstu piemineklis — Bolnišas uzraksts saglabājies no 493.—494. gada.

Jaungruzīnu valodas izveidošanās sākās 12. gadsimtenī, kad Šota Rustaveli sacerēja savu ievērojamo darbu «Bruņinieks tīģera ādā». Bet galīgi mūsdienu jaungruzīnu valoda izveidojās 19. gadsimteņa otrajā pusē, kad darbojās gruzīnu literatūras klasiķi — Ilja Čavčavadze un Akakijs Cereteli.

Gruzīniem ir savs alfabēts.

2) *Megreļu valodu* runā Gruzijas ziemeļrietumos un Abhāzijas dienvidos ap 300 000 cilvēku.

3) *Canu jeb lazu valodu* runā ap 130 000 cilvēku Gruzijas un Turcijas robežjoslā un Turcijā.

4) *Svanu valodu* runā apmēram 23 000 cilvēku Kalnu Svanetijā (starp Elbrusu un Kazbeku).

5) *Abhāziešu valoda* ir nacionālā valoda Abhāzijas APSR. Runātāju skaits — ap 60 000 cilvēku.

6) *Abazīnu valodu* runā abazīni, kas dzīvo Karačajiešu-Čerkesu autonomajā apgabalā un Kislovodskas apkaimē, pavisam ap 20 000 cilvēku.

7) *Adigejiešu valodu* runā Adigejas autonomajā apgabalā. Runātāju skaits — ap 80 000 cilvēku.

8) *Kabardiešu-čerkesu valodu* runā Kabardiešu-Balkāru APSR un Karačaješu-Čerkesu autonomajā apgabalā. Runātāju skaits — ap 200 000 cilvēku.

9) *Ubihu valodu* runā Turcijā, Izmidas rajonā, uz kuriem 25 000 ubihu izceļoja 1864. gadā un kur viņi izturējuši sīvu cīņu pret Turcijas valdības pārtautošanas politiku un saglabājuši savu valodu līdz šim laikam.

10) *Cečeniešu valodu* runā ap 420 000 cilvēku Čečeniešu-Ingušu APSR.

11) *Ingušu valodu* runā ap 100 000 cilvēku Čečeniešu-Ingušu APSR.

12) *Avāru valodu* runā ap 270 000 cilvēku Dagestānas APSR un Azerbaidžānas PSR.

13) *Darginiešu valodu* runā ap 160 000 cilvēku Dagestānas APSR.

14) *Lezģīnu valodu* runā ap 220 000 cilvēku Dagestānas APSR.

15) *Laku valodu* runā ap 60 000 cilvēku Dagestānas APSR.

16) *Tabasarāņu valodu* runā apmēram 35 000 cilvēku Dagestānas APSR.

V. SENĀS PRIEKŠĀZIJAS VALODAS

Priekšāzijā un Mazāzijā pr. m. ē. bez indoeiropiešu Anatoļijas nozares valodām (hetu-nēsiešu, luviešu, palajiešu un citām) bija vēl vairākas citas valodas, piemēram, hatu, huriešu, urartiešu, šumeru, elāmiešu, kosajiešu. No tām huriešu un urartiešu valodas ir savā starpā rada, hatu valoda, kā domā, ir radniecīga jafetiešu valodām, pārējās — pēc līdzšinējiem pētījumiem — nav radniecīgas ne savā starpā, ne arī kādām citām valodu saimēm. Taču visas senās Priekšāzijas valodas no huriešu līdz ēģiptiešu valodai veidoja valodu savienību un savstarpēji ietekmējās.

Hatu valoda

Mazāzijas vidienē un ziemeļaustrumos (Hetijā) pirms indoeiropiskajiem hetiem līdz 3. gadu tūkstatim pr. m. ē. dzīvoja neindoeiropiskie hati.

Hatu jeb protohatu valodā (hatili) ir pazīmes, kas to tuvina jafetiešu valodām, sevišķi gruzīnu valodai.

Hatu valoda, sevišķi ar savu leksiku, ir ietekmējusi indoeiropisko hetu valodu.

Huriešu un urartiešu valodas

Huriešu jeb subariešu ciltīm, kuras kopš 3. gadu tūkstoša vidus pr. m. ē. dzīvoja ziemeļrietumu Mezopotāmijā gar Tigras un Eifratas augštecēm (Mitānijā) un ap Vana ezeru (Hurijā), bija liela loma Āzijas vēsturē. Huriešu valsti Mitāniju sagrāva Ēģipte, Hetija un Asīrija 15. gadsimtenī pr. m. ē.

Interesanti atzīmēt, ka Mitānijas valstī bija indiešu etniskais elements. Par to liecina daži saglabājušies huriešu īpašvārdi, kuriem ir indiešu valodu raksturs.

Senā Urartu jeb Vana valsts pastāvēja 9.—6. gadsimteņos pr. m. ē. pie Vana ezera un radās, konsolidējoties huriešu ciltīm vēlākajā Armēnijas teritorijā. Urartiešu jeb haldiešu valoda varbūt bija huriešu valodas tālākā attīstības pakāpe.

Šumeru valoda

Sumeri 4. gadu tūkstotī pr. m. ē. dzīvoja Mezopotāmijas ziemeļos, bet kopš 3. gadu tūkstoša semītiskie asīrieši un babilonieši tos atspieda uz Dienvidmezopotāmiju, paši ieņemdami viņu vietas.

Šumeru valoda senuma ziņā neatpaliek no seno ēģiptiešu valodas. Tā bija dzīva Dienvidmezopotāmijā līdz 2. gadu tūkstoša sākumam pr. m. ē. Būdama jau mirusi valoda, tā vēl 2000 gadu saglabājās kā dievkalpojumu valoda un galīgi atmira tikai ap 300 gadu pr. m. ē.

Šumeru rakstība bija izveidota jau 4. gadu tūkstotī pr. m. ē. Tā ir vissenākā no pazīstamajām rakstībām, kas sākās ar attēlu rakstiem un izveidojās par ķīļrakstiem, kurus vēlāk pārņēma asīrieši, babilonieši, elāmieši, heti, hurieši, urartieši, persieši u. c.

Elāmiešu valoda

Elāmiešu valodu runāja Zagra kalnāja dienviddaļā — senajā Elāmā, vēlākajā Persijā un Mēdijā. Vecākie uzraksti saglabājušies apmēram no 2500. gada pr. m. ē.

Kosajiešu valoda

Kosajiešu, kasiešu jeb lulubiešu valodu runāja Babilonijā ap 17. gadsimteni pr. m. ē. Zagra kalnājā, uz ziemeļiem no Elāmas. Tā pastāvēja līdz Aleksandra Lielā laikam.

VI. SOMU-UGRU VALODU SAIME

Somi-ugri jau daudzus gadsimteņus apdzīvo Eiropas ziemeļus un Āzijas ziemeļrietumus. Vienīgi ungāri ir atrāvušies no kopējā somu-ugru masīva un aizgājuši līdz Viduseiropai.

Somu-ugru valodas runā kopskaitā ap 20 miljonu cilvēku.

Uzsvars somu-ugru valodās ir ļoti dažāds: a) mainīgs uzsvars — mokša-mordviešu, pļavu mariešu un komi-permiešu valodās; b) uzsvars uz pirmās zilbes — Baltijas jūras somu, sāmu, komi-zirjāņu un ungāru valodās; c) apzināta uzsvara nav, to var likt uz kaut kuras zilbes (nepagarinot patskani), bet praktiski var lietot pirmās zilbes uzvaru — erze-mordviešu valodā; d) uzsvars uz pēdējās zilbes — udmurtiem (tatāru valodas ietekmē).

Somu valodās ir neparasti daudz locījumu, piemēram, ungāru valodā 21, somu — 15.

Somu-ugru valodas atrodas tālākā radniecībā ar samodiešu (agrāk samoježu) valodām. Ir izteikti uzskati par somu-ugru valodu sakariem ar jukagiru un indoeiropiešu valodām, tomēr te vēl vajadzīgi tālāki pētījumi.

Somu-ugru valodu saimi iedala sāmu, Baltijas jūras somu, Volgas somu, permiešu un ugru nozarēs.

Sāmu valoda

Sāmu (lapu) valoda ir tuvu rada Baltijas jūras somu valodām.

Antropoloģiskas atšķirības un prāvs kādas citas (ne somu) valodas substrāts sāmu valodā liek domāt, ka sāmi savu tagadējo somisko valodu aizguvuši no Baltijas jūras somiem, pie tam aizmirdami savu pirmatnējo, nesomisko valodu.

Sāmi apdzīvo pašus galējos ziemeļrietumu apgabalus Padomju Savienībā (Murmanskas apgabalā), Somijā, Zviedrijā un Norvēģijā. Pavisam sāmu valodu runā ap 40 000 cilvēku. Norvēģijas jeb rietumu sāmu dialekts, ko runā sāmi Norvēģijas ziemeļu provincē Finmarkā (Norvēģijas Sāmijā), ir galvenā sāmu valoda. Galējo rietumu (Norvēģijas) un galējo austrumu (PSRS) sāmu dialekti ir tik atšķirīgi, ka to runātāji vieni otru nesaprot. Stipri senatnīgas ir tā saucamās jūras sāmu izloksnes galējos Norvēģijas ziemeļrietumos. Šie sāmi nākuši sakaros ar ziemeļģermāņiem jau ziemeļģermāņu pamatvalodas laikos, pirms mūsu ēras.

Baltijas jūras somu valodas

Pie Baltijas jūras somu valodām pieder somu, karēļu, vepsu, ižoru, vodu, igauņu un libiešu valodas.

Jau no aizvēsturiskiem laikiem Baltijas jūras somu valodas pastāvējušas blakus baltu valodām. Arheologi domā, ka somu ciltis 7. gadsimtenī pr. m. ē. aizsniegušas Baltijas jūras piekrasti. Ar to arī izskaidrojama baltu un somu valodu stiprā mijiedarbība kā leksikā, tā gramatikā.

Baltijas jūras somu valodās ir ļoti seni aizguvumi no baltu valodām. Turpretim aizguvumi no ģermāņu valodām Baltijas jūras somu valodās pārņemti stipri vēlāk, tomēr arī tie ir ļoti veci. Tie, šķiet, izdarīti mūsu ēras pirmajos gadsimteņos no kādas senas ziemeļģermāņu valodas.

Somu valoda

Somu valodu runā apmēram 5 miljoni cilvēku Somijā, Amerikas Savienotajās Valstīs un Padomju Savienībā. Somu valoda ir valsts valoda arī Karēlijas APSR. Vecākie somu valodas pieminekļi saglabājušies no 13. gadsimteņa, plašāki raksti — no 15. gadsimteņa beigām. Somu valodā izšķir divus galvenos dialektus — rietumu un austrumu. Literārā valoda balstas uz rietumu dialektu. Rakstība — latīņu.

Karēļu, vepsu, ižoru un vodu valodas

Karēļu valodu lieto kā sarunvalodu Karēlijas APSR. Runātāju kopskaits — ap 120 000 cilvēku.

Vepsu valodu runā apmēram 7500 cilvēku, kas dzīvo starp Lādogas un Oņegas ezeriem.

Ļeņingradas apgabalā kādi 400 cilvēku runā *ižoru (ingru) valodu*.

Vodu valodu vēl runā daži simti cilvēku Ļeņingradas apgabalā.

Igauņu valoda

To runā apmēram 1 miljons cilvēku Igaunijas PSR. Igauņu valoda sadalas divos galvenajos — ziemeļu (Tallinas) un dienvidu (Tartu) dialektos. Tagadējā literārā valoda balstas uz Tallinas izlokšni.

Atsevišķi igauņu vārdi saglabājušies no 13. gadsimteņa, literāri pieminekļi — no 16. gadsimteņa, pirmā grāmata izdota 1535. gadā.

Libiešu valoda

13. gadsimtenī libieši dzīvoja gar visu Rīgas jūras līci no Ainažiem līdz Dundagai un vēl tālāk uz dienvidiem. Gar Gauju un Daugavu libiešu apmetnes sniedzās dziļāk zemes iekšienē — līdz Siguldai un Aizkrauklei.

Pēdējais Vidzemes libietis Mārcis Sārums miris pirms simt gadiem — 1859. gadā. Pašlaik libieši vēl dzīvo izkaisīti starp latviešiem Kurzemes ziemeļrietumos — Popes un Dundagas apvidos 2 kilometru platā joslā gar Baltijas jūru no Lūžas līdz Melsilam 12 ciemos, kas saucas Lūža, Pize, Dižirve (Lielirbe), Jaunciems, Sīkrags, Mažirve (Mazirbe), Košrags, Pitrags, Saunags, Vaide, Kolka un Melsils.

Libiešu valodas runātāju kopskaits pašlaik ir tikai daži simti cilvēku. Visi viņi prāt arī latviski. Jaunā paaudze gandrīz nemaz neprot savu dzimto valodu un runā tikai latviski. Tāpēc var domāt, ka ar tagadējo paaudzi libiešu valoda izbeigsies.

Valodnieku uzdevums ir savākt vēl pēdējos libiešu valodas vārdus, izteicienus un gramatiskās formas. Libiešu valodamums, latviešiem, svarīga daudzējādā ziņā.

Pirmkārt, libiešiem piekrīt zināma loma latviešu tautības izveidē, jo šajā izveides procesā libieši sakusuši ar baltu ciltīm.

Otrkārt, latviešu valodā vesels libiskais dialekts (gar jūrmalu) cēlies no libiešiem, kuri kā varēdami iemācījušies latviešu valodu.

Treškārt, latviešu literārajā valodā ir ieviesušies kādi 80 libiešu vārdi, piemēram, *joma, kāzas, ķilda, māja, puisis, puķe, salaka, selga, suga, tērauds, vai?, vajag, veseris* u. c.

No igauņu valodas dialektiem libiešu valodai vistuvāks Tartu dialekts.

Volgas somu valodas

Pie Volgas somu valodām pieder mordviešu un mariešu valodas.

Mordviešu valodu runā apmēram 1,4 miljoni cilvēku Mordovijas APSR. Mordviešu valodā ir divi ļoti patstāvīgi dialekti un divi literārās valodas varianti — erze un mokša.

Erze-mordviešu valodā ir interesanta parādība — nav vārda uzsvara, un tāpēc var uzsvērt jebkuru zilbi vai neuzsvērt nevienu.

Mariešu (agrāk čeremis) *valodu* runā ap 400 000 cilvēku Mari APSR. Izšķir kalnu mariešu un pļavu mariešu dialektus, kuriem abiem ir literatūra.

Volgas somu valodās atrodami ļoti seni aizguvumi no baltu valodām, piemēram: *siksna*, lietav. *šikšnā* — erze-mordv. *kšna*, mariešu *šūštō*; *lūki*, lietav. *lūnkas* — erze-mordv. *lenge*; *lapa* — erze-mordv. *lopa*; *pirts* — mariešu *pört* «māja»; *pērkons* — erze-mordv. *purgine*; *mugura* — mordv. *mukoro* «pakaļa» un udmurtu *mūgor* «vēders»; *jumis* — mordv. *jumis*; *kāres* «bišu šūnas» — mariešu *karas*, mordv. *keras*; *sesks*, lietav. *šēškas* — mariešu *saško* «bebris»; lietav. *peilis* «nazis» — mordv. *pejeļ* «nazis»; lietav. *duktē* (ģen. *dukteŗš*) «meita» — erze-mordv. *teiter*; lietav. *sesuō* (ģen. *seseŗš*) «māsa» — erze-mordv. *sazor* un mariešu *sūžar* utt.

Šie baltu vārdi mordviešu un mariešu valodās pārņemti tajā laikā (apmēram 4. gadsimtenī pr. m. ē.), kad austrumslāvi vēl nebija nonākuši līdz Volgas-Okas baseinam un no Okas baseina līdz Urālu kalniem dzīvoja somu tautas. Rietumos no tām, starp Baltijas jūru un Okas upes baseinu, blakus Volgas somiem dzīvoja baltu ciltis vai varbūt tikai austrumu galindi.

Permiešu valodas

Pie permiešu valodām pieder udmurtu un divas komiešu (komi-zirjāņu un komi-permiešu) valodas.

Permiešu valodas vienība pastāvējusi, kā domā, līdz mūsu ēras 8. gadsimtenim.

Udmurtu (agrāk votjaku) *valodu* runā kādi 625 000 cilvēku, kas dzīvo galvenokārt Udmurtijas APSR.

Komi-zirjāņu valodu runā ap 250 000 cilvēku Komi APSR. Literārā valoda izveidota uz Siktivkaras dialekta pamatiem. Teksti saglabājušies no 14. gadsimteņa.

Komi-permiešu valodu runā kādi 180 000 cilvēku Komi-Permiešu autonomajā apgabalā. Literārā valoda izveidota uz Kudimkaras-Irjenas dialekta pamatiem.

Ugru valodas

Pie ugru valodu nozares pieder ungāru, mansu un hantu valodas.

Ungāru valoda

Ungāri jeb maģāri ir lielākā tauta somu-ugru valodu saimē — vairāk nekā 12 miljonu runātāju. Ungāru valoda ir valsts valoda Ungārijas Tautas Republikā.

Izgājuši no savām agrākajām mītnēm Obas rajonā, ungāri mūsu ēras 5.—9. gadsimteņos nokļuva čuvašu ietekmē, bet tagadējā Ungārijā nonāca mūsu ēras 896. gadā. Ungāriem laika gaitā ir bijusi saskare ar daudzām tautām, tāpēc ungāru valodā atrodam daudz citu valodu elementu. Vecākie valodas pieminekļi saglabājušies no 13. gadsimteņa, pirmā iespiestā grāmata — no 1533. gada.

Mansu valoda

Mansu (agrāk voguļu) valodu runā apmēram 4000 cilvēku, kuru vairums dzīvo Hantu-Mansu nacionālajā apvidū.

Hantu valoda

Hantu (agrāk ostjaku) valodu runā ap 15 000 cilvēku Obas upes baseinā. Vairums hantu dzīvo Hantu-Mansu nacionālajā apvidū.

VII. SAMODIEŠU VALODU SAIME

Samodiešu (agrāk samoježu) valodas runā gar Ziemeļu Ledus okeānu no Baltās jūras līdz Hatangas jūras līcim. Šo valodu runātāju kopskaits ir ļoti neliels — mazliet vairāk par 23 000 cilvēku.

Samodiešu valodām ir attāla radniecība ar somu-ugru valodām. Pie samodiešu valodu saimes pieder ņencu, encu, tavgiešu un seļkupu valodas.

Pēdējā laikā uzskata, ka samodiešu un somu-ugru valodām radniecīga *oduļu jeb jukagiru valoda*, kuru runā ap 200 cilvēku Kolimas baseinā.

Ņencu valoda

Ņencu (juraku-samoježu) valodu runā ap 20 000 cilvēku, kuri dzīvo milzīgā tundras apgabalā no Baltās jūras līdz Jeņisejas lejastecei.

Ņencu valoda saglabājusi senatnīgu raksturu, tāpēc tai ir liela nozīme samodiešu valodu pētīšanā.

Encu valoda

Enci (Jeņisejas samoježi), skaitā daži simti cilvēku, dzīvo Jeņisejas lejastes labajā krastā.

Tavgiešu valoda

Tavgiešu jeb nnganasaniešu valodu runā ap 700 cilvēku Taimiras pussalā.

Seļkupu valoda

Seļkupu (samojedu-ostjaku jeb surgatu) valodu runā apmēram 2000 cilvēku taigas apgabalā starp Obas un Jeņisejas vidustecēm.

VIII. TURKU-TATĀRU VALODU SAIME

Turku-tatāru jeb tjurku valodas runā apmēram 36 miljoni cilvēku milzīgā platībā no subtropiskās Turcijas līdz polārajam lokam Jakutijā. No tām ārpus Padomju Savienības robežām runā tikai īsto turku valodu un uiguru valodu. Visas pārējās turku-tatāru valodas tiek runātas Padomju Savienībā un rakstībā lieto krievu burtus.

Turku-tatāru valodas pieder pie aglutinējošām valodām. Tajās nav priedēkļu, bet ir tikai piedēkļi.

1) *Turku (osmaņu) valoda* ir valsts valoda Turcijā. Turku valodai ir ap 20 miljonu runātāju. Tajā vērojama stipra arābu valodas ietekme. Līdz 1928. gadam turki lietoja arābu rakstību, kopš 1929. gada — latīņu alfabētu.

2) *Turkmēņu valoda* ir valsts valoda Turkmēnijas PSR. Runātāju skaits — apmēram 1 miljons cilvēku.

3) *Azerbaidžāņu valoda* ir valsts valoda Azerbaidžānas PSR. Azerbaidžāņu valodu runā arī Irānas ziemeļrietumos. Pa visam šo valodu lieto apmēram 2,9 miljoni runātāju.

4) *Uzbeku valoda* ir valsts valoda Uzbekijas PSR. To lieto apmēram 6 miljoni runātāju. Literārā valoda izveidota uz Taškentas-Fergānas dialekta pamata.

5) *Kazahu valoda* ir valsts valoda Kazahijas PSR. Kazahu valodu runā apmēram 3,5 miljoni cilvēku. Literārā valoda izveidota uz ziemeļaustrumu (Omskas) dialekta pamatiem.

6) *Kirgizu valodu* runā apmēram 1 miljons cilvēku Kirgīzijas PSR, Uzbekijas PSR un Tadžikijas PSR.

7) *Tatāru valodu* runā apmēram 4,5 miljoni cilvēku Tatārijas APSR un citur.

8) *Jakutu valodu* runā ap 240 000 cilvēku Jakutijas APSR.

9) *Čuvašu valodu* runā apmēram 1,3 miljoni cilvēku Čuvašijas APSR. Rakstu pieminekļi čuvašu valodā saglabājušies no 17. gadsimteņa. Rakstības pamatā krievu alfabēts. Par čuvašu valodai tuvu radniecīgām uzskata seno bulgāru un hazāru valodas.

10) *Baškīru valodu* runā ap 620 000 cilvēku Baškīrijas APSR. Literārā valoda izveidota uz dienvidastrumu (Kuvakanas un Jurmatas) dialekta pamatiem.

11) *Karakalpaku valodu* runā ap 170 000 cilvēku Karakalpakijas APSR.

12) *Tuviešu valodu* runā ap 100 000 cilvēku Tuvas autonomajā apgabalā.

13) *Altajiešu valodu* runā ap 40 000 cilvēku Kalnu-Altaja autonomajā apgabalā.

14) *Hakasu valodu* runā ap 50 000 cilvēku Hakasijas autonomajā apgabalā.

15) Turku-tatāru tautiņu valodas Kaukāzā:

a) *karačajiešu valodu* runā ap 80 000 cilvēku Karačajiešu-Čerkesu autonomajā apgabalā;

b) *nogajiešu valodu* runā apmēram 35 000 cilvēku Karačajiešu-Čerkesu autonomajā apgabalā, Dagestānas APSR un Čečeniešu-Ingušu APSR;

c) *kumīku valodu* runā apmēram 135 000 cilvēku Dagestānas APSR ziemeļos; literārā valoda izveidota uz Kasavirtas dialekta pamatiem.

16) Citas turku-tatāru valodas:

a) *gagauzu valodu* runā ap 120 000 cilvēku Moldāvijā;

b) *uiguru valodu* runā apmēram 3,75 miljoni cilvēku Sincjanā (Ķīnā), Uzbekijas PSR, Kazahijas PSR un Ķirgīzijas PSR.

17) Mirušās turku-tatāru valodas:

a) *orhoniešu rakstu valoda*, kuras pieminekļi no mūsu ēras 7.—8. gadsimteņiem atrasti Jeņisejas baseinā pie Orhonas upes;

b) *uiguru rakstu valoda*, kas lietota senajā Uiguru valstī mūsu ēras 8.—13. gadsimteņos;

c) *džagatajiešu rakstu valoda* Vidusāzijā (centrs Bišbalika).

IX. MONGOĻU VALODU SAIME

Mongoļu valodas runā kopskaitā apmēram 5 miljoni cilvēku. Rakstu pieminekļi mongoļu valodā ir no 13. gadsimteņa. Pie mongoļu valodu saimes pieder vairākas valodas.

1) *Īsto mongoļu (halha) valoda* ir valsts valoda Mongolijas Tautas Republikā. Šīs valodas runātāju ir apmēram 1 miljons cilvēku. Rakstībā lieto krievu alfabētu. Bez tam apmēram 2 miljoni mongoļu dzīvo Ķīnas Tautas Republikā un rakstībā lieto mongoļu alfabētu.

2) *Oiratu valodu* runā Sincjanā. Literatūra saglabājusies no 17. gadsimteņa.

3) *Burjatu valodu* runā ap 250 000 cilvēku Burjatijas APSR. Literārā valoda izveidota uz Hormas dialekta pamatiem. Rakstībā lieto krievu alfabētu.

- 4) *Dahuru valodu* runā Mandžūrijā.
- 5) *Mongoru valoda* dzirdama Ķīnā, Kukurora ezera rajonā.
- 6) *Mogoļu valodu* runā Afganistānā.
- 7) *Kalmīku valodu* runā ap 700 000 cilvēku Ķīnā un Kalmīkijas APSR.

X. TUNGUSU-MANDŽŪRU VALODU SAIME

Šai valodu saimē ir divas nozares — tungusu un mandžūru.

1. Pie *tungusu valodu apakšgrupas* pieder evenku, evenu un negidaļu valodas. Tungusu valodas runā lielā platībā — no Obas upes līdz Klusajam okeānam.

1) *Evenku (tungusu) valodu* Padomju Savienībā runā ap 14 000 cilvēku Sibīrijā — Evenku nacionālajā apvidū un citur.

2) *Evenu (lamutu) valodu* runā apmēram 7500 cilvēku Tālaļos Austrumos.

3) *Negidaļu (elkenbeju) valodu* runā daži simti cilvēku.

2. Pie *mandžūru valodu apakšgrupas* pieder mandžūru, nanaju, ulču, udegiešu, oroku un oroču valodas.

1) *Mandžūru valodu* mūsdienās runā ap 100 000 cilvēku Ķīnas ziemeļaustrumos (Mandžūrijā) un Padomju Savienības Tālaļos Austrumos.

2) *Nanaju (goldu) valodu* runā apmēram 7000 cilvēku PSRS Tālaļos Austrumos (Amūras lejastecē un Sahalinā) un Ķīnā.

3) *Ulču valodu* runā apmēram 2000 cilvēku.

4) *Udegiešu valodu* runā ap 1000 cilvēku Tālo Austrumu Piejūras novadā.

5) *Oroku valodu* runā ap 160 cilvēku.

6) *Oroču valodu* runā ap 500 cilvēku.

XI. KOREJIEŠU VALODA

Korejiešu valodu runā ap 30 miljonu cilvēku Korejas Tautas Demokrātiskajā Republikā, Dienvidu Korejā un Ķīnā. Speciālisti uzskata, ka korejiešu valoda ir radniecīga altajiešu (tungusu-mandžūru, mongoļu un turku-tatāru) valodām.

Korejiešu valodai ir veca literatūra: rakstu pieminekļi saglabājušies no 4. gadsimteņa. Literārā valoda izveidojusies uz Seulas dialekta pamata.

Sākumā korejieši lietoja ķīniešu rakstu zīmes, bet kopš 15. gadsimteņa pastāv korejiešu alfabēts. Ar 1949. gadu Ziemeļkorejas prese pārgāja uz skaņu alfabētu ar morfoloģisko principu ortogrāfijā. Alfabēts sastāv no 24 burtiem.

XII. JAPĀŅU VALODA

Atsevišķi stāv japāņu valoda, ko runā ap 90 miljonu cilvēku Japānā un Havaju salās. Literārā valoda balstas uz Tokijas dialekta. Rakstu pieminekļi saglabājušies no 8. gadsimteņa.

Tipoloģiskā ziņā japāņu valoda ir aglutinējoša valoda. Radniecības sakari ar citām valodām nav noskaidroti. Skaidrs, ka ar ķīniešu un ar korejiešu valodu tai nav nekādas radniecības, lai gan japāņu valodā sakarā ar kādreizējo lielo Ķīnas kultūras ietekmi ir diezgan daudz no ķīniešu valodas aizgūtu vārdu.

Vienīgā valoda, kas pieslejas japāņu valodai, ir Riukiu salu valoda.

XIII. DRAVIDU VALODU SAIME

Nonākot Indijā, pie indoeiropiešu valodu saimes piederīgās ciltis ir atspiedušas pamatiedzīvotājus — neindoeiropiskos draividus uz dienvidiem. Tagad dravidu valodu saime aizņem Indijas dienvidus — Dekana pussalu un Ceilonas salas ziemeļdaļu. Runātāju kopskaits — pāri par 80 miljoniem.

Ievērojamākās no dravidu valodām ir četras, kuras Indijas republikas konstitūcija atzīst par oficiālām valodām:

1) *Tamilu valoda*, ko runā apmēram 28 miljoni cilvēku Indijas dienvidaustrumos un Ceilonā. Literatūra šajā valodā pastāv no mūsu ēras pirmā gadsimteņa.

2) *Telugu valoda*, ko runā ap 30 miljonu cilvēku Indijas dienvidaustrumos. Literatūra saglabājusies no 11. gadsimteņa.

3) *Kannarā valoda*, ko runā apmēram 14,5 miljoni cilvēku Indijas rietumos. Uzraksti saglabājušies no 5. gadsimteņa.

4) *Maļajaliešu valoda*, ko runā apmēram 13,5 miljoni cilvēku Indijas dienvidrietumos.

Tālu rietumos, Beludžistanā, irāņu valodu vidū saglabājusies pie dravidu saimes piederīgā *brahuviešu valoda*, ko runā ap 200 000 cilvēku.

XIV. AUSTRONĒZIEŠU VALODU SAIME

Malakas pussalā un Indijas okeāna un Klusā okeāna salās runā austronēziešu jeb malajiešu-polinēziešu valodas. Šo valodu runātāju kopskaits pārsniedz 150 miljonu. Šajā valodu saimē ir četri nozarojumi — indonēziešu, polinēziešu, melanēziešu un mikronēziešu valodas.

Indonēziešu valodas

Indonēziešu valodas, skaitā ap 200, izplatītas milzīgā teritorijā.

Indonēziešu (malajiešu) valoda (ap 80 miljonu runātāju) ir Indonēzijas valsts valoda. Rakstībā kopš 13. gadsimteņa lietots arābu, kopš 19. gadsimteņa — latīņu alfabēts.

Vēl atzīmējama *javiešu jeb kavi valoda*, kuru runā ap 40 miljonu cilvēku Javas salas centrālajos un austrumu rajonos; *sundiešu valoda*, kuru lieto apmēram 9 miljoni cilvēku Javas salas rietumu rajonos; *maduriešu valoda*, kuru runā apmēram 5 miljoni cilvēku Maduras salā un Javas salas austrumu piekrastē; *malgašu valoda*, kuru runā apmēram 4,3 miljoni cilvēku Madagaskaras un Rejunjonas salās; *tagaļu valoda*, kuru runā apmēram 3 miljoni cilvēku Filipīnās; *minangabaviešu valoda*, kuru runā apmēram 2 miljoni cilvēku Sumatras salā.

Polinēziešu valodas

Polinēziešu valodas runā Kuka, Tahiti, Samoa, Havaju salās, kā arī Jaunzēlandē un citur.

Melanēziešu valodas

Melanēziešu valodas runā Zālamana, Jaunhebrīdu, Fidži un citās salās. Daži pētnieki domā, ka melanēziešu valodām ir papuas valodu piejaukums.

Mikronēziešu valodas

Mikronēziešu valodas runā Maršala, Karolīnu, Mariannas un citās salās.

XV. KADAJIEŠU VALODU SAIME

Pie kadajiešu valodu saimes pieder taizemiešu, laosiešu, karēnu un citas nelielas valodas dienvidrietumu Ķīnā, Indoķīnā un Birmā. Agrāk šīs valodas pieskaitīja pie ķīniešu-tibetiešu valodu saimes, bet tagad līdzība tiek izskaidrota ar aizguvumiem no ķīniešu valodas. Daži pētnieki kadajiešu valodu saimi apvieno ar austronēziešu valodu saimi.

Taizemiešu (jeb siāmiešu) valodu runā apmēram 9 miljoni cilvēku Taizemē. Rakstu pieminekļi saglabājušies no 13. gadsimteņa.

Laosiešu valodu runā apmēram 3,5 miljoni cilvēku Laosā un citur.

Karēnu valodu runā apmēram 2 miljoni cilvēku Birmā.

XVI. AUSTROAZIĀTU VALODAS

Uz dienvidiem no ķīniešu-tibetiešu valodu izplatības joslas — Indijā un Indoķīnā — ir izkaisītas austroaziātu valodas. Daži pētnieki uzskata, ka tās ir tuvas austronēziešu valodām.

Horo (munda jeb kola) valodu runātāji, pēc dažu pētnieku domām, bijuši Indijas pirmiemītņieki, bet vēlāk viņus atspieduši uz ziemeļaustrumiem vispirms dravīdi, pēc tam indo-eiropiskie indieši. Tagad horo tautas dzīvo Indijas ziemeļaustrumos — kopskaitā apmēram 5 miljoni cilvēku.

Monu valodas pieminekļi saglabājušies kopš 10. gadsimteņa. Šo valodu runā ap 300 000 cilvēku Birmas dienvidos.

Hmeru valoda ir Kambodžas valsts valoda. Tās runātāju kopskaits ir apmēram 4 miljoni. Vecākie uzraksti saglabājušies kopš 16. gadsimteņa.

Vjetnāmiešu jeb anāmiešu valodu runā apmēram 23 miljoni cilvēku Vjetnāmā. Vjetnāmiešu valoda ir galvenā sakaru valoda visā Indoķīnā. Tā ir vistipiskākā sakņu valoda. Daži autori vjetnāmiešu valodu pieskaita pie ķīniešu-tibetiešu valodu saimes. Vjetnāmiešu valodā vērojama stipra ķīniešu valodas ietekme. Rakstībā lieto latīņu alfabētu.

XVII. ĶĪNIEŠU-TIBETIEŠU VALODU SAIME

Šajā valodu saimē ir divas nozares — ķīniešu valodu nozare un tibetiešu-birmiešu valodu nozare.

Pie ķīniešu valodu nozares pieder ķīniešu valoda.

Ķīniešu valoda ir valsts valoda Ķīnā, bet to runā arī Vjetnāmā, Birmā, Kambodžā, Laosā, Taizemē, Indonēzijā un citur. Ķīniešu valodas runātāju skaits ir ap 600 miljonu cilvēku, t. i., $\frac{1}{5}$ cilvēces. Tiesa, ķīniešu valoda sadalas vairākos krasī atšķirīgos dialektos. Ziemeļniekam grūti saprast dienvidnieka runu, bet hieroglifus visi saprot vienādi. Ķīniešu hieroglifisko rakstu sākums meklējams ļoti tālā senatnē. Ķīniešu valoda ir senas, bagātas kultūras lieciniece un iemiesotāja. Rakstu pieminekļi saglabājušies jau no 13. gadsimteņa pirms mūsu ēras.

Mūsdienu ķīniešu literārā valoda veidota uz Pekinas dialekta pamatiem. To runā 76% ķīniešu.

1952. gadā tika publicēti norādījumi par ķīniešu hieroglifu raksta vienkāršošanu: hieroglifu minimums — 2000 zīmju.

Pēdējā laikā izvirzīts jautājums par alfabēta ieviešanu ķīniešiem.

Pie tibetiešu-birmiešu valodu nozares pieder tibetiešu, birmiešu, mĵao un citas valodas.

Tibetiešu valodu runā apmēram 3 miljoni cilvēku Tibetā un citur. Tibetiešu valodā no 7. gadsimteņa ir plaša budistu literatūra, kas tulkota no indiešu valodas. Tibetieši lieto indiešu alfabētu.

Birmiešu valoda ir valsts valoda Birmā. To runā apmēram 10 miljoni cilvēku. Literatūra pastāv no 11. gadsimteņa. Birmieši lieto indiešu alfabētu.

Pie ķīniešu-tibetiešu valodu saimes pieskaita arī *dunganiešu valodu*, kuru runā apmēram 3,5 miljoni cilvēku Ķīnas ziemeļrietumos un Vidusāzijas padomju republikās, un *ketu valodu*, kuru runā apmēram 1000 cilvēku ap Jeņisejas leņasteci.

XVIII. ČUKČU-KAMČADALU VALODU SAIME

Pie čukču-kamčadalu valodu saimes pieder luoravetlānu, nimilānu un itelmeņu valodas.

Luoravetlānu (čukču) valodu runā ap 11 000 cilvēku, kas dzīvo gandrīz tikpat lielā zemes platībā kā visa Francija.

Nimilānu (korjaku) valodu runā apmēram 6000 cilvēku Korjaku nacionālajā apvidū.

Itelmeņu (kamčadalu) valodu runā ap 400 cilvēku Kamčatkā.

XIX. PALEOAZIĀTU VALODU GRUPA

Pie paleoaziātu valodu grupas pieder nivhu un ainu valodas.

Nivhu (giļaku) valodu runā apmēram 2800 cilvēku Tālajos Austrumos — Amūras leņasteces rajonā un Sahalīnā.

Ainu valodu runā ap 18 000 cilvēku Sahalīnas dienvidos (Padomju Savienībā) un Hokaido salā (Japānā). Ainu valoda ir maz izpētīta, tāpēc to nevar droši pieskaitīt pie kādas noteiktas valodu saimes.

XX. ESKIMOSU-ALEUTU VALODU GRUPA

Eskimosu-aleutu valodas uzskata par pārejas valodām no Āzijas valodām uz Amerikas indiāņu valodām. Pie eskimosu-aleutu valodām pieder Grenlandes eskimosu jeb innuītu, aivanaņu jeb juītu un unanganu jeb aleutu valodas.

Eskimosu valodas nepazīst priedēkļus, bet tikai piedēkļus.

Grenlandes eskimosu jeb innuītu valoda

Eskimosu valodu runā ap 40 000 cilvēku Grenlandē un Kanādas ziemeļos.

Aivanatu jeb juītu (Āzijas eskimosu) valoda

Aivanatu valodu runā ap 1300 cilvēku Čukču nacionālajā apvidū un citur.

Unanganu jeb aleutu valoda

Padomju Savienībā unanganu valodu runā pāris simtu cilvēku Komandora salās. Bez tam unanganu valodu runā ap 5600 cilvēku Aleutu salās.

XXI. AMERIKAS INDIĀŅU VALODAS

Amerikas pirmiedzīvotāju indiāņu valodas visā Amerikas kontinentā runā ap 16 miljonu cilvēku.

No Ziemeļamerikas indiāņu valodām vairāk pazīstamas *irokēzu*, *algonkinu*, *atabasku*, *penutu*, *hokanu*, *sjuāņu* (*dakotu*) un citas valodas.

Algonkinu valodas runā Ziemeļamerikas austrumu piekrastē no Karolīnas līdz Labradorai.

Atabasku valodas runā Kanādas ziemeļrietumos un Aljaskas vidienē.

No Vidusamerikas indiāņu valodām var minēt *acteku valodu* un *maiju valodas*. Šo valodu runātāji pirms eiropiešu kolonizatoru ierašanās Amerikā bija radījuši augstu kultūru.

Acteku valodu runā ap 670 000 cilvēku.

Maiju valodas ir vissvarīgākās Vidusamerikā. Tagad maiju valodas runā apmēram 2 miljoni cilvēku.

Dienvidamerikā sevišķi izceļas *kečua valoda*, kas veido atsevišķu grupu un ko runā apmēram 7 miljoni cilvēku Peru valstī, Ekvadorā, Bolīvijā. Tā ir senās inku valsts valoda.

Gvarāni valodu runā 80% no Paragvajas 1,5 miljoniem iedzīvotāju un daudzi indiāņi Brazīlijas dienvidrietumos.

Aimara valodu lieto indiāņi Bolīvijā un Peru dienvidos.

Vēl var minēt *karaibu*, *aravaku*, *jamanu* un citas valodas.

XXII. SEMĪTU VALODU SAIME

Šās saimes valodas runā vai runāja Priekšāzijā un Ziemeļāfrikā. No tām dzīvas ir arābu, abesiniešu un aisoru valodas. Bez tam Izraēlā atdzīvīnāta senebreju valoda. Visas pārējās semītu valodas ir mirušas.

Apskatīsim galvenās semītu valodas.

Akadiešu jeb babiloniešu-asīriešu valoda

Šī valoda ir visvecākā semītu valoda.

Nonākuši ap 2350. gadu pr. m. ē. Babilonijā un Ninivē, babilonieši un asīrieši atrada priekšā senu kultūrtautu — šumerus. No šumeriem semītiskie babilonieši-asīrieši aizguva kultūru un zīlbiskus ķīlrakstus. Tāpat kā šumeri, arī babilonieši-asīrieši rakstīja no kreisās puses uz labo.

Babiloniešu-asīriešu valoda drīz vien izspieda šumeru valodu — Mezopotāmijas dienvidos (Babilonijā) jau ap 11. gadsimteni pr. m. ē., ziemeļos (Asīrijā) vēlāk. No sajaukšanās ar šumeru valodu babiloniešu-asīriešu valoda ieguva dažas raksturīgas īpatnības, kādas citās senajās semītu valodās nestopam.

Ar 8. gadsimteni pr. m. ē. Babiloniju-Asīriju ieņēma aramieši, kuru valoda sāka nomākt babiloniešu-asīriešu valodu. Jau Maķedonijas Aleksandra laikā (4. gadsimteni pr. m. ē.) babiloniešu-asīriešu valoda uzskatāma par mirušu valodu. Tikai asīriešu priesteru aprindas vēl turpināja to lietot apmēram līdz mūsu ēras 1. gadsimtenim.

Babiloniešu-asīriešu ķīlrakstus sāka atšifrēt 19. gadsimtenī F. Deličs, Roulinsons, Hinkss, Operts, Haupts.

Senkanaāniešu valoda

Senkanaāniešu valodas uzraksti (no 15. gadsimteņa pr. m. ē.) atrasti Ugaritas pilsētā Sirijā.

Moābiešu valoda

Vecākie moābiešu valodas pieminekļi ir atsevišķi vārdi babiloniešu valodā ar ķīlrakstiem rakstītās vēstulēs, kuras apmēram 15. gadsimteni pr. m. ē. Palestīnas cilšu vīrsaiši sūtījuši Ēģiptes faraonam Amenofisam IV. Bez tam vēl apmēram no 900. gada pr. m. ē. ir uzglabājies karaļa Mešas uzvaras uzraksts.

Senebreju valoda

Vecās derības valoda — senebreju valoda — ir kļuvusi plaši pazīstama. To Eiropā sāka pētīt agrāk par citām semītu valodām — jau 15. gadsimtenī.

Līdz 3. gadu tūkstošim pr. m. ē. Palestīnā jeb Kanaānā dzīvoja semītiskie fenīkieši. Otrajā gadu tūkstošā pr. m. ē. cita semītu tauta — kanaānieši — atspieda fenīkiešus uz ziemeļiem, paši ieņemdami viņu vietu. 2. gadu tūkstoša beigās pr. m. ē. Palestīnā sāka ieplūst ebreju ciltis.

Ebreji galīgi apmetās Palestīnā apmēram 13. gadsimtenī pr. m. ē. Vecākais viņu valodas pieminekļis ir Deboras dziedājums Soģu grāmatā, kas radies apmēram 10. gadsimtenī pr. m. ē. Vecās derības lielākā daļa sarakstīta no 9. gadsimteņa vidus līdz 7. gadsimtenim pr. m. ē.

Par seno ebreju izloksnēm zināms ļoti maz. Soģu grāmatā minēts, ka efraimiešu izloksnē šņāceni š vārdā *šiboleth* «vārpa» izrunājuši kā svelpeni s.

Babilonijas gūstā (605.—537. gados pr. m. ē.) ebreju valodu ietekmēja babiloniešu-asīriešu valoda, tomēr ebreju valoda vēl saglabāja savu nacionālo raksturu.

Turpretim hellēnisma laikmetā, no 4. gadsimteņa beigām pr. m. ē., senebreju valoda sāka atmirt, jo ebreji sāka lietot aramiešu valodu. Trešajā gadsimtenī pr. m. ē. senebreju valoda beidza pastāvēt kā dzīva valoda. Tā turpināja pastāvēt kā reliģijas valoda.

Aramiešu valodu ebreji runāja līdz mūsu ēras 7. gadsimtenim, pēc tam viņi pārgāja uz arābu valodu.

No mūsu ēras 13. gadsimteņa ebreji Austrumeiropā sāka runāt jīdišvalodā jeb Austrumeiropas jaunebreju valodā, kas ir kāds viduslaiku vācu valodas dialekts, izraibināts ar slāvu un senebreju vārdiem.

Otra mūsdienu ebreju valoda ir ladino, kuru runā Marokā un Balkānu pussalā dzīvojošie ebreji un kuras pamatā ir kāds spāniešu valodas dialekts.

Mūsu dienās Palestīnas ebreju valstī Izraēlā atdzīvināto senebreju valodu — ivritu tur dzīvojošie apmēram 2 miljoni ebreju lieto kā dzīvu valodu.

Feniķiešu valoda

Feniķieši bija jūrasbraucēju un tirgoņu tauta Vidusjūras austrumos. Par feniķiešu valodas līdzskaņiem ziņas sniedz daudzie feniķiešu uzraksti, no kuriem vecākie attiecas uz 10. un 9. gadsimteņiem pr. m. ē., bet lielākais vairums — uz 5. gadsimtenī pr. m. ē. Turpretim par feniķiešu valodas patskaņiem

varam priest tikai pēc grieķu rakstnieku minētajiem fenīkiešu īpašvārdiem. Fenīkiešu valoda Fenīķijā izmirusi jau 2. gadsimtenī pr. m. ē., un tās vietā stājusies aramiešu valoda.

Fenīkiešu izceļotāji izplatīja savu valodu arī kolonijās, sevišķi Kartāgā. No šās, tā saucamās pūniešu valodas arī ir uzglabājušies daudzi uzraksti. Pūniešu valoda pretojās apkārtējam mauru izloksnēm un latīņu valodai līdz pat mūsu ēras 5. gadsimtenim un tad izmira.

Aramiešu valoda

Aramieši parādījās Priekšāzijas zemēs 14. gadsimtenī pr. m. ē. Pamazām aramiešu valoda izplatījās visos Tuvējos Austrumos no Persijas robežām līdz Vidusjūrai un no Armēnijas kalniem līdz Arābijas tuksnesim.

Asīrijas valstī aramiešu valoda 8. gadsimtenī pr. m. ē. ieguva starptautiskas valodas nozīmi. Izspiedusi babiloniešu-asīriešu valodu, aramiešu valoda no 3. gadsimteņa pr. m. ē. bija starptautiska valoda visā Priekšāzijā — Mezopotāmijā, Palestīnā, Persijā un Ēģiptē.

Jau 3. gadsimtenī pr. m. ē. aramiešu valoda bija vienīgā sarunu valoda Palestīnā. Vecās derības jaunākās grāmatas (piemēram, Daniela grāmata) sarakstītas aramiešu valodā.

Līdz mūsu dienām aramiešu valoda, kaut arī stipri pārgrozītā veidā, ir saglabājusies tikai Sīrijā trijos ciemos pie Damaskas.

No aramiešu valodas līdz mūsu dienām vēl saglabājusies *mandeju valoda* Dienvidmezopotāmijā. To runā daži tūkstoši cilvēku.

Aramiešu valodas turpinājums ir arī apmēram 300 000 cilvēku lietotā *aisoru jeb suraju valoda* Turcijā, Irakā (ap Mosulu), Irānā (ap Rezajes jeb Urmijas ezeru) un Padomju Armēnijā. Daži aisorus vēsturiski nepareizi sauc par asīriešiem.

Arābu valoda

Arābu valodā ir divas atšķirīgas izlokšņu grupas — ziemeļu un dienvidu izloksnes.

No ziemeļarābu izloksnēm izveidojusies arābu nacionālā un literārā valoda. Arābu valoda ir visvairāk izplatītā semītu valoda. To runā visās musulmaņu zemēs vairāk nekā 60 miljonu cilvēku.

Mūsu dienās arābu valodu lieto Apvienotajā Arābu Republikā (Ēģiptē), Sauda Arābijā, Jemenā, Irakā, Sīrijā, Libānā, Jordānijā, Omānā, Adenā, Kuveitā, Maltas salā (tur arābi

lieto latīņu alfabētu), kā arī Libijā, Alžīrijā, Tunisijā un Marokā.

Vecākais ziemeļarābu valodas pieminekļis ir uzraksts uz kapa plāksnes no mūsu ēras 328. gada.

Senarābu valodā ir bagāta literatūra filozofijas, matemātikas un filoloģijas nozarēs. Sevišķi plaši arābu valoda izplatījās 8.—12. gadsimtenos sakarā ar muhamedānisma izplatīšanos. Tuvo Austrumu kultūras loka valodās arābu valodai ir bijusi tāda pati loma kā latīņu un grieķu valodām Eiropas kultūras valodās: Turcijā, Irānā, Pakistānā, Azerbaidžānā, Tadžikijā, Dagestānā un citur internacionālie termini nākuši no arābu valodas. Visās Eiropas valodās iegājuši arābu vārdi *algebra*, *alkohols*, *cipars*, *zenīts* u. c.

Tā arābu valoda, kuru sastopam Korānā (no 7. gadsimteņa) un kura līdz ar Korānu izplatījās pa visu musulmaņu pasauli, dibināta pa daļai uz senās dzejas valodas, bet sevišķi uz Mekas izloksnes. Tomēr mūsdienu literārā arābu valoda diezgan stipri atšķiras no Korāna valodas.

No ziemeļarābu valodas spilgti atšķiras *dienvidarābu valoda*. Dienvidarābijai bija ļoti izdevīgs ģeogrāfiskais stāvoklis: caur to gāja tirdzniecības ceļi uz Indiju. Tāpēc jau vairākus gadsimtus pirms mūsu ēras Dienvidarābijā bija attīstījusies augsta kultūra. Jau agri izveidojās patstāvīga rakstu valoda.

Līdz ar islama izplatīšanos Dienvidarābijā iespiedās ziemeļarābu valoda. Dienvidarābu valoda ir saglabājusies tikai attāļākajās Dienvidarābijas piekrastēs un Sokotras salā (Jemenā).

Etiopijas valodas

Vistuvākā radniecība ar dienvidarābu valodu ir to semītu valodām, kuri, nākdami no Dienvidarābijas, bija jau vairākus gadsimtus pirms mūsu ēras kolonizējuši Abesīniju — tagadējo Etiopiju Āfrikā.

Viena no semītisko abesīniešu valodām ir Abesīnijas klasiskā valoda — *geza valoda*, kuru grieķi sauca par etiopiešu valodu. Vecākie uzraksti šajā valodā saglabājušies no mūsu ēras 4. gadsimteņa. Jau 10. gadsimtenī tā kļuva par mirušu valodu, un tās vietā nāca amhāriešu valoda. Tomēr geza valoda vēl līdz šim laikam pastāv kā baznīcas valoda.

Abesīnijas ziemeļos sastopam no geza valodas izveidojušos *tigrīnijas valodu*, kuru runā ap 420 000 cilvēku.

13. gadsimtenī par valsts valodu Abesīnijā kļuva geza valodai tuvu radniecīgā, bet stiprā hamītu valodu ietekmē attīstījusies *amhāriešu valoda*. Tā ir mūsdienu Abesīnijas literārā valoda. Amhāriešu valodu runā apmēram 5 miljoni cilvēku. Vecākie amhāriešu valodas pieminekļi saglabājušies no 15. gadsimteņa.

XXIII. HAMĪTU VALODU SAIME

Pētnieki hamītu valodās atrod zinamu līdzību ar semītu valodām, bet atzīmē arī ievērojamas atšķirības, piemēram, pretēji semītu valodu 3 līdzskaņu saknei hamītu valodās ir 2 līdzskaņu sakne.

Hamītu valodas iedala Nilas, berberu un kušītu nozarēs.

1. Pie *Nilas valodu nozares* pieder mirusī ēģiptiešu valoda.

Ēģiptiešu valoda ir slavenās senās Ēģiptes valsts un kultūras valoda. Ēģiptieši šajā auglīgajā Nilas oāzē nonāca 5. gadu tūkstoši pr. m. ē. Rakstu pieminekļi saglabājušies no 4. gadu tūkstoša pr. m. ē. Ēģiptiešu hieroglifus pirmoreiz atšifrēja Ž. F. Šampolions (1791—1832).

Ēģiptiešu valodas attīstībā izšķir šādus posmus: 1) sen-ēģiptiešu valoda (no 4. gadu tūkstoša pr. m. ē. līdz 22. gs. pr. m. ē.); 2) vidusēģiptiešu valoda (21.—18. gs. pr. m. ē.); 3) jaun-ēģiptiešu valoda (no 17. gs. pr. m. ē. līdz 726. gadam pr. m. ē.); 4) demotiskā valoda (no 8. gs. pr. m. ē. līdz mūsu ēras 3. gs.), kuru izspieda koptu valoda; 5) koptu valoda (3.—17. gs.), kuru izspieda arābu valoda.

Koptu valoda līdz šim laikam pastāv šur tur Ēģiptē kā koptu baznīcas valoda.

2. Pie *berberu valodu nozares* pieder dzīvās *tuaregu, džanatu, rifu, kabiļu, zenagu* un citas valodas Alžīrijā, Tunisijā, Marokā un Lībijā, kā arī mirušās valodas — *libiešu valoda* un *guanču valoda*. Lībiešu valodas uzraksti saglabājušies no 4. gadsimteņa pr. m. ē.

3. *Kušītu valodu nozare* izplatīta Sarkanās jūras piekrastē, Somālijas pussalā, Etiopijā, Nūbijā, Sudānā. Pie kušītu valodu nozares pieder *somali, galla, bišari, saho, bedave, agavu* un citas valodas.

Daži pētnieki pie hamītu valodu saimes pieskaita arī hausa valodu. Citi uzskata, ka tā tuvāka sudāniešu valodām.

XXIV. ĀFRIKAS IEZEMIEŠU VALODAS

Līdzās semītu un hamītu valodām pastāv vēl vairākas Āfrikas valodu grupas.

1. *Vidusāfrikas punduru valodas* (vairāki desmittūkstoši runātāju Kongo upes baseinā).

2. *Koisanu jeb paleoāfrikāņu valodu grupa* Dienvidāfrikā:

1) *sanu (bušmeņu) valodas*, šķiet, ir atliekas no seno Āfrikas pirmiedzīvotāju valodas; šīs valodas runā vairāki tūkstoši cilvēku;

2) pie *koi valodām* pieder *hotentotu valodas*, kuras runā

vairāki desmittūkstoši cilvēku un kurās izpaužas hamītu valodu ietekme, kā arī *sandave valoda* un *kindiga valoda*.

3. *Bantu valodas* runā vairāki desmiti miljonu cilvēku no ekvatora gandrīz līdz Labās Cerības ragam.

Ievērojamākā no bantu valodām ir *suahili valoda*. To runā ap 10—15 miljonu cilvēku Austrumāfrikā, un tā tiek lietota kā vispārēja sakaru valoda.

No citām bantu valodām minamas: *luba valoda*, ko runā Kongo centrālajā un dienvidu daļā, *kongo valoda*, ko runā Kongo upes grīvā, *zulu valoda*, ko lieto Dienvidāfrikas Republikā un citur, *sutō valoda*, ko runā Dienvidāfrikas Republikā, Basutozemē un Rodēzijā.

4. *Sudāniešu valodas* izplatītas Centrālajā Āfrikā starp Sahāru un Gvinejas līci.

No sudāniešu valodām izplatītākā ir *hausa valoda*, ko runā Nigērijas ziemeļos un kas ir starptautiska valoda visā Iekšējā Sudānā. Runātāju skaits ir 12—15 miljonu cilvēku.

Pie sudāniešu valodām pieder arī *yoruba*, *eve* un citas valodas.

No Āfrikas valodām vēl minamas *mandingo*, *fulbe*, *mosi valodas*.

XXV. PAPUASU VALODAS

Papuas (no malajiešu vārda *papuvah* «sprogains») valodas sastopamas galvenokārt Iriānas (Jaungvinejas) salā. Melānēziešu valodas pamazām tās izspiež.

XXVI. AUSTRĀLIEŠU VALODU SAIME

Austrālijas cietzemes pirmiedzīvotāju — Austrālijas negritosu valodas (skaitā ap 200) pieder pie vienotas, patstāvīgas austrāliešu valodu saimes, kā to nesen pierādījis ASV valodnieks Dž. Grinbergs. Runātāju kopskaits — apmēram 46 000 cilvēku. Visvairāk pētīta ir *aranta valoda*.

TIPOLOĢISKĀ VALODU KLASIFIKĀCIJA

Kā jau redzējām, genealoģiskā valodu klasifikācija iedala valodas grupās pēc to materiālās līdzības, t. i., vārdu pamatfonda un gramatisko, sevišķi vārdu pārmaiņas morfēmu radniecības.

Mūsu dienās, kad strukturālisti valodu izprot kā vienotu strukturālu veselu un atsevišķas konkrētas valodas — kā visas cilvēces valodas variantus, tipoloģiskie pētījumi cenšas atklāt

valodas universālijas jeb vispārīgos strukturālos likumus, kuri nosaka dažādo valodas elementu iekšējās savstarpējās attiecības.

Tipoloģiskā valodu klasifikācija iedala valodas tipos pēc to uzbūves jeb strukturālās līdzības, neraugoties uz valodu radniecību vai neradniecību. Daži valodnieki tipoloģisko klasifikāciju sauc par morfoloģisko, tomēr šis nosaukums nav precīzs, jo tas neaptver visas strukturālās, tipoloģiskās valodu īpatnības.

Izšķir piecus valodu tipus: 1) amorfās, 2) polisintētiskās, 3) aglutinējošās, 4) fleksīvi-aglutinējošās un 5) fleksīvās valodas.

1. AMORFĀS VALODAS

Amorfās, izolējošās jeb sakņu valodas vārds sastāv tikai no saknes bez kādiem afiksiem. Sakne jeb celms ir it kā amorfis, morfoloģiski nediferencēts, t. i., pilnīgi izolēts no visiem afiksiem. Tāpēc vārdšķiru šajās valodās var noteikt tikai teikumā.

Pie sakņu valodām pieder vjetnāmiešu, ķīniešu, taizemiešu, birmiešu un tibetiešu valodas Tālajos Austrumos.

Pazīstamākā sakņu valoda ir ķīniešu valoda. Ķīniešu valodā vārdi parasti ir vienzilbīgi, un tie bez kādām pārmaiņām tiek nostādīti cits citam blakus. Atsevišķu vārdu kā teikuma locekļu nozīme ir atkarīga gandrīz vienīgi no to secības teikumā, piemēram, *wuo da ni* (es sist tu) «es situ tevi», bet *ni da wuo* (tu sist es) «tu sit mani».

Tomēr ķīniešu valodā pastāv arī vārdi, kurus zināmā mērā var pielīdzināt mūsu afiksiem vai prievārdiem, piemēram, *la* (apzīmē darbības pabeigtību), *pa* (apzīmē pavēli), *man* (daudzskaitļa pazīme), *ši* (ar norādošu nozīmi «tas ir»), *ti* (priekšā stāvošo vārdu pārvērš par apzīmētāju).

Ķīniešu valodas speciālisti domā, ka šī valoda sākotnēji nav bijusi sakņu valoda, bet par tādu kļuvusi vēlāk, vārdiem apdrūpot.

2. POLISINTĒTISKĀS VALODAS

Pie polisintētiskajām jeb inkorporējošām valodām pieder Ziemeļamerikas un Dienvidamerikas indiāņu valodas un dažas citas valodas. Šajās valodās patstāvīgi vārdi teikumā kļūst it kā par saistītiem, nebrīviem teikuma locekļiem un teikums pārvēršas par cieši apvienotu teikumu-vārdu, kura beigās atrodas izteicējs — darbības vārds, kam priekšā novietojušies pārējie teikuma locekļi ar apcirptām galotnēm. Piemēram, Meksikas

indiāņu valodā *ni* nozīmē «es», *nakatl* — «gaļa», *kva* — «ēst», bet viss teikums «es ēdu gaļu» ir «*ni-naka-kva*, kas latviski būtu apmēram tā: «*es-gaļ'-ēd'*».

3. AGLUTINĒJOSĀS VALODAS

Pie šīm valodām pieder lielākā daļa pasaules valodu, piemēram, somu-ugru, samodiešu, eskimosu, turku-tatāru, mongoļu, tungusu-mandžūru, korejiešu, japāņu, dravīdu, gruzīnu, izmirusi šumeru, starptautiskā esperanto un citas valodas.

Aglutinējošām valodām ir šādas pazīmes:

1) Aglutinācija — morfēmu vaļīgs, irdens savirknējums, kas nozīmē, ka nemainīgai saknei mehāniski, ļoti vaļīgi pievirknē klāt nepārgrozītā veidā ļoti patstāvīgus piedēkļus, kurus var lietot arī atsevišķi kā patstāvīgus vārdus un kuriem vienmēr ir tikai viena nozīme. Piemēram, turku valodā (uzsvars aizvien ir uz pēdējās zilbes) *oda* «istaba», *da* — lokatīva piedēklis un *lar* — daudzskaitļa piedēklis, tāpēc «istabā» ir *odada*, «istabas» — *odalar*, «istabās» — *odalar*da.

2) Vienīgā fonētiskā pārgrozība aglutinējošās valodās ir sinharmonisms jeb patskaņu harmonija, t. i., progresīvā patskaņu asimilācija, kur saknes patskanis prasa sev līdzīga rakstura patskaņus visos piedēkļos. Sakne ar platiem patskaņiem, piemēram, *oda*, prasa platus patskaņus arī piedēkļos — *da*, *lar*. Bet sakne ar šauriem patskaņiem, piemēram, *ev* «nams», prasa šaurus patskaņus arī piedēkļos — *de*, *ler*, no kā *evde* «namā», *evler* «nami», *evlerde* «namos».

Tāpat mainas nenoteiksmes piedēklis *mak-mek*, piemēram, *yaz-mak* «rakstīt», *sev-mek* «milēt». Līdzīgi mainas piedēkļi *um-im* (piemēram, *kul-um* «mans vergs», bet *dil-im* «mana mēle»).

3) Aglutinējošās valodās nav priedēkļu. Ir tikai piedēkļi, piemēram, turku valodā *el* — «roka», *el-im* — «mana roka», *el-im-de* — «manā rokā», *el-im-de-ki* — «manā rokā esošais», *el-im-de-ki-n* — «manā rokā esošā» utt. Šajā gadījumā turku valodas piedēkļi atgādina pēcnostatītos prievārdus jeb aizvārdus indoeiropiešu valodās, piemēram, latīņu *cum* «ar» vārds *mecum* «ar mani», *tecum* «ar tevi», *vobiscum* «ar jums».

4) Locījumu piedēkļi vienskaitlī un daudzskaitlī ir vienādi.

5) Aglutinējošajās valodās nav prievārdu, bet ir tikai aizvārdi (prievārdi, kas atrodas pēc vārda).

6) Īpašības vārds aglutinējošās valodās nemainas, locījumu formanti (mūsu galotnes) ir tikai lietvārdiem.

7) Aglutinējošās valodas nepieļauj vairākus līdzskaņus vārda sākumā un vārda beigās, piemēram, skola igauņu valodā ir *kool* (izrunā *kōl*).

4. FLEKSIVI-AGLUTINĒJOSĀS VALODAS

Pie šā tipa pieder tikai semītu valodas.

Daži valodnieki semītu valodas sauc vienkārši par fleksīvām valodām un uzskata, ka tās tipoloģiskā ziņā tuvas indoeiropiešu valodām. Tomēr tipoloģiskā atšķirība starp iekšējās fleksijas (semītu) valodām un ārējās fleksijas (indoeiropiešu) valodām ir tik liela, ka krievu valodnieks F. Fortunatovs jau 1892. gadā pilnīgi pamatoti ieteica semītu valodas iedalīt patstāvīgā tipoloģiskā grupā. Fortunatova dotais nosaukums «fleksīvi-aglutinējošās valodas» norāda, ka šajās valodās a) ir saknes fleksija un b) attiecības starp sakni un afiksiem ir tādas pašas kā aglutinējošās valodās.

Minēsim šo valodu raksturīgākās pazīmes.

1) Darbības vārda sakne sastāv no trim nemainīgiem līdzskaņiem, piemēram, *k-t-b* (rakstīšanas ideja), *d-b-r* (runāšanas ideja).

2) Izšķiroša nozīme ir iekšējai jeb saknes fleksijai, precīzāk — distantfiksam. Vārdu gramatisko formu veidošanai starp saknes līdzskaņiem dažādās secības variācijās izvieto patskaņus. Katrai patskaņu secībai ir noteikta gramatiska nozīme. Tā ar patskaņi *o* no visām saknēm veido nenoteiksmi (piemēram, *ktob* — «rakstīt»); ar patskaņu secību *a-a-a* atvasina darāmās kārtas pabeigto laiku (piemēram, arābiski *kataba* — «viņš uzrakstīja», *dabara* — «viņš pasacīja»); ar patskaņu secību *u-i-a* veido ciešamās kārtas pabeigto laiku (piemēram, *kutiba* — «bija uzrakstīts», *dubira* — «bija pasacīts»); ar patskaņu secību *o-e* veido nepabeigtā laika aktīvo divdabi (piemēram, *koteb* — «rakstošais», *dober* — «runājošais»); ar patskaņu secību *a-u* veido nepabeigtā laika pasīvo divdabi (piemēram, *katub* — «rakstamais», *dabur* — «runājamais»); ar patskaņu secību *i-ā* veido pabeigtā laika pasīvo divdabi (piemēram, *kitāb* — «uzrakstītais, grāmata»); ar patskaņu secību *ā-i* veido darītāju nosaukumus (piemēram, *kātīb* — «rakstītājs, rakstnieks») utt.

3) Sākotnēji šajās valodās bijuši tikai trīs patskaņi — *a*, *u*, *i*.

4) Fleksīvi-aglutinējošās valodās piedēkļiem ir patstāvīgāks raksturs: tie tāpat kā aglutinējošās valodās ir vieglāk pievienoti saknei nekā fleksīvajās — indoeiropiešu valodās.

5) Semītu valodās izšķir tikai divas dzimtes — vīriešu un sieviešu, pie tam ne tikai lietvārdos, bet arī darbības vārdos, piemēram, *kataba* — «viņš uzrakstīja», *katabat* — «viņa uzrakstīja»; *katabta* — «tu uzrakstīji» (vīr. dz.), *katabti* — «tu uzrakstīji» (siev. dz.).

6) Lietvārdiem šajās valodās sākotnēji bijuši trīs locījumi, kas saglabāti arābu valodā: nominatīvs (ar galotni *-u*),

ģenitīvs (ar galotni *-i*) un akuzatīvs (ar galotni *-a*), piemēram, arābiski *kalbu* — «suns», *kalbi* — «suņa», *kalba* — «suni».

Jaunajās semītu valodās locījumi izzuduši un tiek atvietoti ar prievārdiem.

7) Darbības vārdā izšķirami tikai divi laiki — pabeigtais un nepabeigtais, kuru forma viena no otras atšķiras ar sakņu patskaņu secību un ar afiksa *ta* vietu. Piemēram, arābiski *katab-ta* — «tu uzrakstīji», *ta-ktubu* — «tu raksti, tu rakstīji» (nepabeigtā nozīmē).

8) Darbības vārdiem ir ļoti daudz personu formu (arābu valodā — 13).

9) Nomeniem un darbības vārdiem ir sākotnēji trīs skaitļi — vienskaitlis, divskaitlis un daudzskaitlis.

10) Īpašības vārdi, tāpat kā indoeiropiešu valodās, saskaņojas ar lietvārdiem dzimtē, skaitlī un locījumā.

Kā redzam, tikai divas pēdējās pazīmes ir līdzīgas fleksīvo, indoeiropiešu valodu pazīmēm. Visas pārējās pazīmes krasi atšķiras.

5. FLEKSIVĀS VALODAS

Pie šā valodu tipa pieder tikai indoeiropiešu valodas. To svarīgākās pazīmes ir šādas.

1) Gramatiskās attiecības izsaka ar galotņu maiņu.

2) Vārdu saknes pēc fonētiskā sastāva var būt ļoti dažādas.

3) Sakne nepastāv kā patstāvīgs vārds, bet ir tikai vārda sastāvdaļa savienojumā ar citām vārda sastāvdaļām. Savienojumos ar citām vārda sastāvdaļām sakne var arī pārmainīties, piemēram, vārda *kok-s* sakne atvasinājumos pārvēršas par *koc-* (*koc-iņ-š*). Ar šādu vārda sastāvdaļu patstāvības zaudēšanu tiek panākta fūzija, t. i., morfēmu cieša saplūšana vārdā, kad morfēmu robežas vairs nav viegli nosakamas.

4) Sākotnēji bijuši pieci patskaņi: *a, e, i, o, u*.

5) Gramatiskās kategorijas savijas ar vārdu darināšanas un vārdu pārmaiņas nozīmēm.

6) Svarīga loma ir ar celmu cieši saistītai galotnei, kura noslēdz katru lokamu vārdu un kurai var būt vairākas, turklāt tīri formālas nozīmes.

7) Plaši tiek lietoti priedēkļi (sevišķi darbības vārdos) un prievārdi.

8) Saknes fleksija (piemēram, *velku* — tagadnē, *vilku* — pagātnē) ir sastopama tikai retumis.

9) Lietvārdiem sākotnēji, liekas, bijuši seši locījumi: nominatīvs, ģenitīvs, ablatīvs (atbild uz jautājumu «no kā?»), datīvs, akuzatīvs un instrumentālis. Lokatīvs un vokatīvs, šķiet, radušies vēlāk, jo hetu valodā to vēl nav.

10) Sākotnēji izšķirti trīs skaitļi — vienskaitlis, divskaitlis un daudzskaitlis.

11) Īpašības vārdi saskaņojas ar attiecīgajiem lietvārdiem dzimtē, skaitlī un locījumā.

Fleksīvās valodas pazīst divus gramatisko formu stāvokļus — sintētisko un analītisko.

Sintētiska forma ir vienvārda forma. Par sintētiskajām sauc tādas valodas, kurās elementi, kas izsaka gramatiskās attiecības, saplūst ar saknes elementiem vienā mainamā vārdā, kurš vārda dažādās funkcijas izsaka ar savas formas pārmaiņām, locījumiem, piemēram: *gald-s, gald-a, gald-am* utt.

Pie sintētiskajām valodām pieder sanskrita, sengrieķu, latīņu, latviešu, krievu un citas valodas.

Analītiskās valodas ir tādas valodas, kur patstāvīgu vārdu attiecības pret citiem vārdiem teikumā izsaka ar palīgvārdiem (piemēram, prievārdiem), vārdu secību teikumā utt. Piemēram, latviešu valodā no vārda *cilvēks* ģenitīva formu veido sintētiski, ar galotni — *cilvēk-a*, bet angļu un franču valodās analītiski — ar īpašiem prievārdiem jeb locījumu partikulām *of* un *de*; bez tam lietvārdiem priekšā ir artikiļi — angļu valodā *the* un franču valodā *le (l')*: *of the man, de l'homme*.

Vairāku indoeiropiešu (angļu, dāņu, jaunpersiešu un citu) valodu morfoloģiskā struktūra attīstības gaitā ir pārveidojusies, no sintētiskas kļūdamā analītiska.

Daži valodnieki (sevišķi A. Šleihers) uzskata, ka valodas pārveidošanās no sintētiskas par analītisku nozīmē valodas sairšanu. Tas nav pareizi. Nepareizi būtu arī uzskatīt analītisko stadiju par progresīvāko (kā domā O. Jespersens). Abās formās valodas var vienādi labi izteikt visādu saturu. Abas sistēmas veic savas izteiksmes funkcijas ar vienādām sekmēm.

VALODU SAVIENĪBAS

Bieži vien sākotnēji ļoti dažādas valodas, atrazdamās ilgu laiku viena otrai blakus un būdamas savā starpā cieši saistītas, pamazām iegūst virkni kopēju pazīmju, tādējādi izveidodamas vienu valodu savienību. Kā piemērus var minēt Baltijas, Balkānu, Kaukāza, Volgas-Kamas novada, Priekšāzijas un citas valodu savienības.

Latviešu un igauņu valodām ir daudz kas kopējs.

Arī Latvijas čigānu valoda fonētiski atšķiras no Krievijas čigānu valodas. Tā, piemēram, tēvu Latvijas čigānu valodā apzīmē ar vārdu *dād* (ar garu patskani un balsīgo līdzskani vārda beigās), bet Krievijas čigānu valodā — ar vārdu *dat* (ar īsu patskani un nebalsīgo līdzskani vārda beigās). Šādas

atšķirības, protams, ir atkarīgas no apkārtējām valodām: latviešu valodā ir arī gari patskaņi un balsīgie līdzskaņi vārdu beigās paliek nepārgrozīti, turpretī krievu valoda šādu parādību nepazīst.

Balkānu valodu savienība aptver četras valodas, kas ģeogrāfiski un ekonomiski saistītas Balkānu pussalā, — bulgāru, rumāņu, albāņu un jaungrieķu valodas. Katra no šīm valodām pieder pie savas indoeiropiešu valodu nozares, un tomēr tām ir virkne kopēju pazīmju. Te minami: 1) rotācisms, 2) postpozitīvs artiklis (izņemot jaungrieķu valodu), 3) tas, ka nav nenoteiksmes, 4) tas, ka nav datīva (tā vietā ir ģenitīvs), 5) tiešā papildinātāja dublējums ar vietniekvārdu utt.

Priekšāzijas valodu savienība aptvēra šumeru, babiloniešu, asīriešu, huriešu, urartiešu, elāmiešu, hatu, hetu un citas ļoti dažādas valodas. Un tomēr tām ir vairākas kopējas īpatnības, piemēram: 1) nav garo patskaņu, 2) izšķir stipros un vājos (un nevis nebalsīgos un balsīgos) līdzskaņus, 3) ir ergatīvā teikumu konstrukcija.

D. VALODAS IZCELŠANĀS

Ko mūsdienu zinātne saka par valodas izcelšanos?

Vispirms stingri jāatšķir konkrētu valodu izcelšanās un valodas izcelšanās vispār, t. i., pašas cilvēku runas spējas izcelšanās. Var ļoti labi zināt vienas vai otras konkrētas valodas (piemēram, latviešu, krievu, franču, angļu un citu valodu) izcelšanos. Var pat reducēt visas pastāvošās, pie zināmas valodu saimes piederīgās valodas uz to pamatvalodu, t. i., indoeiropiešu, somu-ugru, turku-tatāru, semītu vai citu pamatvalodu. Tomēr tas viss nebūt neatrisina jautājumu par valodas izcelšanos vispār. No minēto pamatvalodu pastāvēšanas laika līdz mūsu dienām ir pagājuši lielākais desmit tūkstoši gadu, bet cilvēks un valoda ir nesalīdzināmi vecāki.

Tagad nekādas pirmvalodas mēs vairs nevaram atrast. Tās ir vai nu pārveidojušās, vai pavisam izzudušas. Nevaram arī cerēt atrast valodas pirmvārdus, jo «vārdi» cilvēku valodas sākumā nebija tādi kā tagad.

Izskaidrot valodas izcelšanos nozīmē 1) parādīt tos cilvēku pirmsenču fizioloģiskās attīstības faktoros (stāvsgaita, roku atbrīvošana no iešanas un izmantošana darbam, smadzeņu un jutekļu attīstība, runas orgānu attīstība), kas deva mūsu priekštečim iespēju sākt runāt; 2) noskaidrot tos sabiedriskos apstākļus (dzīve sabiedrībā un darbs), kas izraisīja nepieciešamību pēc valodas; 3) noteikt, no kādām skaņām valoda veidota.

VALODAS IZCELSANĀS JAUTĀJUMA PRIEKŠVESTURE

Senajā Grieķijā 5.—4. gadsimteņos pirms mūsu ēras filozofi dedzīgi strīdējās par to, kāpēc priekšmeti ir nosaukti tā un ne citādi. Šis jautājums skar arī valodas izcelšanos. Nevarēdami vienprātīgi atrisināt vārdu rašanās jautājumu, filozofi sadalījās divās pretējās grupās.

Vieni, analogisti, domāja, ka nosaukumam esot zināma līdzība ar pašu priekšmetu jeb, citiem vārdiem, ka nosaukumu nosakot nosaucamā priekšmeta daba. Ja tas tā nebūtu, viņi teica, tad mēs varētu katru priekšmetu nosaukt kurā katrā vārdā.

Otri, anomālisti, turpretī uzskatīja, ka starp vārdu un nosaucamo priekšmetu neesot nekādas līdzības, citiem vārdiem, nosaukums priekšmetam esot dots pēc cilvēku norunas, vienošanās. Ja nosaukumu būtu noteikusi priekšmeta daba, teica šā uzskata piekritēji, tad visās valodās vienu un to pašu priekšmetu sauktu vienādi un nevis dažādi, kā tas ir tagad, piemēram, latviski *galds*, krieviski *стол*, vāciski *Tisch*, franciski *table* utt.

19. gadsimteņa beigās un 20. gadsimteņa sākumā daļa valodnieku vairījās no jautājuma par valodas izcelšanos. Parīzes valodnieku biedrības statūtos (1866. g.) pat bija noteikts: «Biedrība nepieņem apcerējumus par valodas izcelšanos un par starptautiskas valodas radīšanu.» Šāda jautājuma nostādne ir metodoloģiski aplama: valodniecībai nav tiesības atteikties no jautājuma par valodas izcelšanos, tāpat kā bioloģijai nav tiesības atteikties no jautājuma par dzīvības izcelšanos.

Par valodas izcelšanos pastāv daudz dažādu teoriju.

Brīnuna teorija. Pēc šīs teorijas valoda ir «dieva dāvana». Dievs radījis cilvēkus un iemācījis tos arī runāt (pēc bībeles un viduslaiku mācībām).

Valodu dažādību mēģināja fantastiski izskaidrot bībeles teika par Bābeles torni. Dievs aiz bailēm, ka cilvēki varētu tapt vareni un pa torni nokļūt debesīs, sajaucis valodu, kura sākumā bijusi viena.

Mēģinājumi ar teikām un mītiem izskaidrot valodas izcelšanos un valodu dažādību rāda, ka jau sirmā senatnē cilvēki pūlējušies izskaidrot valodas rašanos, bet sakarā ar zinātnes zemo attīstības līmeni tas viņiem nav izdevies.

Norunas jeb savstarpējās vienošanās teorija. Šo teoriju, kam sākumi meklējami jau senajā Grieķijā, izvirzīja franču filozofs Ruso (1712—1778). Pēc šīs teorijas, cilvēki esot savā starpā vienojušies, kā katru lietu nosaukt. Norunas teorijas pamatā ir uzskati par sabiedrības izcelšanos norunas, savstarpējās vienošanās jeb sabiedriskā līguma ceļā. Šī teorija bija naiva kā jautājumā par sabiedrības, tā arī par valodas

izcelšanos. Kā gan cilvēki varēja norunāt, vienoties, ja tiem vēl nebija valodas?

Atraduma teorija. Senajā Grieķijā pie šīs teorijas turējās Demokrijs un Aristotelis. Arī angļu ekonomists Ādams Smits (1723—1790), kas 1759. gadā izdeva darbu par valodas izcelšanos, domāja, ka cilvēki valodu izdomājuši. Tomēr nav ticams, ka cilvēki, neprazdami runāt, būtu varējuši veikt tik grūtu uzdevumu. Atradumu, izgudrojumu var attiecināt tikai uz mākslīgām valodām, bet tās ir tikai triju pēdējo gadsimteņu auglis.

Iedzimtības teorija. Citi zinātnieki domāja, ka valoda cilvēkam iedzimusi un ka jau paši pirmie cilvēki esot runājuši. Bet, ja tas tā būtu, tad vajadzētu būt tikai vienai valodai un maziem bērniem tūlīt pēc piedzimšanas vajadzētu runāt. Iedzimtības teorija ignorē attīstības teoriju.

Emocionālo izsaucienu teorija. Tās piekritēji (epikūrieši, Lukrēcijs, Kondiljaks, Loks, Herders, Šteintāls u. c.) apgalvoja, ka valodas vārdi esot radušies no nejaušiem izsaučieniem, ko mūsu sencis izkļēdzis jūtu savilņojumu — afektu brīžos. Minētie pētnieki visu vārdu pamatā meklēja izsaučienus, kas cilvēkam izlaužas sāpēs, priekā, šausmās utt. Tā, piemēram, vārdi *vaidēt*, *vaimanāt* cēlušies no *vai!*, krievu *охать* — no *ох!*

Taču izsaučieni nav jūtu apzīmējumi, bet tikai to izpausme — tīri emocionāla un sākumā arī gluži neartikulēta. No emocionāliem izsaučieniem nevarēja attīstīties loģiski-priekšmetiski vārdi. Vēl jāpiezīmē, ka izsauksmes vārdi ir ļoti nemainīgi, bet valoda nemitīgi attīstas un pārveidojas. Ar nemainīgiem vārdiem nevar izskaidrot tik mainīgu parādību kā valoda.

Darba izsaucienu teorija. Šo teoriju izvirzījis vācu filozofs L. Nuarē (1829—1889). Viņš mācīja, ka valoda cēlusies nevis no emocionāliem izsaučieniem, kas pavada pārdzīvojumus un ir nemainīgi, bet gan no tiem izsaučieniem, kas saistīti ar darba procesu, piemēram, vācu *hacken* «cirst» esot cēlies no izsaučiena *ha*, kas izlaužas cirtējam, ar sparū cērtot malku. Sakarā ar darba procesu attīstību attīstījušies arī ar darbu saistītie izsaučieni.

Šo teoriju atzina un popularizēja vispirms Maksis Millers, pēc tam K. Kautskis, G. Pļehanovs, A. Bogdanovs u. c.

Darba izsaucienu teorija aplūko darbu tikai no bioloģiskās puses, uzskatot to par fizioloģisku aktu, un naivi mēģina izskaidrot vārdu rašanos no instinktīviem izsaučieniem, kas pavadijuši darba procesus. Šī teorija pietiekami nenovērtē sabiedrisko apstākļu nozīmi valodas izcelšanās procesā.

Vunta teorija. Vācu ideālistiskais filozofs un psihologs V. Vunts (1832—1920) izvirzīja īpašu emocionālo izsaucienu teorijas paveidu — skaņu refleksa teoriju, apvienojot to ar žestu teoriju. V. Vunts uzskatīja, ka roku kustību (žestu) valoda un skaņu valoda attīstījušās vienlaikus un līdztekus, bet

dažādos nolūkos. Žestu valoda izteikusi priekšstatus par priekšmetiem, bet skaņu valoda — dažādās cilvēka jūtas. Sejas, mutes un sevišķi mēles kustības, kas sākumā bijušas nevilšas, vēlāk sākušas kalpot artikulētu valodas skaņu radīšanai.

Marra hipotēze par valodas izcelšanos. Sevišķi aplamu hipotēzi par valodas izcelšanos izvirzīja N. Marrs. Viņš apgalvoja, ka pirmais cilvēku sazināšanās līdzeklis esot bijis žestu un mīmikas valoda, tāpat bijis cilvēks un domāšana, bet bez skaņu jeb vārdu valodas. Skaņu valoda pēc Marra domām radusies vēlāk. To esot veidojusi magu «šķira» saviem rituāla jeb kulta nolūkiem kā maģiskas izdarības līdzekli, lai gūtu cilts totēma labvēlību šās cilts cilvēku darbiem. Visu skaņu valodu pirm-sākumu Marrs saskatīja četros izdomātos, nemainīgos maģiskos elementos — *sal, ber, jon* un *roš*. Pēc šiem četriem «pirm-elementiem» Marrs ieteica mehāniski sadalīt arī mūsdienu valodu vārdus, neievērojot to, ka valoda pa gadu tūkstošiem ir radikāli pārveidojusies. Tā kā Marrs magus uzskatīja par šķiru, tad viņš secināja, ka visas skaņu valodas vienmēr bijušas šķiriskas.

Šie Marra nepamatotie apgalvojumi par valodas izcelšanos ir krasā pretrunā ar marksisma klasiķu atzinumiem valodas izcelšanās jautājumā.

Mēs zinam, ka

1) skaņu jeb vārdu valoda vienmēr bijusi vienīgā cilvēku valoda;

2) žesti un mīmika vienmēr bijuši tikai skaņu valodas papildinātāji;

3) domāšana un tās jēdzieni vienmēr bijuši cieši saistīti ar skaņu valodas vārdiem;

4) skaņu valodu veidojusi darba cilvēce sazināšanās vajadzībām un nevis magi saviem rituāla nolūkiem;

5) magi nav šķira un nevar tikt uzskatīti par skaņu valodas dibinātājiem;

6) valodas nekad nav bijušas un nevar būt šķiriskas.

Dabas skaņu atdarināšanas teorija. Šās teorijas piekritēji (stoiķi, Heraklīts, Herders u. c.) atzīst, ka pirmie vārdi cilvēku valodās cēlušies no dabā dzirdētu skaņu atdarinājumiem. Priekšmets dabūjis savu nosaukumu pēc tām skaņām, kādas viņš izdod.

Skaņu atdarināšanas teorija gan labi izskaidro valodas skaņu materiāla avotu, bet neizskaidro runas spējas izcelšanos.

JAUTĀJUMA MARKSISTISKAIS ATRISINĀJUMS

Marksistiskā valodniecība aizvien ir pasvītrojusi valodas izcelšanās jautājuma metodoloģisko nozīmi. Marksisms rāda, ka valoda ir cilvēka bioloģiskās, sociālās un garīgās attīstības

produkts. Valodas izcelšanas pirmo reizi zinātniski, marksistiski izskaidroja F. Engelss rakstā «Darba loma pērtiķa tapšanā par cilvēku».

Emocionālo izsaucien, darba izsaucien, Vunta, Marra un dabas skaņu atdarināšanas teorijas cenšas atrisināt jautājumu par to, kādā skaņu formā radušies pirmie cilvēku valodas vārdi. F. Engelss bija pirmais, kas izvirzīja jautājumu par pašas runas spējas izcelšanos, t. i., kā, kādos apstākļos mūsu nerunājošais sencis varējis sākt runāt.

Valoda ir radusies reizē ar pašu cilvēku, jo cilvēks ir vienīgā būtne, kas apveltīta ar valodu. Cilvēka un valodas rašanās ir bijusi ļoti ilgstošs process.

Franču dabas pētnieks Ž. B. Lamarks (1744—1829) un pēc tam angļu dabaszinātnieks Čarlzs Darvins (1809—1892) pierādīja, ka cilvēki un tagadējie cilvēkveidīgie pērtiķi cēlušies no attīstības spējīgiem cilvēkveidīgiem senpērtiķiem — driopitekiem, kuri dzīvojuši pirms vairākiem miljoniem gadu.

Darvins savos darbos «Cilvēka izcelšanās un dzimumizlase» (1871. g.) un «Jūtu izpausme cilvēkiem un dzīvniekiem» (1872. g.) cilvēka un valodas izcelšanās jautājumu aplūkojis tikai no bioloģiskās puses. Kā dzīvnieku izcelšanos (darbā «Sugu izcelšanās dabiskās izlases ceļā» 1859. g.), tā arī cilvēka izcelšanos un attīstību Darvins izskaidroja ar trim cēloņiem: 1) ar organismu spēju pārveidoties, 2) ar pārmaiņu pāriešanu iedzimtības ceļā uz pēcnācējiem un 3) ar dzīvei piemērotāko atlasī. Palīdzams evolucionārā transformisma (pamazītnēju pārmaiņu teorijas) robežās, Darvins nebija spējīgs parādīt kvalitatīvo lēcieni no dzīvnieka uz cilvēku.

F. Engelss savā rakstā «Darba loma pērtiķa tapšanā par cilvēku» (1876. g.) noteikti pasvītēja, ka cilvēku radījusi nevis cīņa par eksistenci un dabiskā izlase, bet darbs. Kopīgs darbs pirmatnējos kolektīvos radīja nepieciešamību cilvēkiem sadarboties un savā starpā sazināties. Darba rezultātā mūsu senča priekšējās kļuva par rokām, ar kurām varēja strādāt. Darbā attīstījās smadzenes un veidojās domāšana un valoda. Reizē ar valodas attīstību izveidojās runas orgāni un zoda izcilnis. Kopīgā darbā sabiedrībā radās valoda.

Skaņas izdod jau dzīvnieki, pie tam dzīvnieku skaņās novērojama zināma dažādība. Tā, piemēram, katrs var atšķirt suņa priecīgo rīšanu, kad tas ierauga savu saimnieku, no niknās rīšanas, kad tas redz svešinieku, sevišķi naktī. Taču no šīm dzīvnieku skaņām līdz cilvēku valodai vēl ir ļoti tālu. Cilvēks ar saviem runas orgāniem spēj izrunāt ļoti daudz dažādu skaņu, turpretī dzīvnieks — tikai dažas. Katra valodas skaņa ir artikulēta, tik skaidri diferencēta, ka to var apzīmēt ar īpašu burtu. Dzīvnieku skaņas ir difūzas, izplūdušas, nediferencētas.

Taču ar skaņām vien nepietiek, lai varētu izcelties apzinīgi

lietojama valoda. Arī daži putni (piemēram, papagaiļi un strazdi) var diezgan skaidri izrunāt dažus vārdus. Tomēr viņiem nav tādas apzinātas valodas kā cilvēkiem. Dzīvniekiem ir bioloģiski kliezieni, kas izteic viņu stāvokli un reizē ar to signalizē par šo stāvokli citiem sugas biedriem. Bet cilvēkiem ir sabiedriski un vēsturiski attīstījusies valodas sistēma, kas vispārinātā veidā apzīmē priekšmetus un parādības.

Lai mūsu nerunājošais sencis sāktu runāt, bija vajadzīga daudz lielāka smadzeņu attīstība, nekā tā bija cilvēkveidīgajam pērtiķim — driopitekam. Radikālu lūzumu mūsu senča smadzeņu attīstībā radīja viņa pacelšanās no četrpārus stāvokļa vertikālā stāvoklī, pāriešana uz stāvgaitu. Kad mūsu sencis no četrkāja-kāpelētāja pārvērtās par divkāji-staigātāju, viņa redzes loks paplašinājās un priekškājas atbrīvojās no staigāšanas un varēja tikt izmantotas darbam. Ar laiku darbā no priekškājam izveidojās rokas — darba un taustes orgāns.

Pirmatnējais cilvēks nevarēja viens pats individuāli nodrošināt sev eksistenci skarbajos dzīves apstākļos. Reizē ar rokas izmantošanu darbā, ar darbu radās primitīvi darba rīki, cilvēki apvienojās grupās, kas šos rīkus lietoja un ražoja dzīvei nepieciešamo, un radās pirmatnējais kolektīvs.

Valoda ir izcēlusies sabiedrībā, pirmatnējo cilvēku grupās, kopīgajās darba gaitās kā nepieciešams sazināšanās līdzeklis, un valoda veidoja sabiedrību. Reizē ar cilvēku izcēlās arī pirmatnējā cilvēku sabiedrība, kas kvalitatīvi atšķīrās no pērtiķu bara.

Kad mūsu senču smadzenes bija tiktāl attīstījušās, ka apzinīga valoda kļuva iespējama, tad sabiedriskais darbs padarīja valodu par nepieciešamu.

Dzimusi cilvēces kolektīvajā darbā, valoda savkārt ietekmēja sabiedrību un darbu. Valoda saliedēja kolektīvu, atviegloja darba procesus, deva iespēju nodot darba pieredzi no paaudzes uz paaudzi. Mijiedarbībā ar apziņu, ar domāšanu valoda kļuva par varenu attīstības faktoru.

TOPOŠĀS VALODAS SKAŅU MATERIĀLS

Tikai tad, kad valoda bija kļuvusi iespējama un nepieciešama, topošais cilvēks varēja apklausīties pēc skaņu materiāla savai valodai.

Te, šķiet, taisnība Renānam, kas savā darbā «Valodas izcelšanās» atzīst, ka vārdu vielas ziņā mūsu sencim par skolotāju bijusi daba. Dzīvām būtnēm vai priekšmetiem raksturīgās skaņas bijušas topošās valodas vārdu paraugs.

Daudzi dzīvnieki un priekšmeti, kas izdod skaņas, būs vedinājuši cilvēkus uz domām nosaukt tos pēc šīm skaņām. Pirmatnējie cilvēki, veidodami valodu, rīkojušies līdzīgi bērniem, kas govī sauc par *mū*, aitu — par *bē*, kaķi — par *ņau-ņau*,

sunī — par *vau-vau*. Cilvēku pirmvārdi būs bijuši apzīmējamo priekšmetu izdodamo skaņu atdarinājumi. Tāds vārds attēlojis priekšmetu un reizē arī klausītājā radījis priekšmetam atbilstošu iespaidu.

Latviešu valodā vēl tagad vairāku dzīvnieku nosaukumi ir šo dzīvnieku izdodamo skaņu atdarinājumi, piemēram: *circenis, cirulis, čakste, grieze, krauklis, kraukšis, ķivīte, pikste, ruksis, ūpis, vārna* u. c. Darbību apzīmēšanai šādu skaņu atdarinājumu ir vēl vairāk, piemēram: *blaukšķēt, blikšķēt, brikšķēt, bubināt, čabēt, čaukstēt, čiepstēt, čikstēt, čirkstēt, čivināt, čukstēt, dūdot, džinkstēt, gagināt, klukstēt, krakšķēt, kūkot, kurkstēt, ņaudēt, pīkstēt, plikšķēt, rukšķēt, sīkt, šķindēt, tarkšķēt, tikšķēt, urkšķēt* utt.

Līdz šim valodnieki par maz vērības piegriezuši skaņu atdarināšanas teorijai, saukdami to pēc veca parauga par «vau-vau» teoriju. Bet, nopietni padomājot, tā īstenībā ir vienīgā materiālistiskā teorija par valodas skaņu materiāla iegūšanu. Mūsu tālais sencis nav skaņas izdomājis, viņš tās atradis dabā. Ne velti šo teoriju izvirzīja priekš 2500 gadiem ģeniālais materiālistiskās dialektikas atklājējs Heraklīts.

Skaņu atdarināšana ir priekšmetu fonētisko īpašību atdarināšana. Valodu veidojot, mūsu sencis bija ieinteresēts stāstīt saviem biedriem par priekšmetiem un to īpašībām. Jēdziens par priekšmetu rodas, atdarinot kaut kādu šā priekšmeta īpašību — redzamu, dzirdamu, taustamu, ožamu vai garšojamu. Tieši apzinīga atdarināšana, pārvērdama juteklisku tēlu apzinātā tēlā, noved pie domāšanas. Katra priekšmeta vai tā īpašības un darbības materiālais atveidojums kļūst par domas, jēdziena ārējo iemiesojumu.

Kur cilvēks ieguva prasmi saistīt, apvienot vārda skaņu un nozīmi? Vārdu skaņas un nozīmes cilvēki nav patvaļīgi izdomājuši, bet atraduši īstenībā: skaņa un nozīme ir reāli saistītas priekšmetā. Cilvēkiem atlika priekšmetu skaniskās īpašības ar jutekļiem uztvert un praktiski izlietot: skaņu atdarināšanas ceļā ar runas aparāta palīdzību atveidot šīs priekšmetu fonētiskās īpašības un līdz ar to nosaukt priekšmetus.

Lai runātu, cilvēka sencim vajadzēja sākt darināt vārdus no pašu priekšmetu fonētiskajām īpašībām. Ar skaņu atdarināšanas palīdzību cilvēks to arī darīja. Vārdu nozīmes viņš nosacīja ar priekšmetu palīdzību.

E. VALODAS ATTĪSTĪBA

Jautājumā par valodas attīstību ir pastāvējuši gan uzskati, ka valoda ir kas pastāvīgs, stabils, nemainīgs, gan arī uzskati, ka valodā notiek nemitīgas pārmaiņas, ka tā ir mūžīgs process.

Patiesībā valoda ir reizē pastāvīga un mūžīgs process. Valoda ir pastāvīga kā sazināšanās līdzeklis. Valoda ir mūžīgs process kā parādība, kas cieši saistīta ar katru cilvēka darbību, kam jāapkalpo nemitīgā attīstības procesā esošā sabiedrība un mūsu domu un jūtu izteikšanas vajadzības.

Līdz ar cilvēku sabiedrības materiālās un garīgās kultūras attīstību mūžam mainīgos veidos attīstas arī valoda — no primitīvām formām uz arvien lielāku pilnību.

Valodas uzdevums ir apkalpot sabiedrību visās cilvēku darbības nozarēs. Tā kā cilvēku sabiedrība vienmēr attīstas, tad arī valoda, apkalpodama sabiedrību, nevar neattīstīties, jo viņai jāspēj sekot mainīgām sazināšanās un izteiksmes prasībām.

Marksisma klasiķi ir pierādījuši, ka valoda nav radusies un pastāvējusi «pati par sevi», ārpus sabiedrības, bet tās attīstība ir cieši saistīta ar tautas vēsturi, ar cilvēku sabiedrības un domāšanas attīstību.

Markss un Engelss «Vācu ideoloģijā» pasvītro, ka ne domas, ne valoda pašas par sevi neveido īpašu pasauli, ka tās ir tikai reālās dzīves izpausmes veidi.

Bet, atzīstot šo saistību, nedrīkst vulgāri iztulkot sakarus starp sabiedriski-ekonomiskajiem procesiem un valodas pārādību attīstību. Starp valodas iekšējiem attīstības likumiem un ārpusvalodas faktoriem, kuri stimulē valodas attīstību, ir gan sakars, bet nav tieša paralēlisma.

Valodas attīstības process ir ļoti sarežģīts. To nosaka kā pašas valodas attīstības likumi, tā arī ekonomika, politika, ideoloģija, visa materiālā un garīgā kultūra.

Valodā nemitīgi uzkrājas jaunās kvalitātes elementi un nemitīgi atmirst vecās kvalitātes elementi.

Valoda attīstas ļoti lēni. Tāpēc valodas parādības nevar grupēt pēc sabiedrības attīstības laikmetiem, jo viena laikmeta valodas formas var apkalpot arī citus laikmetus. Ar vienu savu pusi (leksiku) valoda uz sabiedrības pārmaiņām reaģē ātrāk, ar otru pusi (gramatiku, fonētiku) — daudz lēnāk un ne tieši, bet pastarpināti. Valodas attīstības periodi var nesakrist ar tautas vēstures periodiem.

Valoda kā sabiedriska parādība var iet bojā tikai divos gadījumos: a) kad iet bojā tās runātāja tauta; b) kad tauta sāk lietot citu valodu.

Lai gan runā atsevišķas personas, tomēr valoda kā cilvēku savstarpējās saprašanās līdzeklis ir vesela kolektīva — visas tautas kopmanta un ierocis. Tāpēc, kaut arī pārmaiņas valodā izdara atsevišķas runājošas personas, paši runātāji tomēr pakļaujas no viņu gribas neatkarīgajai valodas attīstībai.

Runātājs atlasa to, kas viņam funkcionāli derīgs vai kas apmierina viņu ekspresīvi un estētiski. Bet valodas kolektīvs

uzņem to, kas viņam vajadzīgs un kas saskan ar viņa valodas izjūtu.

Valodas attīstība nav haotiska, tā norisinās pēc noteiktiem likumiem. Likumi atspoguļo objektīvos procesus, kas norisinās valodā neatkarīgi no cilvēku gribas.

Runājot par valodu attīstību, mums jāievēro šās attīstības iekšējie likumi un ārējās ietekmes faktori.

Starp ārējās ietekmes faktoriem ir nevalodiski, kā, piemēram, citas tautas iebrukums, kas rada apstākļus iebrucēju valodas stiprai iedarbībai uz iekarotās tautas valodu (piemēram, normaņu iebrukums Anglijā 11. gadsimtenī), saimnieciski sakari ar vienu vai otru zemi, grāmatu iespiešana utt. Ir arī valodiski ārējās ietekmes faktori, kā substrāts, valodu kontakti.

Iekšējos valodas attīstības likumus nosaka valodas sistēmas, valodas struktūras prasības un tās iekšējās pretrunas, kas rodas šās struktūras attīstības procesā. Te ir nozīme tendencei uz simetriju, uz tukšo vietu aizpildīšanu, uz izteiksmes ekonomiju utt. Iespējams arī valodas sistēmas elementu pārdalījums.

Kā atzīmēja V. Humbolts, valoda bez jau izveidotiem elementiem ietver sevī arī paņēmienus, kas norāda tālākās attīstības ceļus un veidus.

Nav vispārīgu valodas attīstības likumu, kas būtu kopīgi visām valodām visos to attīstības laikmetos. Tas atgādinātu Marra «vienoto glotogonisko procesu».

K. Markss saka: «Tomēr, kaut gan visvairāk attīstītām valodām ir kopīgi likumi un apzīmējumi ar vismazāk attīstītām, bet tieši atšķirība no šā vispārīgā un kopīgā arī ir tas, kas sastāda to attīstību.»¹

Tā kā katrai valodai ir sava gramatiskā iekārta, fonētiskā sistēma un leksika, tad tā attīstas pēc saviem iekšējiem attīstības likumiem.

Atsevišķie iekšējie valodas attīstības likumi piemīt tikai atsevišķām valodām noteiktos vēstures laikmetos. Tie ir atkarīgi no zināmās valodas sistēmas un tās runātāja kolektīva vēsturiskās pastāvēšanas specifiskajiem apstākļiem.

Pie iekšējiem valodas likumiem pieder konkrētās valodas atsevišķie leksiskie, fonētiskie, morfoloģiskie un sintaksiskie likumi.

Jaunu vārdu veidošanās notiek pēc vārdu darināšanas tipiem (modeļiem), kas jau pastāv šajā valodā.

Latviešu valodas leksikā viens no attīstības likumiem ir tieksme uz leksikalizētu vārdkopu savienošanu saliktenī. Piemēram, Glika radītās vārdkopas *mēra aukla* un *stūra akmens* drīz vien pārveidojās par salikteniem *mēraukla* un *stūrakmens*. Tāpat Stendera vārdkopas *stāvu zvaigzne*, *zižu tauriņš*, *dziivs*

¹ K. Markss. Par politiskās ekonomijas kritiku. Rīgā, 1952, 190. lpp.

sudrabs, dzimti ļaudis saplūda saliekteņos — *stāvzvaigzne, zid-
tauriņš, dzīvsudrabs, dzimtļaudis*. Vēl 19. gadsimteņa otrajā
pusē lietoja vārdkopas *cietā zeme* un *dārgi akmeņi*, bet tagad
lieto tikai saliekteņus *cietzeme* un *dārgakmeņi*.

Latviešu valodas sintaksē daudzas agrākās divdabju kon-
strukcijas izvērsums par saliektiem pakārtojuma teikumiem. Pie-
mēram, latviešu klasisko tautasdziesmu laikā teica: «Es redzēju
jūrīnā trīs zvejniekus zvejojam.» Tagad to pašu saturu izsaka
citādi: «Es redzēju, ka jūrā trīs zvejnieki zvejo.» Toreiz teica:
«Neticēju māmuliņu sūru dienu redzējušu.» Tagad saka: «Neticēju,
ka māmuliņa redzējusi sūras dienas.» Toreiz teica: «Šķītu
savu māmuliņu madarās aizgājušu.» Tagad saka: «Man šķīta,
ka mana māmuliņa aizgājusi madarās.»

Dažreiz sintaksisku parādību pārmaiņa rada pārmaiņas mor-
fologijā. Piemēram, sakarā ar to, ka 11.—12. gadsimteņos
krievu valodā īsos (nenoteiktos) īpašības vārdus vairs nelietoja
apzīmētāju lomā, izzuda šo īpašības vārdu locīšana.

Daudzi fakti valodas attīstībā var būt atkarīgi no sava laika
valodas manieres — pa daļai no attiecīgās sabiedrības vispā-
rīgās valodiskās domāšanas, pa daļai no literatūrā lietojamiem
paraugiem, pa daļai arī no svešām ietekmēm.

Līdz 19. gadsimtenim katras valodas attīstība tika izskaid-
rota pilnīgi atsevišķi, izolēti. Šādā izolētā stāvoklī valodas
attīstību varēja parādīt tikai nelielajā laika sprīdī, kuru aptver
rakstītie valodas pieminekļi.

Deviņpadsmitā gadsimteņa pirmajā ceturksnī (kopš 1816.
gada) izveidotā salīdzinoši-vēsturiskā valodniecība, saistīdama
valodas veselās radniecīgu valodu saimēs, ievērojami padziļi-
nāja valodu vēstures izpratni.

Valodu radniecības problēmu pētīšanai ir liela nozīme va-
lodu attīstības likumu noskaidrošanā.

F. VALODNIECISKĀ PALEONTOLOĢIJA

Paleontoloģija ir zinātne, kas pēta izrakto augu un dzīv-
nieku atliekas zemes slāņos un pēc šīm atliekām restaurē seno
floru un faunu. Valodnieciskā paleontoloģija ir mācība par
valodu kā vēstures avotu. Tā pēc vārdu un to nozīmju liecībām
restaurē tautu aizvēsturisko laikmetu sadzīvi un kultūru.

Valoda ir svarīgs vēstures avots. Valoda savā ziņā ir doku-
ments, kas atspoguļo tautas pārdzīvotos laikmetus. Visu laiku
tautu pavada valoda. Jēkabs Grimms apcerējumā «Par valodas
izcelšanos» (1851. g.) saka: «Mūsu valoda ir mūsu vēsture.»

Pavadīdama cilvēci no viņas sākotnes līdz šim laikam
un tālāk, valoda ir tautas dzīves atspoguļojums. Valodā

atspoguļojas tautas dzīve, nodarbošanās, tautas materiālās un garīgās kultūras līmenis dažādos vēstures posmos. Valoda rāda, ar kādām citām tautām zināmā tauta ir radniecīga, ar kādām tautām tā nākusi sakaros savā tālākajā attīstības gaitā, kādas ietekmes guvusi no citām tautām un kā pati ietekmējusi citas tautas.

Valodas liecības ļauj ieskatīties ļoti tālā senvēsturē.

Ko vēsturnieki par mūsu tautu atrod arhīvos, tas viss attiecas tikai uz pēdējiem gadsimteniem. Vispār raksti iesniedzas tikai 5—6 tūkstošus gadu tālā pagātnē. Arī arheologu atrastie akmens vai metāla rīki un ieroči, trauku lauskas un citi priekšmeti spēj raksturot tikai mazu daļiņu no sencilvēka dzīves. Turpretim valoda iesniedzas daudz tālākā cilvēces pagātnē. Taču valoda par vēstures avotu kļūst tikai tad, kad to pēta zinātniski, precīzi pielietojot salīdzinoši-vēsturiskās metodes principus un paņēmienus.

Materiāli par tautas senatni, ko sniedz valoda, nav visai konkrēti. Tāpēc valodu dati papildinami ar vērojumiem, ko sniedz vēsture, arheoloģija, etnogrāfija, folkloristika un antropoloģija. Sevišķi etnogrāfija un arheoloģija var sniegt ziņas, kādas reālas nozīmes ir bijušas valodnieku restaurētajiem vārdiem.

No līdzīga aitas (avs) nosaukuma gandrīz visās indoeiropiešu saimes valodās var secināt, ka aitu pazinusi jau indoeiropiešu pamattauta. Bet, lai pierādītu, ka aita bijusi mājdzīvnieks, vajadzīgas vēl citas liecības. Valodu liecības tad nu atbalsta arī arheoloģija, ceļot gaismā materiālās kultūras liecības un turklāt noteiktās atrašanās vietās. Ja vairākas dažādas liecības savā starpā saskan, tad varam būt droši, ka esam tuvu patiesībai.

Gandrīz jau no salīdzinoši-vēsturiskās metodes nodibināšanās dienas valodas zinātnieki ir centušies ne tikai restituēt pamatvalodu, bet arī ar valodas faktiem noteikt, kāda kultūra bijusi tautai, kas šo pamatvalodu runājusi.

Jau Jēkabs Grimms (1785—1863) savā 1848. gadā izdotajā «Vācu valodas vēsturē» norādījis uz valodas nozīmi ģermāņu cilšu vēstures pētīšanā. A. Kūns (1812—1881) ar valodas palīdzību mēģināja attēlot indoeiropiešu aizvēsturi. Vēsturnieks T. Momzens (1817—1903) ar valodas palīdzību pētīja senās Romas vēsturi.

Bet valodniecisko paleontoloģiju īsti nodibināja O. Šrāders (1855—1919) ar savu darbu «Sprachvergleichung und Urgeschichte» («Salīdzinošā valodniecība un aizvēsture»), kas iznāca 1883. gadā. Šrāders izmantoja ne tikai valodas, bet arī arheoloģijas un etnogrāfijas materiālus.

1913. gadā nāca klajā Z. Feista darbs «Indoeiropiešu kul-

tūra, tās izcelšanās un izplatīšanās». No 1909. gada iznāk īpašs žurnāls «Wörter und Sachen» («Vārdi un lietas»).

Minēsim dažus piemērus no valodas paleontoloģijas.

Valodu fakti rāda, ka indoeiropiešu pamattauta dzīvojusi ap jaunākā akmens laikmeta beigām un metāla laikmeta sākumu, t. i., apmēram ap ceturto vai piekto gadu tūkstoti pirms mūsu ēras.

Vārds *asmens*, kas ir rada vārdam *akmens*, liecina, ka pirmie asmeņi taisīti no akmens. Vārds *nazis* un krievu vārds *нож* ir rada senprūšu vārdam *nagis*, kas apzīmējis kramu. Grieķu vārds *akmōn* «kalēja lakta» ir radniecīgs lietaviešu vārdam *akmuō* «akmens».

Mājdzīvnieku nosaukumi ir līdzīgi daudzās indoeiropiešu valodās: 1) suns (latviešu *suns*, lietaviešu *šuō*, ģenitīvā *šuñs*, sanskrita *śvā*, ģenitīvā *śūnah*, grieķu *kýōn*, ģenitīvā *kynós*); 2) govys (latviešu *govs*, sanskrita *gāus*, slāvu *говядо* «vērsis»); 3) āzis (sanskrita *ajás*, izrunā *adžás*, latviešu *āzis*, lietaviešu *ožys*, senkrievu *азно, язьно* «āda», laikam vispirms «kazu āda»); 4) aita (senlatviešu *avs*, lietaviešu *avis*, latīņu *ovis*, grieķu *ois* no vecākā *ovis*, sanskrita *avi*, slāvu *овьца*, hieroglifisko hetu *hauas*). Šie tuvu radniecīgie un līdzīgie nosaukumi daudzās indoeiropiešu valodās pierāda, ka indoeiropieši ir pazinūši suni, govī, kazu un aitu.

No valodas var dabūt visvecākās liecības arī par senajiem baltiem.

Baltiem bijuši zinami pieci metāli: 1) zelts (senprūšu *ausis*, lietaviešu *āuksas*; šis vārds saglabājies latviešu mājas vārdā «Auskalēji» un tautasdziesmās); līdzīgs zelta nosaukums bija arī latīņu valodā — *aurum* no senākā **ausom*; 2) sudrabs jeb sidrabs (lietaviešu *sidābras*, senprūšu *siraplis*); radniecīgs nosaukums ir arī slāviem (krievu *серебро*) un ģermāņiem (gotu *silubr*); 3) dzelzs (lietaviešu *geležis*, senprūšu *gelso*); radniecīgs nosaukums ir arī slāviem (krievu *железо*); 4) alva (lietaviešu *ālavas*); radniecīgs nosaukums ir arī slāviem (krievu *олово*); 5) varš (lietaviešu *vāris*, senprūšu *wargien*, kur *g* jāuztver kā *r* mikstinājums).

Linu audumu mēs saucam gan par linu, gan par nātņu audumu. Mūsdienās maz saprotamais vārds *nātņs* (izloksnēs arī *nātens*) saistīts ar vārdu *nātre* un senāk nozīmējis «no nātru šķiedrām gatavots». Vārds *nātņs* liecina, ka senāk latvieši ieguvuši šķiedru no nātrēm.

Vārdiem *taure* un *tauriņš* tagad nav jūtama savstarpēja sakara, bet tiem ir cieša etimoloģiska radniecība, un tie liecina par izmirušo mežavērsi tauru, kas Latvijā bijis sastopams līdz 12. gadsimtenim. To, ka Latvijā dzīvojuši tauri, apstiprina arī izrakumi un vietvārdi — Taurupe, Taurkalne, Tauru purvs u. c.

No tauru rāgiem taisīti pūšamie instrumenti, kuri tad arī saukti par taurēm. Tauriņš (mazais taurs) savu nosaukumu dabūjis no tā, ka viņa taustekļi seno latviešu uztverē atgādinājuši tauru ragus.

Latviešu valoda neapšaubāmi liecina, ka latvieši iepazinušies ar kristietību no krieviem jau pirms vācu iebrukuma Latvijā. Latviešu valodā kristīgās ticības pamatjēdzienus apzīmē ar vārdiem, kas aizgūti no krievu valodas, piemēram: *baznīca, gavēnis, gavēt, grēks, kristīt, kūma, svece, svētīt, svētki, svēts, zvanīt, zvans* u. c. Fakts, ka šī kristietības terminoloģija ieviesusies visas latviešu tautas valodā, liecina, ka latviešu un krievu tautām bijuši cieši sakari jau pirms vācu iebrucēju nonākšanas Latvijā.

Svarīgs atbalsts tautas un valodas vēsturei ir vietvārdu pētīšana. Vietvārdi labāk par visām citām leksikas nozarēm liecina par tautu senajām mītnēm un pārceļojumiem. Pētot vietu nosaukumus dažādos apvidos, var gūt diezgan pareizu priekšstatu par to, kāda tauta tur kādreiz dzīvojusi, pat ja par tālo senatni nekādas vēsturiskas ziņas nav uzglabājušās.

No vēstures mēs zinām, ka Vidzemes rietumu daļā dzīvojuši libieši. Cik tālu libiešu apdzīvotās vietas sniegušās, vislabāk rāda libiskie vietvārdi, pie kādiem Vidzemē pieder *Ikšķile, Suntaži, Allaži, Limbaži* un daudzi citi.

Latviešu un lietaviešu vietvārdi var dot daudz arī mūsu vēsturiskajā dialektoloģijā, t. i., rādīt, cik tālu bijušas izplatītas ciltis, no kurām izveidojusies latviešu tauta, un kādas valodas īpatnības tām bijušas.

Reizēm vietvārdi ir vienīgais valodas piemineklis par izzudušām tautām, piemēram, par 11.—12. gadsimteņos starp Okas pietekām Upu, Protvu un Ugru dzīvojušiem austrumu galindiem.

Bet vietvārdu pētīšanā ir lielas grūtības.

Pirmkārt, vietvārdi ir tikai nosaukumi, kuri attiecas uz zināmu vietu, bet kuriem bieži vien nav izprotamas leksiskas nozīmes. Šis apstāklis dod iespēju visādiem vietvārdu skaidrojumiem, bieži vien nepareiziem, ja šos skaidrojumus neierobežo ar konkrētiem vēsturiskiem komentāriem.

Otrkārt, vietvārdi ir saistīti ar noteiktu vietu. Ciltis un tautas ar savām valodām ir nākušas un gājušas, bet vietvārdi palikuši. Katra tauta, nonākusi kādā apvidū, parasti neizdomāja jaunus vietu nosaukumus, bet centās atdarināt jau esošos nosaukumus. Taču jauno ienācēju mutē vietvārdi, pat gluži nēgribot, stipri pārgrozījās pēc viņu izrunas īpatnībām. Dažreiz tautas etimoloģija vēl vairāk attālināja vietas nosaukumu no tā pirmformas. Tā, piemēram, tautas etimoloģijas rezultātā Sārčiemis (somu *Saar kyla*) pārvērtās par Carciemu (krievu Царское село). Šādas vietvārdu sākotnējā skaņu veidola pārmaiņas

stipri apgrūtina to izskaidrošanu un var pavedināt uz nepareiziem skaidrojumiem.

Vietvārdu izskaidrošanu apgrūtina arī tas, ka bieži vien nav zināmas visas tautas, kas tālajā aizvēsturē dzīvojušas kādā teritorijā. Mēģinot kādas izmirušas tautas dotos vietvārdus izskaidrot ar dzīvo tautu valodu palīdzību, bieži vien iznāk absurds. Tā, piemēram, Vislas upes (senā **Vistla*, vāciski *Weichsel*) nosaukumu daži izskaidro kā cēlušos no indoeiropiešu saknes *vei-* ar nozīmi «vīt, siet».

Vietvārdu zinātniska izskaidrošana prasa, lai pētnieki pazītu ar vietvārdu nosaukto vietu, zinātu tās raksturīgākās īpatnības un būtu bruņoti ar dažādu valodu un vēstures faktu zināšanu. Ar vietvārdiem saistītie ģeogrāfiskie apstākļi un vēsturiskās ziņas var stipri palīdzēt noskaidrot vietvārdu isto nozīmi.

G. SALĪDZINOŠI-VĒSTURISKĀ METODE

Salīdzināšana ir vajadzīga katrai zinātnei, bet sevišķi svarīga tā ir valodniecībai. Valodniecībā izšķir a) metodisko sastāšanu un b) salīdzinoši-vēsturisko metodi.

Metodiskās sastāšanas uzdevums ir salīdzināt, sastātīt kaut kuras (radniecīgas vai neradniecīgas) valodas faktus ar dzimtās valodas faktiem, lai konstatētu to strukturālo (formālo) vai funkcionālo (nozīmes) līdzību vai atšķirību un tos labāk izprastu. Tā ir vienkārša salīdzināšana, bez pievēršanās valodas vēsturei. Tai ir nozīme valodu mācīšanas metodikā.

Salīdzinoši-vēsturiskā metode ir paņēmienu sistēma, lai ar radniecīgu valodu sistemātisku salīdzināšanu ieskatītos kādas valodas vēsturē. Salīdzinoši-vēsturiskā metode ir salīdzinoša pēc līdzekļiem un vēsturiska pēc mērķa, tai salīdzināšana ir tikai līdzeklis, bet mērķis — valodas vēstures, valodas attīstības gaitas noskaidrošana.

Agrākā filozofiskā gramatika mēdza vienkārši spriedelēt par valodu vispār, turpretim, lietojot salīdzinoši-vēsturisko metodi, zinātnieki veido valodas vēsturi uz bagāta faktiskā materiāla pamata. Filozofiskā gramatika visur atrada likumus un izņēmumus, turpretim salīdzinoši-vēsturiskā metode cenšas izskaidrot visus valodas faktus bez jebkādiem izņēmumiem kā valodas sistēmas attīstības rezultātus.

Ar salīdzinoši-vēsturisko metodi var pētīt tikai radniecīgas valodas. Tāpēc, lietojot šo metodi, pirmais uzdevums ir noskaidrot valodu radniecību.

Radniecīgas ir valodas, kas cēlušās no viena kopēja avota, no vienas pamatvalodas. Līdzība starp radu valodām ir materiāla — skaņu, vārdu un formu radniecība, t. i., ne nejausa

atsevišķu vārdu un formu līdzība, bet regulāra visas vārdu un sevišķi formu sistēmas radniecība, ģenētiska atbilstība.

Turpretim gan regulāra, bet nemateriāla, tipoloģiska līdzība (tēksim, prefiksācija vienās valodās pretēji citu valodu sufiksācijai) nepierāda valodu radniecību.

Salīdzinoši-vēsturiskās metodes objektivitāti pierāda fakts, ka var zinamā mērā restituēt izzudušo pamatvalodu, protams, ar zinamu daļu hipotētiskuma, kas turpmākos pētījumos samazināsies. A. Meijē atteikšanās rekonstruēt valodas aizvēsturisko pagātni — pamatvalodu — var novest pie agnosticisma, t. i., pie uzskata, ka nav izskaidrojams, kā cēlušās atbilstmes starp dažādu valodu vārdiem un formām.

Salīdzinoši-vēsturiskās metodes uzdevums ir ne tikai restituēt pamatvalodas skaņu sistēmu, gramatisko iekārtu un vārdu krājumu, bet arī noteikt radu valodu attīstības likumus, attēlot to vēsturiskās attīstības ainu.

Salīdzinoši-vēsturiskā metode dod iespēju radu valodu salīdzināšanas ceļā iesniegties daudz tālākā valodas vēsturē, nekā to var izdarīt pēc rakstu pieminekļiem. Piemēram, latviešu valodas rakstu pieminekļi saglabājušies tikai kopš 16. gadsimteņa. Toreizējā latviešu valoda visumā maz atšķirās no tagadējās. Salīdzinot latviešu valodu kaut tikai ar lietaviešu valodu, mēs iespīezāmiem tik tālā laikmetā, kad runāja nevis *niedre*, bet *nendre*, nevis *celt*, bet *kelti*, nevis *tēvi*, bet *tēvai*, nevis *ar tēviem*, bet *tēvais* utt. Salīdzinot latviešu un citas baltu valodas ar hetu, vēdu sanskrita, Avestas, Homēra laika grieķu un citām senākajām indoeiropiešu valodām, gūstam iespēju iespiesties vēl dziļāk valodas vēsturē.

Radniecīgu valodu fakti nāk no tuvākas vai tālākas senātnes. Kā arheoloģija jaunākos vēstures posmus meklē izrakumu virsējās kārtās, bet senākos laikmetus — dziļākās kārtās, tā arī salīdzinoši-vēsturiskā metode jaunākos valodas faktus noskaidro ar tuvākajiem, bet senākos valodas faktus — ar tālākajiem valodu faktiem.

Piemēri.

1) Salīdzinot formas *gulbis* — *gulbja* ar formām *lasis* — *laša*, *zutis* — *zuša*, *gruzis* — *gruža* un *briedis* — *brīeža*, var secināt, ka š cēlies no *sj* vai *tj*, bet ž — no *zj* vai *dj*.

2) Lai parādītu, ka latgaliešu *uo* cēlies no senāka *ā*, jāzin latviešu valodas vidus dialekta formas (*muote* ← *māte*, *bruolis* ← *brālis*).

3) Lai parādītu latviešu *uo* izcelšanos vārdā *ruoka* (raksta *roka*), jāņem palīgā tuvu radniecīgā lietaviešu valoda, kur šis vārds skan *rankā*.

Lai parādītu lietaviešu *ō* izcelšanos no senāka *ā*, jāņem palīgā latviešu valoda: lietaviešu *môte* (izrunā *mōtē*) — latviešu

māte. Latviešu *ā* senumu te apstiprina arī citas radu valodas: latīņu *māter*, sanskr. *mātár* u. c.

4) To, ka *ie* lietaviešu un latviešu valodās dažos gadījumos (piemēram, vārdā *liepa*) cēlies no senāka *ei*, rāda senprūšu vietvārdi *Leipe* un *Leypiten*.

5) Lai parādītu, ka vīriešu dzimtes lietvārdiem (piemēram, latviešu *vilks* un lietaviešu *vīlkas*) indoeiropiešu pamatvalodā bijusi galotne *-os*, jāgriežas pie grieķu valodas (*lýkos* «vilks»).

Salīdzinoši-vēsturiskā metode orientējas nevis uz nejausu vārdu līdzību skaņu ziņā, bet gan uz sistemātiskām, likumsakarīgām skaņu, formu un vārdu atbilstībām. Ja gribam pierādīt valodu radniecību, tad nevaram apmierināties ar formas ziņā līdzīgu vārdu sameklēšanu, piemēram, latīņu *rudens* «virve» un latviešu *rudens* u. c. Kā īsts latviešu vārds izklausas *Upsala* (Zviedrijā).

Daži salīdzinājumi rada šaubas arī pārāk lielas nozīmju dažādības dēļ, lai gan fonētiskā atbilstme liekas gluži pareiza, piemēram, lietaviešu *valandā* «stunda» un latviešu *valoda*; lietaviešu *vagis* «zaglis» un latviešu *vadzis*.

Radniecības dažreiz nav pat tad, ja līdzīgiem vārdiem ir līdzīgas nozīmes, piemēram: franču *autre* (izrunā *otr* — no latīņu *alter*) un latviešu *otrs* (sal. lietav. *añtras*), angļu *much* (no senangļu *micel*) un spāniešu *mucho* (no latīņu *multum*) «daudz», angļu *bad* un persiešu *bad* «slikts», basku *horma* «ledus» un latviešu *sarma*, senebreju *qopf* un vācu *Kopf* «galva» utt.

Interesanti atzīmēt vārdus, kuri kopēji indoeiropiešu, somu-ugru un samodiešu valodām: latviešu *ūdens* — gotu *vato* — somu *vesi* (sakne *veta*) — samodiešu *wit*, latīņu *nomen* — vācu *Name* — voguļu *nam* — samodiešu *nem*.

Parādot indoeiropiešu un semītu valodu sakarus, H. Mellers ir sarakstījis darbu «Indoeiropiešu-semītu salīdzinošā vārdnīca» (1911. g.).

Visās pasaules valodās var atrast kopējus vārdus. Šai vārdu līdzībai dažādās valodās pamatā var būt tas, ka jau aizvēstures laikos viena tauta no citas ir aizguvusi tos priekšmetus, ko šie vārdi apzīmē. Piemēram, suņa apzīmēšanai indoeiropiešu valodu saknei *k'uon* līdzīgs nosaukums sastopams ķīniešu valodā (*k'uan*) un tibetiešu valodā (*khi*). Vārdam *gous* līdzīgu nosaukumu sastopam šumeru valodā (*gu*) un ķīniešu valodā (*ngou*). Vārdam *medus* ļoti līdzīgi nosaukumi sastopami somu-ugru valodās (somu *mesi*, mordviešu *med*, sakne *mete*), ķīniešu valodā (*mit*) un japāņu valodā (*mitsu*), bet nosaukums *bite* tāpat skanējis arī senēģiptiešu valodā pirms sešiem tūkstošiem gadu (*biti*).

Nosakot atbilstmes radu valodu fonētiskā, morfoloģijā, sintaksē un leksikā, salīdzinoši-vēsturiskā metode restitue valodas

pagātnes faktus un pūlas parādīt valodas procesu relatīvo hronoloģiju. Absolūtās hronoloģijas noteikšanai valodniecība ņem palīgā vēsturi, etnogrāfiju un arheoloģiju.

Salīdzinoši-vēsturiskā metode balstas uz šādiem pamatiem.

1) Valodas vārdu vairumam nav organiska, motivēta sakara starp skaņu kompleksu un vārda nozīmi, tāpēc skaņu un nozīmes ziņā vienādi vai līdzīgi vārdi dažādās valodās nevar būt nejauši radušies un nāk no viena avota.

Tomēr radniecīgi vārdi dažādās valodās vēl neliecina par valodu radniecību. Tie var būt aizgūti no kādas trešās valodas. Kā piemērs var noderēt aizguvumi no latīņu valodas visās Eiropas valodās. Radniecīgus vārdus dažādās valodās var izskaidrot arī ar kopīgu apakšslāni jeb substrātu. Piemēram, kopīgs ķeltu substrāts ir franču un angļu valodām, jo abās zemēs senāk dzīvojušas ķeltu tautas.

Taču, ja sakrīt veselas vārdu kategorijas, piemēram, cilvēka locekļu nosaukumi, radniecības apzīmējumi, vietniekvārdi, skaitļvārdi utt., vispār paši parastākie vārdi, kuri nāk no tālas senatnes, tad nejaušība nav iespējama un valodu radniecība ir neapšaubama.

2) No viena avota — pamatvalodas var rasties vesela radniecīgu valodu saime.

3) Vārdu pārmaiņas afiksi jeb formveidojošie afiksi — vārdu galotnes — gandrīz netiek aizgūtas, tāpēc to sakrišana liecina par valodu izcelšanos no kopējas pamatvalodas.

Dažādas valodas sfēras nevienādā mērā padodas citu valodu ietekmei.

Visvieglāk citu valodu ietekmei padodas vārdu krājums. Arī priedēkļi ir ļoti viegli aizgūstami no citām valodām. Tas izskaidrojams ar to, ka vārdu atvasināšanas afiksus (sevišķi priedēkļus) kā elementus, kas pieder pie vārda celma, var ļoti viegli aizgūt kopā ar leksiku.

Arī sintakse pakļaujas citu valodu ietekmei, lai gan daudz mazākā mērā nekā vārdi un priedēkļi.

Arī fonētika, ilgāku laiku pakļaujoties citu valodu ietekmei, var aizgūt zinamas skaņas. Tā, piemēram, latviešu literārā valoda pēdējā gadsimtenī ir apguvusi tai senāk nezinamas skaņas — *f*, *h* un *o*.

Vārdu galotnes viena valoda no otras parasti neaizgūst. Galotņu aizgūšana vērojama tikai starp vienas valodas dialektiem vai ļoti tuvu radniecīgām valodām, piemēram, krievu un ukraiņu, čehu un slovaku. Krievijas čigānu valodā aizgūtos vārdos ir ieviesies daudzskaitļa galotne *-i*.

Mazradniecīgām vai neradniecīgām valodām saskaroties, pārtrinas galotņu izzušanas process. Tā, piemēram, ģermāniskajai angļu-sakšu valodai, kopš 11. gadsimtena krustojoties ar

romānisko normaņu valodu, stipri apdrupa galotnes. Tas pats process vērojams latviešu valodas libiskajā dialektā. Dāņu valodā gan šī galotņu apdrupšana, šķiet, nav saistīta ar valodu sajaukšanos.

4) Skaņu pārmaiņu virziens radu valodās ir dažāds. Piemēram, indoeiropiešu pamatvalodas divskanis *ei* latviešu valodā pārvērties par *ie*, krievu valodā par *i* (salīdz. senprūšu *leip-*, latviešu *liepa*, krievu *липа*). Skaņu savienojums *en* latviešu valodā pārvērties par *ie* (*pieci* — salīdz. lietav. *penki*), bet krievu valodā par *я* (пять).

No skaņu pārmaiņas virzienu dažādības rodas visas atšķirības starp vienas saimes valodām. Radu valodas ir pamatvalodas attīstības dažādo virzienu rezultāts.

5) Skaņu pārmaiņu temps dažādās valodās ir dažāds. Skaņu pārmaiņu tempa nevienmērība radu valodās ir ļoti svarīga. Meijē teicis, ka lietaviešu valoda ar savu ārkārtējo arhaiskumu atgādina indoeiropisko senatni un ka tai blakus nevar stāties latīņu un gotu valodas. Turpretim angļu valoda aizgājusi ļoti tālu no indoeiropiešu pamatvalodas formām.

6) Vienas valodas dažādās sastāvdaļas attīstas nevienmērīgi.

7) Radu valodās pastāv likumsakarīgas skaņu pārmaiņas jeb fonētiskie likumi, kas padara valodniecību par precīzu zinātni.

Salīdzinoši-vēsturiskā metode prasa nevis pilnīgu skaņu sakrišanu radniecīgajos vārdos, bet tikai atbilstes. Šis skaņu atbilstes dažreiz fonētiski var būt ļoti tālas, kā, piemēram, Homēra lietotais vārds *dērós* (no senāka **dwārós*) «garš» un armēņu *erkar* «garš», kurus abus atvasina no indoeiropiešu pamatvalodas vārda **dwāro* «garš», jo indoeiropiešu pamatvalodas skaņu kopai *dw* sistemātiski atbilst armēņu *erk*, piemēram: grieķu *dwi* «bailes» un armēņu *erki* «bailes», latīņu *duo* «divi» un armēņu *erku* «divi», grieķu *dwaron* «ilgi» un armēņu *erkar* «garš».

Salīdzinoši-vēsturiskā metode neapmierinas ar atsevišķām saskaņām, kas var būt nejaušas vai aizguvumu rezultāts, bet prasa likumsakarīgas atbilstmju sistēmas ar vēsturisku perspektīvu. Piemēram, indoeiropiešu *ū* slāvu valodās visos gadījumos pārvērties par *ы*: *būt* — *быть*, *lūki* — *лыко* utt.

Valodu pētniecības darbu apgrūtina vairāki apstākļi.

1) Salīdzinoši-vēsturisko metodi nav iespējams lietot tajās valodās, kuras nav iepriekš zinātniski aprakstītas. Tāpēc pirms zinamu valodu salīdzinoši-vēsturiskās pētišanas jāsaraksta vienkāršas aprakstošās gramatikas un pēc iespējas pilnīgas vārdnīcas.

2) Salīdzinoši-vēsturiskās metodes atzinumu drošība lielā

mērā atkarīga no pētāmā materiāla pilnības un kvalitātes (saglabātības pakāpes). Piemēram, hetu valodas pētīšanā rodas lielākas grūtības nekā sanskrita valodas pētīšanā.

3) Jāoperē ar laika ziņā dažādiem faktiem: senindiešu rakstu pieminekļi ir 3000 gadu veci un hetu valodas pieminekļi vēl vecāki, bet latviešu un lietaviešu rakstu pieminekļi — tikai četrus gadsimtus veci.

4) Bieži ir zinamas tikai atbilstmes starp skaņu procesu gala rezultātiem radu valodās, bet nav zinami paši šie procesi.

Salīdzinoši-vēsturiskajai metodei piemīt zinams hipotētiskums. Piemēram, līdz hetu valodas atklāšanai mēs, pamatodamies uz latīņu vārdu *avus* «vectēvs», šā vārda indoeiropisko pirmformu restaurējam kā *auos*. Tagad, ņemot vērā hetu *huhhas* «vectēvs», mēs restaurējam šo pirmformu kā *hauhos*.

Bieži nav iespējams precīzi noteikt, vai līdzīgās parādības, kas sastopamas radu valodās, bijušas jau pamatvalodā vai radušās vēlāk — atsevišķo valodu patstāvīgās dzīves laikā (piemēram, baltu valodu un slāvu valodu saskaru vairākums un reducēto patskaņu izzušana visās slāvu valodās).

Ar salīdzinoši-vēsturiskās metodes palīdzību samērā viegli var vēlākos valodas faktus atvasināt no iepriekšējiem, turpretim daudz grūtāk ir pēc vēlākajiem faktiem spriest par agrāko stāvokli.

Pavisam grūti ir ar salīdzinoši-vēsturisko metodi restituēt vārdu seno nozīmi. Te jāņem palīgā citas zinātņu nozares — vēsture, etnogrāfija, arheoloģija. Valodu pētniekiem jācenšas vairāk saskaņot valodniecībā gūtos rezultātus ar vēstures, etnogrāfijas, arheoloģijas un folkloristikas sasniegumiem.

Lai gan salīdzinoši-vēsturiskās metodes principi un tehnika nav vēl pietiekami labi izstrādāti un prasa tālākus precizējumus, zinātniskā valodniecība nav domājama bez salīdzinoši-vēsturiskās metodes. Patvaļīgas skaņu sastatīšanas vietā salīdzinoši-vēsturiskā metode izvirza stingrus skaņu likumus. Bez šās metodes valodniecība ir tukši, nedibināti spriedelējumi par līdzīgi skanošiem vārdiem. Ar salīdzinoši-vēsturisko metodi, runājot akadēmiķa Ļ. Ščerbās vārdiem, «mūsdienu valodniecība ir guvusi apbrīnojamus panākumus, taisnīgi izpelnīdamās eksaktas zinātnes nosaukumu». Noderīgāku metodi radu valodu vēstures pētīšanai valodniecības vēsture nepazīst. Savā vairāk nekā simt gadu ilgajā pastāvēšanas laikā salīdzinoši-vēsturiskā metode ir pilnā mērā attaisnojusies ar vērtīgiem sasniegumiem un ļabi pārbaudītām un teicami argumentētām atziņām.

Mūsu uzdevums ir, lietojot šo metodi darbā, aizvien pilnveidot tās paņēmienus.

Salīdzinoši-vēsturisko metodi augsti vērtējuši marksisma klasiķi.

Markss un Engelss «Vācu ideoloģijā»¹ runā par zinātnēm, kuras guvušas lielus panākumus, tikai pateicoties salīdzināšanai un atšķirību konstatēšanai salīdzinājumu sfērā, un kurās salīdzināšana iegūst vispārnozīmīgu raksturu, par piemēru minot tādas zinātnes kā salīdzinošā anatomija, botānika, valodniecība utt.

F. Engelss «Anti-Diringā» aizstāv salīdzinoši-vēsturiskās metodes nozīmi valodniecībā šādiem vārdiem: «Bet «dzimtās valodas viela un forma» tikai tad kļūst saprotama, ja izseko tās izcelšanās procesam un pakāpeniskajai attīstībai, un tas nav iespējams, ja neievēro, pirmkārt, šās valodas sastingušās formas un, otrkārt, radniecīgās dzīvās un mirušās valodas.»²

H. IEKŠĒJĀ REKONSTRUKCIJA

Salīdzinoši-vēsturiski pētot radu valodas, nākas analizēt arī atsevišķi katras salīdzināmās valodas faktus. Šādu analīzi sauc par iekšējās rekonstrukcijas metodi.

Ar salīdzinoši-vēsturisko metodi salīdzina *dažādu* radniecīgu valodu faktus, turpretim ar iekšējās rekonstrukcijas metodi sastata faktus *vienas* valodas robežās. Iekšējās rekonstrukcijas metode cenšas iedziļināties kādas valodas vēsturē, salīdzinot tikai šās vienas valodas faktus viņas dažādās attīstības pakāpēs vai arī dažāda vecuma faktus, kas valodā pastāv vienlaicīgi (sinhroniski).

Ar iekšējās rekonstrukcijas metodi jau gūti ievērojami panākumi. Ar salīdzinoši-vēsturisko metodi varēja restituēt indoeiropiešu pirmvalodu īsi pirms tās saskaldīšanās radu valodās, turpretim ar iekšējās rekonstrukcijas metodi var atainot pirmvalodas senāko veidu.

Mūsu dienās indoeiropiešu valodu salīdzinoši-vēsturiskajai gramatikai ir uzdevums uz katras indoeiropiešu valodas iekšējās strukturālās analīzes pamatiem rekonstruēt šās valodas visenāko stāvokli un tikai pēc tam, salīdzinot savā starpā atsevišķu indoeiropiešu valodu vissenākos stāvokļus, restituēt indoeiropiešu pirmvalodas sistēmu.

Šādu uzdevumu priekšā gluži nopietni izklausas bulgāru valodnieka V. Georgijeva apgalvojums: «Baltu un slāvu valodas ir tik tuvas savā starpā, ka fonētikas un morfoloģijas novados konservatīvā lietaviešu valoda var zināmā mērā atvietot rakstu pieminekļos neapliecināto slāvu pirmvalodu.»³ Šāds apgalvojums arī ignorē slāvu valodu patstāvību un attīstību.

¹ K. Markss un F. Engelss. Vācu ideoloģija. Rīgā, 1963, 412. lpp.

² F. Engelss. Anti-Dirings. Rīgā, 1952, 362. un 363. lpp.

³ В. И. Георгиев. Исследование по сравнительно-историческому языкознанию. Москва, 1958, 221. lpp.

LEKSIKOĻĢIJA, FRAZEMĀTIKA, LEKSIKOGRĀFIJA

Leksikoloģija, frazemātika un leksikogrāfija ir mācības par vārdiem un stabilajiem izteicieniem un to iekārtošanu vārdnīcās.

Kādas valodas leksikoloģijas attīstība ir atkarīga no leksikogrāfijas attīstības līmeņa — labām un pilnīgām vārdnīcām. Un otrādi — leksikoloģijas principu izstrādāšana sekmē labu vārdnīcu izveidošanu.

1. LEKSIKOĻĢIJA

Leksikoloģija ir mācība par valodas vārdu krājumu — leksiku, tās sastāvu un attīstību.

Leksikoloģija dod zinātniski pamatotas, sistematizētas atziņas par valodas vārdu krājumu vispār, tā sastāvu, dažādiem slāņiem, leksiskām grupām, to tapšanas posmiem un attīstības likumsakarībām. Leksikoloģija apskata izolētus vārdus kā valodas vārdu sastāva vienības ar viņu materiālajām, reālajām nozīmēm, abstrahējoties no viņu gramatiskā izveidojuma. Leksikoloģija pēta vārdu nozīmes, nozīmju daudzveidību, nozīmju pārgrozības, vārdu stilistiskās funkcijas utt.

Leksisko normu izstrādāšana ir ļoti svarīgs uzdevums valodas kultūras celšanā.

Leksika un frazemātika ir vienīgās valodas nozares, kas tieši atspoguļo tautas jēdzienu fondu. Tāpēc šajās nozarēs pats materiālās un garīgās kultūras saturs, tautas apzinātais jēdzienu fonds atspoguļojas vairāk vai mazāk tieši.

Leksikoloģija apskata vārdus kā nedalamus (bezstrukturālus) un negrozamus leksisko nozīmju ietvērējus. Tāpēc pie leksikas pieder gatavi vārdi, bet ne vārdu darināšana, kuras vieta ir morfoloģijā.

Leksikoloģijas sastāvdaļa ir semazioloģija — mācība par

vārdu un stabilo vārdkopu leksiskajām nozīmēm, to pārmaiņām attīstības procesā un šo pārmaiņu cēloņiem un veidiem.

Onomastika ir mācība par īpašvārdiem, t. i., par vārdu funkcionēšanu priekšmetu un personu nosaukumu lomā.

Toponīmika ir onomastikas daļa, mācība par vietvārdu pētišanu. Tai ir liela nozīme tautas un valodas vēstures pētišanā.

Etimoloģika ir īpaša leksikoloģijas nozare — zinātne par vārdu izcelšanos un sakariem ar tās pašas saknes vārdiem tajā pašā vai citās valodās.

Etimoloģika aptver jautājumus par vārdu etimoloģijām un etimoloģiskajām nozīmēm, par vārda tēlu (un plašāk — par vārda iekšējo formu), par deetimoloģizēšanos un par tautas etimoloģiju.

Par vārda etimoloģiju sauc vārda cilmes un pirmnozīmes zinātnisku pierādījumu.

Tā, piemēram, ja mēs latviešu vārdu *dūmi* sastatam ar lietaviešu *dūmai*, krievu дым, sanskrita *dhūmās*, grieķu *thymós*, latīņu *fūmus* utt., tad tā ir vārda *dūmi* etimoloģija. Šo vārdu saknes pilnīgi atbilst viena otrai, jo baltu un slāvu *d* atbilst sanskrita *dh*, grieķu *th* un latīņu *f*, bet baltu *ū* atbilst slāvu *ы* un grieķu *y*.

Vārds *ēvele* cēlies no vidusleļvācu *hövel* — tāda ir vārda *ēvele* etimoloģija.

Labu, pareizu etimoloģiju izstrādāšana ir liels faktisks atbalsts salīdzinoši-vēsturiskajai metodei. Šo darbu fiksē etimoloģiskajās vārdnīcās.

Etimoloģiju izstrādāšanas darbs ir ļoti grūts un atbildīgs. Etimoloģizēšanā bieži vien gūst lielu vaļu subjektīvi skaidrojumi.

Etimoloģiju subjektivitāti var ierobežot, ievērojot a) stingras fonētiskās likumības, b) radu valodu morfoloģijas likumus, c) daudzās valodās pārbaudītus nozīmju sakarus, d) bagātīgus materiālus no lietu un to nosaukumu vēstures, e) valodnieciskās ģeogrāfijas precizējumus utt.

Dažiem vārdiem ir vairākas etimoloģijas, t. i., pastāv vairāki uzskati par šo vārdu izcelšanos.

Ir drošas, iespējamās, apšaubamas un hipotētiskas etimoloģijas.

Dažiem vārdiem etimoloģiju nav iespējams izstrādāt, jo ir zudušas valodas, no kurām šie vārdi cēlušies.

Par deetimoloģizāciju — etimoloģijas izjūtas zaudēšanu — sauc parādību, kad runātāju apziņā zudusi vārdu izcelšanās jeb etimoloģijas izjūta.

Piemēram, vārdi *nātns*, *taure* un *tauriņš* ir deetimoloģizējušies, t. i., vārds *nātns* mūsu apziņā vairs nesaistas ar vārdu *nātre*, bet vārdi *taure* un *tauriņš* vairs nesaistas savā starpā, jo pamatvārds — mežavērša taura nosaukums — jau sen izzudis no latviešu valodas sakarā ar tauru izmiršanu.

Vārdā *raitiņš* (vērpjamais) mēs vairs neizjūtam pamazinājuma nozīmi, un vārdi *raitiņš* un *rats* mūsu apziņā vairs etimoloģiski nesaistas.

Tāpat mēs vairs etimoloģiski nesaistam vārdus (acu) *zīlite* un (ozola) *zīle*.

Vārdā *apaļš* mēs vairs neizjūtam sakni *velt*, lai gan šo sakni vēl glabā lietaviešu vārds *apvalūs* «apaļš».

Vārdā *apinis* (no *apvīnis*) mēs vairs neizjūtam tā etimoloģiskās sastāvdaļas: *ap* + *vīties*.

Mēs tagad vairs neizjūtam vārda *laipns* sakaru ar darbības vārdu *lipt*.

Piedēkli *-n*- īpašības vārdos *laipns*, *lepns* un *plāns* mēs varam restituēt, tikai salīdzinot minētos vārdus ar attiecīgajiem darbības vārdiem — *lipt*, *lept* (salīdz. *izlepis*) un *plāt* «plaši izplest».

Vārdos *dēle* un *dēls* mēs vairs nejūtam sakaru ar tagadējiem apvidvārdiem *dēt* «zīst» un *dējals* «mātes piens».

Par tautas etimoloģiju sauc parādību, kad sastāva ziņā neskaids, sevišķi aizgūts vārds, kas mūsu apziņā nesaistas ar citiem vārdiem, tiek tā pārveidots, ka kļūst līdzīgs kādam citam vārdam. Tādas tautas etimoloģijas, piemēram, ir *papagailis* (no vācu *Papagei*, kas savukārt cēlies no spāniešu *papagayo*), *kliņģerītes* (no *Ringelblume*), *kumelītes* (no *Kamille*) utt.

Leksika

Leksika ir vārdu krājums, ko lieto kāda tauta vai persona (piemēram, rakstnieks, dzejnieks, zinātnieks).

Vārdi leksikā nav nošķirti, izolēti viens no otra, bet ir savā starpā saistīti noteiktās attiecībās: 1) pēc nozīmju līdzības (sinonīmi), 2) pēc nozīmju sakara jeb pēc jēdzieniskā lauka, 3) pēc nozīmju pretstata (antonīmi).

Jēdzienu summa paplašinas atkarībā no cilvēka attīstības līmeņa vai no tautas kultūras attīstības pakāpes. Leksikas pētīšanai piešķirama ļoti liela nozīme, jo vārdu krājums atspoguļo visu tautas vai personas apzināto jēdzienu kopumu — sabiedrisko dzīvi, darbu, materiālās un garīgās kultūras saturu, attiecības ar citām tautām utt.

Vārdu krājums visās valodās nav vienāds. Ir valodas ar

bagātu leksiku, un ir valodas ar nabadzīgu leksiku. Šī bagātība vai nabadzība valodām nepiemīt pēc dabas, bet ir atkarīga no sabiedriski-vēsturiskiem apstākļiem. Nabadzīga leksika ir apspiesto, piemēram, koloniju tautu valodām. Bagāta leksika ir kultūrtautu valodām. Tādas, piemēram, bija kādreiz sanskrita, sengrieķu, latīņu valodas un tagad ir krievu, angļu, vācu, franču un citas valodas. Krievijas tautas, kas carisma laikos bija apspiestas, guvušas padomju varas laikā brīvas attīstības iespēju, strauji paplašina savu vārdu krājumu.

Mūsdienu lielo kultūrtautu valodās ir pāri par 100 000 literāru vārdu. Piemēram, «Mūsdienu krievu literārās valodas vārdnīcā», kas izdota 17 sējumos, ievietots ap 120 000 vārdu. Plašākā vārdnīca latviešu valodā ir K. Milēnaha un J. Endzeļina «Latviešu valodas vārdnīca», kurā ir pāri par 100 000 vārdu, bet daudzu vārdu vēl trūkst. Ļoti liels ir arī zinātņu un tehnikas terminu krājums. Bez tam katrā valodā ir prāvs apvidvārdu fonds.

Leksika iedalama vairākās grupās: 1) no cilmes viedokļa — dzimti, ģenuīni vārdi («mantoti» vārdi) un aizguvumi; 2) pēc formas un nozīmes attiecībām — homonīmi, sinonīmi un antonīmi; 3) no novecojuma un jaunuma viedokļa — vecvārdi, senvārdi un jaunvārdi; 4) no stilistiskā viedokļa — neitrāla stila vārdi, dzejismi, zemāka stila vārdi; 5) no dialektālās, arodnieciskās un sociālās diferenciācijas viedokļa — apvidvārdi, profesionālismi, terminoloģija, žargonismi.

Valodas vārdu pamatfonds

Valodas vārdu krājumā ir divas dažādas daļas: tā kodols — aktīvais vārdu pamatfonds un kopīgās literārās valodas pasīva rezerve — perifēriskie, papildu vārdu slāņi.

Viss vārdu krājums ātri, bet vārdu pamatfonds lēnām kuplinas ar jauniem vārdiem un izteicieniem.

Reizē ar to norisinas vārdu atmiršanas process. Vārdi izkrit no vārdu pamatfonda, dažreiz palikdami vārdu krājumā kā vecvārdi, bet dažreiz izzūdami arī no vārdu krājuma un vispār no valodas, kļūdami par aizmirstiem senvārdiem, kurus saglabā tikai vecas vārdnīcas un citi dokumenti.

Valodas vārdu pamatfonds ir vārdu krājuma svarīgākā daļa, tā kodols.

Vārdu pamatfonds sastāv no vispārzinamiem valodas vārdiem, kas izteic tādus jēdzienus, ar kuriem pastāvīgi jāsaskaras ne tikai katram cilvēkam visā viņa dzīves laikā, bet arī daudzām paaudzēm gadsimteņiem ilgi. Tie ir tādi vārdi, bez kuriem nevar izteikt pašu vienkāršāko domu, bez kuriem nav

iespējama nekāda sazināšanās. Piemēram: a) radniecības termini — *tēvs, māte, dēls, meita, brālis, māsa*; b) ķermeņa daļu nosaukumi — *galva, roka, kāja, acs, auss, mute*; c) dabas parādību nosaukumi — *diena, nakts, saule, gaiss, ūdens*; d) bieži sastopamu priekšmetu un būtnu nosaukumi — *cilvēks, zeme, māja, koks, dzelzs, akmens, uguns, valoda, vārds*; e) vietniekvārdi — *es, tu, viņš, viņa, mēs, jūs, viņi, viņas, mans, tavs*; f) vienkāršāko darbību un stāvokļu nosaukumi — *iet, darīt, strādāt, art, sēt, runāt, ēst, dzert, sēdēt, stāvēt*; g) īpašības vārdi — *balts, melns, labs, ļauns, jauns, vecs, karsts, auksts*; h) skaitļvārdi — *viens, divi, trīs, četri, pieci, desmit*; i) apstākļvārdi — *šeit, tur, vakar, šodien, rit*; j) saikļi — *un, bet*; k) prievārdi — *ap, uz, pie, aiz, zem*; l) partikulas — *jā, nē* u. c.

Pamatfonda vārdus lieto visā tautā, nevis tikai kādā apvidū (kā apvidvārdus) vai tikai kādā nozarē (kā speciālos terminus).

Vārdu pamatfonds ir ļoti stabils, tas dod iespēju saprasties ne tikai vienas paaudzes robežās, bet ilgos vēstures laikmetos.

Kaut gan vārdu pamatfonds ir ļoti stabils, tas tomēr lēnām attīstas. Milzīgos, tūkstošgadīgos laika periodos vārdu pamatfonds stipri mainas. Novērojumi rāda, ka tūkstoš gados no pamatfonda izkrit ap 19% vārdu. Uz šā pamata ASV valodnieks Svodešs nodibināja īpašu valodniecības nozari — glotohronoloģiju jeb leksikostatistiku, kas pēc radniecīgu valodu pamatfonda vārdu zuduma procenta nosaka laiku, kad katra valoda izdalījies no pamatvalodas.

Valodas vārdu krājuma attīstība

Valodas vārdu krājums nemitīgi pārmainas, attīstas — vieni vārdi pāriet pasīvajā rezervē vai pavisam izzūd no valodas, citi vārdi nāk klāt.

Piemēram, mūsu klasisko tautasdziesmu laikmetā neapšaubami aktīvā krājuma vārdi bija *bāliņš, mārša, ļaudaviņa, ietaļa* u. c. Tūkstoš gadu laikā sakarā ar ģintis iekārtas un lielģimeņu sairšanu šie vārdi pārgājuši pasīvajā rezervē. Sabiedrisko attiecību radikālu pārmaiņu rezultātā aizmirsti vārdi *bajārs, bandinieks* (kalps) un daudzi citi.

No otras puses, mūsu dienās latviešu valodas aktīvajā vārdu krājumā iegājuši tādi vārdi kā *padome, partija, kolhozs* u. c.

Dažreiz vārdi laika gaitā tiek atvietoti ar citiem vārdiem. Šī atvietošana ir ļoti dažāda.

Ir daudz tādu gadījumu, kad citas valodas vārdu ar laiku aizstāj pašu valodas vārds, piemēram, *ģifts* (leļvācu) — *inde, ķēķis* (leļvācu) — *virtuve, pletizeris* (vācu) — *gludeklis*.

Bet ir arī gadījumi, kad pašu valodas vārda vietā ieviešas citas valodas vārds, piemēram, *īkstis* — *nieres* (no vidusleļvācu valodas), *kamiesis* — *plecs* (no krievu valodas), *tizls* — *kropls* (no vidusleļvācu valodas).

Ir arī gadījumi, kad viena aizgūta vārda vietā vai tam blakus laika gaitā stājas cits aizgūts vārds, piemēram, *ķēniņš* (no vidusleļvācu valodas) — *karalis* (no slāvu valodām, bet slāvi to savkārt izveidojuši no īpašvārda *Carolus Magnus*).

Valodas vārdus pēc izcelšanās senuma var iedalīt vairākās kategorijās. Tā, piemēram, latviešu valodas vārdus pēc senuma var iedalīt četrās leksiskās grupās.

1) Visvecākie vārdi, kas nāk no indoeiropiešu pamatvalodas: *acs, asaras, asinis, avs, dūmi, govs, jūgs, māte, medus, nakts, pēda, suns, uguns, vilks, virs; dzīvs, plats, sens; art, būt, dot, ēst, iet, stāvēt, zināt; divi, trīs, četri, pieci, seši, septiņi, astoņi, deviņi, desmit, simts* utt.

2) Vārdi, kas kopīgi visām baltu tautām: *āpsis, atāls, aukla, briedis, cits, dzenis, dzērve, dziļš, dzintars, elkonis, gals, īkstis (nieres), ikšķis, iss, krēsls, labs, laime, lauks, laucinieks, logs, lūsis, maize, miegs, plāns, plaušas, pliens, prāts, raugs, sakne, saule, tēvs, varš, zāle, zirgs* u. c.

3) Vārdi, kas kopīgi austrumbaltu tautām (latviešiem un lietaviešiem), bet ne rietumbaltiem (senprūšiem): *adata, balts, celis, darīt, dziedāt, gaisss, kaimiņš, kalns, karsts, klons, kluss, kļava, kupls, lietuss, melot, nākt, pagale, piens, pirkt, pupa, purns, putra, sārms, slēpt, sveiks, sviests, vista* u. c.

4) Vārdi, kas ir tikai latviešu valodā: *barot, baumas, brūce, cirčenis, cirulis, cūka, čukstēt, deguns, dēvēt, duncis, dundurs, dunēt, gaisma, gaišs, gaita, gājiens, gaviļēt, gredzens, gūža, jautāt, kamanas, klusēt, krāt, kurls, lamāt, ligava, lops, lūgt, lūkoties, mākonis, mēle, mēms, mute, naski, palama, paust, piere, priede, pūce, ražens, rota, runāt, sarkans, seja, sekste, sēnalas, skaņa, stāstīt, stops (šaujamaiss), sviedri, taģad, taujāt, tauriņš, teikt, vaigs, vairot, vākt, valoda, vara, zobens, žagata* u. c.

Atsevišķa cilvēka vārdu krājums

Arī katram cilvēkam ir savs individuāls vārdu krājums — tas, ko cilvēks apguvis no tautas valodas vārdu krājuma. Šis individuālais vārdu krājums pat vienas valodas runātājiem ir ļoti dažāds. Tā plašums ir atkarīgs no cilvēka interešu sfēras, redzes loka plašuma, no zināmās personas kultūras līmeņa.

Pēc Makša Millera ziņām kāda lasīt nepratēja angļu zemnieka vārdu krājums bijis ap 300 vārdus, dzejnieka Miltona — 8000 vārdus, Šekspīra — ap 24 000 vārdus. Tomēr arī Šekspīra vārdu krājums ir tikai niecīga daļa no angļu valodas bagātās leksikas (pāri par 100 000 vārdus).

Aktīvā un pasīvā leksika

Atsevišķa cilvēka vārdu krājumā izšķir aktīvo un pasīvo leksiku.

Par aktīvo leksiku sauc vārdus, kuri vienmēr ir mūsu rīcībā. Aktīvajai leksikai ir vislielākā nozīme domāšanā un domu izteikšanā. Aktīvā leksika vienmēr ir mazāka par pasīvo. Aktīvā leksika kuplīnas līdz ar pašas personas kulturālo izaugsmi.

Par pasīvo leksiku sauc vārdus, kurus saprotam, sastopot dzirdētā runā, zinātniskā vai daiļliteratūras darbā, bet kurus ne vienmēr atceramies, kad tie vajadzīgi. Pasīvā leksika vienmēr ir plašāka par aktīvo. Pasīvās leksikas apgūšana dod iespēju lasīt un saprast literatūru un garīgi augt. Kāda nozīme ir pasīvajai leksikai, to sevišķi labi redzam, mācoties svešvalodu.

Robeža starp aktīvo un pasīvo leksiku ir mainīga. Kas šodien ir aktīvajā leksikā, tas rīt — nelabvēlīgos apstākļos — var pāriet pasīvajā. Un otrādi: kas šodien ir pasīvajā leksikā, tas rīt — labvēlīgos apstākļos — var pāriet aktīvajā. Aktīvā leksika paplašinas uz pasīvās rēķina.

Vārds

Vārds leksikoloģijā ir vismazākā pēc nozīmes un formas patstāvīgā valodas vienība. Piemēram: *māja, cilvēks, darbs, dzimtene, patiesība, viņš, iet, labs, divi, šeit, vai, un, pie, gan* utt.

Tukša skaņa vai skaņu savirknējums bez nozīmes vai arī nozīme, jēdziens vien bez skaņas vēl nav vārds. Tikai skaņa kopā ar nozīmi ir vārds.

Apzīmēdami priekšmetus, vārdi gūst priekšmetisku viengabalainību un stabilitāti. Tāpēc atšķirībā no morfoloģijas leksikā vārdu uzskata par viengabala, nedalamu un arī pēc gramatiskajām formām nešķiramu vienību.

Vārds ir nosacīta zīme, starp lietu un viņas nosaukumu nav dabiska sakara — vārda nozīme parasti nenosaka viņa skatījumu, — bet ir sabiedrisks sakars, kas ir obligāts tikai vienas valodas runātājiem. Piemēram, tikai latviešu valodas runātāji saprot vārdu *sarma*, bet krieviem jāsaka *иней* un vāciešiem — *Reif*.

Vārds ir vienība, kurā cieši apvienota leksiskā nozīme, skaņu veidols un gramatiskā struktūra ar gramatisko nozīmi. Vārdu raksturo 1) semantiska (nozīmes) viengabalainība un 2) patstāvēšana gatavas vienības veidā. Tīri leksisku vārdu valodā nav, jo tie visi veidojas pēc zināmā valodā pastāvošiem struk-

turāliem (morfoloģiskiem) tipiem. Gramatiska noformētība ir katra vārda būtiska pazīme, kaut gan ne katram vārdam ir noteikta gramatiskā forma.

Nozīme izpaužas un nostiprinās noteiktā skaņu kompleksā vai tā psihiskajā veidolā mūsu apziņā. Skaņu komplekss ir nozīmes izpausmes līdzeklis.

Nedrīkst vārdu nozīmi pārspilēt. Zināšanas tikai tad ir patiesas zināšanas, kad mēs zinām ne tikai vārdus, bet arī ar tiem saistītos priekšmetus, parādības un jēdzienus.

Bet nedrīkst arī vārdus novērtēt par zemu. Parādības, nosauktas vārdā (*galds, lampa, grāmata* utt.), kļūst skaidrākas, uzskatāmākas, reljefākas, tās skaidri izdalās no citām.

Vārdam kā jēdziena apzīmējumam, kas aptver uzreiz visu apzīmējamo konkrēto parādību kategoriju, ir patstāvīga eksistence tautas apziņā neatkarīgi no atsevišķu indivīdu uztveres.

Ar vārdu palīdzību varam runāt par to, kas slēpjas aiz šiem vārdiem, t. i., par objektīvo īstenību. Tāpēc, zinot vārdus kopā ar priekšmetiem, parādībām un jēdzieniem, mēs esam guvuši patiesas zināšanas.

Daži valodnieki (piemēram, Potebņa) izteikušies, ka vārdam katrā jaunā lietojumā — jaunā situācijā vai jaunā kontekstā — esot arī jauna nozīme. Taču runas prakse, saprašanās un domāšanas iespēja rāda, ka katram vārdam ir sabiedriski nostiprināta noteikta, stabila nozīme vai nozīmju sistēma. Situācija vai konteksts nevar šo nozīmi iznīcināt vai grozīt, bet var tikai izcelt vienu no vārda nozīmēm un to variēt. Nozīme ir būtībā neatkarīga no situācijas vai konteksta.

Konkrētā īstenība un tās izziņāšana ir bezgalīga, turpretī pat visbagātākās valodas vārdu krājums ir ierobežots. Te palīgā nāk jaunu vārdu veidošana un jaunu nozīmju radīšana.

Katrā sabiedrībā katru mirkli atklājas jaunas vajadzības, kas rada vajadzību pēc jauniem apzīmējumiem, jauniem vārdiem. Tādi arī pēc vajadzības tiek veidoti. Sevišķi bezgalīga ir iespēja radīt leksiskas vārdkopas (piemēram, *железная дорога*) un saliktus vārdus (piemēram, *dzelzceļš*).

Otra iespēja pavairot valodas izteiksmes spējas ir jaunu nozīmju veidošana, vārda daudznozīmība. Vārdi izrādās it kā izstiepjami, viegli savienojami ar jaunām nozīmēm un nozīmju niansēm. Valoda neskaitāmu daudzumu nozīmju sadala starp pastāvošajiem vārdiem.

Daudznozīmīgs vārds, atsevišķi ņemts (ārpus situācijas vai konteksta), ir it kā daudzu potenciālu, iespējamu nozīmju centrs.

Rodas jautājums, kā cilvēki, lietojami vārdus ar daudzām nozīmēm, var cits citu saprast. Kā klausītājs var saprast vārdus tieši tajā nozīmē, ko domājis runātājs? Citiem vārdiem:

kāpēc vārdu daudznozīmība netraucē cilvēkiem saprast citam citu?

Atbilde ir viena: jo daudznozīmīgāks ir vārds, jo vairāk tas atkarīgs no konteksta. Bet situācija un konteksts novērs vārdu daudznozīmību un parāda vārdu katrreiz vienā noteiktā nozīmē.

Piemēram, vārda *galds* nozīmes skaidri rāda šādi konteksti: «istabā ir *galds*, krēslī un skapis» (*galds* — istablieta) un «siet uz pieres *galdu* palaidnīgam ragainim» — Pērsieša fabulā «Arī pārestība» (*galds* — dēlis). Tāpat «*šķidra* putra» (tiešā nozīmē) un «*šķidra* runa» (pārnestā nozīmē).

Reālā situācija, kurā atrodas runātājs un klausītājs, piešķir skaidru nozīmi bieži vien ārēji ļoti miklainiem vārdiem un frāzēm, piemēram: «Vai labs?» — «*Lopi ēd*» (par sienu).

Vārda lietojums dažādos kontekstos sekmē vārda nozīmju variēšanu un līdz ar to veicina tā leksisko nozīmju attīstību dažādos virzienos.

Reālā situācijā vārds var izraisīt visdažādākās asociācijas. Šeit vārds parādas kā asociāciju centrs jeb impulss dažādām asociācijām. Ar to izskaidrojams apstāklis, ka vārds ne tikai dod klausītājam noteiktu saturu (nozīmi), bet arī rosina klausītāja domas un jūtas zināmā virzienā.

Kā gramatikā pēc gramatisko nozīmju maiņas izšķir vārda gramatiskos variantus jeb vārda gramatiskās formas (*galds* — *galda* — *galdam*...), tā arī leksikā pēc leksisko nozīmju atšķirībām izšķir vārdu leksiski-semantiskos variantus: *galds* — «dēlis», *galds* — «istablieta», *galds* — «uzturs», *galds* — «no-daļa iestādē».

Skaņas un nozīmes sakars vārdā

Skaņas un nozīmes sakars vārdā var būt divējāds: 1) tiešs, dabisks un 2) nosacīts.

Tiešs, dabisks sakars starp skaņu un nozīmi ir, piemēram, šādos skaņu atdarināšanas vārdos: *blaušķēt*, *blikšķēt*, *briksķēt*, *bubināt*, *circenis*, *cirulis*, *čabēt*, *čakste*, *čaukstēt*, *čiepstēt*, *čikstēt*, *čirkstēt*, *čivināt*, *čukstēt*, *dūdot*, *džinkstēt*, *gagināt*, *grieze*, *klukstēt*, *krakšķēt*, *krauklis*, *krauķis*, *kūkot*, *kurkstēt*, *ķivīte*, *ņaudēt*, *pikste*, *pikstēt*, *plikšķēt*, *ruksis*, *rukšķēt*, *sīkt*, *šķindēt*, *tarkšķēt*, *tikšķēt*, *ūpis*, *urkšķēt*, *vārna* utt.

Tāpat arī tādos izsaukmes vārdos kā *ū*, *brr* un citos ar skaņām tieši saistas viena vai otra sajūta, emocija.

Visos pārējos vārdos starp skaņām un nozīmi pastāv nosacīts jeb konvencionāls sakars, piemēram, vārdos *grāmata*, *labs*, *strādāt* utt. Tikai šis sakars starp skaņu kompleksu un nozīmi nav individuāli nosacīts, fizioloģisks reflekss, bet ir sabiedriski-vēsturiski nosacīts. Lai tiktu saprasts, katrs runā-

tājs ir spiests lietot vārdu tajā nozīmē, kura izveidojusies daudz paaudžu laikā.

Arī skaņu atdarināšanas un izsaukmes vārdos vārda fonētiskais apvalks tomēr ir nosaucamā priekšmeta vai jēdziena nosacīta zīme, turklāt ne individuāli, bet sabiedriski-vēsturiski nosacīta.

Turpretim vārda nozīme nekad nav nosacīta zīme, bet ir objektīvs saturs, kādas īstenības priekšmetu kategorijas (piemēram, ne atsevišķa bērza, bet visas bērzu sugas) vispārināts atspoguļojums mūsu apziņā.

Vārda nozīme un viss vārds nav individuāla, bet sabiedriska parādība. Skaņu apvalks vārdā ir sabiedriski piesaistīts zinamai nozīmei, un vārda nozīme ir sabiedriski nostiprināta zinamam skaņu kompleksam.

Katrā vārdā cieši, nesaraujami saistīti tā abi komponenti — ārējā puse (skaņu komplekss vai tā psihiskais veidols) un iekšējā puse (vārda nozīme).

Vārda nozīme izveidojas uz skaņu apvalka pamata, bet skaņu apvalks ir relatīvi patstāvīgs un var tikt izmantots dažādu nozīmju izteikšanai. Ja skaņu apvalks neatbilst nekādai nozīmei, apziņa to neuztver.

Runātājam un klausītājam skaņu apvalks un nozīme ir nešķirami saistīti un funkcionē ciešā vienībā kā vārds.

Vārda nozīmīgie elementi

Vārda satura kodols ir nozīme, bet tā sastāvā ietilpst dažādi komponenti — gan intelektuāli, gan tēlaini, gan emocionāli.

Vārdā izšķiram šādus četrus nozīmīgos elementus: 1) vārda nozīme, 2) vārda tēls, 3) vārda emocionālā nokrāsa un 4) vārda intonācija.

Vārda nozīme

Vārda nozīme ir loģiski-priekšmetiskais saturs, kas saistīts ar noteiktu skaņu veidolu vārdā.

Nevar jaukt vārda nozīmi ar vārda apzīmēto priekšmetu vai parādību. Ābols ir ēdams, bet par vārdu *ābols* to nevar teikt. Leksiskā nozīme nav ārējās pasaules priekšmets vai vārda attiecība pret šo priekšmetu, bet mūsu jēdziens par to. Priekšmeti un parādības ir atsevišķi, bet nozīme ir vispārināta, kopīga kādai priekšmetu kategorijai. Katrs vārds, izņemot īpašvārdus, vispārina, jo attiecas uz veselu priekšmetu kategoriju.

Vārda nozīmi nevajag jaukt arī ar jēdzienu. Visiem vārdiem ir nozīme, bet ne visi izsaka jēdzienu. Jēdziens ir priekšmetu, parādību vai to savstarpējo sakaru būtisko pazīmju vispārinājums. Vārda nozīme ir nacionāla valodas kategorija, jēdziens ir universāla loģikas kategorija.

Jēdziens rodas, vispārinot vairākas vienveidīgas parādības. Vārds *koks* apzīmē vispārīgo koka jēdzienu, t. i., to vispārīgo, kas kopējs visiem kokiem.

Tādā vārdā kā *nezāle* grūti noteikt jēdzienisko saturu. Tikai šā vārda strukturālās īpatnības (*ne-zāle*, salīdziniet ar *necilvēks*) un emocionāli-ekspresīvie momenti veido viņa semantiku.

Leksiskā nozīme sakrīt ar jēdzienu tikai zinātniskos terminos. Termina jēdziena saturu atklājam definīcijā — ar teikumu izteiktā spriedumā, kur norādīta tuvākā augstākā (ģints) jēdziena pazīme un atšķirīgās (sugas) pazīmes. Terminiem līdzās terminoloģiskajam izlietojumam (zinātniskajam jēdzienam) var būt arī parastā vārda nozīme.

Daudziem vārdiem, sevišķi terminiem, ir viena pati nozīme. Piemēram, terminiem *lietvārds*, *īpašības vārds*, *darbības vārds*, *vietniekvārds*, *patskanis*, *līdzskanis*, *teikumpriekšmets* ir katram tikai viena nozīme.

Bet ir daudz vārdu, kam ir vairākas nozīmes. Piemēram, vārdam *laiks* ir vairākas nozīmes: 1) mērījamais, astronomiskais laiks (krieviski время, piemēram, «pagājis ilgs laiks»); 2) gramatiskais darbības vārda laiks; 3) īstais laiks (krieviski popa, piemēram, «nu ir laiks sākt»); 4) noliktais laiks, termiņš (krieviski спок, piemēram, «aizdot naudu uz neilgu laiku»); 5) brīvs laiks (krieviski время, досуг, piemēram, «man nav laika»); 6) meteoroloģiskais laiks (krieviski погода, vāciski Wetter, piemēram, «šodien ir jauks laiks»).

Vārda *kārta* nozīmes rāda šādi piemēri: 1) sniega kārta; 2) tava kārta atbildēt; 3) jauna kārta (uzvalks); 4) muižnieku kārta; 5) darāmā kārta (darbības vārdam); 6) taisnspārņu kārta; 7) šaha turnīra otrā kārta.

Vārdam *sēta* ir trīs nozīmes: 1) žogs, 2) pagalms, 3) lauku mājas.

Vārdam *papīrs* ir divas nozīmes: 1) materiāls (rakstamais, smēķejamais, ietinamais u. c.) un 2) dokuments.

Vārdam *teikt* ir divas nozīmes: 1) sacīt un 2) slavēt.

Daudzreiz viena no nozīmēm tiek izprasta kā tiešā, citas kā netiešās, pārnestās, piemēram, vārdam *jūgs* tiešā nozīme ir aizjūgs vērsiens, bet pārnestā nozīme — verdzība. Vārdkopā «*zelta gredzens*» vārds *zelta* lietots tiešajā nozīmē — «no zelta pagatavots», bet vārdkopā «*zelta raksturs*» tas lietots pārnestā nozīmē — «labs, patīkams». Tāpat «*taisns koks*» un «*taisns cilvēks*»; «*skaidrs ūdens*» un «*skaidra sirds*»; «*karsts laiks*» un

«karsta mīlestība»; «auksts laiks» un «auksts prāts». Tāpat «zirgs *sper*» (tiešā nozīme) un «zibens *sper*» (netiešā nozīme); «saule *aptumšojas*» (tiešā nozīme) un «seja *aptumšojas*» (netiešā nozīme).

Vārdiem var būt vairākas pārnestās nozīmes, piemēram: 1) *asa* mēle; 2) *asi* vārdi; 3) *asas* sāpes; 4) *ass* prāts; 5) *asa* dzirde. Vai arī 1) tīkls ar lielām *acīm*; 2) kartupelīm daudz *acu*; 3) adatai nolūzusi *acs*; 4) uzņemt zeķei *acis*.

Dažādas lietas cilvēks ļoti bieži pielīdzinājis savām ķermeņa daļām. Tā adatai ir *acs*, cepurei — *ausis*, kāpostam — *galva*, pudelei — *kakls*, zvanam — *mēle*, zāģim — *zobi*, grāmatai — *mugura*, galdam — *kājas*, zābakam — *papēdis*, cimdam — *pirksti* utt.

Arī dažādu priekšmetu darbības mēdz pielīdzināt dzīvu radījumu darbībām. Piemēram, pulkstenis *iet*, miegs *nāk*, laiks *skrien*, nazis *kož*, saule *lec*, vējš *pūš*, virve *netur*, motors *atsakas klausīt* utt.

Ļ. Ščerba izšķīra tēlainu lietojumu un pārnestu nozīmi. Piemēram, vārda *железный* lietojums vārdkopā *железный характер* (dzelzs raksturs) nav īpaša nozīme, tikai tēlains, pārnests lietojums, bet vārda *сердечный* lietojums vārdkopā *сердечные отношения* (sirsnīgas attiecības) ir jauna, pārnesta nozīme.

Pārnestai nozīmei tuva ir nozīme, kuru V. Vinogradovs nosaucis par predikatīvi-raksturojošo nozīmi, piemēram, *zābaks* (muļķis), *gailis* (lielībnieks) utt.

Bez aktuālās nozīmes, par kuru līdz šim runājām, vārdam var būt vēl etimoloģiskā nozīme jeb vārda pirmnozīme. Tā, piemēram, latviešu vārda *bebris* etimoloģisko nozīmi rāda sanskrita *babhrūs* (no *bebhrus*) «brūns». Tātad vārda *bebris* etimoloģiskā pirmnozīme ir «brūnītis».

Ne tikai gramatiskā, bet arī leksiskā nozīme var rādīt attiecības. Starpība ir tikai tā, ka leksiskās nozīmes rāda vārdu jēdzieniskās attiecības (piemēram, vārdi *tēvs*, *dēls*, *brālis*, *sieva* izsaka zinamas jēdzieniskas, šajā gadījumā radnieciskas attiecības, vietniekvārdi *es*, *tu*, *viņš*, *mans*, *tavs* utt. izsaka attiecības pret runātāju), turpretim gramatiskās nozīmes rāda vārdu formālās attiecības.

Vārdu nozīmes var būt konkrētas vai abstraktas: vārdi *galds*, *priede* apzīmē ārējās pasaules priekšmetus, bet vārdi *doma*, *dusmas* apzīmē mūsu iekšējās, garīgās dzīves nojēgumus.

Vārda nozīme ietver divas funkcijas: 1) nomināciju (nosaukšanu) un 2) nojēguma apzīmēšanu.

Nominācija ir vārda priekšmetiskā jeb nominatīvā attiecība, vārda spēja individuāli norādīt uz konkrēto priekšmetu, vietu vai personu bez attiecībām pret tā pazīmēm.

Vārda nozīmes pamatā ir vispārīgs nojēgums par vārda apzīmēto priekšmetu kategoriju. Šis vārda nojēgums ir priekšmetu, parādību vai attiecību jēdzieniskais saturs, dažādu pazīmju summa vai funkcija, kas saistas ar zinamo vārdu. Piemēram, vārda *ozols* nojēgums ir zinamais zīļu koks, vārda *mīlestība* nozīme ir zinamas cilvēku jūtas, vārda *uz* nozīme ir zinama attiecība.

Sugas vārds ir tāds vārds, kas attiecas ne vien uz vienu, bet uz daudzām līdzīgām parādībām — veselu priekšmetu kategoriju. Bet reizē ar to sugas vārds var apzīmēt arī atsevišķu priekšmetu no šās kategorijas.

Veidojot vārdu nozīmes, cilvēks dažādās valodās dažādā veidā semantiski sadala, «segmentē» īstenības parādības. Tāpēc paralēlu vārdu nojēguma semantiskais apjoms dažādās valodās bieži ir dažāds. Tā, piemēram, latviešu vārds *sviests* apzīmē šaurāku nojēgumu nekā krievu vārds *масло* (kas apzīmē sviestu un arī eļļu). Dažāda rakstura nojēgumi ir latviešu vārdā *tautisks* (nozīmē — nacionāls, piemēram, tautiskie centieni) un krievu vārdā *народный* (nozīmē — uz visu tautu vai uz plašākām masām attiecīgs, piemēram, *народные массы* — tautas masas).

Katra vārda reālā nozīme tiek attiecināta uz noteiktu gramatisko vārdšķiru, un, no otras puses, gramatiskā nozīme organiski ieplūst katra vārda jēdzieniskajā struktūrā. Tāpēc vārda nozīme ir stiprā mērā atkarīga no vārdšķiras, pie kuras vārds pieder, piemēram, *skaists, skaisti, skaistums, skaistule*.

Vārda tēls

Katrs priekšmets ir dažādu īpašību, darbību vai stāvokļu kopums. Nosaucot kādu priekšmetu, mēs nevaram uzskaitīt visas tā īpašības. Bieži vien mums vairāk duras acīs kāda viena no tām. Katra tauta redzējusi to pašu priekšmetu citādos apstākļos, novērojusi tā citādas īpašības, apskatījusi to no citāda viedokļa un devusi tam vārdu pēc savas uztveres.

Par vārda tēlu sauc vienu atsevišķu pazīmi, ar kuru apzīmē visu priekšmetu. Piemēram, vārds *sarkankrūtītis* ar vienu pašu pazīmi (sarkanais krūtis) apzīmē visu putnu.

Vārda tēls ir it kā nosaukuma motivējums, kas rāda vārda semantisko struktūru un tāpēc ir derīgs priekšmeta izpratnei un tā nosaukuma atminēšanai. Vārda tēls nozīmi nevis vienkārši apzīmē, bet attēlo, izceļot mūsu gara acu priekšā kādu raksturīgu priekšmeta īpašību.

Ir gadījumi, kad vienu un to pašu priekšmetu sauc vairākos

vārdos, piemēram, augstu namu apzīmē gan ar vārdu *augst-celtne*, gan ar vārdu *debesskrāpis*. Dažādi vārda tēli dod vienam un tam pašam saturam dažādu nokrāsu.

Vārdus, kuri ietver vārda tēlu, sauc par tēlainiem vārdiem. Tēlaini vārdi ir, piemēram, *bezdelīgactiņa, debesskrāpis, laumutīte, neaizmirstule, sarkankrūtītis* u. c.

Vārdus, kuros nav nekāda tēla, sauc par beztēlainiem vārdiem. Beztēlaini vārdi ir, piemēram, *grāmata, koks, ozols, smiltis, debess, patiesība, un, bet, ap, pie* utt.

Tie beztēlainie vārdi, kas apzīmē konkrētus, viedamus priekšmetus (piemēram, vārdi *grāmata, ozols* u. c.), var izveidot klausītāja gara acu priekšā psiholoģisku tēlu, bet beztēlainie vārdi, kas apzīmē abstraktus, noģiedamus jēdzienus (kā, piemēram, vārds *patiesība*), psiholoģisku tēlu izveidot nevar.

Attiecības pret tēlainiem vārdiem zinātniskajā valodā un dzejas valodā ir pretējas.

Tā kā zinātnē vissvarīgākā ir terminu jēdzieniskā skaidrība, tad zinātniskā valoda vairas no tēlainiem vārdiem. Zinātniekiem izdevīgāki ir beztēlaini vārdi, jo tie, būdami vienkārši, nosacīti priekšmetu apzīmējumi, nepadara cilvēku apziņā nekādus blakuspriekšstatus.

Tā kā svešvārdā nav jūtams vārda tēls pat tad, ja oriģinālvalodā tāds ir bijis, tad daudzi zinātnieki pārliecīgi lieto svešvārdus. Tas tomēr nav ieteicams, jo svešvārds ir ne tikai beztēlains, bet arī svešs, plašākām aprindām nesaprotams.

Tāpēc par zinātniskiem terminiem labāk lietot pašu valodas beztēlainos vārdus, kādu valodā ir lielum liela vairums. Par terminiem var lietot arī tēlainus vārdus, ja tie visumā atbilst jēdziena būtībai, piemēram, *lietvārds*. Par zinātniskiem terminiem nevar lietot tādus tēlainus vārdus, kuru tēlains saturs stipri runā pretī jēdzieniskajam saturam, piemēram, *valziņš* (vārda nesējs nav zivs, bet ir zīdītājs, tādēļ lietojams vārds *valis*).

Dzejas valoda turpretim dod priekšroku tēlainajiem vārdiem, kas rāda nozīmju izveidošanās procesu, izceļ reljefus, tveramus tēlus, rosinot fantāziju. Nevar izveidot lirisku dzejoli tikai no beztēlainiem vārdiem, sevišķi terminiem un svešvārdiem. Protams, nevajag domāt, ka dzeja iespējama tikai ar tēlainiem vārdiem vien. Dzejnieks uz mums runā ar literāriem tēliem, kurus veido no tēlainiem un beztēlainiem vārdiem.

Daudzos tēlajos vārda tēls ar laiku izbālē, tādējādi vārds savu tēlainību zaudē, piemēram, *tauriņš* (agrāk «mazais taurs»), *bebris* (agrāk «brūnītis») utt., bet daudzus tēlajos vārdus tauta un dzejnieki veido no jauna, piemēram, *pamatšķira, grūtdieņi* utt.

Vārda emocionālā nokrāsa

Par vārda emocionālo nokrāsu sauc vārdā ietverto emocionālo attiecību pret nosaucamo parādību.

Vārdos izšķir trīs galvenās emocionālās nokrāsas: neitrālo, cildinošo un nievājošo. No tām kāda var arī trūkt. Piemēram:

<i>neitrālā</i>	<i>cildinošā</i>	<i>nievājošā</i>
dzejnieks	—	dzejdaris, pantkalis
sieva	dzīvesbiedre	vecene, laulene
—	sirmgalvis	vecis
ēst	iebaudīt	rīt
gulēt	dusēt	sust

Emocionālajai nokrāsai ir ļoti liela nozīme sinonīmu izvēlē.

Vārda intonācija

Par vārda intonāciju sauc to īpašo, mainīgo runātāja balss modulējumu, ar kuru viņš izsaka savu emocionālo attiecību pret runas priekšmetu.

Katru vārdu var izrunāt ar vairākām intonācijām, no kurām konkrētajā situācijā īsti piemērota ir tikai viena. Izšķir prieka, baiļu, šaubu, izbrīna, sapīkuma un citas intonācijas. Piemēram, ar ļoti dažādām intonācijām var izteikt partikulu *jā*.

Ne tikai teātra mākslā, bet arī dzīvē vārds savu pilnu skaņējumu dabū tikai kopā ar vārda intonāciju.

Formas un nozīmes ziņā saistīti vārdi

Formas ziņā ir saistīti homonīmi, bet nozīmes ziņā ir saistīti sinonīmi un antonīmi.

Homonīmi

Par homonīmiem sauc vārdus, kas vienādi skan un vienādi rakstami, bet kam ir dažādas nozīmes un bieži vien arī dažāda izcelšanās.

Homonīmus var labāk izprast, salīdzinot tos ar viena vārda dažādajām nozīmēm. Ja starp nozīmēm ir jūtams organisks

sakars, tad runā par viena vārda dažādām nozīmēm, piemēram, *papīrs* (materiāls un uz šā materiāla rakstīts dokuments), *teikt* (sacīt un slavēt) utt. Ja turpretim nozīmju starpā nekāds sakars nav jūtams, tad runā par dažādiem vārdiem — homonīmiem.

Minēsim dažus homonīmu piemērus: *ass* (ratiem) un *ass* (mērs); *lama* (dzīvnieks) un *lama* (garīdznieks); *mikla* (iejavs) un *mikla* (minēšanai); *plāns* («pilsētas plāns») un *plāns* (klons); *plucināt* (pluinīt) un *plucināt* (ar karstu ūdeni); *rota* (greznums) un *rota* (kareivju vienība).

Homonīmus var sadalīt pilnīgos homonīmos, kas sakrīt visās formās un parasti pieder pie vienas vārdšķiras (visi minētie piemēri), un daļējos homonīmos, kas sakrīt daļā formu vai tikai pamatformā un bieži pieder pie dažādām vārdšķirām, piemēram, *takts* (muzikā, sieviešu dzimtes vārds) un *takts* (smalkjūtība, vīriešu dzimtes vārds), *degt* (es degu) un *degt* (es dedzu), *klāt* (darbības vārds) un *klāt* (apstākļa vārds), *kaut* (darbības vārds) un *kaut* (saiklis).

Bez homonīmiem vēl izšķir: 1) *homogrāfus*, kas tikai rakstāmā vienādi, piemēram: *liēls* (dižs) un *liēls* (stilbs) — abus raksta *liels*, *luōks* (sīpolam) un *luōks* (zirgam) — abus raksta *loks*, *zāle* (liela istaba) un *zāle* (pļavā) — abus raksta *zāle* u. c.; 2) *homofonus* — vārdus, kas tikai izrunā izklausas vienādi, piemēram: *rats* un *rads* (abus izrunā *rac*), *loks* un *logs* (abus izrunā *luōks*) u. c.

Sinonīmi

Par sinonīmiem sauc dažādi skanošus vārdus, kuriem ir kopēja vispārīgā nozīme, bet dažādas nozīmju nianšes, dažādas lietojuma sfēras vai stilistiskās funkcijas.

Pilnīgi vienāda nozīme ir sinonīmiem, kas ir vienādas nozīmes dažādu apvidu vārdi, piemēram: *nēģis* — *zutiņš*, *zods* — *smakrs*, *upenes* — *zustrenes*, *ērķšķogas* — *stiķenes* — *krizdoles*, *sērmūkslis* — *pīlādzis*, *vēlu* — *sebu* u. c.

Vienāda nozīme ir arī sinonīmiem, no kuriem viens ir pašu valodas vārds, otrs — svešvārds, piemēram: *ietve* — *trotuārs*, *klausītava* — *auditorija*, *lidosta* — *aerodroms*, *tālrunis* — *telefons* utt.

Vienādas nozīmes sinonīmu sacensības rezultātā parasti viens no sinonīmiem no valodas izkrīt (*plecs* — *kamiesis*) vai arī sinonīmu nozīmes diferencējas (*liels* — *dižs*).

Ļoti svarīgi ir tie sinonīmi, kas nav gluži vienādi, bet ir ļoti tuvi un atšķiras tikai ar kādu nozīmes niansi, izjūtas no krāsu vai lietojuma sfēru.

Dažādas nozīmju nianse izsaka, piemēram, šādi sinonīmi: *skatīties — lūkoties — raudzīties — vērties; runāt — tērzēt — tērgāt — triekt — čalot — plāpāt — mēlot; kliegt — brēkt — bļaut — aurot; iet — staigāt — soļot — kājot — kātot; liņāt — smidzināt — rasināt — rasot — miglot — mirdzināt — piliņāt — sijāt; gudrs — prātīgs — saprātīgs; drošs — drosmīgs — drošsirdīgs — virišķīgs — varonīgs; apķērīgs — attapīgs — atjautīgs; skaists — daiļš — glīts — jauks — košs — izska- tīgs; dusmīgs — sirdīgs — negants — nikns — bargs — pikts — pūcīgs; vārīgs — vārs — trausls; sitiens — belziens — trieciens — zvēliens — cirtiens; slimība — kaite — vaina — sērga — indeve; gāva — pauris utt.*

Katrā sinonīmu virknē mēs izjūtam kopējo un atsevišķo. Kopējais ir tas vārdu nozīmju viduspunkts, kas saista šos sinonīmus, dara tos itin kā par viena plaša jēdziena pārstāvjiem. Turpretim atsevišķais ir tas, kas katram šās virknes sinonīmam ļauj pasvītrot tikai zināmās nozīmes vienu pusi, vienu īpatnību, bet visai virknei kopā — izteikt jēdzienu visā tā daudzveidībā. Pats svarīgākais sinonīmu uzdevums ir izteikt dažādas nozīmju nianse.

Sinonīms ar pašu vispārīgāko un stilistiski neitrālāko nozīmi ir sinonīmu virknes pamatvārds jeb dominante. Dominante parasti ir pirmais vārds sinonīmu virknē.

Sinonīmu bieži vien ir daudz, bet katrā konkrētajā gadījumā tikai viens no tiem vispilnīgāk izteic iecerēto domas niānsi.

Sinonīmi kuplina valodu, dod runātājam un rakstītājam iespējas dažādot izteiksmi savu domu un jūtu smalkākai niansešanai, izvairoties no atkārtotības un vienmuļības.

Antonīmi

Par antonīmiem sauc vārdus ar gluži pretēju nozīmi, ko vieno piederība pie viena jēdzieniskā lauka. Tāpēc viens antonīmu pāra komponents ar savu pretstatību paskaidro otru, piemēram, *dziļš* ir tas, kas nav *sekls*; *viegls* ir tas, kas nav *smags* vai *grūts*. Citi antonīmu piemēri: *augsts — zems, auksts — karsts, balts — melns, ciets — mīksts, dārgs — lēts, gaišs — tumšs, jauns — vecs, skaists — neglīts, salds — rūgts, šaurs — plats, vesels — slimš, pozitīvs — negatīvs, labi — slikti, dzīvība — nāve, kalns — leja, gaisma — tumsa, prieks — bēdas, patiesība — melnība, laime — nelaime, mīlestība — naidis, milzis — punduris, aizvērt — atvērt, dzīvot — mirt, sākt — beigt, slāvēt — pelt, milēt — nīst utt.*

Leksika no novecojuma un jaunuma viedokļa

Valoda kā vēsturiska parādība nemitīgi attīstas: pamazām tajā kaut kas atmirst, kaut kas top no jauna un kaut kas pārveidojas. Tāpēc arī leksika attīstas: 1) daļa vārdu atmirst, izzūd no valodas (senvārdi) vai noveco (kļūst par vecvārdiem), 2) rodas jauni vārdi (jaunvārdi) un 3) vārdu nozīme pārgrozas.

Vecvārdi un senvārdi

No vispārējās sarunu valodas izgājušie vārdi bieži vien saglabājas dzejas valodā vai augstāka stila prozā.

Vecvārdi ir vārdi, kuri tikai izgājuši no vispārējās lietošanas un kurus to neikdienišķuma dēļ var lietot augstākā, svinīgākā stilā un dzejā, kā arī senatnīgas nokrāsas radišanai.

Piemēri: *arīdzan* (arī), *austra* (ausma), *avs* (aita), *biķeris* (kauss), *brīvestība* (brīvība), *dzesna* (rītablāzma), *dziesna* (vakarblāzma), *gana* (diezgan), *īkstis* (nieris), *iraid* (ir), *jebšu* (kaut arī), *jundīt* (vēstīt), *kamieši* (pleci), *matīt* (manīt, just), *neba* (ne jau), *nevaid* (nav), *nule* (nupat), *rasma* (raža), *remesis* (namdaris), *rēns* (rets), *secen* (garām, piemēram, «briesmas pagāja secen»), *šaušt* (pērt), *šeitan* (šeit), *teju* (tepat), *tizls* (kropļi), *zavēt* (burt).

Daudzus vecvārdus ceļ godā rakstnieki un dzejnieki. Tā, piemēram, Rainis par jaunu laidis tautā tādus vecvārdus kā *dīma*, *rēns* u. c.

Par senvārdiem sauc vārdus, kas pilnīgi aizgājuši aizmirstībā, galīgi izzuduši no valodas, piemēram, *arig* (vai), *īs* (līdz), *ietala* jeb *ietere* (vīra brāļa sieva), *mārša* (brāļa sieva), *orts* (30 kapeiku), *pāde* (kristamais bērns), *pult* (krist), *sniķeris* (galdnieks).

Jaunvārdi

Dzīvei pārveidojoties, rodoties jauniem kultūras ieguvumiem — lietām, parādībām, jēdzieniem — un veco jēdzienu uztverei kļūstot citādai, rodas vajadzība pēc jauniem nosaukumiem. Tā katra dzīva valoda vienmēr kuplinas ar jaunvārdiem — vārdiem, kas agrāk nav lietoti, bet kas ienāk valodā un nostiprinās.

Vārds ir jaunvārds tikai tik ilgi, kamēr to sajūtam kā jaunu, piemēram, *izaugsme*, *izpilde*.

Pasaules valodās ļoti reti ir jaunvārdi, kurus pilnīgi

patvaļīgi izveidojušas atsevišķas personas. No tādiem patvaļīgiem veidojumiem varētu minēt, piemēram, vārdus *gāze, liliputs*.

Parasti jaunvārdi tiek atvasināti no vecām saknēm, no valodā jau esošiem vārdiem. Ļoti bieži arī veci vārdi tiek pārnesti uz jauniem jēdzieniem. Dažreiz arī vecvārdi savā vai pārveidotā nozīmē labi noder jauno jēdzienu apzīmēšanai un par jaunu uzsāk savu dzīvi valodā, kā, piemēram, latviešu senie vārdi *jundīt, trimda* u. c.

Jaunvārdi var tikt veidoti patstāvīgi, oriģināli, bez citu valodu paraugiem, piemēram, *atvasināt, līdzeklis, locijums*, bet tie var tikt darināti arī pēc citu valodu paraugiem, tulkoti no tiem, piemēram, *dzelzceļš* (Eisenbahn), *pārsvars* (Übergewicht, перевер), *priekšmets* (предмет).

Daudz jaunu vārdu latviešu valodā radās 16.—17. gadsimtepos sakarā ar vajadzību izteikt kristietības jēdzienus. Lielākoties tie bija burtiski tulkojumi no vācu valodas. Piemēram var minēt vārdus *ārigs, dabīgs, dienišķs, garīgs, iekšīgs, laicīgs, miesīgs, mūžīgs, pasaulīgs, atbilde, iestādījums, lēnprātība, pazemība, sirdsprāts, starpnieks* u. c.

Vecais Stenders (1714—1796) atvasinājis labus, tautas dzīvās valodas garam atbilstošus saīsinātus vārdus, piemēram: *bauda, griba, jūtas, oza, dzirda* (tagad dzirde), *redza* (tagad redze) u. c.

Pagājušā gadsimteņa 50.—70. gados, kad latvieši cēlās uz patstāvīgu dzīvi, veidojās mūsdienu literārā valoda un līdz ar to radās vajadzība pēc daudziem jauniem vārdiem.

Tautas atmodas laikmetā jaunvārdus veidojuši Juris Alunāns, Kronvaldu Atis, Stērstu Andrejs u. c.

Juris Alunāns (1832—1864) atvasinājis daudz labu jaunvārdu, piemēram: *apziņa, ārzemes, atdzimšana, atgūt, atkārtot, atstatums, attālināt, attīstība, atvaļināt, atvēsināt, austuve, ceļotājs, ceptuve, cilvēcība, dalamība, dalība, desinieks, dilonis, durklis, dzertuve, dziesminieks, eja, galdnieks, galms, iestāties* (par notikumiem), *izdzimums, izvēdināt, jokdaris, kalnraktuve, klausītava* (auditorija), *kokvilna, krātuve, krava, ķēvnīca, ķieģeļnīca, maiznieks, mazgātava, miesnieks, mīlnieks, namdaris, nāra, nodevējs, noraksts, padomnieks, pārdotava, pētnieks, rakstniecība, rakstnieks, ratnieks, saeima, siltumnīca, skābe, svētnieks, šķīstītava, tvirtums, vaislība, valdonis, vērptuve, vēstnieks, vienība, vienprātība, zemkopis, zilonis, zvērnīca* u. c.

Alunāns radīja dažus īsti oriģinālus jaunvārdus, piemēram, *apziņa, atgūt, atkārtot, atvaļināt, dalība*. Bez tam viņš deva paraugu daudzu jaunvārdu veidošanai, no zināmām saknēm ar noteiktu piedēkļu palīdzību atvasinot jaunus vārdus, piemēram, ar *-nīca*: *siltums — siltumnīca, zvērs — zvērnīca*; ar

-nieks: *dziesma* — *dziesminieks*, *galds* — *galdnieks*, *maize* — *maiznieks* utt.

No lietaviešu valodas viņš latviešu valodā ieviesis vārdus *kalve*, *kareivis*, *veikals*, *virēja*, *virtuve* u. c.

Daži Alunāna jaunvārdi tika vēlāk tautā pārveidoti, piemēram, *kalninieki* — tagad *kalnieši*, *romnieki* — tagad *romieši*. Daļa Alunāna ieteikto vārdu tomēr valodā neieviesās.

Isu, zīmīgu un oriģinālu jaunvārdu veidošanas mākslā neviens nav pārspējis **Kronvaldu Ati** (1837—1875).

Kronvalds radījis tādus skaistus jaunvārdus kā, piemēram, *aizbildnība*, *aizbildnis*, *apstākļi*, *apteksne*, *atvasinājums*, *atvasināt*, *augļenica*, *augstskola*, *burnīca*, *būtība*, *cēlonis*, *cietoksnis*, *dzeja*, *dzejnieks*, *dzejolis*, *dzenulis*, *elektrība*, (vārda) *galotne*, *ierēdnis*, *ipatnība*, *izdailēt*, *izglītība*, *izloksne*, *izstrādājums*, *jaunatne*, *jaunkundze*, *jutekļi*, *kaislība*, *karsonis*, *kauja*, *kautiņš*, *kundze*, *kuplināt*, *līdzeklis*, *locījums*, *nākotne*, *nolūks*, *padome*, *pagātne*, *pārsprīdums*, *paveids*, *pēcnieks*, *piešķēlis*, *pilnvara*, *pilsonis*, *pirmatnība*, *platmale*, *pretmets*, *priekšmets*, *raksturīgs*, *raksturs*, *ricība*, *ritums*, *satversme*, *skābeklis*, *skolēns*, *skolotājs*, *slimnīca*, *stāvoklis*, *sūtnis*, *teikums*, *tēlot*, *tēviņa*, *trejškaitļu* (rēķini), *turpināt*, *uzticība*, *valde*, *varonis*, *-veidīgs* (piemēram, *kokveidīgs*), *veidols*, *vergturis*, *vēstule*, *vēsture*, *viela*, *viesnīca*, *vīrestība*, *virziens*, *zemturis*, *ziedonis*, *zinātne* u. c.

Kronvalds izveidojis maksimāli plaša tvēruma jaunvārdus un pat veselu zinātņu nosaukumus, piemēram, *dzeja*, *vēsture*, *viela*, *zinātne*.

Kronvalds ir radījis daudzus ļoti oriģinālus vārdus (bez citu valodu paraugiem), piemēram: *atvasināt*, *augļenica*, *cēlonis*, *dzeja*, *ierēdnis*, *izglītība*, *izloksne*, *jutekļi*, *kaislība*, *kuplināt*, *līdzeklis*, *locījums*, *nākotne*, *nolūks*, *pēcnieks*, *piešķēlis*, *ricība*, *turpināt*, *ziedonis*, *zimulis*.

Kronvalds dažreiz ir veidojis jaunvārdus, kuri, būdami atvasināti no atbilstošām latviešu valodas saknēm, pēc savām skaņām atgādina to svešvārdu, kura vietā tie stājās, piemēram, *raksturs* — grieķu *charaktēr*, *varonis* — grieķu *herō*, *vēstule* — grieķu *epistolē*, *vēsture* — grieķu *historia*, *viela* — grieķu *hylē*.

Alunāns saviem jaunvārdiem ņēmis tikai parastākos piešķēļus, turpretim Kronvalds izlietojis arī mazāk parastus, piemēram, *ciet-oksni*, *vēst-ur-e*.

Kronvalds (tāpat kā pirms viņa Stenders un pēc viņa Rainis) jau uzstājās kā īsu vārdu veidotājs un vārdu isinātājs, piemēram, *dzeja*, *garlaiks* (garlaicība), *piebilde*, *sūtnis*, *tvīksme*, *valde*, *vēles* u. c.

Kronvalds ievērojis teicamu atturību aizguvumos, ņemdams

no leišu valodas tikai nedaudz vārdu — *būtība, daile, virsāitis* — un no prūšu valodas vārdus *atvainot* un *ķermenis*.

Kronvalds ieviesa veciem vārdiem jaunas nozīmes, kurām līdz tam trūka apzīmējuma, piemēram: *apvārsnis* (agrāk «drēbju vīle», kopš Kronvalda — «horizonts»), *arods* (vēl Stendera vārdnīcā «apcirknis», kopš Kronvalda arī «profesija»), *josla* (agrāk «svītra», kopš Kronvalda arī «zona»), *loma* (agrāk «ķēriens, paņēmiens», kopš Kronvalda «Rolle, роль»), *luga* (kopš Kronvalda — «drāma, pьеса»), *māksla* (agrāk «prasme», kopš Kronvalda arī «искусство, Kunst»), *trimda* (agrāk «briesmas, posts», kopš Kronvalda — «ссылка») u. c.

Daži Kronvalda jaunvārdi vēlāk pārgrozīti, piemēram: *būte* — *būtne*, *dūmeklis* — *dūmenis*, *laistuve* — *laistikla*, *rietumi* — *rietumi*.

Dažu Kronvalda jaunvārdu nozīme vēlāk tautā grozījies, piemēram: *daile* (Kronvaldam «māksla», tagad «daiļums»), *dziedonis* (Kronvaldam «dzejnieks», tagad «dziedātājs»), *skolnieks* (Kronvaldam «skolas darbinieks», tagad «skolas audzēknis»).

Daži Kronvalda jaunvārdi tomēr dzīvē neieviesās, piemēram, *dailonis* (mākslinieks), *divatrons* (teātris), *jaunule* (no-vele).

Stērstu Andrejs (1853—1921) ir atvasinājis daudz labu terminu tieslietās un gramatikā: a) *atsauksme, blakus sūdzība, dzimtsarakstu nodaļa, goda aizskārums, gūsteknis, ieruna, īstenība, izpildu raksts, kratīšana, lietiski pierādījumi, mutiski, pavēste, piekritība, rakstiski, sacikste, vardarbība, ziņnesis* u. c.; b) (vārda) *celms, daudzskaitlinieki, izteicējs, lauztā intonācija, līdzskanis, pakārtots teikums, (teikuma) palīga locekļi, palīga teikumi, pamata skaitļu vārdi, pareizrakstība, pieturas zīmes, sakārtots teikums, (vārda) sakne, salīdzinājuma pakāpieni, saskaņojums, stieptā intonācija, teikuma priekšmets, vienskaitlinieki, vietnieka vārds, virsteikums* u. c.

Istu revolūciju latviešu dzejas valodā ar saviem jauninājumiem radīja **Rainis** (1865—1929). Sevišķi pazīstams Rainis kļuvis kā jauku, gaumīgu īsinātu vārdu meistars. Minēsim dažus Raiņa jaunvārdus, kuru vidū, iespējams, ir arī tādi, ko Rainis guvis no viena vai otra apvidus dzīvās runas: *agre, atzrast, atbrīve, atgaisma, atjaunotne, atriebe, atskatne, atslābe, atspirdze, atsveice, atvade, atveldze* («atveldzi gūt»), *atvizma, augsme, ausma, (ziedu) bira, blīve, brīns, brīvot, cere* (cerība), *cietme, degsme, dvesma, dzidre, gāzme, grauja, gūtne, giedre, igne, ikdienība, izdare, izklaide, izraise, izšķiru ciņa, kaile, kairīgi, kaisle, karsme, klusme, kopzemnieks, krāpe, kuple, laipne, līksme, lūgsme, mirdza, nebūtne, nemirtne, nieva, padomdevis, paglābe, paļauja, pamatšķira, paredze, pārpilne, pārtapt, pār-*

vērte, platme, pratne, pretnis, pretspēks, pretvara, priecēt, rūgte, salasme, salde, saprasme, sārte, sauļup, silte, skaidre, smagme, spīgot, spirdze, spozme, statnis, steigsmē, stenas, stome, sveice, šalkums («laikmetu šalkumā»), šaure, tice, tumsums, tversme, uzplūsma, uztice, velga, velgums, vēlme (vēlēšanās), zaigs, zaude, zilgot, zude u. c.

Raiņa veikums guva milzīgu atbalsi tautā. Pēc Raiņa metodes īsinātie jaunvārdi mūsu dienās ir ļoti plaši pazīstami.

Daudz skaistu jaunvārdu veidojis dzejnieks **Plūdons** (1874—1940). Lai minam kaut tādus Plūdoņa jaunvārdus kā *apveids* (kontūra), *atspulga*, *baudkārs*, *čaloņa*, *dimdiens*, *dzintardzeltenis*, *izsauksmes vārds* (gramatikā), *jaunradošs*, *lidas* (spārni), *lieglaimē*, *liktenstunda*, *nodarbe*, *rēgs*, *rīma* (rimšana), *roseklis* (impulss), *sauksme*, *sērpilns*, *skaujas*, *smaidule*, *trūkumpilns*, *zarotne* (kokam) u. c.

Jaunākajā laikā ar labiem vārdu atvasinājumiem izceļas Tautas rakstnieks **Andrejs Upīts** (dz. 1877. gadā).

Lai minam kaut šādus viņa jaunvārdus: *aizšķērsis*, *algotnis*, *aploce* (puķu dobei), *apvalda* («bez apvaldas»), *atmaidzināt*, *glāstīgs*, *iežmauga*, *izdzīve*, *kniebīgs* sals, *nesteiga*, *padraugs*, *pakalpiņš*, *pastatnis*, *pielipīgs*, *retens* («retens audums»), (krūmu) *saaudze*, *sajūsmīgs*, *salase*, *smagne*, *tvīka*, *uzstāja*, *uzzieds* u. c.

Dzīva un ļoti sekmīga rosme valodas laukā vērojama padomju laikā. Radīti daudzi jauni vārdi jaunām parādībām, piemēram: *aģitpunkts*, *augstceltne*, *internātskola*, *izcilnieks*, *izpilde*, *izstrādes diena*, *jauncelsme*, *kaitnieks*, *klātiene*, *klātnieks*, *kolhozs*, *komjaunatne*, *komjaunietis*, *kosmonauts*, *mājstrādniece*, *mičuriniētis*, *neklātiene*, *neklātnieks*, *nesējraķete*, *novirziens*, *pašapkalpošanās*, *pašplūsme*, *piecgade*, *piegāde*, *pirmrindnieks*, *plastmasa*, *pusvadītāji*, *saikne* (смычка), *šefība*, *teicamnieks*, *triciennieks* u. c.

Īsinātie vārdi mūsu dienās ir plaši izplatīti pat ikdienas valodā, piemēram: *apgāde*, *apguve*, *apskate*, *apšaude*, *atkāpe*, *atvirze*, *berze*, *bīde*, *celtne*, *daiļrade*, *ieguve*, *ierosme*, *ietekme*, *izpaušme*, *izpilde*, *izpratne*, *izstrāde*, *izteiksme*, *iztirze*, *izveide*, *jaunrade*, *liece*, *norise*, *pārbaude*, *pārraide*, *pārveide*, *piegāde*, *piepūle*, *pieredze*, *plauksme*, *prasme*, *rosme*, *sagāde*, *saskare*, *skate*, *uzskates līdzekļi*, *uztvere* utt.

Īsināti jaunvārdi ne tikai dara izteiksmi īsāku un stilu spraigāku, bet arī kuplina valodu ar jaunām izteiksmes nianšēm. Vārdi *apgāde* un *saskare* neizsaka gluži to pašu, ko vārdi *apgādāšana* un *saskaršanās*.

Protams, vārdu īsināšana jāizdara ar gaumi un mēra sajūtu.

Vārdu nozīmju pārmaiņa

Reizē ar vecu vārdu atmiršanu un jaunu vārdu rašanos nemītīgi mainas arī vārdu nozīmes.

Apskatīsim galvenos vārdu nozīmju pārmaiņu veidus.

1. No redzamu, konkrētu priekšmetu nosaukumiem attīstas noģiedamu, abstraktu jēdzienu apzīmējumi, un no atsevišķā apzīmējumiem rodas vispārinājumi. Tā, piemēram, latīņu valodā no vārda *pecus* «lops» atvasināts vārds *pecunia* «nauda», jo lopi bijuši pirmais maiņas līdzeklis, pirmā nauda.

2. Svarīgs vārdu nozīmju pārmaiņas veids ir nosaukuma pārņemšana no viena priekšmeta uz citu priekšmetu vai parādību. Tā, piemēram, sakarā ar kultūras attīstību vārds *spalva* ir pārņemts no putna spalvas arī uz rakstamo rīku, kas pagatavots no metāla; ar vārdu *arods* pēc Kronvalda sāka apzīmēt arī profesiju; vārds *precēties* vēl Stendera laikā (18. gs.) nozīmēja arī «tirgoties», tagad tas nozīmē tikai «stāties laulībā».

3. Jēdziens paliek agrākais, bet nosaukums pārmainas:

a) sakarā ar valodas attīstību (*asinstrauki* — *asinsvadi*, *uzskatāmības* līdzekļi — *uzskates* līdzekļi, ekonomiskā *kārība* — ekonomiskā *iekārta* utt.);

b) sakarā ar sabiedrības gaumi (*kamiesis* — *plecs*).

4. Vārda nozīmes sašaurināšanās notiek tad, kad nosaukums tiek pārņemts no plašāka jēdziena uz šaurāku, kas ietilpst pirmajā.

Piemēri: ar vārdu *kumeļš* senāk apzīmēja zirgu vispār, bet tagad tā sauc jaunu zirgu; ar vārdu *mācītājs* sākumā apzīmēja katru, kas kaut ko māca («Mācies pati, sērdienīte, Tev nevaid mācītāja.» LD 4709), bet tagad tā sauc garīdznieku; ar vārdu *māksla* senāk apzīmēja mācēšanu, bet tagad to saista ar dažajām mākslām.

5. Vārda nozīmes paplašināšanās notiek tad, kad nosaukums tiek pārņemts no šaurāka jēdziena uz plašāku.

Piemēri: ar vārdu *fronte* senāk apzīmēja līniju starp diviem karaspēkiem, bet tagad to lieto katrā nozarē, kur notiek cīņa, — zinātnes *fronte*, tehnikas *fronte* u. c.; vārdu *spārni* sākotnēji lietoja, tikai runājot par putnu, vēlāk — arī par vējdzirnavām, lidmašīnu utt.

6. Viena no vārda nozīmēm var ar laiku atkrīst. Piemēram, ar vārdu *nams* agrāk apzīmēja arī dinastiju (izteiciens «ķeizarskais nams»), bet tagad šī nozīme zudusi.

7. Vārda nozīmēm var pienākt klāt jauna nozīme, piemēram, ar vārdu *pionieris* senāk apzīmēja tikai ceļa lauzēju, celmlauzi, kaut kā pamatlicēju, bet tagad tā sauc arī komunistiskās bērnu organizācijas locekli.

8. Valodai attīstoties, bieži vien notiek nozīmju diferencēšanās, kas savkārt saistīta ar apzīmējumu diferencēšanos.

Piemēram, vēl ļoti nesen vārds *nodegt* nozīmēja kā *сгореть* (ugunsgrēkā), tā arī *загореть* (saulē). Tagad vārdu *nodegt* parasti lieto tikai pirmajā nozīmē, turpretim otrajā lieto vārdu *iedegt*. Ar vārdu *dižs* vēl nesen Kurzemē apzīmēja to pašu, ko Vidzemē ar vārdu *liels* (большой), bet tagad ar vārdu *dižs* apzīmē kaut ko izcilu, cēlu, cildenu (великий).

9. Kāda priekšmeta vai parādības dziļākas izpratnes rezultātā ieviešas arī vairāk atbilstošs nosaukums. Tā, piemēram, agrākā nosaukuma *valziņš* vietā tagad lietojam vārdu *valis*, jo šis dzīvnieks nav zivs.

Vārdi, kas nepieder pie neitrālās leksikas

Vārdus var grupēt arī no stilistiskā viedokļa.

Lielākā daļa valodas vārdu krājuma ir stilistiski neitrāli vārdi. Ārpus stilistiski neitrālās leksikas stāv augstāka stila vārdi — dzejismi — un zemāka stila vārdi.

Dzejismi

Dzejismi ir vārdi, kas sastopami liriskajā dzejā un augsta stila prozā, piemēram: *alkas*, *audze* (paaudze), *auseklis* (rīta zvaigzne), *avs*, *brīns*, *brīve*, *brīvot*, *ceras*, *daile*, *dainot*, *dzidre*, *irklis*, *jundīt*, *kalvis*, *klajs* (klajums), *klust* (apklust), *latvis*, *liegi*, *liegme*, *liegs*, *lilje*, *mila*, *mirdza*, *naidnieks*, *prolets* (proletariāts), *rasma* (raža), *sārtme*, *spozme*, *spulgace*, *sūrme*, *tversme* (patvērums), *tvirts*, *vārs*, *vēlme*, *ziedonis* u. c.

Dzejismiem pieslejas folklorismi — īpatnējie tautas dzejas vārdi: *bāleliņš*, *rogainītis*, *trejdeviņi*, *zemzarītis* u. c.

Zemāka stila vārdi

Vārdi, kas stāv zemāk par stilistiski neitrālo leksiku, iedalāmi vairākās grupās.

Vispirms mināmi vārdi, ko lieto brīvākā ikdienas sarunu valodā, kā arī feletonos un citos līdzīgos rakstos. Šo vārdu aizstāšana ar neitrāla stila vārdiem padarītu valodu par bālu un pliekanu salona valodu. Piemēram: *blaut*, *dakteris* (ārsts), *dull*, *izlāpīties*, *muldēt*, *pauris* (galva), *pinkšķēt*, *plencis*, *plukata*, *plērkstēt*, *skuķis*, *stulbenis*, *šitas*, *tempt*, *zenķis* utt.

Pie zemāka stila vārdiem pieder arī vulgārismi — pašu valodas rupjie, neglītie vārdi, kas neiederas pieklājīgā valodā.

Bez tam pie zemāka stila vārdiem pieder barbarismi (sk. turpmāk) un žargonismi (piemēram, *senči* (vecāki), *fāters*, *feins* u. c.).

Vārdi, kas nepieder pie visai tautai kopīgās leksikas

Ārpus visas tautas lietotās leksikas stāv apvidvārdi, profesionālismi un terminoloģija.

Apvidvārdi

Vienas tautas apdzīvotās zemes dažādos apvidos bieži vien lieto tādus vārdus, kādus citos apvidos nelieto vai pat nepazīst.

Tikai vienā apvidū sastopamus vārdus sauc par apvidvārdiem (lokālismiem, provinciālismiem).

Piemēram, ogu, kuru literārajā valodā sauc par ērkšķogu, dažos apvidos apzīmē ar vārdu *stiķene* un vēl citos ar vārdu *krizdole*. Tāpat kartupeļi dažādos apvidos tiek apzīmēti ar vārdiem *tupeņi*, *rāceņi* un vēl citādi, vārdam *varde* izloksnēs atbilst vārdi *naģe*, *kaupiņš*, *čaba* u. c.

Apvidvārdiem ir bijusi un ir liela loma visas pasaules literāro valodu kuplināšanā, jo leksikas ziņā nevienam apgabalam nav monopola.

Apvidvārdi ir pašas tautas veidotie vārdi, kuri tikai līdz šim maz izplatīti. Nākot plašākā lietošanā, tie kļūst par kopējās literārās valodas vārdiem. Aizvien paturēsim prātā valodnieka K. Milenbaha vērā liekamos vārdus — apvidvārdi «var mūsu valodai noderēt par kupluma un bagātības avotu. Ikvienā apgabalā atrodams dažs labs jauks vārds, kas cienīgs rakstu valodas godā kļūst, bet līdz šim vēl guļ nepazīts kā pelnrušķītis sava apgabala kaktiņā. Ja ikviens rakstnieks sāks sava apgabala jaukos vārdus rakstniecības gaismā celt, tad mūsu valoda jo dienas jo vairāk pieņemsies kuplumā.»¹

No labiem apvidvārdiem var minēt vārdus *čiksts* (žagariem klāts ceļš caur purvu), *irbi* (adamās adatas), *kamara* (virskārta, garoza), *lanka* (plaša zema pļava), *sābris* (labs kaimiņš, draugs), *skrajš* (rets — par mežu), *slāt* (smagi iet), *tērgāt* (tērzēt, pļāpāt).

Bet, «apvidu vārdiem rakstu valodas godu piešķirot, mums vienmēr stingri jālūkojas uz viņu krietnumu: 1) vai viņi ir īsti latviešu vārdi un 2) vai viņi aizpilda kādu manamu robu, jo citādi varam šādām tādām salašņām nepelnīto godu parādīt,» saka K. Milenbahs².

Nav nekādas vajadzības lietot liekus apvidvārdus, ja to pašu var izteikt ar daudz parastākajiem literārās valodas vārdiem. Piemēram, literārajai valodai neko labu nedod tādi dialektismi kā *kaupre* (pakalns), *tupesis* (siena gubiņa) u. c.

¹ K. Milenbahs. Daži jautājumi par latviešu valodu. Rīgā, 1909, 36. lpp.

² Turpat, 37. lpp.

Literārās valodas vienības labad sevišķi jāvairas no vārdu dialektālām formām. Piemēram, nevar ieteikt lietot izlokšņu formas *dzeltāns* (dzeltens), *jemt* (ņemt), *smilktis* (smiltis) u. c.

Jālieto vārdi tikai literārajās, bet ne dialektālajās nozīmēs, kas var radīt pārpratumus, kā, piemēram, vārda *rācenis* lietošana kartupeļa apzīmēšanai.

Taču, saprātīgi lietoti, apvidvārdi var būt ļoti vērtīgi. Vislielākā nozīme ir tiem apvidvārdiem, kas apzīmē jēdzienus, kuriem nav īsti atbilstošu literāru vārdu.

Bet arī vajadzīgie, noderīgie apvidvārdi lietojami ar apdomu, lai tie nepadarītu valodu neskaidru, nesaprotamu. Jāiekārtojas tā, lai gaismā ceļamais apvidvārds citu vārdu vidū būtu viegli saprotams arī tiem lasītājiem, kas to pirmoreiz redz.

Daudzus apvidvārdus cēlušī literārās valodas godā mūsu rakstnieki. Piemēram, Rainis ar savu «Fausta» tulkojumu ieviešis vārdus *baisma*, *baiss*, *dziesna* (vakarbūzma), *guns*, *jums*, *kaire*, *raiti*, *riba*, *rieks* (rika), *sūrme*, *sūrste*, *tāle*, bez *valda*, *veldze*, *vizma*, *zibšņi* u. c.

Rakstnieki var ar apvidvārdu palīdzību radīt arī lokālo, vietējo (Latgales, Kurzemes vai citu apvidu) kolorītu. Tikai tas jādara ar lielu mēra sajūtu, bez pārspīlēšanas, lai literārais darbs nezaudētu savu nozīmi arī literārās valodas kultūrā.

Profesionālismi

Par profesionālismiem sauc vārdus, kuru nozīme īsti zinama tikai vienas profesijas ļaudīm. Katrā arodā ir savi īpatnēji vārdi. Piemēra dēļ ņemsim zvejniecības terminoloģiju: *andrus* (kuģa priekšgals), *gāzas* (viļņu plīšanas josla netālu no krasta), *jeda* (vairāk tīklu kopā), *kāls* (30 gabalu), *kārba* (liela zvejas laiva), *linums* (tīkla audums), *selga* (atklāta jūra — tālāk no krasta), *spaiļe* (zvejas rīki), *tarāt* (izņemt no tīkla reņģes), *tilaudas* (dēļi laivas dibenā), *vabas* (mieti tīklu žāvēšanai) u. c.

Terminoloģija

Zinātniskās un tehniskās terminoloģijas jautājums ir ļoti svarīgs. Katrai tautai, nodibinot savu zinātnisko literatūru, rodas vajadzība pēc terminoloģijas. Terminoloģiskas grūtības rodas, arī tulkojot zinātniskus darbus.

Stingri jānoraida Marra un dažu citu apgalvojums, it kā termini esot nākotnes valoda. Kaut arī terminoloģijai zinātnē ir liela nozīme, terminoloģija tomēr atrodas vispārējās tautas valodas vārdu krājuma perifērijā.

Bet arī tā terminiem ir liela nozīme, vispirms jau sava lielā skaita dēļ. Zinātnisko terminu un tehnikas nozaru terminu skaits izkoptā valodā sniedz simttūkstošos.

Bez pienācīgi izstrādātas terminoloģijas zinātnes nevar sekmīgi attīstīties. Labi pārdomāta terminoloģija liecina par harmonisku zinātnisko jēdzienu sistēmu. Turpretim neprecīzi, neskaidri, pārprotami, nepareizi termini rada neskaidrības arī jēdzienu izpratnē, sarežģī zinātnieku, mācību spēku un skolo-tāju darbu, traucē zinātņu popularizēšanu tautas masās.

Precīza zinātniskā terminoloģija sekmē pašu jēdzienu pa-reizu izpratni. Ar terminiem cieši saistīti jēdzienu definējumu un klasifikācijas jautājumi. Vēl vairāk — jautājums par termi-niem ir lielā mērā jautājums par zinātniskās pētniecības prin-cipiem. To mēs sevišķi skaidri redzam, salīdzinot ideālistisko sistēmu terminus ar materiālistiskās filozofijas terminiem. No-kārtota terminoloģija un klasifikācija ir viens no svarīgākajiem sekmīgas zinātņu attīstības priekšnosacījumiem.

Ķas ir termins?

Par terminu sauc tādu vārdu vai stabilu vārdkopu, kas ap-zīmē zinamas nozares būtisku jēdzienu, kam ir stingri noteikta nozīme un kas paredz definīciju.

Terminam jāizsaka jēdziena būtība. Terminam jābūt precī-zam, īsam, viennozīmīgam un saprotamam.

Definīcija, norādot jēdziena saturu, t. i., tā būtiskās pazīmes, izteic priekšmeta vai parādības būtību.

Vissvarīgākais terminā ir jēdziena precizitāte. No vairākiem variantiem jāizvēlas tas termins, kurš pareizāk un skaidrāk izsaka zināmu jēdzienu. Tāpēc marksisma klasiķi vienmēr tik lielu uzmanību veltījuši terminu precizitātei un skaidrībai.

Pavisam nepieļaujami ir termini, kas runā pretim jēdziena būtībai vai to izkropļo. Piemēram, F. Engelss Marksa «Kapi-tāla» 2. sējuma 3. izdevuma priekšvārdā pareizi saka, ka nav pieļaujams strādnieku saukt par darba ņēmēju — *Arbeitneh-mer*, jo viņam «par maksu atņem viņa darbu», un kapitālistu saukt par darba devēju — *Arbeitgeber*, jo viņš «par skaidru naudu saņem cita darbu».

Terminoloģijai jābūt vienotai. Terminoloģijas sistēmas ra-cionalitātes labad ir nepieciešams, lai katrs termins apzīmētu vienmēr vienu un to pašu jēdzienu un lai katru jēdzienu vien-mēr apzīmētu ar vienu un to pašu terminu.

Terminoloģijā nekas nav tik kaitīgs kā divu vai vairāku paralēlu terminu-dubletu lietošana. Terminu-dubletu lietošana sarežģī un apgrūtina zinātniskās un tehniskās literatūras la-sišānu un speciālistu savstarpēju saprašanos.

Vispārīgajā valodas sistēmā vārdu daudznozīmība ir da-biska parādība un sinonīmija pat vēlama, jo padara valodu

lokanu un kuplu. Turpretim terminoloģijā terminu daudznozīmība un terminu-dubletu lietošana ir būtisks trūkums.

Lai termins kā speciālas zinātniskas nozares pamatvārds būtu ērti lietojams, tam jābūt pēc iespējas īsam, jo gari termini ir neparocīgi. Vēlams, lai termins būtu atsevišķs vārds. Terminoloģijā salikts vārds ir labāks nekā vārdkopa. Piemēram, *teikumpriekšmets* ir labāks termins nekā *teikuma priekšmets*, *tautasdziesma* labāks nekā *tautas dziesma*.

Terminoloģijas sistemātiskuma labad ir vēlams, lai vienas jēdzienu šķiras apzīmēšanai domātiem terminiem — atvasinātiem vārdiem būtu vienāds veidojums (vienādi piedēķļi), bet terminiem-vārdkopām — viena tipa konstrukcija. Tā termini, kuri apzīmē valodas skaņu veidus, darināti ar izskaņu *-enis*, piemēram, *lūpeņi*, *mēleņi*, *troksneņi*, *skaneņi*. Viena tipa konstrukcijas ir termini-vārdkopas vārdšķīru apzīmēšanai: *īpašības vārds*, *darbības vārds*, *izsaukšanas vārds*. Šim konstrukcijām tuvi arī termini *lietvārds*, *vietniekvārds*, *skaitļvārds*, *apstākļvārds* un *pievārds*.

Kā visam valodā, arī terminam svarīga ir tradīcija, t. i., lai termins būtu plaši ieviesies. Zinātnei un teknikai attīstoties, jēdzieni precizējas, mainas, bet šos procesus parasti pakāpeniski ietver pierastais, stablais termins. Tā bieži vien ilgāku laiku var vecās, nepilnīgās formās ietvert jaunu, pareizāku saturu. Prakse rāda, ka jauni jēdzieni tiek daudz efektīvāk iegauvēti, ja neizdara radikālu terminoloģijas grozīšanu. To sevišķi vajadzētu ievērot strukturālo, matemātisko un citu jauno metožu sludinātājiem, kuri bieži vien visparastākos jēdzienus izsaka ļoti sarežģītā terminoloģiskā ietērpā.

Terminiem ir nosacīta, specializēta nozīme, tāpēc tos nevar brīvi tulkot kā parastos vārdus. Katram vienas valodas terminam jāliek pretī atbilstošais, otrā valodā vispārpieņemtais termins. Piemēram, закрытое голосование — *aizklāta* balsošana, bet закрытое заседание — *slēgta* sēde.

No otras puses, tas apstākļis, ka termins bieži vien ir mākslīgs darinājums ar specializētu, no vispārējās valodas sistēmas atrautu nozīmi, ļauj samērā brīvi izvēlēties vienu no terminiem vai pat veidot tos terminoloģijas komisijās, ko ar vispārējās valodas vārdiem nevar darīt.

Jauns termins veidojams šādos gadījumos: 1) ja kādam zināmā nozarē jau pastāvošam vai jaunveidojamam jēdzienam vispār trūkst apzīmējuma; 2) ja jānovērš termina daudznozīmība (tā, piemēram, gramatikā terminu *kārta* atstāja darbības vārdiem, bet lietvārdos un īpašības vārdos tā vietā ievada jaunu terminu *dzimte* un tādējādi novērsa termina *kārta* daudznozīmību); 3) ja jāapmaina neapmierinošs, novecojis termins pret labāku (piemēram, agrāk *asinstrauki*, tagad *asinsvadi*).

Terminu radišanas paņēmieni ir piecējādi: 1) izvēlēties labāko no tautā lietojamiem terminiem; 2) radīt jaunus atvasinātus vai saliktus vārdus vai arī darināt vārdkopas uz dzimtās valodas vārdu krājuma pamata; 3) mainīt pastāvošo vārdu nozīmi; 4) tulkot savā valodā svešu terminu, t. i., veidot analogismu («kalku»); 5) pieņemt aizguvumu no kādas citas valodas. Ja pašu valodā ir līdzvērtīgi termini, no aizgūšanas jāizvairas. Enerģiski jācīnās pret mākslotiem terminiem, kas nav saprotami plašākām masām, piemēram, kādreiz ieteiktie termini *esme* un *ira* (esamība), *dzimtbūve* (dzimtbūšana).

Pilnīgi aplama ir doma, ka terminiem jābūt svešvārdiem. Svešvārdi ir ne tikai sveši un nesaprotami tautas masām, reizēm tie ir arī neprecīzāki par latviešu terminiem. Nosaucot, piemēram, teikumpriekšmetu par subjektu, izteicēju par predikātu un papildinātāju par objektu, svešvārdu cienītāji jauc gramatiku ar loģiku un tādējādi grauj zinātnē tik nepieciešamo precizitāti.

Lielu daļu terminu mēs veidojam no savas valodas saknēm, atvasinot tos ar piedēkļiem un priedēkļiem (piemēram, *izteiksme*, *nenoteiksme* u. c.), savienojot divus vai vairākus vārdus saliktenī (piemēram, *līdzskanis*, *patskanis*, *lietvārds* u. c.), veidojot vārdkopas (piemēram, *īpašības vārds*, *darbības vārds*, *izsaukšanas vārds* u. c.) vai piešķirot vārdiem jaunu nozīmi (piemēram, gramatikā *laiks*, *veids* u. c.).

Protams, tādos gadījumos, kad mums trūkst savu vārdu, mēs lietojam svešvārdus, piemēram, *fonētika*, *gramatika*, *morfoloģija*, *ortogrāfija*, *partikula*, *punktuācija*, *sintakse*, *stilistika* u. c.

Samērā vairāk svešvārdu ir tehniskajā terminoloģijā.

Ļoti bieži labus terminus dabū, tulkojot tos no kādas citas valodas. Tā ir iegūti ļoti saprotami termini-analogismi: *attīstība* — *evolutio*, *Entwicklung*, *развитие*; *paškritika* — *Selbstkritik*, *самокритика*; *izstrāde* — *выработка*; *piecgade* — *пятiletka*; *virsbūve* — *надстройка* u. c.

Veidojot terminu, par izejpunktu jāņem viņa nozīme un nevis vārdiskā forma. Tāpēc, ja termina burtiskā nozīme neatbilst tā saturam, terminu nevar tulkot. Tā, piemēram, grieķu vārds *ptōsis* un latīņu vārds *casus* nozīmē «kritiens». Tomēr grūti runāt par galotņu krišanu, drīzāk jau par locīšanos. Tāpēc Kronvalds veidoja patstāvīgu, atbilstošāku jaunvārdu — *locījums*. Arī krievu terminus *давность* un *мёртвый час* mēs neesam tulkojuši, bet patstāvīgi izveidojuši labākus apzīmējumus: *noilgums* (jo te nav svarīgi, ka tas bijis sen (давно), bet ka tas nokavēts, noildzis) un *klusā stunda* (nevis «mirusī stunda»).

Dažreiz, tulkojot saliktus vārdus, jēdziena skaidrības labad jāgroza komponentu secība, piemēram: *военно-морской флот* — *jūras kara flote* (nevis «kara jūras flote»); *национальное*

МЕНЬШИНСТВО — *mazākumtautība* (nevis «nacionālais mazākums»).

Padomju Latvijā pašlaik norit liels terminu veidošanas un kārtošanas darbs. Pie LPSR Zinātņu akadēmijas darbojas Terminoloģijas komisija ar apakškomisijām dažādās zinātnes nozarēs.

No terminiem, kuri samērā brīvi veidojami, kuru uzdevums ir izteikt zināmās nozares pamatjēdzienus un kuri paredz definīcijas, jāšķir **nomenklatūra**, piemēram, botānikā dažādu augu nosaukumi. Tie lielāko tiesu netiek veidoti, bet ņemti no tautas valodas, neveido sistēmu un neparedz definīcijas.

Vārdu un izteicienu aizgūšana no citām valodām

Katra valoda attīstas pēc saviem iekšējiem attīstības likumiem. Tomēr neviena tauta, neviena valoda nav pilnīgi norobežota no citām. Savstarpējā satiksmē tautas aizgūst viena no otras arī vārdus.

Aizguvumu iemesli ir divējādi.

1. Iepazīstoties citā tautā ar jauniem priekšmetiem, parādībām un jēdzieniem, tauta pārņem arī šo priekšmetu, parādību un jēdzienu nosaukumus. Aizgūtie vārdi ienāk valodā līdz ar jauniem jēdzieniem, jaunu saturu.

2. Bet dažreiz aizguvumi nomaina jau pazīstamu jēdzienu agrākos nosaukumus, piemēram, *īkstis* — *nieres*, *vedības* — *kāzas*, vai arī dublē jau valodā esošos vārdus, piemēram, *ligava* un *brūte*, *sols* un *beņķis*, *vaiņags* un *kronis*.

Citu valodu ietekmes var būt ļoti daudzveidīgas.

Liela daļa no aizgūtajiem vārdiem ir visiem saprotami un pilnīgi nepieciešami. Kā gan mēs iztiktu bez tādiem vārdiem kā *dvielis*, *kažoks*, *agronoms*, *kultūra*, *speciālists* u. c.?

Aizguvumi mēdz būt 1) tieši, kad vārdi no vienas valodas ieviešas otrā tieši; 2) netieši, kad vienas valodas vārdi nokļūst otrā ar kādas citas valodas vai citu valodu starpniecību. Piemēram, vārds *nedēļa* cēlies tieši no krievu *неделя* un vārds *ēvele* — tieši no leļvācu *hövel*, bet vārds *klosteris* cēlies no latīņu *claustrum* ar vācu *Kloster* starpniecību.

Ja ietekme ir sevišķi stipra, tad mēs runājam par valodu krustošanos, ja mazāka, tad par aizguvumiem.

Dažreiz var runāt par īpašām aizguvumu sfērām. Piemēram, sporta terminus mēs esam aizguvuši galvenokārt no angļu valodas, apģērbu un modes nosaukumus — no franču valodas utt.

Aizguvumu forma var būt dažāda. Vārdi, kas aizgūti senākos laikos, turklāt galvenokārt pēc dzirdes, vairāk pārveidoti pēc aizguvējas valodas skaņu likumiem, piemēram, *kažoks* (no *кожух*), *ēvele* (no *hövel*), *pravietis* (no vācu *Prophet*). Neseni

aizgūvumi vairāk saglabājuši savu svešo formu, piemēram, *faraoņs, kolhozs*.

Katrai valodai ir savas skaņu un formu sistēmas, un katra attīstas pēc saviem iekšējiem attīstības likumiem. Tāpēc citas valodas vārdus cilvēki parasti uztver caur savas valodas skaņu un formu prizmu, atvietojojot svešās valodas neparastās skaņas un formas ar savējām. Katra valoda pārveido visu svešo pēc savas gaumes.

Senāk latvieši nevarēja izrunāt *o, f, h, ch*. Tad patskani *o* atvietoja ar *a* (*kantoris, Maskava, pasts*) vai ar *u* (*bumba, kumode, pulēt*), *ch* — ar *k* (*kolera, kronika*) vai ar *ķ* (*ķimija, ķīna*), *h* lielākoties atmeta (*hammer — āmurs*) un *f* izrunāja kā *p* (*kartupeļi, tāpele*) vai kā *v* (*varizejs*). Tagad mēs *o, f* un *h* izrunājam, piemēram, *kolhozs, hlors, hercogs, tāfele*, un skaņas *o, f, h* ir ieviestas mūsdienu latviešu valodas skaņu sastāvā. Turpretī mēs arvien vēl latviskā runā *ö* atvietojam ar *e, ē* un *ü* — ar *i, ī*, piemēram, *Gerlica, Lēbava, Minhene, Libeka*; skaņas *ö* un *ü* nav iegājušas mūsdienu latviešu valodas skaņu sistēmā.

Parasti aizgūtie vārdi pakļaujas aizgūvējas valodas gramatiskajiem likumiem, nostādamies attiecīgas vārdšķiras, locījuma un skaitļa formās, piemēram, *loģisks, pārorganizēt, kolēģis, kolēģe* utt.

Tiešie un tulkotie aizgūvumi

Par tiešiem aizgūvumiem jeb identismiem sauc no citām valodām vairāk vai mazāk atbilstošā skaņu formā aizgūtos vārdus, piemēram, *telefons, internacionāls* utt.

Par tulkotiem aizgūvumiem jeb analogismiem («leksiskiem kalkiem») sauc atvasinājumus pēc citu valodu vārdu parauga, t. i., vārdus, kas darināti, pārtulkojot citas valodas atvasinātā vārda nozīmīgās sastāvdaļas (priedēkli, sakni, piedēkļus) vai salikteņa komponentus. Visās Eiropas valodās ir daudz tulkotu aizgūvumu. Daži latviešu valodas piemēri: *ārzemes* — Ausland, *attīstība* — evolutio, Entwicklung, развитие, *dzelzceļš* — Eisenbahn, *galdnieks* — Tischler, столяр, *galminieks* — Höfling, *izstāde* — выставка, *izstrāde* — выработка, *klausītava* — auditorium, *kokvilna* — Baumwolle, *pārsvars* — Übergewicht, *перевес*, *paškritika* — Selbstkritik, самокритика, *pašplūsme* — самотек, *piecgade* — пятилетка, *pilnvara* — Vollmacht, полномочие, *priekšmets* — предмет, *slimnīca* — больница, *streiklauzis* — Streikbrecher, *teicamnieks* — отличник, *tēvija* — отечество, *trיעiennieks* — ударник, *uzpirkstenis* — наперсток, *vadmotīvs* — Leitmotiv, *vienība* — Einheit, единство, *viesnīca* — гостиница, *virsbūve* — надстройка utt.

Tulkotie aizguvumi ir visparastākais terminu veidošanas un to demokratizācijas līdzeklis. Tie ir viegli darinami un tautas masām daudz saprotamāki nekā svešvārdi.

Visās Eiropas valodās ir daudz tiešu un tulkotu aizguvumu. Tāpēc tulkot no vienas Eiropas valodas otrā ir daudz vieglāk nekā tulkot kādā Eiropas valodā no ķīniešu valodas vai sanskrita.

Citu valodu vārdi pēc apgūtības pakāpes

Pēc apgūtības pakāpes var izšķirt pilnīgi apgūtos vārdus (aizguvumus) un plašāku masu neapgūtos vārdus (svešvārdus).

Pilnīgi apgūtie aizguvumi, kuri iemantojuši visas tautas valodā pilnīgas pilsoņu tiesības, kurus vairs neuztveram kā aizguvumus un kuri liekas īsti latviešu vārdi, ir, piemēram: *dārgs, diķis, divielis, ēvele, kāposti, kažoks, ķēde, maksa, meita, nagla, nedēļa, pagrabs, palags, plūme, puisis, puķe, robeža, slihts, sodīt, solīt, spēlēt, svece, svētki, tērauds, vajag, zāģis, ziepes* u. c.

Svešvārdi ir plašāku aprindu neapgūtie jaunākā laika aizguvumi, kurus lieto galvenokārt inteliģence vai vēl šaurākas speciālistu aprindas un kuri tiek paskaidroti svešvārdu vārdnīcās, piemēram, *ařinītāte, akompanements, akumulācija, anomālija, apoloģētisks, arhivālijas* u. c.

Bieži vien svešvārdiem ir citāds skaņu veids nekā pašu valodas vārdiem.

Tā kā svešvārdi tautas masām ir nesaprotami, mums stingri jāņem vērā Ļeņina norādījums — nelietot svešvārdus bez vajadzības.¹

Barbarismi

Par barbarismiem sauc liekus, nevajadzīgus aizgūtus vārdus, kuru nozīmes izteikšanai mums ir labāki pašu valodas vārdi.

Barbarismu piemēri: *ancuks* (uzvalks), *beņķis* (sols), *bišķiņ* (mazliet), *deķis* (gultas sega; kuģa klājs), *frišs* (svaigs), *gruntigs* (pamatīgs), *ģeldēt* (derēt), *klārs* (dzidrs, skaidrs), *koste* (uzturs), *kreņķēties* (bēdāties), *liderīgs* (izlaidīgs), *lustīgs* (prieģis), *maktīgi* (vareni), *ontlīgs* (krietns), *placis* (laukums), *riktīgi* (pareizi), *rūme* (telpa), *smeķīgs* (garšīgs),

¹ V. I. Ļeņins. Raksti, 30. sējums, 269. lpp.

šūplāde (atvilktne), švaks (vājš), uzpasēt (uzmanīt), vot (lūk) u. c.

Tomēr reizēm barbarismu lietošana pieļaujama, piemēram, fejletonos un līdzīgos rakstos.

Leksikas internacionālie elementi

Šis tas no atsevišķu valodu vārdiem pāriet pasaules valodu internacionālajā fondā. Par internacionāliem vārdiem kļūst galvenokārt vārdi, kas izteic jēdzienus ar sabiedriski svarīgu nozīmi — politiskās un kultūras dzīves jēdzienus, piemēram, *demokrātija, revolūcija* u. c.

Internacionālo vārdu fonds nav sevišķi liels. Internacionālie vārdi veido tikai nelielu daļu no svešvārdiem.

Tas izskaidrojams, pirmkārt, ar to, ka līdz šim pasaule bijusi saskaldīta ne tikai valstīs, bet arī atsevišķos kultūras novados: 1) Eiropas un Amerikas kultūras novads — ar latīņu un grieķu valodas noteicošo lomu internacionālajā leksikā, 2) Tuvo Austrumu kultūras novads (no Turcijas līdz Indijai) — ar arābu valodas noteicošo ietekmi, 3) Tālo Austrumu kultūras novads — ar ķīniešu un indiešu valodu noteicošo ietekmi utt.

Internacionālie vārdi Eiropas valodās ir atvasināti galvenokārt no latīņu un grieķu saknēm. Piemēram, *agronoms, automobilis, bibliotēka, civilizācija, demokrātija, drāma, fakts, filozofija, komunisms, konstitūcija, kultūra, lampa, muzika, nācija, partija, persona, politika, prakse, reforma, revolūcija, sociālisms, teātris, teorija* u. c.

Taču ir maldīgi domāt, ka visi latīniski-grieķiskie svešvārdi ir visām Eiropas valodām kopēji internacionālie vārdi.

Daži Latvijas valodnieki jauc internacionālos vārdus un svešvārdus, visus svešvārdus dēvēdami par internacionālajiem vārdiem. Šāda jaukšana ir pilnīgi nepieļaujama.

Vairumā gadījumu jārunā nevis par internacionālismiem — vārdiem, kas kopīgi visas pasaules valodām, bet par reģionālismiem — vārdiem, kas kopīgi vairākām, sevišķi kaimiņtautu valodām.

Internacionālie vārdi katras tautas izrunā tiek pārveidoti — gan uzsvara ziņā (piemēram, *racionalizācija* — рационализāция — *Rationalisatiōn*), gan skaņu ziņā (piemēram, angļu vārda *nation* izruna ir *neišn*).

Plaši izplatoties dažādās valodās, par starptautiskiem, internacionāliem vārdiem kļūst ne vien latīņu un grieķu, bet arī daudzu citu valodu vārdi. Tā par internacionālu vārdu ir kļuvis krievu vārds *kolhozs*.

Internacionālajā fondā pāriet arī īpatnēju parādību apzīmē-

jumi, tā saucamie etnogrāfismi, piemēram, *toreadors*, *gondola*, *gongs*, *bumerangs* u. c.

Internacionālajā fondā pāriet ne tikai veseli vārdi, bet arī dažas vārdu nozīmīgās sastāvdaļas: izskaņas *-ācija*, *-āts*, *-ija*, *-ika*, *-isms*, *-ists*, *-izācija* (piemēram, *marksisms*, *marksists*, *jarovizācija* u. c.); piedēklis *anti-* (*antizinātnisks* u. c.).

Aizgūtie vārdi pēc valodām

Grieķu un latīņu vārdi

Daudz vārdu visās Eiropas valodās un arī latviešu valodā aizgūti no seno Eiropas civilizācijas tautu — grieķu un latīņu valodām.

Mēs lietojam, piemēram, šādus **grieķu** vārdus: *alfabēts*, *analīze*, *anarhija*, *apustulis*, *aristokrātija*, *aritmētika*, *astronomija*, *bāze*, *bibliotēka*, *demokrātija*, *demons*, *despots*, *dialekts*, *drāma*, *ekonomija*, *enkurs*, *eņģelis*, *evanģēlijs*, *fantāzija*, *fāze*, *filoloģija*, *filozofija*, *fizika*, *fonētika*, *grāmata*, *gramatika*, *ģeogrāfija*, *ģimnāzija*, *haoss*, *harmonija*, *hegemonija*, *ideja*, *idile*, *ironija*, *katedra*, *komēdija*, *koris*, *kosmoss*, *kristāls*, *leļkoja*, *lirika*, *magnēts*, *matemātika*, *matērija*, *melodija*, *ministris*, *morfoloģija*, *obelisks*, *politika*, *prakse*, *pravietis*, *sātans*, *simbols*, *sintakse*, *sintēze*, *stadions*, *talants*, *teātris*, *telegrāfs*, *teorija*, *tēze*, *tragēdija* u. c.

No **latīņu** valodas nākuši vārdi: *abstrakts*, *administrācija*, *agrikultūra*, *arguments*, *autors*, *ceremonija*, *cirkulis*, *direktors*, *doktors*, *dokuments*, *ekskursija*, *evolūcija*, *fabula*, *fakts*, *forums*, *kapitāls*, *kodekss*, *komunisms*, *konstitūcija*, *kultūra*, *lekcija*, *nācija*, *partija*, *persona*, *plēnums*, *recepte*, *reforma*, *relīģija*, *republika*, *revolūcija*, *senāts*, *sociālisms*, *stabilis*, *summa*, *tendence* u. c.

Aizguvumi no kaimiņtautu valodām

Apskatot aizgūtus vārdus, jāņem vērā tā ģeogrāfiski-vēsturiskā vide, kurā zināmā tauta atradusies, t. i., kaimiņtautas.

Arī latvieši daudz vārdu aizguvuši no tautām, ar kurām tiem bijuši ģeogrāfiski vai vēsturiski sakari. Te jāmin krievu, baltkrievu, poļu, libiešu, leļvācu, zviedru, lietaviešu un senprūšu vārdi.

Daudz vārdu un izteicienu mēs esam aizguvuši no **krievu** valodas.

Vārdu aizgūšanas laikmetu var noteikt tikai apmēram — pa daļai pēc aizgūto vārdu fonētiskā ietērpā, pa daļai pēc nozīmes, ja tiem sakars ar kādu parādību, par ko ir drošas vēsturiskas ziņas. Piemēram, krievu vārdi, kam sakars ar kristīgo ticību, var būt aizgūti tikai pēc krievu kristīšanas 988. gadā.

No krievu valodas latvieši apguvuši ap 500 vārdu, piemēram, šādus vārdus, kas mums liekas īsti latviešu vārdi: *bagāts, baravika, baznīca, cena, dabūt, gads, gatavs, grēda, grēks, kalps, kāposti, karogs, kažoks, krāsa, krāšņs, kristīt, ķiselis, miests* (pilsētiņa), *mokas, muita, muiža, nabags, nedēļa, oma, pagasts, pagrabs, pakavs, pātāga, pavārs, pīrāgs, postaža, posts, prāva, pūkas, robeža, sedulka, skops, sodīt, sods, solīt, strādāt, svece, svēlīt, svētki, svēts, tarba, tulks, ubags, vēsts, zābaks, zizlis, zvanīt, zvans* u. c.

Vēlākajos laikos aizgūti krievu vārdi *biļina, častuška, narodņiki, staņica, ūkasz* u. c.

Dažus vārdus krievu valoda ir aizguvusi no baltu valodām, piemēram, *деготь* (*deguts*, lietaviešu *degūtas*), *ковш* (*kauss*, lietaviešu *kāušas*), *пакля* (*pakulas*, lietaviešu *pākulos*), *янтарь* (*dzintars*, lietaviešu *gintāras*).

Daudzas svešvārdu formas, kas sākumā (19. gs.) bija veidotas pēc vācu valodas parauga, tagad nostiprinājušās latviešu valodā tādā formā, kas tuvāka krievu valodai. Piemēram, *ministers* (vācu un arī latīņu *Minister*) — *ministris* (krievu министр); *revolucionē* (vācu *Revolution*) — *revolūcija* (krievu революция); *teāteris* (vācu *Theater*) — *teātris* (krievu театр) utt.

No **libiešu vai igauņu** valodām nākuši ap 80 vārdu: *allaž, beka, bojā iet, cemme, jauda, joma, jonis, jupis, kaija, kāls, kamara, kāsis, kāzas, kukainis, ķeksis, ķēms, ķengāt, ķepa, ķērne, ķesele, ķidas, ķīla, ķilda, ķipsis, ķisis, laulāt, launags, liedags, linga, loms, luga, ūpa, māja, maksa, maksāt, muiža, muļļāt, murds, nūja, paija, paijāt, paisums, pestēli, pestīt, pilādzis, puika, puisis, puķe, pulgot, pulķis, salaka, sedums, selga, sēne, sīga, siļķe, suga, sulainis, šķirsts, taimiņš, tērauds, urga, vaba, vagars, vai?, vajag, veseris, vimba, virca, vižot, zaimot, zustrenes* (upenes) u. c.

No **vidusleļvācu** valodas, kurā runāja pirmie vācu iebrocēji Latvijā, nākuši šādi vārdi: *āliņģis, āmurs, bāka, baļķis, bēniņi, bidelēt, bikses, bise, bizot, blāķis, bluķis, bomis, brāķēt, brivs, brokastis, bruģēt, bruģis, brūns, būldurēt, bullis, bulta, bumbieris, bungas, dambis, dēlis, dienests, dīķis, dīstete, ducis, dūja, dvielis, eņģe, etiķis, ēvele, grants, grāvis, grūbas, ire, irēt, jā, kālis, kaste, kastrolis, kleita, klijas, klucis, knēvelis, krelles, krogs, kroka, krops, kruķis, krūze, ķēde, ķelle, ķemme, ķēniņš, ķērne, ķerra, ķipsis, ķiploks, lievenis, liķis, līme, liste, lode, loks* (sīpoliem), *loze, lukturis, maltīte, masalas, meiņa, meita, melderis, mērkaķis, mērķēt, mērķis, misiņš, mulda, nagla, niere, niķi,*

odere, ore, ormanis, panna, pēlis, pīpe, potēt, pūlētis, rēķināt, riba, riņķis, runga, rūnīt, runkuļi, skramba, skrāpēt, skrotis, skrūve, slēģis, sliktis, slipēt, slūžas, smādēt, spāre, spēlēt, spieķis, spitāligs, spītēt, spoks, spole, spunde, stallis, stalts, stelles, stendere, stīvs, stops, strēmele, strīds, stūre, šķēres, šķielēt, šķivis, šķūnis, tapa, tauva, telts, tērēt, toveris, trumulis, un, velve, vērts, vīle (riks), vīlēt, (akas) vinda, vīveles, zāgēt, zāģis, zārks, zeķe, zellis, zēns, ziepes, zvērēt, žūpot u. c.

Seit minēti tikai tādi vidusleļvācu vārdi, kas kļuvuši par mūsdienu latviešu literārās valodas sastāvdaļu.

Pavisam no leļvācu valodas ticis aizgūts ap 1500 vārdu. No tiem mūsdienu latviešu literārajā valodā noturējušies ap 700 vārdu. Pārējie (piemēram, *beķeris, brūte, vēveris*) tagad jau pārvērtušies par barbarismiem.

Jānorāda, ka J. Zēvers savos darbos par daudz noniecina latviešu valodu un pārspīlē vācu valodas lomu. Viņš ieskaita latviešu aizguvumus no vācu valodas arī senus vācu aizguvumus no citām valodām, piemēram, *amats, ārsts, biete, biķeris, glāze, kaļķi, kambaris, kapars, krits, ķieģelis, ķivīte, lauva, mūris, pāvs, plūme, pravietis, rente, sīpols, sprediķis, tinte, tornis, upuris*.

No **zviedru** valodas nākuši, piemēram, šādi vārdi: *baļļa, blīvēt, gatve, guldenis, kraķis, kuģis, kungs, mūks, rakaris, skapis, skārnis, skola, skrāpēt, skurstenis, slēpes, šķūtis, vadmala u. c.*

No **lietaviešu** valodas ņemti vārdi *daina, ģiedrs, ģimene, kareivis, ķirmis, mēģināt, sādža, važonis, veikals, virsaitis, virtuve u. c.*

No **senprūšu** valodas Kronvalds ieviesis latviešu valodā vārdus *atvainot* un *ķermenis*.

Aizguvumi no pārējām valodām

Bez jau minētajiem latviešu valodā ir daudz aizguvumu, kas pie mums nonākuši no daudzām tautām ar citu — galvenokārt vācu un krievu valodu starpniecību.

No **franču** valodas nākuši vārdi *afiša, aktieris, asambleja, avangards, avanss, bagāža, balets, baseins, biļetens, birojs, buduārs, buljons, bulvāris, dekolte, depo, ekrāns, elegants, etiķete, filtrs, foajē, galants, garderobe, intrigants, kadriļa, kompliments, korsete, kostīms, kotlete, kumode, madāma, medaljons, montieris, omlete, partizānis, portfelis, portmonejs, ragū, reperuārs, restorāns, revanšs, režisors, salons, salūts, sižets, suflieris, šedevrs, šoferis, tualete, vizīte, žanrs, žūrija u. c.*

No **angļu** valodas nākuši vārdi *basketbols, bijšteks, boikots, bokss, budžets, čempions, dendijs, doks, džemperis, džems, džentlmenis, finišs, flirts, futbols, groks, intervija, jahta, jeņķis,*

kēkss, klauns, klubs, kokss, kotedža, krokets, lēdija, lideris, lords, mačs, misters, mitiņš, penss, porteris, pudiņš, punšs, reporteris, rostbijs, rums, skvērs, sports, starts, streiks, teniss, terjers, tosts, traktors, tramvajs, trests, tunelis, vagoni, žokejs u. c.

No **vācu** (augšvācu) valodas aizgūti vārdi *feldšeris, grants, šahta, štābs* u. c.

No **itāliešu** valodas nākuši vārdi *balustrāde, bataljons, donna, koncerts, opera, saldo, sonāte* u. c.

No **spāniešu** valodas nākuši vārdi *ģitāra, karamele, kastanete, mantiļa, marmelāde, serenāde* u. c.

2. FRAZEMĀTIKA

Frazemātika jeb frazeoloģija ir mācība par gataviem, stabiliem izteicieniem.

Tā kā vārdus parasti lieto teikumos, tad kāda spilgta konteksta vārdkopa, raksturīgs teiciens var sastingt savā īpašā nozīmē. Un tā valodā blakus vārdiem sāk lietot arī šādus gatavus izteicienus.

Stabilie, frazemātiskie izteicieni radikāli atšķiras no brīviem, sintaksiskiem savienojumiem.

Brīvos vārdu savienojumus mēs runas procesā brīvi veidojam, izvēloties mūsu pašreizējai domai piemērotus vārdus un tos sakārtojot pēc valodas sintaksiskajām normām, vadoties no zināmiem paraugiem.

Stabilie izteicieni ir jau gatavi. Tie nav jāveido, bet tikai atbilstošā situācijā jāpielieto.

Stabilie izteicieni bieži vien saglabājuši aizmirstus senu laiku vārdus un senas gramatiskās īpatnības. Tajos var būt saglabāti vārdi, kas citur mūsdienu valodā netiek lietoti, piemēram, *augu dienu; atliku likām; tiku tikām*. Stabilajā izteicienā *lieti derēt* ir saglabāts sens sieviešu dzimtes vienskaitļa datīvs *lieti* (tagad *lietai*). Stabilajā izteicienā *vienis prātis* ir saglabājusies senā vīriešu dzimtes daudzskaitļa instrumentāla galotne *-is*.

Starp dažādiem stabilo izteicienu paveidiem ir slīdošas robežas. Ir dažādi iedalījuma mēģinājumi. Šajā grāmatā ir dots šāds iedalījums: 1) idiomas, 2) frazemātismi, 3) sakamvārdi un spārnoti izteicieni.

Idiomas

Idiomas ir katrai valodai raksturīgās īpatnējās, gleznainās un ekspresīvās, stabilās, semantiski nedalamās vārdkopas, kuru kopnozīme nelīdzinās atsevišķu vārdu nozīmju summai un kuras parasti nav burtiski tulkojamas citās valodās.

Pie idiomām pieskaita stabilas vārdkopas ar šādām raksturīgām pazīmēm:

a) idiomai ir viena kopnozīme, kas nav izvedināma no tās sastāvdaļu — vārdu nozīmēm;

b) idiomai parasti ir noteikta vārdu kārtība, kas nepieļauj pārstatījumu, piemēram: *dzīvo cepuri kuldams* un nēvis «dzīvo kuldams cepuri»;

c) idiomās bieži vien ir tēlainas un ekspresīvas;

d) idiomās ir īpatnējas katrā valodā un parasti nav burtiski tulkojamas citā valodā.

Piemēri: *vīrs un vārds* — сказано-сделано; *ar sirdi un dvēseli* — душой и телом; *zem četrām acīm* — с глазу на глаз; *ne cepts, ne vārīts* — ни рыба, ни мясо; *nav ar pliku roku ņemams* — не лыком шит; *kuļas kā pliks pa nātrēm* — бьется как рыба об лед; *ne ausu neceļ* — и в ус не дуёт; *tukšus salmus kult* — переливать из пустого в порожнее jeb толочь воду в ступе.

Izšķir nepaplašinātas un paplašinātas idiomās.

Nepaplašinātas idiomās ir, piemēram, šādas: *ēnas puse* (trūkumi), *vilka pase* (atļaišana), *iet zudumā, lauzt sprandu, likt lietā, mest mieru* (darbam), *ņemt par labu, ņemt vērā, sisties cauri* (kaut kā iztikt), *bijis nebijis, šāds tāds, kāds nekāds, gribot negribot, dienu un nakti, vaigu vaigā, malu malās, gabalu gabalos, katrā ziņā, vienis prātis, uz vienu roku, šā tā, kā nekā, šur tur, kur nekur, cik necik, vīrs un vārds*.

Paplašinātas idiomās — gatavi, tēlaini tautas izteicieni, ko bieži lieto gleznainākas izteiksmes panākšanai, ir, piemēram, šādi: *kārt zobus vadzī, laist pār galvu, ņemt kājas pār pleciem, tukšus salmus kult, dancot pēc cita stabules, ieskrēja kā circeņnis pelnoš, kuļas kā pliks pa nātrēm, kā akmens no sirds novēlās, nav ar pliku roku ņemams, ne cepts, ne vārīts, taisns kā zirga loks, kā pērkons no skaidrām debesīm*.

Idiomās, bieži vien ietverdamas sevī kādu gleznainu momentu, padara valodu spilgtāku, izteismīgāku. Idiomās valodu ļoti izdaiļo. Var teikt, ka par valodas kultūru lielā mērā liecina prasme lietot īstā vietā idiomās. Valoda ar idiomām vairāk aizrauj, pārliecina un paliek prātā.

Arī tautas nacionālo savdabību vislabāk var attēlot tieši ar idiomām.

Bieži vien idiomās izpaužas zināms neloģiskums, piemēram: *kārt zobus vadzī, slinkumu lāpīt, lauzīt galvu*.

Idiomās var citā valodā izteikt trejādi: 1) ar nozīmes ziņā līdzīgu citas valodas idiomu (*tukšus salmus kult* — переливать из пустого в порожнее); 2) pārtulkojot burtiski un iekavās dodot nozīmes skaidrojumu; 3) izsakot tikai idiomās vispārīgo nozīmi, bet nedodot tēlainību.

Frazemātismi

Frazemātismi jeb frazemātiskās vārdkopas ir stabili vārdu savienojumi ar saistītu kopnozīmi, kura tomēr ir zinamā mērā motivēta.

Frazemātismi ir semantiski nedalāmi. Tie ir arī sintaksiski nedalāmi un uzskatāmi par vienu saliktu teikuma locekli. Frazemātismi pieļauj zinamas variācijas vārdu kārtībā un pašos vārdos.

Piemēri: *lieti derēt, celt iebildumus, dalities pieredzē, gūt uzvaru, dabūt virsroku, veikt uzdevumu, vērst uzmanību, vest sarunas, palikt mierā, palikt pāri, sargāt kā acuraugu, ciets kā akmens, balts kā sniegs, auksts kā ledus, vīrs kā ozols, mazs mazs, vecu vecais, liels jo liels, viens vienīgs, drošības pēc, augu dienu, tālu tālu.*

Frazemātiskās vārdkopas bieži vien tajā pašā vai citā valodā izteic ar vienu pašu vārdu. Piemēram, *lieti derēt* — *noderēt*; *mest ar acīm* — *mirkšķināt* — *подмигивать*; *darīt pāri* — *обижать*; *turēt prātā* — *помнить*; *ievadīt* — *вводить*; *malcināt* utt. Tādēļ stabilas vārdkopas vārdnīcās tikpat augstu vērtējamas kā atsevišķi vārdi.

Stabilajās vārdkopās bieži vien kāds vārds kļūst par leksisku palīgvārdu, piemēram: *ganu zēns* (*gans*), *laimes bērns* (*laimīgais*), *celt iebildumus* (*iebilst*), *darīt galu* (*izbeigt*), *izrādīt pretestību* (*pretoties*), *sniegt palīdzību* (*palīdzēt*), *ciest klusu* (*klusēt*) utt.

Stabilās vārdkopas bieži vien īpatnēji jātulko. Piemēram: *gūt uzvaru* — *одержатъ победу* (*nevis получить победу*) utt.

Dažkārt tiek izteikti pārspilēti, loģizējoši-pūristiski uzskati pret atsevišķu frazemātisku izteicienu lietošanu. Tā, piemēram, ir apgalvots, ka *vest* varot tikai *malku, sienu* utt. Tomēr *vest miera sarunas* nebūt nav tas pats, kas *runāt par mieru, līgēt mieru*. Ļermontova dzejas rindu «И звезда с звездою говорит» F. Adamovičs jauki pārtulkojis «Zvaigzne ved ar zvaigzni valodas».

Sakamvārdi un spārnoti izteicieni

Sakamvārdi ir stabili, tradicionāli tautas gudrības vispārīgā nājumā veselu teikumu veidā, piemēram: *Ābols no ābeles tālu nekrit. Mazs cinītis gāž lielu vezumu. No vilka bēg, uz lāci krit. Te vilku piemin, te vilks klāt. Tukša muca tālu skan.*

Spārnoti izteicieni ir tradicionāli, plaši izplatīti stabili izteicieni veselu teikumu veidā, kuru kopnozīme izveidojas no atse-

višķu, brīvi tulkojamu vārdu nozīmēm. Pie spārnotiem izteicieniem pieder:

a) aforismi jeb domu graudi, piemēram: *Labāk mazāk, toties labāk* (Ļeņins). *Cilvēks — tas skan lepni* (Gorkijs);

b) dažādi izteicieni, piemēram: *Bet viņa tomēr griežas!* (Galilejs.) *Mest pārles cūkām* (bībelē). *Kauliņi ir mesti!* (Cēzars.) *Atnācu, ieraudzīju, uzvarēju* (Cēzars). *Svētā vientiesība!* (Huss);

c) lozungi jeb politiski aicinājumi, piemēram: *Visu zemju proletārieši, savienojieties!* (Markss un Engels.) *Piecgadi četros gados!*

3. LEKSIKOGRAFĪJA

Leksikogrāfija ir vārdnīcu teorija, mācība par vārdu krājuma apstrādi vārdnīcās un par vārdnīcu veidošanu.

Leksikogrāfijas teorijas un prakses attīstība ir atkarīga no leksikoloģijas attīstības, leksikogrāfija balstas uz leksikoloģijas atzinumiem. Un otrādi — leksikoloģija savkārt pamatojas uz bagāta, leksikogrāfiski sistematizēta valodas materiāla.

Leksikogrāfijai ir šādi uzdevumi: 1) dažādu vārdnīcu tipu izveidošana un to uzbūves atšķirību noskaidrošana; 2) vārdu, sinonīmu, homonīmu un frazemātisko vienību atlases principu noskaidrošana dažādu tipu vārdnīcās; 3) vārdu nozīmju skaidrošanas un terminu definēšanas principi, kā arī tulkošanas un ekvivalentu došanas principi tulkojošās vārdnīcās; 4) vārdu stilistikās kvalifikācijas jautājumi; 5) vārdu lietošanas sfēru noteikšana un apzīmēšana.

Vārdnīca

Vārdnīcas ir vārdu grāmatas, kurās vārdiem dod tādu vai citādu skaidrojumu. Anatols Franss saka, ka vārdnīca esot «visa pasaule, kas sakārtota alfabētiskā kārtībā». Vārdnīca reģistrē, fiksē vārdus, stabilus izteicienus un to nozīmes, atlasa un popularizē jaunus, vajadzīgus vārdus. Vārdnīcām ir liela nozīme leksikas apzināšanā un vārdu semantikas atklāšanā.

Vārdnīcas apjoms

Pirmais jautājums, ar kuru jāsaskaras, sastādot vārdnīcu, ir vārdnīcas apjoms.

Pēc apjoma izšķir pilnīgās, vidējās un mazās vārdnīcas.

Pilnīgās vārdnīcās ietver visu kādas valodas vārdu krājumu, kas izkoptās valodās sniedzas pāri par 100 000 vārdiem, līdz ar bagātu frazemātiku.

Vidējās vārdnīcās ietver vairākus desmittūkstošus valodā bieži lietojamu vārdu, ar samērā plašu frazemātiku.

Mazajās vārdnīcās, kas parasti domātas skolēniem vai tūristiem, tiek doti daži tūkstoši visbiežāk lietoto vārdu ar neliela apjoma frazemātiku.

Vārdu atlase vārdnīcā

Vārdnīcās svarīgs ir jautājums par vārdu atlasī, t. i., vārdnīcā ievietojamo leksiku — vārdiem un leksikalizētām vārdkopām.

Viens vārdu krājums ir literārās valodas vārdnīcā, otrs — pilnīgā vārdnīcā jeb tezaurā utt. Sevišķi rūpīgi vārdu atlase izdarāma normatīvā literārās valodas vārdnīcā.

Plašākā latviešu-cittautu vārdnīcā nedrīkst trūkt vārdu, ko gan šodien latviešu literārajā valodā vairs nelieto, bet kas sāpami latviešu literatūras klasiķu darbos. Tāpat šādā vārdnīcā jābūt vārdiem, kurus lieto avīzēs, utt.

Vārdu sastāvu var ierobežot tikai cittautu-latviešu un skolēniem domātās mazākās latviešu-cittautu vārdnīcās.

Izvēloties terminus vispārīgajām vārdnīcām, jāvadas nevis no šo terminu svarīguma zinātnes vai tehnikas nozares sistēmā, bet gan no to sabiedriskās lomas.

Vārdu kārtība vārdnīcā

Parastākā vārdu kārtība vārdnīcās ir alfabētiskā. Bet dažās (piemēram, etimoloģiskajās) vārdnīcās izdevīgāka var izrādīties ligzdu sistēma, jo alfabētiskā kārtība sarauj semantiskos sakarus starp radniecīgiem vārdiem.

Alfabētiskā kārtība atvieglo katra atsevišķa vārda atrašanu; tā ir vislietderīgākā kārtība tādās uzzīnai domātās vārdnīcās kā pareizrakstības vārdnīcās, tulkojošās vārdnīcās un vispār vārdnīcās, kas domātas plašai lietošanai. Arī ligzdu sistēmā pašas ligzdas un vārdi ligzdā sakārtojami alfabētiskā kārtībā.

Vārdnīcas panta uzbūve

Vārdnīcas pants ietver pamatvārdu (šķirkli), nozīmju dalījumu, paskaidrojumu, definējumu vai tulkojumu, vārda lietošanas sfēru norādījumu, gramatiskos, fonētiskos (uzsvara, izru-

nas), stilistiskos un citus raksturojumus, valodas ilustratīvo materiālu utt.

Vārda nozīmju dalījums daļēji atkarīgs no vārdnīcas apjoma, jo viensējuma vārdnīcā nevar vārdu sadalīt nozīmēs tikpat sīki kā desmitsējumu vārdnīcā.

Vārdnīcu tipi

Dažādi vārdnīcu tipi uzmanības centrā liek vai nu vārdu, vai jēdzienu, vai arī pašu parādību.

Vārdu uzmanības centrā liek tulkojošās, pareizrakstības, etimoloģiskās un citas vārdnīcas, bet jēdzienu — terminu vārdnīcas. Pašu priekšmetu vai parādību uzmanības centrā liek priekšmetiskās vārdnīcas.

Tezauri

Apjoma ziņā visplašākā vārdnīca ir tezaurs jeb pilnīgā vārdnīca. Tezaura uzdevums ir aptvert visas zināmās valodas vārdu un izteicienu bagātības vēsturiskā, ģeogrāfiskā un arodnieciskā perspektīvā. Tezaurā ietilpst viss vārdu un frazemātiskais materiāls, kāds vien zināmā valodā sastopams: literārās valodas vārdi, sarunu valodas vārdi, apvidvārdi, vecvārdi, senvārdi un jaunvārdi, daiļliteratūras, zinātņu un tehnikas vārdi un termini, pašu valodas vārdi un aizgūtie vārdi.

Sastādīt kādas valodas tezauru ir grūts uzdevums. Pēc Milenbaha-Endzelīna plašās «Latviešu valodas vārdnīcas» izdošanas un dialektālo materiālu savākšanas Padomju Latvijas valodniekiem ir iespējams izdot latviešu valodas tezauru. Milenbaha-Endzelīna vārdnīcā jau ir sakopots vairāk nekā 100 000 vārdu, taču tajā vēl trūkst daudzu vārdu no folkloras, izloksnēm, rakstnieku darbiem, kā arī terminu un vispārlietojamo internacionālo vārdu.

Literārās valodas normatīvā vārdnīca

Sevišķi izcila nozīme var būt mūsdienu latviešu literārās valodas vārdnīcai. Tās uzdevums ir a) parādīt mūsdienu latviešu literārās valodas leksiskās bagātības un īpatnības, aptverot latviešu literāro valodu no J. Alunāna līdz mūsu dienām; b) sistemātiski atklāt vārdu un stabilo vārdkopu nozīmi; c) noskaidrot to pareizo lietošanu un d) veicināt leksikas normalizēšanu.

Latviešu literārās valodas vārdnīcā ietilpinami visi literārā valodā vispārlietojamie vārdi: gan pašu valodas vārdi, gan aizgūtie vārdi, gan jaunvārdi, gan dažos stilos lietojamie vecvārdi, gan arī plašāk lietojamie vispārīgie zinātnes un tehnikas termini — katrs savā visvairāk vēlamajā formā.

Mūsdienu literārās valodas vārdnīcai piešķirams normatīvs raksturs. Šis normatīvais raksturs literārās valodas vārdnīcā panākams a) ar vārdu izvēli, rādot, kādi vārdi un kādas formas ieteicamas un no kādu lietošanas jāizvairas; b) ar vārdu nozīmju un to nianšu analīzi; c) ar stilistiskajām atzīmēm, kas nosaka vārda un viņa nozīmes lietojuma sfēru un robežas; d) ar ilustratīviem piemēriem no autoritatīviem avotiem; e) ar vārdu formu norādījumiem un gramatiskiem paskaidrojumiem; f) ar pareizrakstības fiksējumu un g) ar pareizrūnas norādījumiem.

Normatīvās vārdnīcas veicina literārās valodas normu nostabilizēšanos un sekmīgu cīņu par valodas kultūru.

Rakstnieka valodas vārdnīca

Svarīgas ir kādas literatūras nozares (piemēram, tautasdziesmu vai vispār folkloras) vai atsevišķa rakstnieka (piemēram, Raiņa, Blaumaņa, Plūdoņa, Birznieka-Upīša, Andreja Upīša, Kronvalda, Jura Alunāna un citas) vārdnīcas.

Šādām vārdnīcām ir divi uzdevumi: 1) filoloģiski komentēt vārdus, kā arī to izlietojumu, tādā kārtā dodot iespēju padziļināti izprast folkloras vai rakstnieka sacerējumu saturu un stilu; 2) būt par materiālu literārās valodas vēsturei.

Dialektālā vārdnīca

Dialektālās vārdnīcas uzdevums ir parādīt kāda dialekta vai izloksnes vārdu un stabilo izteicienu krājumu.

Dialektālās vārdnīcas var būt diferenciālas vai pilnīgas (integrālas). Diferenciālās vārdnīcas aptver tikai kāda dialekta īpatnējos vārdus un izteicienus, kas nav sastopami citos dialektos un literārajā valodā. Pilnīgās dialektālās vārdnīcas aptver visus kādā dialektā sastopamos vārdus un izteicienus — kā tikai šim dialektam raksturīgos, tā arī plašāk lietojamos.

Dialektālo vārdnīcu nozīme ir ļoti liela. Pirmkārt, tās konstatē vārdus un izteicienus, kas raksturīgi zināmiem dialektiem. Otrkārt, dialektu vārdnīcas dod iespēju rakstniekiem, dzejniekiem un zinātniekiem atrast vajadzīgus vārdus un ieviest tos literārajā valodā.

Tulkojošā vārdnīca

Tulkojošās vārdnīcas ir visizplatītākās vārdnīcas. Tās sastata vārdu vai izteicienu ar kādas citas valodas vārdu vai izteicienu, kura nozīme vairāk vai mazāk atbilst tulkojamam vārdam vai izteicienam. Tādā veidā mazāk tiek parādīta vārda nozīme, vairāk — viņa aptuvenā situatīvā atbilde dažādos kontekstos. Piemēram, vārds *pa* tulkojošā vārdnīcā tiek parādīts šādi: iet pa ceļu иди по дороге; iebraukt pa vārtiem въехать через ворота; skatīties pa logu смотреть в окно; pa vienu dienu за один день; pa vasaru летом utt.

Tulkojošās vārdnīcas labi noder, lasot grāmatas svešā valodā vai tulkojot no vienas valodas otrā. Taču tulkojošās vārdnīcas maz palīdz pareizi iemācīties kādu valodu. Tas tāpēc, ka tulkojošā vārdnīca parāda vārdu nozīmes nevis tieši, bet aplinkus — atspoguļojot tās caur kādas citas valodas vārdu nozīmju prizmu. Bet divām valodām ir maz paralēlu vārdu, kas pilnīgi vienādi apzīmē zināmas nozīmes vai to niansas. Tulkojuma vārdiem pašiem ir savas nozīmes, kas ne vienmēr sakrīt ar tulkojamā vārda nozīmēm. Ja vārdu nozīmes dažādās valodās pilnīgi sakristu, tad sarežģītā tulkošanas problēma būtu atrisināta jau tulkojošās vārdnīcās.

Parasti tulkojošās vārdnīcas ir divvalodu vārdnīcas, tomēr ir zināmas arī daudzvalodu tulkojošās vārdnīcas, piemēram, Reifa «Krievu-franču-vācu-angļu vārdnīca» un citas. Tāpēc saukt tulkojošās vārdnīcas par divvalodu vārdnīcām ir principā nepareizi.

Tā kā pat divu valodu vārdu un izteicienu nozīmes un to niansas ir grūti saskaņot, tad pēdējā laikā vairākvalodu tulkojošās vārdnīcas tiek sastādītas reti. Tomēr zināmos apstākļos, sevišķi tādos rajonos, kur sastopas daudz dažādu tautu, tādas vārdnīcas var izrādīties vajadzīgas. Piemēram, mums ļoti dērtu latviešu-lietaviešu-igauņu-krievu vārdnīca.

Tulkojošās vārdnīcas pamatvārdos var izcelt zināmās valodas vārdu bagātību. Piemēram, plašā latviešu-krievu vārdnīcā var ievietot kā latviešu literārās valodas vārdus, tā arī apvidvārdus, vecvārdus, jaunvārdus, nostabilizējušos zinātniskos terminus utt.

Turpretim vairākus latviešu terminu variantus, kas vēl nav īsti nostabilizējušies, labāk savākt krievu-latviešu vārdnīcā, jo krievu termini lielāko tiesu ir vairāk nostiprinājušies un pēc tiem var vieglāk atrast iespējamus latviešu terminu variantus.

Tulkojošās vārdnīcās vārdu semantisko iedaļu daudzums nav tik daudz atkarīgs no pamatvārda nozīmju daudzuma, cik no attiecīgo tulkojuma vārdu skaita. Nav lietderīgi cittautu-latviešu tulkojošās vārdnīcās dot ļoti sīku cittautu valodas vārdu

nozīmju nianšu skaidrojumu tādos gadījumos, kad tās pilnīgi saskan ar attiecīgajām latviešu vārdu niansēm.

Tulkojošās vārdnīcās vārdu nozīmju rādījums neiznāk diez cik precīzs. Tāpēc tajās nedrīkst par daudz lietot sinonīmus, jo tālāko sinonīmu nozīme stipri atšķiras no pamatnozīmes. Piemēram, vārds *чирикать* tulkojams ar vārdiem *čirkstēt* un *čirkstināt*, bet ne ar vārdu *čivināt*, kam atbilst krievu vārds *щебетать*.

Vienvalodas skaidrojošā vārdnīca

Tulkojošās vārdnīcas pieradina vienu vārdu atvietot ar citu, apejot nozīmes, turpretim skaidrojošā vārdnīca tieši paskaidro zināmās valodas vārdu nozīmes.

Skaidrojošā vārdnīca sprauž par savu uzdevumu a) parādīt valodas leksisko sastāvu; b) noteikt vārdu nozīmes ar skaidrojumiem, nelietojot tulkojumu citā valodā; c) atklāt vārdu pareizo lietojumu un nozīmju nianse ar ilustratīviem piemēriem no folkloras, daiļliteratūras, populāras zinātniskās literatūras; d) norādīt vārdu izplatības robežas, fiksejot apvidvārdiem vietu, bet literāriem vārdiem — rakstnieku un darbu.

Skaidrojošā vārdnīca katram vārdam ierāda vietu valodas leksikas sistēmā, norobežojot to no citiem vārdiem. Nedrīkst atstāt vārdus neatšifrētus; katram jānod noteikts skaidrojums.

Skaidrojošā vārdnīca nedod definīcijas, bet fiksē tikai pašu būtiskāko vārda saturā, «vispārīgo nozīmes ideju» (Ļ. Šcerba). Tas tiek darīts tāpēc, ka skaidrojošā vārdnīcā ietilpst ne tikai viennozīmes vārdi — termini, kuri apzīmē noteiktus jēdzienus un kurus tāpēc var definēt, bet galvenokārt parastie vārdi, kuri neapzīmē jēdzienus, kuriem ir vairākas nozīmes un to nianse un kurus tāpēc nevar definēt. Bez tam skaidrojošā vārdnīca nevar definēt arī terminus, tāpēc ka precīzas definīcijas iznāk pārāk sarežģītas un saprotamas tikai speciālistiem, bet skaidrojošās vārdnīcas domātas plašākām aprindām.

To, ka definēt var tikai terminus, nevis parastos vārdus, norādījis jau Leibnics.

Tuvu šiem Leibnics aizrādījumiem pieslejas Potebņas mācība par vārdu tuvīno un tālīno nozīmi. Vārdu *neaizmirstule* un *jēdziens* tuvīnā nozīme ir tā nozīme, kas nāk prātā katram lasītājam, bet tālīnā — tā nozīme, kura par minētajiem vārdiem ir botānikim un loģikim. Valodai svarīga tikai vārdu tuvīnā nozīme, bet tālīnā nozīme attiecas uz speciālajām disciplīnām.

Skaidrojošā vārdnīcā jānod īsi un viegli saprotami skaidrojumi, piemēram: «Valoda ir runa, spēja izteikt domas ar vārdu palīdzību» (kā ļoti labi teikts S. Ožegova vārdnīcas 1949. gada izdevumā), un nevis gari, sholastiski izklāsti, piemēram: «Va-

loda ir skaņu un leksiski-gramatisku līdzekļu sistēma, kas fiksē domāšanas darba rezultātus un ir cilvēku sazināšanās, domu apmaiņas un saprašanās līdzeklis sabiedrībā» (S. Ožegova vārdnīcas 1952. gada izdevumā un visos tālākajos izdevumos).

Tikpat labs, īss un saprotams skaidrojums ir: «Konstitūcija ir valsts pamatlikumu kopums.»

Skaidrojošā vārdnīcā pilnīgi vietā ir svešvārdu paskaidrošana ar latviešu vārdiem, piemēram: «Advokāts ir persona, kas aizstāv apsūdzēto vai prasītāja lietu tiesā.»

Dažreiz vārda nozīmi var atklāt ar sinonīmu, piemēram: «Nams ir pilsētas māja.»

Citreiz vietā ir antonīmi, piemēram: *viēgls* 1) pretstats smagam, piemēram, «viēgls čemodāns»; 2) pretstats grūtam, piemēram, «viēgls uzdevums».

Dažreiz nozīmju niansas vislabāk parādāmas kontekstā — ar ilustrējošiem piemēriem.

Dažus priekšmetus, sevišķi svešzemju dzīvniekus vai nepazīstamus mehānismus, vislabāk var parādīt ar nelieliem zīmējumiem.

Pašlaik LPSR ZA Valodas un literatūras institūts izstrādā plašu «Mūsdienu latviešu literārās valodas skaidrojošo vārdnīcu» 6 sējumos un izdevniecība «Liesma» gatavo viensējuma skaidrojošo vārdnīcu.

Divvalodu skaidrojošā vārdnīca

Viervalodas skaidrojošās vārdnīcas dod skaidrojumus tajā pašā valodā, piemēram, krievu valodas vārdu krieviski paskaidro krievu lasītājiem. Tādas ir Daļa, Ožegova, Ušakova, Akadēmijas vārdnīcas. Tās parāda zināmas valodas vārdu krājumu, to nozīmes un vārdu stilistisko izlietojumu.

Akadēmiķis Ļ. Ščerba savas 1936. gadā izdotās krievu-franču vārdnīcas priekšvārdā ierosināja gatavot divvalodu skaidrojošās vārdnīcas. Tāda krievu-latviešu skaidrojošā vārdnīca netulkotu krievu vārdu ar vairākiem daudz maz paralēliem latviešu vārdiem, bet latviski paskaidrotu krievu vārda nozīmes.

Divvalodu skaidrojošās vārdnīcas vajadzību Ļ. Ščerba pamatoja ar to, ka, atsegdama nozīmes ne tieši, bet caur citas valodas vārdiem, kuru nozīmes ne katrreiz precīzi atbilst tulkojamā vārda nozīmēm, tulkojošā vārdnīca pareizi neatklāj vārdu nozīmes.

Divvalodu cittaufas-latviešu skaidrojošā vārdnīcā panta materiāla izkārtojumam būtu jābalstas uz cittaufas valodas vārda nozīmju sistēmu: katram vārdam jānodod tik daudz semantisko iedaļu, cik tam ir nozīmju. Tāda vārdnīca nedrīkstētu apvienot

cittautas valodas vārda dažādās nozīmes, kaut arī tām visām atbilstu tikai viens latviešu vārds.

Tikai ar šādas divvalodu skaidrojošās vārdnīcas palīdzību varētu pareizi iemācīties citu valodu.

Terminu vārdnīca

Terminu vārdnīca dod zinātņu vai tehnikas terminus līdz ar to definējumiem. Definīcija uzrāda 1) augstāko, ģints jēdzienu un 2) specifisko, sugas jeb veida atšķirību, piemēram: «Teikums ir vārds vai vārdu kopa» (ģints jēdziens), «kas kaut ko izsaka» (sugas atšķirība).

Parasti katrā zinātnes un tehnikas nozarē (filozofijā, matemātikā, valodniecībā, bioloģijā, radiotehnikā utt.) tiek izdota sava terminu vārdnīca.

Sinonīmu vārdnīca

Sinonīmu vārdnīcā alfabētiski sakārtotiem vārdiem pieliek attiecīgos sinonīmus, t. i., vārdus ar vienādām vai tuvām nozīmēm, kas var atšķirties ar kādu nozīmes niansi vai lietošanas sfēru.

Ja sinonīmu virknes pamatvārdam (dominantei) ir vairākas nozīmes, tad sinonīmi jāsadala vairākās rindās pēc pamatvārda nozīmēm. Sinonīmu nozīmju nianšu un lietošanas sfēras labākai noskaidrošanai dodami ilustratīvi piemēri no folkloras un daiļrakstniecības.

Etimoloģiskā vārdnīca

Etimoloģiskā vārdnīca, salīdzinādama zināmās valodas vārdus ar radniecīgajiem radu valodu vai citu valodu vārdiem, parāda vārda etimoloģiju, t. i., izcelšanos. Piemēram, vārds *bebris* radniecīgs ar sanskrita vārdu *babhrús* (no senāka *bebhrus* «brūns»), vārds *nakts* radniecīgs hetu vārdam *nekut* «vakars», kas saistīts ar hetu darbības vārdu *neku-* «tumst», vārds *ēvele* nācis no vidusleļvācu *hövel*.

Etimoloģiskajās vārdnīcās vārdi jāsakārto ligzdās pēc vārdu atvasināšanas sērijām.

No etimoloģiskajām vārdnīcām līdz šim labākās ir Pokornija indoeiropiešu, Frenkeļa lietaviešu, Fasmera krievu, Klūges vācu valodas etimoloģiskās vārdnīcas.

Lai gan etimoloģija minēta daudziem vārdiem Mīlenbaha-Endzelīna «Latviešu valodas vārdnīcā», tomēr par īstu etimoloģisko vārdnīcu to nevar atzīt. Tāpēc mums ir ļoti vajadzīga latviešu valodas etimoloģiskā vārdnīca.

Vēsturiskā vārdnīca

Vēsturiskā vārdnīca sprauž uzdevumu noskaidrot valodas vārdu vēsturi, balstoties uz rakstu pieminekļiem un tautas valodas izloksnēm. Reizē ar to vēsturiskā vārdnīca parāda hronoloģiskā secībā valodā lietoto un lietojamo vārdu, formu, īpatnējo izteicienu un nozīmju pakāpenisko maiņu pēc laikmetiem — jaunu vārdu, formu, izteicienu un nozīmju rašanos, dažu vārdu, formu, izteicienu un nozīmju atmiršanu, citu vārdu, formu, izteicienu un nozīmju stāšanos to vietā.

Vēsturiskā vārdnīca rāda, kas, kad un kur pirmo reizi vārdu lietojis. Latviešu valodas vēsturiskā vārdnīca rādītu, kādus vārdus atvasinājis Juris Alunāns, Kronvalds, Stērstu Andrejs, Rainis, Plūdons, Andrejs Upīts, Linards Laicens un citi.

Tā rādītu, ka latviešu vārds *galds* vispirms apzīmējis dēli, tad sācis apzīmēt no dēļiem taisītu istabietu un, tā kā pie galda galvenokārt ēd, tad blakus tam arī uzturu.

Bez vēsturiskās vārdnīcas mēs pilnīgi nesapratīsim mūsu tautasdziesmas un senos rakstus, jo daudzu vārdu toreizējā nozīme ir bijusi citāda nekā tagadējā.

Krieviem vēsturisku vārdnīcu izdevis I. Srežņevskis.

Frazemātiskā vārdnīca

Frazemātiskās vārdnīcas uzdevums ir dot nevis vārdus, bet frazēmas, t. i., idiomas, frazemātismus, sakamvārdus un spārnodus izteicienus. Vārdnīcas beigās parasti pievieno vārdūjēdzienu rādītāju, pēc kura var viegli atrast attiecīgos izteicienus.

Vispārīgajās vārdnīcās frazēmas vislabāk dot pie semantiski svarīgākā vārda.

Krieviem frazemātisko vārdnīcu sastādījis Mihelsons («Русская мысль и речь»).

Svešvārdu vārdnīca

Svešvārdu vārdnīca ir pirmām kārtām skaidrojoša vārdnīca, kas paskaidro kādas valodas svešvārdu nozīmi.

Labās svešvārdu vārdnīcās katram svešvārdam vēl pievieno paskaidrojumu par tā izcelšanos, t. i., etimoloģiju. Vislabāk ziņas par vārda aizgušanu no citām valodām dot vārdnīcas panta sākumā, nevis beigās.

Latviešiem ir vairākas svešvārdu vārdnīcas.

Pareizrakstības vārdnīca

Uzbūves ziņā vienkāršākais vārdnīcu tips ir pareizrakstības vārdnīca.

Izšķir divu veidu pareizrakstības vārdnīcas — lielo un mazo.

Lielā (pilnīgā) pareizrakstības vārdnīca sniedz pēc iespējas pilnīgu pareizi uzrakstītu vārdu sarakstu alfabētiskā kārtībā.

Mazā pareizrakstības vārdnīca ievadā sniedz pareizrakstības principu izklāstu un pēc tam dod nelielu vārdu sarakstu. Tajā uzņem tikai tos vārdus, kuru rakstību nevar noteikt pēc ievadā minētajiem rakstības principiem, un vispār grūtāk rakstamos vārdus.

Latviešu valodā ir izdotas vairākas pareizrakstības vārdnīcas, kas katra atspoguļo sava laika pareizrakstības normas.

Priekšmetiskā vārdnīca

Priekšmetiskā vārdnīca sprauž uzdevumu iepazīstināt nevis ar vārdu vai jēdzienu, bet ar pašu priekšmetu, reālo parādību. Priekšmetiskajās vārdnīcās var būt divējāds jēdzienu izkārtojums: a) pēc kādas valodas vārdiem un b) pēc jēdzienu sistēmas.

Pirmās vārdnīcas iziet no vārda, par kuru dod reālus paskaidrojumus. Pie tām pieder parastās priekšmetiskās vārdnīcas, kuras sauc par enciklopēdiskajām jeb konversācijas vārdnīcām.

Otrās vārdnīcas iziet no reālajām parādībām un jēdzieniem. Tās sauc par ideārajām vārdnīcām. Ideārās vārdnīcas sakopo priekšmetus un parādības ap kādu dabas vai darba nozari: mežs, pļavas, lauki, gadalaiki, labs vai slikts laiks, ūdens, augi, dzīvnieki, dažādi lietu veidi, zveja, biškopība, medniecība utt. Ideārās vārdnīcas dod iespēju iepazīties ar zinamu darba nozari.

Bez vispārīgām enciklopēdiskām vārdnīcām ir vēl speciālās — vēsturiskās, literārās utt.

FONĒTIKA

Fonētika ir mācība par valodas fonētisko sistēmu.

Šī sistēma sastāv no tādām valodas fonētiskām vienībām kā skaņa, zilbe, uzsvara vienība un tādām fonētiskām (dinamiskām vai melodiskām) parādībām — prozodēmām — kā uzsvars, garums, zilbes intonācija un muzikālais akcents, kas neveido atsevišķas fonētiskas vienības.

Fonētiskā sistēma ir visas valodas materiālais apvalks, kuru izmanto kā leksikā, tā gramatikā. Tāpēc fonētika ieņem patstāvīgu un svarīgu vietu valodniecības nozaru sistēmā.

Valodas skaņām ir divējāda daba — fizikālā un funkcionālā. Saskaņā ar to J. Boduēns de Kurtenē ieteica fonētikā izšķirt antropofoniku un psihofonētiku, kuras mūsu dienās labāk saukt par foniku un fonoloģiju.

Fonika apskata valodu skaņu un to pazīmju artikulatīvās (izrunas) un akustiskās (dzirdamās) izšķirības. Fonoloģija apskata valodas skaņu un to pazīmju funkcionālās īpašības — spēju šķirt nozīmes. Fiziskā un funkcionālā puse valodā sastāda ciešu vienību: skaņa ārpus izlietošanas valodā nav valodas skaņa, bet skaņu un to elementu spēju atšķirt nozīmes realizē materiālās (fiziskās) īpašības. Tāpēc fonika un fonoloģija ir savā starpā cieši saistītas, ir vienas un tās pašas zinātnes — fonētikas — dažādie aspekti.

Katrā valodā fonētikas sistēmai ir savs raksturs. Piemēram, krievu valodā noteicošā loma vārdā ir uzsvaram un ļoti jūtama līdzskaņu mikstināta un cieta izruna un balsīgo līdzskaņu pārēja nebalsīgajos vārda beigās; latviešu valodā spilgti izceļas patskaņu garums un īsums un zilbju intonācijas, kā arī balsīgo līdzskaņu saglabāšana vārda beigās.

FONĒTIKAS NOZĪME

Fonētikai ir ļoti svarīga nozīme.

1) Fonētika pēta cilvēku valodas skaņu materiālu, ārējo ietērpu. Sazināšanās procesā vislielākā nozīme ir vārda skanē-

jumam: mēs varam sazināties tikai ar skanošiem, dzirdamiem vārdiem, bez skaņu apvalka vārdu valoda nevar pastāvēt. Skaņa ir tā vārda materiālā puse, caur ko vārds realizējas kā objektīva parādība, kuru atveido runātājs un uztver klausītājs. Valodas skaņas ir ne tikai valodas elementi, bet arī katras valodas pastāvēšanas forma.

2) Fonētika dod priekšstatu par cilvēka runas aparāta skaņu veidošanas iespējām un skaņu klasifikācijas paņēmieniem.

3) Fonētika rāda, kā skaņas izrunājamās un kādas ir skaņu akustiskās īpašības. Runātājs, veidodams skaņu pēc zinama akustiska veidola, izdara vajadzīgās runas orgānu kustības, un klausītājs to uztver ar dzirdi.

Vārds valodā apzīmē noteiktu jēdzienu. Tāpēc vārda sastāvdaļas — morfēmas un līdz ar to arī skaņas ir rūpīgi izrunājamās, lai mūs nepārprastu. Liela nozīme ir runas vienveidībai, literārajai pareizrunai.

4) Fonētikai ir svarīga nozīme dažādu valodu mācīšanā. Mācoties vai mācot citam kādu valodu, ir jāzin šās valodas skaņu īpatnības.

5) Fonētikai ir liela nozīme logopēdijā — pedagogijas un medicīnas nozarē, kas sprauž uzdevumu novērst runas trūkumus, ārstēt runas traucējumus.

6) Fonētika palīdz izstrādāt alfabētu valodai, kurai vēl nav savas rakstības.

7) Fonētika parāda attiecības starp izrunu un rakstību, starp skaņām un burtiem. Piemēram, latviešu valodā izrunājam *laps*, bet rakstam *labs*, izrunājam *puzdiēna*, bet rakstam *pusdiēna*.

8) Fonētika dod pamatu dialektu materiālu uzrakstīšanai.

9) Fonētika ir nepieciešama morfoloģijas mācīšanai. Piemēram, nezinot, ka līdzskaņi *k* un *g* patskaņu *i*, *e*, *ie* priekšā pārvēršas attiecīgi par *c* un *dz*, nav skaidrs, kā atvasina tādas formas kā *kociņš* (no *koks*), *zirdziņš* (no *zirgs*), *skolniece* (no *skolnieks*) utt. Tāpat bez šā likuma zināšanas nevar paskaidrot, kāpēc īstenības izteiksmē no *likt* ir *liekat*, bet pavēles izteiksmē *lieciet*. Tāpēc fonētika ievietojama gramatikas kursa sākumā.

10) Fonētikas uzdevums ir likt pamatus arī valodu skaņu sistēmu vēsturisko pārmaiņu izpratnei. Neizprotot skaņu pārmaiņas, nevar dot ne leksikas, ne gramatiskās iekārtas vēsturi, bet izprast skaņu pārmaiņas nav iespējams, nezinot skaņu īpašības. Bez salīdzinoši-vēsturiskās fonētikas nevarētu būt salīdzinoši-vēsturiskās valodniecības.

FONĒTIKA UN GRAMATIKA

Fonētika ir cieši saistīta ar gramatiku. Fonētikai ar gramatiku ir šādas kopīgas pazīmes:

1) Fonētika, tāpat kā gramatika, apskata vispārīgo un abstrakto, kamēr leksika un frazemātika — atsevišķo un konkrēto.

2) Leksika un frazemātika ietver sevī gatavus vārdus un izteicienus, turpretim fonētika un gramatika — tikai paņēmienus, ar kuru palīdzību veidojam vārdus, formas un teikumus.

3) Fonētikā, tāpat kā gramatikā, ir noteikta sistēma, un tāpēc šeit viss apskatams sistēmā. Turpretī leksikā un frazemātikā ir tikai vārdu un izteicienu kopums, summa. Atkritot veciem un rodoties jauniem vārdiem vai izteicieniem, nekāda sistēma neizjūk, jo tādas leksikā un frazemātikā nav.

Fonētikā, tāpat kā gramatikā, viss jāmācas sistēmā. Turpretī leksiku un frazemātiku var mācīties pa daļām: šogad pāris tūkstošu vārdu un stabilu izteicienu, nākamgad — atkal pāris tūkstošu utt.

4) Valodas fonētiskā sistēma, tāpat kā gramatiskā iekārta, ir ļoti stabila.

Taču fonētikai ir arī ievērojamas atšķirības no gramatikas:

1) Fonētika, gan ņemdama vērā nozīmju pusi (jo valodas skaņas sastopamas tikai noteiktas valodas nozīmīgos vārdos), uzmanību pievērš tikai valodas fonētiskajai jeb skaņu pusei.

Turpretim gramatika, gan ņemdama vērā valodas fonētisko pusi (jo nav un nevar būt ne vārdu, ne teikumu bez skaņu apvalka), uzmanību pievērš nozīmīgiem vārdiem un teikumiem.

2) Fonētika aplūko skanošu un dzirdamu runu un tās pakāpeniskos sīkākos dalījumus: fonētiskās frāzes (skanošās runas daļas starp divām pauzēm) — uzsvara vienības — zilbes — skaņas. Bez tam fonētika aplūko arī tādas dinamiskas fonētiskas parādības kā vārda uzsvars un tādas melodiskas fonētiskas parādības kā patskaņu un līdzskaņu garums, zilbju intonācija, muzikālais akcents.

Gramatika turpretim ņem nozīmīgu valodu un to pakāpeniski sadala, segmentē nozīmīgos teikumos — nozīmīgos vārdos — nozīmīgās vārda sastāvdaļās. Bez tam gramatika apskata arī nozīmīgu patskaņu miju vārda saknē jeb iekšējo fleksiju.

LITERĀRĀ PAREIZRUNA

Katrā literārā valodā blakus pareizrakstībai liela nozīme ir arī literārajai pareizrūnai.

Literāri pareiza izruna dod iespēju nepārprotami sazināties, ļauj klausītājiem viegli un labi izprast runas saturu un neiz-

kliedē uzmanību ar dažādām atkāpēm no literārās izrunas normas.

Turpretī pareizrūnas trūkumi liecina par zemu valodas kultūru un nepatīkami aizskar mūsu valodas izjūtu.

Pareizrūna var būt 1) rūpīga, nesteidzināta (priekšlasījums, radio runās un citur) un 2) paātrināta (ikdienas dzīves vajadzībās). Šos izrunas variantus nevajag saukt par izrunas stiliem.

VALODAS SKAŅAS

Par skaņām sauc ar dzirdes orgāna (auss) palīdzību uztveramos ār pasaules iespaidus.

Skaņas rodas, kādam elastīgam ķermenim (piemēram, uzvilktai stīgai) vibrējot ar gaisu pildītā telpā, kurā ķermeņa vibrēšana rada gaisa viļņus. Bez elastīga ķermeņa — stīgas, kamertoņa, balss saišu utt. vibrējumiem skaņas nevar būt. Tikai ar gaisa viļņiem skaņas var nokļūt no runātāja mutes līdz klausītāja ausij. Bezgaisa telpā skaņu nav.

Cilvēka auss uztver kā skaņas tikai zināma biežuma vibrējumus, proti, ne mazāk par 17 un ne vairāk par 20 000 hercu — vibrējumu sekundē. Ja ķermenis vibrē mazāk par 17 reizēm vai vairāk par 20 000 reizēm sekundē, tad cilvēka auss nekādas skaņas neuztver. Nedzirdamus vibrējumus virs 20 000 sekundē fizikāli sauc par ultraskaņām.

Cilvēka balss skaņas atrodas starp 81 un 1303 vibrācijām sekundē.

Ja vibrējumi notiek periodiski jeb ritmiski, t. i., zināmā laika vienībā noteiktā kārtībā atkārtojas noteikts vibrējumu skaits, tad to veidoto toni mēs uztveram kā muzikālu toni, pretējā gadījumā — tikai kā troksni.

Valodas skaņas ir valodas vissīkākās izrunājamās un dzirdamās vienības, no kurām veidojas šās valodas nozīmīgu vārdu skaniskais tēls.

Valodas skaņas ir konkrētas cilvēku valodas vārdu ārējais, fizikālais, materiālais ietērps. Tikai dzirdama skaņa dara cilvēka domas un jūtas pieejamas citiem.

Valodas skaņas ir artikulētas skaņas, t. i., diferencētas skaņas, kurās var izšķirt noteiktus patskaņus un noteiktus līdzskaņus un kuras var apzīmēt ar noteiktiem burtiem. Valodas skaņas krasi atšķiras no tām neartikulētajām skaņām, kuras izrunā īpašos gadījumos, piemēram, *tprū!* (zirgiem «stāt»; patiesībā šajā neartikulētajā izsaucienā nav nekādu *t*, *p*, *r*, *ū*, bet ir tikai lūpu trīsēšana), *hm!* (izteicot šaubas) utt.

Cilvēku valodas skaņas krasi atšķiras no dzīvnieku skaņām.

Dzīvnieku radītās skaņas ir organisma reaģēšana uz apkārtējās vides ietekmēm vai paša organisma stāvokli. Tās noder arī kā biofizioloģiski signāli citiem dzīvniekiem.

Cilvēka valodas skaņas nav iedzimtas, bet iemācītas. Valodas skaņa ir, no vienas puses, zinamas artikulācijas kustības un akustiski iespaidi un, no otras puses, apzināts noteiktas valodas nozīmīgu vārdu fonētiskais skaņu apvalks. Tieši tāpēc valodas skaņas ir cilvēka apziņas ierocis, kas spēj ievielot sevī nozīmi.

VALODAS SKAŅAS FIZIKĀLĀ, FIZIOLOĢISKĀ, PSIHISKĀ UN SOCIĀLĀ PUSE

Valodas skaņa ir reizē fizikāla, fizioloģiska, psihiska un sociāla parādība. Visas šīs četras puses valodas skaņā ir cieši vienotas.

Apskatīsim katru šo valodas skaņas pusi atsevišķi.

1) No **fizikālās** puses valodas skaņa ir elastīga ķermeņa vibrējumu rezultāts. Mūsu runas orgāni ietrīsina mutes telpā atrodošos gaisu. Mutes dobumā radušies trokšņu elementi bieži vien sajaucas ar balsenē veidotiem balss elementiem. Visi šie trokšņu un balss elementi gaisa viļņu veidā pa gaisu nonāk līdz klausītāja dzirdes aparātam (ausij), kas tos uztver kā skaņu.

Valodas skaņā, tāpat kā katrā fizikālā skaņā, izšķir stiprumu, augstumu, ilgumu un tembru.

a) Skaņas **stiprums** ir tieši atkarīgs no runas orgānu vibrējuma amplitūdas lieluma: jo lielāka amplitūda (atstatums no vibrējuma viena galējā punkta līdz otram), jo stiprāka skaņa.

b) Skaņas **toņa augstums** ir tieši atkarīgs no vibrējumu biežuma: jo vairāk vibrējumu vienā laika vienībā (piemēram, sekundē), jo augstāks skaņas tonis; jo mazāk vibrējumu, jo zemāks skaņas tonis.

c) Skaņas **ilgums** ir skaņas turpināšanās laiks, t. i., tas laika sprādis, cik ilgi turpinās skaņas izrunai vajadzīgās runas orgānu artikulācijas.

d) Par **tembru** sauc to īpatnējo kolorītu, kas atšķir kokles skaņu no tā paša augstuma vijoles, klavieru, flautas un citu instrumentu skaņām, cilvēku valodas skaņu no instrumentu skaņām un katrā atsevišķā cilvēka valodas skaņu no citu cilvēku valodas skaņām. Tembrs rodas no pieskaņām jeb pavadtoniem, kurus nosaka atšķirība materiālā un rezonatorā.

Valodas skaņas fizikālā puse ir nepieciešams priekšnoteikums valodai kā cilvēku sazināšanās līdzeklim. Sazināties mēs varam nevis ar psihiskiem priekšstatiem, bet tikai ar fiziskiem līdzekļiem, tikai ar materiālu gaisa daļiņu vibrējumiem, kuri

nokļūst līdz klausītāja ausij. Tā skaņas fizikālā, materiālā puse ir pamats skaņas (un vispār valodas) sociālajai būtībai.

2) Valodas skaņu **fizioloģiskā** puse plašākā nozīmē ir tā, ka mēs tās runājam un dzirdam. Valodas skaņas mēs veidojam ar saviem runas orgāniem (un nevis ar kaut kādiem fiziskiem instrumentiem). Valodas skaņa ir runas orgānu kustību rezultāts.

Tas apstākļi, ka mēs valodas skaņas veidojam ar saviem runas orgāniem, padara valodu itin kā par mūsu būtnes neatņemamu sastāvdaļu un dod iespēju valodai veikt savu sociālo sazināšanās līdzekļa lomu.

Cilvēku izrunātās valodas skaņas var reproducēt arī ar aparātiem (piemēram, diktofonu, magnetofonu un citiem). Bet arī ar tādiem aparātiem iegūto skaņu pirmavots ir cilvēku izrunātās skaņas.

3) Ir daudz tādu fizisku un fizioloģisku skaņu (piemēram, krekšķēšana, ieklepošanās), kas nav valodas skaņas. Lai fizikālā un fizioloģiskā skaņa kļūtu valodas skaņa, vajadzīgs vēl **psihiskais**, apziņas moments. Runājamās un dzirdamās skaņas veido mūsu apziņā psihiskus skaņu veidolus.

Valodas skaņa var būt izteikta vai tikai iedomāta. Valoda nepastāv tikai tad vien, kad kāds runā, un neizbeidzas tūlīt, tiklīdz neviens nerunā. Tādēļ katrā cilvēkā, vai viņš runā vai tikai klausas otra runu, vai arī nemaz nerunā un neklausas, ir dzīvi valodas skaņu psihiskie priekšstati.

Visu teikto vērā ņemot, jāatzīst, ka vārds ir zinamas nozīmes un akustiskā veidola apvienojums. Šis akustiskais tēls var runā realizēties skaņā un palīdzēt valodai veikt savu sociālo sazināšanās funkciju vai arī palikt tikai mūsu apziņā un veikt savu darbu domāšanas procesos.

Lai runātu, valodas skaņu psihiskais priekšstats jāietver, jāievielo reāli-fiziskā skanējumā, izdarot atbilstošas runas orgānu kustības un radot skaņas, kuras potenciālā veidā jau ir dzīvas mūsu priekšstatos. Šo kustību pareizību kontrolē mūsu muskuļi, kuri par šo kustību veidu katru acumirkli dod pa nerviem impulsus galvas smadzenēs. Līdzīgā veidā mūsu dzirde kontrolē izrunājamo skaņu pareizību. Ar noteiktām skaņām vai to savienojumiem mūsu smadzenēs saistas attiecīgā nozīme, ar ko runa iegūst vajadzīgo iekšējo saturu. Visas norādītās darbības tiek veiktas stingrā centrālās nervu sistēmas — smadzeņu kontrolē.

4) Tomēr vissvarīgākā puse valodas skaņā (kā arī visā valodā) ir **sociālā** puse jeb sociālā būtība, jo valodas skaņām sazināšanās procesā ir sociāla funkcija.

Valodas skaņas ir sociālas divējādā ziņā: 1) tās ir visas tautas kolektīvi un nevis atsevišķas personas individuāli veido-

jumi un 2) tās ir valodas kā sabiedriskas parādības nozīmīgu vārdu apvalka elementi.

Tā kā katrs runātājs ir spiests saskaņot savas runas skaņas ar citu šās valodas lietotāju runas skaņām, tad pamazām izstrādājas kopīgais tipiskais sociālais moments valodas skaņās.

Visiem vienas valodas runātājiem, veidojot savas valodas skaņas pēc citu tās pašas valodas runātāju parauga, izveidojas vienāda, šai valodai īpatnēja runas orgānu stāvokļu un kustību (artikulāciju) sistēma jeb artikulāciju bāze.

Visiem vienas valodas runātājiem ir viens un tas pats valodas skaņu daudzums, un katra vienas valodas skaņa ar kaut ko atšķiras no līdzīgas skaņas citā valodā.

Katra tauta, mācīdamās citu valodu, to neapzinīgi mazliet pārveido pēc savām pierastajām skaņu uztverēm un artikulācijām iemaņām.

Kad vienas valodas runātājs sāk runāt citā valodā, kur ir dažas citas, neierastas skaņas un arī līdzīgās skaņas jāizrunā citādi, tad katra runātā skaņa mazliet atšķiras no vajadzīgās skaņas. No šīm sīkajām atšķirībām starp divu valodu līdzīgu skaņu izrunu veidojas tipiskais nacionālais akcents. Piemēram, mēs sakām, ka cilvēks runā latviski gramatiski pareizi, bet ar krievisku, vācisku vai citādu akcentu. Kad valoda ļoti labi apgūta, šis akcents var izzust.

KINAKĒMAS

Mūsu uztverē valodas skaņa ir kaut kas vesels, viengabalains, un tomēr to var sadalīt sīkākās, tālāk vairs nesadalāmās izrunas un skanējuma pazīmēs.

Skaņas izveidošanai vajadzīgo runas orgānu stāvokļu un kustību kopumu sauc par artikulāciju.

Skaņas artikulācijas vissīkāko sastāvdaļu, proti, viena runas orgāna vienu kustību, sauc par kinēmu. Tā, piemēram, skaņā *n* ir trīs kinēmas: 1) priekšmēles, 2) gāmura un 3) nāsu kinēma.

Salīdzinot vienas skaņas skanējumu ar citu skaņu skanējumiem, var izdalīt arī skaņas vissīkāko akustisko jeb dzirdamo sastāvdaļu — akusmu. Piemēram, skaņas *s* un *š* atšķiras viena no otras ar svelpjošu un šņācošu akusmu. Tādas akusmas vēl ir balsīgums, nebalsīgums, cieta vai mīkstināta izruna, garums, īsums utt.

Kinēma un akusma ir tikai divas puses vienai un tai pašai vissīkākajai valodas skaņas artikulātorī-akustiskajai sastāvdaļai jeb pazīmei, kuru sauc par kinakēmu. Piemēram, līdzskanī

n ir 1) līdzskaņa, 2) sonorā, 3) balsīgā, 4) vājā, 5) priekšmēleņa, 6) slēdzeņa, 7) nāsu un 8) cietās izrunas kinakēmas. Patskaņi *ū* ir šādas kinakēmas: 1) mutes rezonanses, 2) nenāsu, 3) šaura atvēruma, 4) priekšējās artikulācijas un 5) labializācijas kinakēmas.

Kinakēmas atklāj valodas skaņu sastāvdaļas un līdz ar to parāda skaņu attiecības valodas fonētiskajā sistēmā, palīdz izprast asimilācijas un disimilācijas procesus, apzināti veidot dažādu valodu skaņu izrunu utt.

FONĒMA

Fonēma ir patstāvīga, runātāju apzinīgi atšķirama valodas skaņa, kas ieņem noteiktu vietu zināmās valodas fonētiskajā sistēmā, var saistīties ar nozīmēm, atšķirt vārdus un to formas un turklāt nav atkarīga no stāvokļa vārdā.

Katrā valodā ir sava fonēmu sistēma. Latviešu valodā ir 34 fonēmas: 8 patskaņi — *a, e, ē, i, o, u, ie, uo* un 26 līdzskaņi — *b, c, č, d, dz, dž, f, g, ģ, h, j, k, ķ, l, ļ, m, n, ņ, p, r, s, š, t, v, z, ž*.

Valodas skaņas pat tad, kad tās tiek apskatītas fonoloģiskā plānā, t. i., kā fonēmas, būtiski atšķiras no morfēmām un vārdiem ar to, ka fonēmām nav jēdzieniskas nozīmes, bet ir tikai izšķirēja nozīme.

Valodas skaņas var veikt savas sociālās funkcijas valodā kā sazināšanās līdzeklī bez lielas precizitātes savā fizikālajā skanējuma.

Skaņas izruna atšķiras a) atkarībā no stāvokļa vārdā — *k* kvalitāte skaņu kopās *ka, ki, ku* ir dažāda; b) atsevišķu personu izrunā. Ja vairākas personas izrunā vienu un to pašu patskaņi *e*, tad dabūjam dažādas *e* individuālās formas — *e₁, e₂, ..., e_n*, bet «*e* vispār» nevaram dabūt.

Visādas *e* skaņas individuālas izrunas atšķirības (dažādā balss tembrā, stipri, klusu, čukstoši, stiepti, basā, soprānā utt.) mēs atzīstam par *e*. Bet, tiklīdz *e* skaņa tiek izrunāta tik šauri, ka sāk jaukties ar *i*, vai tik plati, ka sāk jukt kopā ar *a*, — mēs nevaram atzīt šādu skaņu par *e*.

No šā piemēra redzam, ka valodas skaņā nav tik svarīgs pozitīvais fizikālais skanējums kā negatīvais moments, lai zināmā skaņa nesajuktu kopā ar citām skaņām. Svarīgas ir skaņu attiecības valodas fonētiskajā sistēmā: jo mazāk kādā valodā skaņu, jo difūzākas, izplūdušākas tās var būt; jo vairāk skaņu (un tāpat biežāk iespējama sajaukšanās ar citām skaņām), jo diferencētākām, noteiktākām tām jābūt.

Fonēmas stāvoklis vārdā var būt dažāds. Izšķir stiprās un

vājās pozīcijas. Stiprās pozīcijas ir līdzskaņiem patskaņu priekšā, bet patskaņiem — uzsvērtajā zilbē. Citas pozīcijas ir vājas. Vājās pozīcijās dažas fonēmas zaudē atšķiramību no otras fonēmas, sakrīt ar to skanējumā.

Fonēmas, kuras atšķiras viena no otras stiprajā pozīcijā, bet zaudē atšķiramību vājā pozīcijā, sauc par *hiperfonēmām* jeb *arhifonēmām*. Piemēram, krievu vārdos camá «pati» un comá «sama» (ģenitīvs no com «sams») pirmais, neuzsvērtais patskanis tiek izrunāts vienādi — kā neskaidrs *a*. Tā kā krievu valodā neuzsvērtais *o* un *a* izrunā sakrīt, tad šajā gadījumā var runāt par *o—a* hiperfonēmu. Taču, ņemot tādas minēto vārdu formas, kurās uz neskaidrā patskaņa krīt uzsvars, — cam «pats» un com «sams», — mēs redzam, ka pirmajā piemērā neskaidrais patskanis ir fonēmas *a* variants, bet otrajā — fonēmas *o* variants.

Ir tomēr gadījumi, kad nav iespējams fonēmu nostādīt stiprajā pozīcijā un kad var runāt tikai par skaņas piederību pie zināmas hiperfonēmas, bet ne fonēmas. Piemēram, krievu vārdā coóaka pirmais neuzsvērtais patskanis noteikti pieder pie hiperfonēmas *o—a* (un nevis, piemēram, pie hiperfonēmas *i—e*), bet, pie kuras no šīm divām fonēmām (*o* vai *a*), to nav iespējams izšķirt, jo nav tādu formu, kur uzsvars kristu uz neskaidri izrunājamā patskaņa. Ortogrāfijā pieņemtais burts *o* ir gluži konvencionāls.

Fonēmas ietver zināmas izšķirējas pazīmes. Fonēmu pazīmes ir tās pašas, kuras mēs skaņu sastāvā saucam par kina-kēmām. Fonēmu pazīmju vidū izšķir aktīvās jeb diferenciālās pazīmes, īsāk diferenciālus un pasīvās, indiferentās, papildu jeb integrālās pazīmes, īsāk integrālus. Fonēmās svarīgas ir diferenciālās pazīmes. Tādas latviešu un krievu līdzskaņiem ir balsīgums un nebalsīgums, somu valodu līdzskaņiem — stiprums un vājums.

Valodas vārdu skaņu apvalks var izpausties divējādos veidos: tiešā, dzirdamā skanējumā vai tikai domājamā skaņu veidolā jeb tēlā.

Sazināšanās procesā konkrētā runā vislielākā nozīme ir vārda skanējumam. Bet valodas sistēmā un domāšanas procesā svarīgākais ir vispārīgais skaņas veidols, kurā iemīt skanējuma iespējas, kas vajadzības gadījumā var realizēties.

Vārdu nozīmju šķiršanai nesvarīgu valodas skaņu, kura parādās tikai zināmos fonētiskos apstākļos, sauc par fonēmas variantu, variofonu jeb allofonu. Tādas variofonas latviešu valodā ir tas īpatnējais *n* (*η*), kas dzirdams izrunā *k* un *g* priekšā (piemēram, vārdos *runga*, *punkts*), un tas gaišais *l* (vidējs starp mīksto *ļ* un tumšo, velāro *l*), kas latviešu valodā dzirdams

priekšējās rindas patskaņu *i, e, ie* un līdzskaņa *j* priekšā, piemēram, vārdos *cālis, leja, liepa, elje*.

Vispārīgā vārda fonētiskā tēla izstrādāšanai ir vienādā mērā svarīgas kā fonēmas, tā arī variofonas, tāpēc abas grupas ir attiecīgi pareizi jāizrunā.

RUNAS APARĀTS

Valodas skaņas veido ar runas aparātu.

Cilvēka runas aparātā izšķir vairākas daļas.

Runas aparāta pamatorgāns ir plaušas, ar kuru palīdzību elpo un arī regulē gaisa daudzumu un kustību visās runas aparāta telpās. Par materiālu skaņu veidošanai noder plaušu izelpojamais gaiss. Ielpojamais gaiss šim nolūkam parasti netiek izmantots (atskaitot hotentotu valodas klakšķinošās ielpojuma skaņas).

Plaušu izelpotais gaiss caur bronhām nokļūst elpvadā, no turienes — balsenē, no balsenes — žāvā un no turienes — mutes un dažreiz arī deguna dobumos.

Runas aparāta daļas ir 1) elpvads, 2) balsene līdz ar tajā esošajām kustīgajām, aktīvajām balss saitēm, 3) deguna un mutes dobumi — rezonanses telpas un 4) mutes dobumā ietilpstošie aktīvie runas orgāni — lūpas, mēle, ūka un apakšžoklis un pasīvie runas orgāni — priekšējie zobi, smaganas, cietās augšlejas, mīkstās augšlejas un augšžoklis.

Balsene. Ļoti svarīga runas aparāta daļa ir balsene jeb gāmurs, kurā pa elpvadu ieklūst no plaušām izelpojamais gaiss.

Balseni no mutes telpas dibendaļas noslēdz sevišķs kustīgs skrimslis — uzbalsenis jeb uzgāmuris. Runājot uzbalsenis atrodas paceltā stāvoklī, bet, barību norijot, pārsedz balseni, tā ka ēdiens iet tam pāri un iekļūst barības vadā, kas atrodas aiz elpvada.

Balseni veido gredzenskrimsli, vairogskrimslis un kausiņskrimšļi.

Balsenes pamats ir gredzenskrimsli, kura priekšdaļa ir šaura, bet mugurdaļa platāka.

Virš gredzenskrimšļa atrodas vairogskrimslis, kas sastāv no divām diezgan platām, izliektām, gandrīz stateniski savienotām plātnītēm. Kakla priekšā vairogskrimslis veido nelielu, no ārpuses redzamu izcilni, kuru sauc par ādamābolu. Vairogskrimšļa plātniņu mugurējā malā atrodas augšējie ragi, ko saites savieno ar mēles kaulu, un apakšējie ragi, kas savienoti ar gredzenskrimsli.

Starp gredzenskrimsli un vairogskrimslī atrodas divi kausiņskrimšļi. Kausiņskrimšļi var tuvināties un attālināties.

No kausiņskrimšļu apakšdaļas priekšējiem stūriem uz vai-

rogskrimšļa iekšējo virsmu stiepjas divas **balss saites** (labā un kreisā), starp kurām ir balss sprauga.

Balss saites var atrāties dažādos stāvokļos.

Ja nerunājam, kausiņskrimšļi atrodas tālu viens no otra un kopā ar nesavilktajām balss saitēm piešķir balss spraugai diezgan plaša piecstūra formu. Gaiss brīvi plūst spraugai cauri, neietrīsinādam balss saites un neradīdams nekādu berzēšanu.

Ja čukstam, tad kausiņskrimšļu priekšējie stūri un līdz ar to balss saites ir savā starpā diezgan tuvu un balss saites nav savilkta. Gaiss, balss spraugai cauri plūzdams, nevar balss saites ietrīsināt, bet tikai, berzēdamies gar tām, rada īpaša veida troksni — čukstoņu.

Ja izrunājam balsīgās skaņas — patskaņus, skaneņus vai balsīgos līdzskaņus, tad kausiņskrimšļu priekšējie stūri tuvojas viens otram, balss saites tiek stingri savilkta, viņu iekšējās malas sakļaujas un noslēdz balss spraugu. No plaušām plūstošais gaiss laužas cauri balss saitēm, kuras, ar spēku atgrūstas, tūlīt atkal savelkas. Šī balss saišu vibrēšana veido muzikālos toņus jeb *balsi*. Balsi varam just kā zvanoņu galvā, ja, aizspieduši ar pirkstu ausis, cenšamies izrunāt balsīgos līdzskaņus (*b, d, g*). Ja turpretim izrunājam nebalsīgos līdzskaņus (*p, t, k*), tad zvanoņu galvā nedzirdam. No tā varam secināt, ka nebalsīgos līdzskaņus izrunā bez balss saišu trīsēšanas.

Žāva. Virs balsenes atrodas žāva, no kuras ir ieeja mutes un deguna dobumos.

Augšlejas. Augšlejās izšķīram pasīvo priekšējo daļu jeb cietās augšlejas un aktīvo mugurdaļu — mīkstās augšlejas.

Ūka. Mīkstās augšlejas jeb augšleju aizkars nobeidzas ar ūku. Ūka jeb momēlis, latīniski *uvula*, ir maza, sarkana, muskuļaina mēlīte, kas runājot te paceļas, te nolaižas.

Ūkai trīsot, rodas, piemēram, ebreju un franču grasējošais uvulārais *r*.

Mutes telpa. Mutes telpa ir norobežota apakšā ar mēli, priekšā ar zobiem un lūpām, sānos ar zobiem un vaigiem un augšā ar augšlejām. Mugurdaļā mutes telpa pāriet žāvas telpā. Apakšžokļa kustīguma dēļ mutes telpa var paplašināties vai sašaurināties.

Deguna telpa. Augšleju aizkars, vaļēji nokarādamies, atver eju starp mutes un deguna telpām, tā ka no balsenes plūstošais gaiss iet caur degunu, veidodams nāseņu līdzskaņus (*m, n*) un nazālos patskaņus (kādi ir franču un poļu valodās). Ja augšleju aizkars paceļas pret rīkles dibensieni, tad tas noslēdz savienojuma ejas starp mutes un deguna telpām, tādējādi veidodams tiros līdzskaņus un patskaņus.

Ir cilvēki, kuriem augšleju aizkars nekad īsti nepaceļas un tāpēc arī nenaslēdz ieeju deguna telpā. Tādi cilvēki vienmēr runā «caur degunu».

Mēle. Aktīvākais un svarīgākais no mutes dobuma runas orgāniem ir mēle. Tā sastāv no prāva skaita sīku muskuļu, ir ļoti kustīga un tāpēc var veidot skaņas gan ar priekšējo, gan vidējo, gan pakalējo daļu.

Runājot mēles virspuse parasti ir izliekta. Šādu mēles stāvokli sauc par dorsālo (no latīņu *dorsum* «mugura»).

Izrunājot priekšmēleņus, galvenās artikulācijas izdaram ar mēles priekšgalu, kas izstiepjas un paceļas pret apakšējiem zobiem. Tādu mēles stāvokli sauc par apikālo (no latīņu *apex* «smaile»).

Izrunājot *l*, mēles malas atvelkas no malējiem zobiem un caur malās radītajām spraudziņām plūst gaiss. Šādu mēles stāvokli sauc par laterālo (no latīņu *latus* «mala»).

Lūpas. Dažu skaņu veidošanā aktīvi piedalās lūpas — gan izstiepdamās uz priekšu un tā pagarinādamas mutes telpu (piemēram, izrunājot *u, o*), gan atvilkdamās atpakaļ un izstiepdamās kaktiņos katra uz savu pusi (piemēram, izrunājot *i*).

Lūpas piedalās arī līdzskaņu veidošanā — tās var savstarpēji tuvināties, radīdamas slēgumus (izrunājot *b, p*) vai tuvinājumus (izrunājot *w*), kā arī apakšlūpa var tuvināties augšējiem priekšzobiem (piemēram, izrunājot berzeņus *v, f*).

Apakšžoklis. Pie aktīvajiem runas orgāniem pieskaitams arī kustīgais apakšžoklis.

Ja izrunā patskaņus, apakšžokļa un augšžokļa atstatums jeb mutes atplētums ir gan platāks, gan šaurāks. Mutes atplētumu ar apakšžokļa aktīvu līdzdalību dažādi sašaurinot, iegūstam patskaņu rindu *a—o—u* vai *a—e—i*.

Turpretim, ja izrunā līdzskaņus, apakšžoklis stipri tuvojas augšžoklim; līdzskaņu izrunā galvenais ir runas orgānu noslēgums (slēdzeņiem) vai tuvinājums (berzeņiem).

DZIRDĒS APARĀTS

Valodas skaņas mēs dzirdam ar savu dzirdes aparātu, kas sastāv no trim daļām: 1) skaņas uztvērējas — auss, 2) dzirdes nerva, kas novada skaņu signālus no auss līdz galvas smadzenēm, un 3) galvas smadzeņu kreisās puslodes garozas, kas uztver dotos signālus.

Valodas skaņu izrunāšana un dzirdēšana nav iespējama bez centrālās nervu sistēmas aktīvas vadības. Cilvēku valodas centrālais, vadošais orgāns ir galvas smadzenes. Galvas smadzeņu kreisās puslodes trešajā pieres krokā izveidojas visas valodas asociācijas.

No vadošā smadzeņu centra iet nervu vadi — kustību nervi

uz runas orgāniem, bet no sajūtu orgāniem — auss, acs utt. — iet sajūtu nervu vadi uz vadošo smadzeņu centru.

Valodniecības vēsturē augstākās nervu sistēmas lomu runas veidošanā pirmo reizi pasvītroja J. Boduēns de Kurtenē.

SKAŅU KLASIFIKĀCIJA

Skaņas iedala divās pamatgrupās — patskaņos un līdzskaņos.

F. Sosīrs nepareizi skaidroja, ka starp patskaņiem un līdzskaņiem neesot kvalitatīva (būtiska), bet tikai kvantitatīva atšķirība atkarībā no mutes dobuma atplētuma pakāpes — visplatākais atplētums ir pie patskaņa *a*, tad, pamazām to sašaurinot, dabūjam *o—u* (vai *e—i*), tālāk līdzskaņus berzeņus un beidzot slēdzeņus.

J. Boduēns de Kurtenē jau sen pirms Sosīra atrada pareizo, būtisko atšķirību starp patskaņiem un līdzskaņiem, kura šai grāmatā dota patskaņu un līdzskaņu definīcijā.

Patskaņi

Patskaņi ir tīras balss skaņas, kas kā balss tonis, balss saitēm vibrējot, radušās balsenē un tiek izveidotas mutes rezonances telpā bez mutes orgānu trokšņu piejaukuma.

Patskaņu artikulācijā mutes telpa paliek atvērta un tai ir tikai pasīva rezonatora loma. Patskaņi nosaka mutes telpas lielums un forma, kas var stipri mainīties atkarībā no mutes telpā esošo runas orgānu stāvokļa.

Latviešu valodā ir seši vienkāršie patskaņi (*a, e, ē, i, o, u*) un divi saliktie patskaņi (*ie, uo*).

Saliktos patskaņus (*ie, uo*) nevajag jaukt ar divskaņiem (*ai, au, ei, oi, iu, ui*).¹ Pretēji divskaņiem a) salikts patskaņis ir kāpjošs, t. i., sākas ar šaurāku un beidzas ar platāku skaņu; b) saliktā patskaņī nevaram skaidri nosaukt tā sastāvdaļas.

Patskaņus iedala pēc mēles pacēluma vietas, mutes atplētuma pakāpes un lūpu darbības.

Pēc mēles pacēluma vietas izšķir priekšējās (*i, e*), vidējās (*ē, a*) un pakaļējās (*o, u*) rindas patskaņus.

¹ So atšķirību atklājis padomju fonētiķis akad. I. Šcerba savas grāmatas «Русские гласные в качественном и количественном отношении» (СПБ, 1912) priekšvārdā, 14. lpp. To atzīst arī prof. L. Bulahovskis grāmatā «Введение в языкознание», ч. II (Москва, 1953), 177. lpp., prof. M. Pētersons grāmatā «Очерки литовского языка» (Москва, 1955), 16. lpp., un citi. Taču «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas» autori (I d. 39.—40. §) joprojām *ie* un *uo* sauc par divskaņiem.

Priekšējās rindas patskaņus sauc arī par palatālajiem, visus pārējos — par velārajiem patskaņiem.

Pēc mutes atplētuma pakāpes izšķir platos (*a, ɛ*), vidējos (*e, ɔ, o*) un šauros (*i, ü, u*) patskaņus.

Bez tam *u, o, ü* un *ō* ir labializēti patskaņi, jo tos izrunā, lūpas (latīniski *labia*) izvirzot uz priekšu un noapaļojot.

Kā rāda franču un poļu valodas, patskaņi var būt nazālie un tīrie.

Neuzsvērtie patskaņi dažādās zilbēs dažkārt netiek īsti spilgti izrunāti, piemēram, latviešu valodas īsie patskaņi divzilbju un vairākzilbju vārdu beidzamajā zilbē (*upe, brālis, stūrītis* u. c.) un patskanis anaptikses gadījumos Zemgales izloksnēs (*salami, kurapes, zirāņi* u. c.).

Īsie patskaņi nebalsīgo līdzskaņu priekšā latviešu valodā tiek izrunāti spriegāk nekā balsīgo līdzskaņu priekšā. Tas vērojams, salīdzinot vārdus *lapa* un *laba, kasa* un *kaza*.

Senslāvu valodā bez pilnīgajiem bija arī vājie jeb reducētie patskaņi *ъ, ь* (kā uzsvērtā, tā neuzsvērtā zilbē).

Vācu valodā vārda uzsvērtā pirmā patskaņa artikulācijas sākumā dzirdams mazs krakšķis. Šis krakšķis ceļas no tā, ka balss saites, kuras jau sagatavotas patskaņa izrunai un cieši sakļautas, tiek ar izelpojāmās dvašas grūdienu patskaņa artikulācijas sākumā pēkšņi atrautas viena no otras.

No šāda skarbā vēruma krasi atšķiras latviešu un krievu patskaņu mierīgais sākums — lēnais vērumš.

Līdzskaņi

Līdzskaņi ir valodas skaņas, kuras tiek izveidotas, runas orgāniem aktīvi darbojoties zināmā punktā un radot attiecīgus trokšņus.

Līdzskaņus izrunājot, mēs jūtam zinamu troksni, kas rodas, plūstošam gaisam pārvarot dažādus šķēršļus mutes telpā vai beržoties gar tur esošajiem orgāniem.

Līdzskaņu izrunā svarīga loma ir īpašam skaņu fokusam — runas orgānu tuvinājumam vai noslēgumam.

Revolucionārais demokrāts N. Čerņiševskis žurnālā «Sovremennik» («Laikabiedris») pirms simt gadiem un neatkarīgi no viņa krievu valodnieks J. Boduēns de Kurtenē ir norādījuši, ka līdzskaņi klasificējami nevis pēc pasīviem šķēršļiem (zobeņi, augšlejeņi), bet pēc aktīvajiem runas orgāniem (lūpeņi, mēleņi u. c.). Ievērojamākie Padomju Savienības un arī progresīvākie ārzemju fonētiķi (angļi, Ruslo skola Francijā) turas pie šiem uzskatiem.

Līdzskaņi iedalāmi pēc izrunas vietas un izrunas veida.

Līdzskaņu iedalījumā pēc izrunas vietas izšķir apakšiedalī-

jumus — pēc runas orgānu pamatdarbībām un pēc papild-darbībām.

Pēc runas orgānu pamatdarbībām līdzskaņus iedalā lūpeņos, priekšmēleņos, vidmēleņos, pakalpmēleņos, momēleņos un gāmureņos.

1) Lūpeņi iedalāmi divlūpeņos un zoblūpeņos. Divlūpeņi ir *p, b, m*, angļu *w*; zoblūpeņi ir *f, v*.

2) Priekšmēleņi ir *t, d, n, r, l, s, z, š, ž, c, dz, č, dž*, arī starp-zobenis angļu *th*.

3) Vidmēleņi ir (tīrais) *j*, (mīkstie) latviešu *ġ, k̄, l̄, ņ*.

4) Pakalpmēleņi ir *g, k, ch*, arī īpatnējais *n* (Ņ) līdzskaņu *k* un *g* priekšā, piemēram, vārdos *punkts* un *runga*.

5) Momēlenis ir franču, ebreju un dažu citu valodu grasējošais *r*.

6) Gāmurenis ir vācu dvešamais *h*.

Pēc runas orgānu papilddarbībām līdzskaņus iedalā šādi: 1) nāseņi un tīrie; 2) balsīgie un nebalsīgie; 3) cietie un mīkstinātie līdzskaņi.

1) Nāseņi ir *m, n, ņ, Ņ*. Visi pārējie līdzskaņi ir tīrie līdzskaņi (nenāseņi).

Nāseņu-slēdzeņu *m* un *n* izrunā artikulējošie orgāni ir noslēgti, taču augšleju aizkars ir nolaists un gaisss plūst ārā pa degunu, tāpēc arī nāseņus var veidot bez eksplozijas un vilkt garumā.

Tīro līdzskaņu izrunā augšleju aizkars tiek pacelts un rodas mutes un deguna starpejas noslēgums.

2) Balsīgie līdzskaņi (*b, d, g, ġ, z, ž, v, dz, dž, j, l, l̄, r, m, n, ņ, Ņ*) un nebalsīgie līdzskaņi (*p, t, k, k̄, s, š, f, c, č*).

Balsīgos līdzskaņus izrunājam, balss saitēm trīsot (no kā rodas muzikāla skaņa — balss), bet nebalsīgos izrunājam bez šādas trīsēšanas. Pēc muskuļu sprieguma pakāpes nebalsīgos līdzskaņus var saukt par stipriem un balsīgos — par vājiem. Dažās valodās, piemēram, somu valodās, neizšķir balsīgos un nebalsīgos līdzskaņus, tajās ir tikai nebalsīgie līdzskaņi, kuri var būt gan stipri, gan vāji.

Nebalsīgais slēdenis uzsvertā zīlbe starp īsiem patskaņiem latviešu valodā tiek izrunāts spraiģi un gari: *makka, lappa, multe, assa, ašša* utt. (rakstam: *maka, lapa, mute, asa, aša* utt.).

3) Cietie līdzskaņi (*b, d, g, k, l, m, n, p, r, s, š, z, ž, t, v, c, č, dz, dž*) un mīkstinātie līdzskaņi (krievu бь, вь, гь, дь, зь, кь, ль, мь, нь, пь, рь, сь, ть, фь, хь, чь).

Patskaņi *e* un *i* var mīkstināt iepriekšējo līdzskani (kā krievu valodā) vai nemīkstināt (kā latviešu valodā), taču šos un vispār nevienus patskaņus nevar saukt par mīkstiem patskaņiem.

Runājot par līdzskaņu mīkstinājumu, jāievēro, ka šis vārds lietots pārnēstā nozīmē. Līdzskaņu mīkstinājuma būtība ir tā, ka līdzskaņu izrunā parastajām artikulācijām pievienojas mēles

vidējās daļas piekļaušanās vai tuvināšanās vidējam augšlejām. Tā rezultātā izveidotais mutes telpas sašaurinājums rada īpašu tembru, ko sauc par mikstinājumu. Tā rodas tā saucamie mikstinātie līdzskaņi.

Mikstinājumam ir dažādas pakāpes: 1) viegla palatalizējuma nianse (kā *k* vācu vārdā *Kette*); 2) mikstināti līdzskaņi (kā krievu valodā, piemēram, vārdos *ли, ни, те*); 3) pilnīgi miksti līdzskaņi (vidmēļēni), kā latviešu *ļ, ņ, ķ, ģ*.

Pēc akustiskā sastāva līdzskaņus var iedalīt troksneņos un skaneņos.

Plūdeņus (*l, ļ*), trīseni (*r*) un nāseņus (*m, n, ņ, ņ*) kopā sauc par skaneņiem. Pārējos balsīgos un visus nebalsīgos līdzskaņus sauc par troksneņiem.

Skaneņos, tāpat kā visos līdzskaņos, ir arī trokšņa elementi, tomēr pārsvarā tajos ir balsis elementi.

Skaneņus, tāpat kā berzeņus, var izrunāt īsi un gari. Garie skaneņi (rakstiski — dubulteņi) sastopami tikai dažos aizgūvumos, piemēram, *krelles, lelle, baļļa, eļļa, gamma, ķemme, kannā, panna, tonna, vanna, ķerra*.

Troksneņus iedala a) balsīgajos (*b, d, g, j, v, z, ž*), kuros bez trokšņa elementiem ir arī balss elementi, bet trokšņa elementi ir pārsvarā, un b) nebalsīgajos (*p, t, k, f, s, š*), kuros ir tikai trokšņa elementi.

Pēc runas orgānu darbības veida līdzskaņus iedala slēdzeņos, berzeņos un saliktajos līdzskaņos jeb afrikātās.

1) Slēdzeņi ir *b, p, d, t, ģ, ķ, g, k, m, n, ņ*. Slēdzeņu veidošanas laikā runas orgāni pilnīgi noslēdzas.

Izņemot nāseņus, visus pārējos slēdzeņus sauc par eksplozīvajiem (*p, b, t, d, ķ, ģ, k, g*). Eksplozīvie līdzskaņi rodas, runas orgāniem pilnīgi noslēdzoties un izelpojāmajam gaisam šo noslēgumu pēkšņi pārraujot un tā radot it kā eksploziju. Latviešu un krievu valodā eksplozīvie līdzskaņi izrunājami diezgan mierīgi, bet vācu un gruzīnu valodās ļoti spalgi.

Rakstībā divus burtus eksplozīvo slēdzeņu apzīmēšanai latvieši lieto tikai tad, ja tam ir morfoloģisks pamats, piemēram, vārdos *applūdināt, atteka, attēls, attiecīgs*.

2) Berzeņi ir *v, f, s, š, z, ž, j, ch, h, l, ļ, r*. Berzeņu izrunāšanas laikā runas orgāni nenaslēdzas, bet tikai stipri tuvinas, pie tam cauri plūstošais gaiss, gar stipri tuvinātiem runas orgāniem beržoties, rada zināmu berzēšanās troksni. Ievērojot to, ka termins *berzeņi* sen ieviesies un labi apzīmē savu jēdzienu, nav ieteicams berzeņus pārdēvēt par spraudzeņiem.

Svelpeņus (*s, z*) un šņāceņus (*š, ž*) kopā sauc par sibilantiem, bet *h* un *ch* — par spirantiem.

Latviešu *h* izrunājams vairāk kā krievu *x* un vācu cietais *ch*, tāpēc latviešu izrunā nav izšķirības *h* ziņā vārdos *Harkova* un

Hamburga. Vācu mīkstā *ch* (Ich-Laut) latviešu valodā nav. Vācu dvešamo *h* (kā vārdā *haben*) latvieši var praktiski apgūt tikai pēc ilgās trenēšanās.

Līdzskaņu *l* un *ļ* izrunāšanas laikā mēles gals gan piekļaujas pie augšējām smaganām, bet gar mēles malām paliek brīvas ejas, pa kurām plūst gaiss, tāpēc plūdeņus *l* un *ļ* var veidot bez eksplozijas.

Trīseņa *r* izrunāšanas laikā mēles galiņš vibrē, t. i., te piekļaujas pie augšējām, te atraujas no tām.

3) Afrikāta ir slēdenis ar frikatīvām beigām eksplozijas vietā. Afrikātas veidojas no divu atsevišķu līdzskaņu artikulācijām, pie kam pirmā ir eksplozīvā slēdzeņa, otrā — berzeņa artikulācija, abas ir viena orgāna artikulācijas un vienādas balsīguma vai nebalsīguma ziņā. Lai abas artikulācijas saplūstu vienā kopartikulācijā un veidotu afrikātu, pirmā — slēdzeņa artikulācija jāveido bez eksplozijas un tai tūliņ jāpiekļauj berzeņa artikulācija.

Priekšmēles nebalsīgās afrikātas ir *c* (rodas, saplūstot *ts*), *č* (rodas, saplūstot *tš*), priekšmēles balsīgās afrikātas ir *z* (*dz*), *ž* (*dž*), nebalsīga lūpu afrikāta ir vācu *pf* (kopizrunā, piemēram, vārdā *Pferd* «zirgs»).

Vācu valodā spēcīgie nebalsīgie eksplozīvie slēdzeņi (*k*, *p*, *t*) uzsvērtā patskaņa priekšā parasti tiek izrunāti ar piedvesmu, ko transkripcijā apzīmē ar apgrieztu komatu aiz burta augšā, piemēram, *T'on*, *K'ind*. Tādus līdzskaņus sauc par apdvestiem līdzskaņiem.

UZSVARA VIENĪBA

Bieži vien fonētikas grāmatās raksta, ka vārdi sadaloties zilbēs un zilbēs — skaņās. Ir nepareizi fonētikā šādā nozīmē runāt par vārdiem. Nozīmīgu vārdu vietā fonētikā ir fonētiski «vārdi» jeb, labāk sakot, uzsvara vienības.

Uzsvara vienības var sastāvēt no viena vai vairākiem vārdiem, ja uz tiem ir viens uzsvars. Tādas uzsvara vienības ir, piemēram: *nāms, ēs, tū, sārma, pie mānis, mānis dēļ* utt. Te uzsvara vienību sastāda gan viens vārds (*nāms, ēs, tū, sārma*), gan divi vārdi, kurus apvieno viens uzsvars (*pie mānis, mānis dēļ*). Krievu valodā vārdkopā *hé y koro* vienā uzsvara vienībā apvienoti trīs vārdi.

Neuzsvērtos vārdus, kas uzsvara vienībā stāv uzsvērtā vārda priekšā, sauc par proklītiskiem vārdiem (*pie* uzsvara vienībā *pie mānis*).

Neuzsvērtos vārdus, kas uzsvara vienībā stāv aiz uzsvērtā vārda, sauc par enklītiskiem vārdiem (*dēļ* uzsvara vienībā *mānis dēļ*).

ZILBE

Skolu gramatikās un arī «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā» (I daļa, 120. §) sastopam morfoloģisku zilbes definējumu: «Zilbe ir vārds vai vārda daļa, ko izrunā ar vienu izdvesumu.» Šāds definējums ir teorētiski nepareizs, jo tiek salīdzinātas nesalīdzinamas lietas: fonētiska (skaņu) vienība — zilbe tiek nopamatota ar morfoloģisku (nozīmīgu) vienību — vārdu. Definīcijas otrā puse arī ir nepieņemama, jo ar vienu izdvesumu runā var tikt veidotas vairākas zilbes, pat vairāki vārdi. Zilbi raksturo ne izelpojums, bet izrunas grūdiens, muskuļu piepūle. Tātad pareizs zilbes definējums ir šāds:

Zilbe ir viena vai vairākas skaņas, ko izrunā ar vienu izrunas grūdienu.

Zilbe var sastāvēt no viena patskaņa, divskaņa, patskaņa vai divskaņa apvienojuma ar vienu vai vairākiem līdzskaņiem un dažās valodās arī tikai no līdzskaņiem vien (piemēram, *a-ka, ē-ka, ai-ta, kais-me, ska-ņa*, čehu *vlk* «vilks», *krk* «kakls, rikle»).

Zilbi, kura beidzas ar patskani, sauc par vaļēju. Vaļējas ir visas zilbes vārdā *la-bī-ba*.

Zilbi, kura beidzas ar līdzskani, sauc par slēgtu. Slēgtas ir visas zilbes vārdos *kad, kat-ram, dūm-vads*.

Zilbi, uz kuras ir uzsvars, sauc par uzsvētu, pārējās — par neuzsvērtām. Piemēram: *dār-bī-ba, nu-dien, ne-kās, vien-āl-ga, vis-lā-bā-kais, pa-vi-sam* u. c.

Ar zilbi saistīta runas plūsmas dalīšanās zilbēs, divskanis un pusdiftongs.

Kā zināms no runas prakses, runas plūsmas dalīšanās zilbēs ir daudz reālāka lieta nekā dalīšanās skaņās. Taču mums bieži nākas padomāt, kur dalīt uzsvara vienību (vārdu), pārnesot tās daļu nākošajā zilbē. Zilbiskā dalījuma pamatojumu dod prof. J. Kurilovičs, pareizi norādīdams, ka vārda sākums un beigas ir tiešas realitātes, kamēr iekšējās zilbju robežas ir mūsu secinājums.

DIVSKANIS

Divskanis jeb diftongs ir divu atsevišķu nevienādu patskaņu apvienojums vienā zilbē, piemēram, *ai, au, ei, oi, ui, iu* (vārdos *ai-ta, auksts, mei-ta, boi-kots, pui-ka, šmiuk-stēt*). Svešvārdos retumis gadās arī citi divskaņi, piemēram, *ou* (kā vārdā *džouls*).

Ja divi blakus esoši patskaņi neveido vienu zilbi, tad divskaņa nav, piemēram, vārdos *abituri-ents, proza-iķis, а-ист, а-ўл, на-ў-ка*.

Ar divskaņiem nevajag sajaukt saliktos patskaņus *ie, uo*. Divskaņi nav fonēmas, bet divu atšķirīgu patskaņu fonēmu kombinācija vienā zilbē, zilbes parādība.

PUSDIFTONGS

Par pUSDiftongu daļa valodnieku no Kuršata laikiem sauc patskaņa apvienojumu ar sekojošu skaneni vienā zilbē. Piemēram, *al, aļ, ar, am, an, aņ, el, eļ, er, em, en, eņ* utt. vārdos *al-ga, art, kaupt, lan-ka, pel-dēt* utt.

F. Fortunatovs un viņa skolnieki pUSDiftongu sauc par diftongisko savienojumu.

PROZODĒMAS

Fonoloģiskos pētījumos parasti visu uzmanību velti fonēmām — nozīmju šķirējām pamatskaņām. Taču bez fonēmām ir arī citi fonoloģiski, nozīmju šķiršanai svarīgi līdzekļi — prozodiskie elementi jeb prozodēmas. Tādas prozodēmas ir uzsvars, garums, intonācija, muzikālais uzsvars un frāzes melodija.

Fonēmas ir elementi, bet prozodēmas it kā viņu pazīmes. Pavirši novērojot, prozodēmas liekas fonēmas neatņemamas, neatdalamas sastāvdaļas. Daži valodnieki arī domā, ka uzsvars, garums un intonācija ir tādas pašas neatņemamas patskaņu īpašības, kā balsīgums un nebalsīgums ir neatņemamas līdzskaņu īpašības. Šie valodnieki neapskata vis uzsvaru un garumu kā atsevišķas, funkcionāli nozīmīgas kategorijas — prozodēmas, bet patskaņus kopā ar tām. Tā Prāgas skolas valodnieki aplūko nevis uzsvaru, bet uzsvērtus un neuzsvērtus patskaņus. Tāpat daļa latviešu valodnieku apskata nevis garumu, bet īsus un garus patskaņus.

Taču garums nav tik cieši, nesaraujami saistīts ar patskani, kā balsīgums vai nebalsīgums saistīts ar līdzskani. Fonēmas diferenciāla pazīme, kā, piemēram, līdzskaņa balsīgums un nebalsīgums, raksturo fonēmu, bet prozodēma (piemēram, uzsvars, zilbju garums) attiecas uz visu vārdu, pretstatot vienu zilbi otrai. To ievērojot, Amerikas valodnieks H. Hokets ierosināja prozodēmas saukt par virssegmentālām pazīmēm atšķirībā no segmentālajām (līdzskaņu balsīgums un nebalsīgums, mikstinājums un cieta izruna). Virssegmentāls Hoketa izskaidrojumā ir tāds, kas īstenojas lielākā vienībā nekā skaņa. Arī M. Svodešs (Swadesh) un N. Trubeckojs atzina, ka prozodēmas ir kaut kas ārpus patskaņa fonēmas stāvošs.

Tā arī latviešu valodā nav jāapskata īsi un gari patskaņi, bet patskaņu īsums un garums — kvantitāte. Latviešu īsie un

garie patskaņi ir artikulatori un akustiski identiska skaņa, kurai ir spēja kvantitatīvi mainīties.

Radikāla prozodēmu atšķirība no fonēmām ir tā, ka fonēmas runas plūsmā var tikt izdalītas kā reāli pastāvoši minimāli skanējumi, turpretī prozodēmas, būdamas fonētiski līdzekļi, kas realizējas visa vārda robežās, var tikt izdalītas tikai abstrakcijā.

Uzsvars

Prāgas skolas pārstāvji veido tikai fonemātiskus pretstātijumus «uzsvērts patskaņis — neuzsvērts patskaņis» un uzskata katru uzsvērtu patskaņi un atbilstošu neuzsvērtu patskaņi par divām dažādām fonēmām. Taču uzsvērts patskaņis un neuzsvērts patskaņis stāv dažādās pozīcijās. Lai noteiktu, ka divas skaņas ir dažādas fonēmas, tās jānoliek vienādās pozīcijās, jo tikai tad var noteikt, ka šīs divas skaņas ir pretstatītas viena otrai pēc savas nozīmju šķirējas lomas.

Tālāk jāievēro, ka zināma intensitātes pakāpe raksturo visu zilbi un nevis tikai šās zilbes patskaņi.

Par uzvaru vairākzilbīgā uzsvara vienībā sauc kādas zilbes intensīvāku, spraigāku izrunu.

Lai gan uzsvars realizējas zilbē, tas ir visa vārda prozodisks raksturojums. Izolēts patskaņis nekad nav ne uzsvērts, ne neuzsvērts, jo uzvaru nenosaka vis patskaņa absolūtā intensitāte, bet attiecības, kas pastāv starp dažādām zilbēm visā vārdā. Ja viena zilbe vārdā ir atzīta par uzsvērtu un šās zilbes patskaņi par uzsvērtu patskaņi, tad no tā nenovēršami izriet, ka visas pārējās zilbes un visi pārējie patskaņi šajā vārdā ir neuzsvērti. Turpretī, ja mēs noteicam kādas fonēmas īpašības vārdā, no tā nepavisam neizriet šā vārda pārējo patskaņu īpašības. Tas liecina, ka uzsvars neraksturo vis patskaņi vai zilbi, bet veselu vairākzilbīgu vārdu.

Vārdos ar mainīgu uzsvara vietu uzsvars diferencē vārdus (мýка «mokas» — мыкá «milti», зáмок «pils» — замóк «atslēga») un vārdu formas (daudzskaitļa nominatīvs ры́ки — vienskaitļa ģenitīvs рыку́, vienskaitļa ģenitīvs го́рода — daudzskaitļa nominatīvs городá). Arī latviešu valodā var atrast piemērus, kur uzsvara vietas maiņa šķir nozīmes: *pátiesi* (*attēlot pátiesi*) un *patiesi* (*es patiesi nevaru*); *vienādi* «vienlīdzīgi» un *vienā'di* «vienmēr»; *nekás* un *kas nékas*; *nekúr* un *kur nékur*; *árdievu* (*árdievu sūtīšana*) — lietvārda ģenitīvs, bet *árdievu* — apstākļvārds; *páretam* (*iziet cauri páretam mežam*) — īpašības vārda datīvs, bet *parétam* — apstākļvārds.

Nozīmes atšķirība krievu vārdos мýка «mokas» un мыкá

«milti» ir saistīta ar uzsvara vietas dažādību. Pats par sevi uzsvars nav fonēmas pazīme. Vārdā mýka uzsvars nav patskaņa y pazīme, bet ir vesela vārda pazīme, tāpēc ka pasvītro vienu zilbi, vienu morfēmu, izceļ to no visām pārējām. Tāpēc uzvaru sauc par prozodisku pazīmi, t. i., pazīmi, kuru pieliek klāt pie gatava vārda fonētiskā sastāva. Piemēram, vārds zámok «pils» analizējams nevis $z + á + m + o + k$ bet $(z + a + m + o + k) +$ uzsvars *uz a*.

Valodās ar pastāvīgu, saistītu uzvaru, kā latviešu valodā, uzsvars noteikti nošķir vārdus un raksturo visu vārdu.

Uzsvars var būt stiprs (piemēram, krievu valodā) un vājš (piemēram, mūsdienu gruzīnu valodā). Erze-mordviešu valodā pavisam nav uzsvara.

Uzsvars var būt mainīgs vai saistīts ar kādu zilbi vārdā.

Saistīts uzsvars ir latviešu, čehu un ungāru valodās (pirmajā zilbē), franču, armēņu un turku valodās (pēdējā zilbē), poļu valodā (priekšpēdējā zilbē) utt.

Mainīgs (ar kādu noteiktu zilbi nesaistīts) uzsvars ir, piemēram, lietaviešu un krievu valodās.

Ar pastiprinātu izjūtu runājot, latviešu valodā zināmās formās uzsvars var pāriet no priedēkļa uz saknes zilbi, piemēram: *Iet, krūtis izgā'zis. Apžē'lojies, ko tu dari!*

Uzsvara vieta valodā ar laiku var mainīties. Tā, piemēram, latīņu valodā sākumā bijis brīvais uzsvars, bet vēlāk tas nostājies uz otrās vai trešās zilbes no vārda beigām.

Krievu uzvārdiem latviešu valodā uzsvara ziņā atļaujamas paralēlformas, piemēram, *Túrgeņevs* un *Turgénevš*, *Mákarenko* un *Makárenko* utt. Divzilbīgajiem krievu uzvārdiem latviešu valodā uzsvars ir tikai uz pirmās zilbes, piemēram, *Kóļcovs*, *Tólstojš* utt. Pirmo zilbi, runājot latviski, var uzsvērt ikvienā krievu uzvārdā, bet kādu citu zilbi tikai tad, ja droši zin krievu (vai ukraiņu, baltkrievu) vārda uzsvara vietu.

Garums

Nav pareizs dažu latviešu valodnieku uzskats, ka garums un īsums esot patskaņu īpašība, bet intonācijas — zilbju īpašība. Jāņem vērā divas lietas: 1) latviešu valodā nav neitrāla garuma, garums aizvien ir konkrēti intonēts, piemēram, (*rāt, rāviens*); 2) šāds konkrēts, intonēts garums raksturīgs ne tikai vienkāršam patskanim, bet arī saliktam patskanim (*liēls, liēgs*), divskanī (*laīme, laī*), pusdiftongam (*kaīme, kaīns*), vārdu sakot — visai zilbei.

Daļa latviešu valodnieku uzskata īsos un garos patskaņus par atsevišķām, patstāvīgām fonēmām un tāpēc dubulto vienkāršo patskaņu skaitu, tā ka 6 vienkāršo patskaņu *a, e, ē, i, o, u* vietā iznāk 12: *a — ā, e — ē, ē — ē, i — ī, o — ō, u — ū*.

K. Milenbahs atzina, ka īsie un garie patskaņi latviešu valodā bieži vien nav dažādas fonēmas, bet ir vienas un tās pašas fonēmas kvantatīvie varianti un tāpēc, piemēram, *a* un *ā* savā vārdnīcā lika kopā. J. Endzelins, rediģējot Milenbaha vārdnīcu, mēģināja krasi nošķirt garos patskaņus no īsajiem kā pilnīgi patstāvīgas fonēmas, bet šās vārdnīcas beigu vārdā bija spiests šo atkāpi no Milenbaha atzīt par kļūdu.¹

Neitrāla garuma, bez intonācijas izšķirības, latviešu valodā nav.

N. Trubeckojs savā 1939. gadā izdotajā grāmatā «Grundzüge der Phonologie» teica, ka tiklab garums, kā intonācijas «nepiemīt vis patskaņiem, bet gan zilbei».

Tāpēc īsti jārunā nevis par gariem patskaņiem, bet par garām zilbēm jeb — vēl precīzāk — par zilbju garumu.

Tiesa, vairumā valodu garums piemīt tikai patskaņiem, taču nevis patskaņiem kā tādiem, bet kā zilbes vokāliskajam centram. Visskaidrāk izpaužoties patskaņi, garums tomēr raksturo zilbi, jo gari var būt patskaņi, divskaņi un pusdiftongi. Citiem vārdiem, kā to pareizi atzīst J. Kurilovičs, garums (kopā ar intonāciju) izplatas pa visu intonējamo vārda daļu, kas ietver sevī patskaņi un daļu no zilbes slēdzējdaļas (implozijas). Piemēram, latviešu vārdos *teikt*, *darbs*, *vārds* implozīvā daļa ir *-kt*, *-rbs* un *-rds*, bet intonējamā daļa — *e+i*, *a+r*, *ā+r*.

Tiesa, no otras puses, garās un īsās zilbes izšķir tikai tajās valodās, kurās izšķir garus un īsus patskaņus.

Latviešu valodā patskaņu īsums un garums apzīmē vienas un tās pašas skaņas dažādo kvantitāti. Un, kā jau teikts, garumā iemīt melodiskas, intonatīvas izšķirības — garums aizvien saistams ar konkrētām intonācijām un apskatams kā patstāvīga prozodēma.

Krievu valodā garums cieši saistīts ar uzsvaru un rodas tīri mehāniski — patskaņi uzsvērtajās vaļējās zilbēs ir garš, uzsvērtajās slēgtajās — īss un neuzsvērtajās — pārīss, piemēram: *dóma* (o ir garš), *dom* (o ir īss) un *domá* (o ir pārīss). Tā kā patskaņu garums krievu valodā nešķir nozīmes, tad tas nav apzināts un netiek rakstībā apzīmēts.

Turpretī latviešu valodā, kur uzsvars parasti saistīts ar pirmo zilbi, garums nav saistīts ne ar kādu zilbi, t. i., var atrasties katrā zilbē (piemēram, *kālis*, *rācenis*, *dažādi*, *ābelē*). Garums latviešu valodā bieži šķir vārdu nozīmes, piemēram: *lapa* — *lāpa*, *kazas* — *kāzas*, *sals* — *sāls*, *ada* — *āda*, *pile* — *pīle*, *vīrs* — *vīrs* utt., *upe* — *upē*, *dziedātājam* — *dziedātājām*, *labas* — *labās*, *labajam* — *labajām* utt.

¹ K. Milenbahs. Latviešu valodas vārdnīca, IV, 849. lpp.

Svešvārdos patskaņu garums parasti nav apzināts, un tāpēc tā apzīmēšanai ir pieņemuma raksturs.

Garums stingri jāšķir no divkāršojuma. Patskaņa *a* garums ir vārdā *pāri*, divkāršojums — vārdā *paari* (mazliet arī).

Zilbes intonācija

Zilbes intonācija ir toņa (balsis augstuma) modulējums garajās zilbēs, kurš, izpauzdamies vairākos paveidos, ir saistīts ar nozīmes izšķirību.

Zilbes intonācija ir latviešu, lietaviešu, serbu-horvātu un slovēņu valodās.

Latviešu valodā intonācija ir zilbēs, kurās ir garš patskanis, salikts patskanis (*ie, uo*), divskanis vai pusdiftongs.

Zilbes intonācija ir garuma kvalitāte, garuma papildu pazīme.

Intonācijai nav nekāda sakara ar izrunas skaļumu — latviešu valodas intonācijas izšķiram kā skaļā, tā pavisam klusā runā.

Nedrīkst jaukt garo zilbju intonācijas ar japāņu muzikālo uzsvāru (kā dara E. Poļivanovs). Muzikālais uzsvārs vārdā var būt tikai viens, bet intonāciju var būt tik daudz, cik vārdā ir garu zilbju.

Latviešu valodā intonācijas nav saistītas ar uzsvāru — tās sastopamas kā uzsvērtās, tā arī neuzsvērtās garās zilbēs. Arī J. Kurilovičs¹ izsaka atziņu, ka latviešu valodas intonācijas dibinātas uz kvantitatīvām atšķirībām. Stiepto intonāciju izjūtam kā garu, bet nestiepto intonāciju — kā pusgaru.

Latviešu valodas intonācijās ir kā kvantitatīvas, tā melodiskas atšķirības.

Garums līdz ar intonāciju saistas ar veselu morfēmu un tādā kārtā kļūst daļēji arī par morfoloģisku parādību un par visa vārda pazīmi, piemēram: *liēls* «большой» un *liēls* «голень», *plāns* «глиняный пол» un *plāns* «тонкий», *rīt* «глотать» un *rīt* «завтра», *tā* «та» un *tā* «так», *zāle* «зал» un *zāle* «трава» utt.

Muzikālais uzsvārs

Par muzikālo jeb tonisko uzsvāru sauc paņēmienu izrunāt vienu zilbi vārdā ar augstāku toni. Muzikālais uzsvārs sastopams japāņu valodā.

¹ J. Kuryłowicz. L'accentuation des langues indo-européennes. Krakow, 1952, 416. lpp.

Frāzes intonācija

Par frāzes intonāciju jeb melodiju sauc balss toņa virziena raksturu pēc augstuma, intensitātes un tempa, kas realizējas vesela teikuma vai prāvas tā daļas robežās.

Kā intensitāte, tā arī toņa augstums, mainīdamies visa izsacījuma robežās, katrā atsevišķā punktā (patskanī) var tikt izteikti ne absolūtos skaitļos, bet tikai ar šo punktu attiecībām pret citiem punktiem visa izsacījuma apmērā.

Svarīgākie frāzes intonāciju tipi ir: 1) modālās intonācijas — stāstījuma, izsaukuma, vēlēšanās, pavēles un jautājuma intonācijas, 2) nepabeigtības vai domas pārtrauktības intonācija, 3) iesprauduma intonācija, 4) uzskaitījuma intonācija, 5) beigu intonācija utt.

VALODAS SKAŅU MIJIEDARBĪBA RUNAS PLŪSMĀ

Valodas skaņas, savstarpēji apvienojoties lielākos izrunas kopumos (vārdos un teikumos), nav vairs gluži tādas kā katra par sevi. Tās iedarbojas viena uz otru, piemērojas viena otrai un izplata savas īpašības uz otru skaņu.

Runas plūsmā runas orgāni, veidojot skaņu, tiecas ieņemt stāvokli, kāds vajadzīgs nākamās skaņas izrunai, vai arī cenšas palikt iepriekšējās skaņas izrunai vajadzīgajā stāvoklī.

Asimilācija

Par asimilāciju sauc nevienādu skaņu izrunas tuvināšanos, vienas skaņas pielāgošanos otrai. Asimilācijas veids var būt dažāds.

Pēc fonētiskās iedarbības virziena izšķir regresīvo asimilāciju un progresīvo asimilāciju.

Par regresīvo asimilāciju sauc tādu asimilāciju, kad nākamā skaņa ietekmē, pārveido iepriekšējo. Tās būtība ir tā, ka, skaņu izrunājot, mēs neapzinīgi tiecamies jau pa daļai veidot nākošās skaņas artikulāciju un tā padaram iepriekšējo skaņu līdzīgu nākošajai. Ar šādu regresīvu asimilāciju izskaidrojams, kāpēc balsīgie līdzskaņi nebalsīgo priekšā izrunā kļūst nebalisīgi (vārdus *labs, darbs, piecpadmit, strazds* izrunā *laps, darps, piecpacmit, strasc*) un nebalisīgie līdzskaņi balsīgo priekšā izrunā kļūst balisīgi (vārdus *nesdams, atbalss, pusdiēna* izrunā *nezdams, adbals, puzdiēna*). Vārdu kopa *ved tik dārzā* regresīvās asimilācijas ietekmē izklausas šādi: *vet tig dārzā*.

Nule apskatītā asimilācija ir blakus esošu skaņu asimilācija. Tālinā regresīvā līdzskaņu asimilācija sastopama tādos gadījumos, kad ietekmējošais līdzskanis atrodas nākamajā zilbē un to no iepriekšējā ietekmējamā līdzskaņa šķir citas skaņas, piemēram, latīņu vārdā *quinque* «pieci» no agrākā **pinque*.

Par patskaņu tālinās regresīvās asimilācijas piemēru var noderēt šaurā vai platā latviešu *e* izruna, kad tā ir atkarīga no šaurā vai platā nākamās zilbes patskaņa: *sē-ta, sē-tiņa*.

Par progresīvo asimilāciju sauc tādu asimilāciju, kad iepriekšējā skaņa ietekmē, pārveido nākamo. Progresīvās asimilācijas gadījumā iepriekšējās fonēmas tēls paliek mūsu apziņā un tās artikulācijas turpinās arī tad, kad mēs jau veidojam nākamo skaņu.

Ar patskaņu progresīvo asimilāciju izskaidrojamas šādas latviešu valodas vēsturē notikušas patskaņu pārvērtības: *mugarā* (saglabājies vēl Mazsalacas izloksnē) → *mugura, cukers* → *cukurs, lukteris* → *lukturis, uperis* → *upuris* u. c.

Patskaņu progresīvā asimilācija stipri izteikta turku, somugru un citās aglutinējošās valodās, kur to sauc par patskaņu harmoniju.

Līdzskaņu progresīvā asimilācija izpaužas tādā vārdā kā *villaine* (no *vilnaine*), izlokšņu formās *vells* (no *velns*), *mells* (no *melns*) un citur.

Pēc rezultātiem izšķir pilnīgu un daļēju asimilāciju.

Par daļēju asimilāciju runā tad, kad starp asimilējamām skaņām paliek zinama atšķirība. Piemēram, vārdu *darbs* izrunājot kā *darps*, mēs balsīgo līdzskani *b* izrunā padaram par nebalsīgo līdzskani *p*, tādējādi to pielīdzinot sekojošajam nebalsīgajam līdzskanī *s*. Bet atšķirība abu asimilējamo līdzskaņu starpā tomēr paliek: *p* ir lūpenis, bet *s* — priekšmēlenis.

Par pilnīgu asimilāciju runā tad, kad viena skaņa pilnīgi pielīdzinās otrai. Piemēram, latīņu *assimilare* «asimilēt» no **adsimilare*.

Disimilācija

Par disimilāciju sauc tādu fonētisku parādību, kad divas vienādas skaņas vārdā tiek dažādotas, vienu nomainot ar kādu citu vai pavisam izmetot.

Tā, piemēram, no vārda *skalgalis* cēlušies vārdi *skangals* un *skalgangs*, no vārda *kreiris* cēlušies vārdi *kreilis* un *ķeiris*.

Līdzīgi asimilācijai arī disimilācija pēc sava virziena var būt progresīva un regresīva.

Progresīvā patskaņu disimilācija vērojama dažos gadījumos latīņu valodā, piemēram, *societas* no **sociitas*, *pietas* no **piitas* (salīdz. *novitas*, *sanitas*).

Progresīvā līdzskaņu disimilācija latviešu valodā sastopama tādos vārdos kā *skalģans* (no *skalģals*), *dambis* (no vācu *Damm*), *kambaris* (no vācu *Kammer*). Krievu valodā progresīvā līdzskaņu disimilācija ir vārdā февраль (no февраль).

Regresīvā līdzskaņu disimilācija latviešu valodā sastopama tādos vārdos kā *prauli* no **pļauli* (pēdējais no **pjauli*, kas cēlies no saknes **peu-*), *skangals* (no *skalģals*), *lozberu* lapas (no vācu *Lorbeer*), *piligrims* (no latīņu *peregrinus*).

Skaņu zudums

Skaņu zudums sastopams tādos vārdos kā *apaļš* (kam līdzās lietav. *apvalūs*, kas saistīts ar *velt*), *apinis* (no *apvinis*), *katķisms* (no *katehisms*), *leitnants* (no *leitenants*), *kreims* (no *krējums*), *meldija* (no *melodija*) u. c.

Disimilatorisks skaņu zudums sastopams, piemēram, gadījumā, kad no senākā *kreiris* (sal. *kreiss*) izveidots *ķeiris*, izmetot pirmo *r*. Tāpat vārdā *ekur* — no *re(dz) kur* un citos.

Skaņu iespraudums

Līdzskaņa iespraudums, kura pamatā ir analogija, vērojams vārdā *apakša* (no **apaša*, salīdz. lietav. *apačiā*) pēc antonīma *augša* parauga. Līdzskaņa iespraudums vērojams tādos vārdos kā *ligzda* (no **lizda*), *pēkšņi* (no **pēšņi*), *zalktis* (no **zaltis*).

Zemgales izloksnēs sastopams lieks patskaņa iespraudums — anaptikse, piemēram: *kur^apes*, *zir^aņi*, *zir^ags*.

Savilkums

Savilkumu (jeb kontrakciju) mēs izrunā sastopam, piemēram, vārdos *nēsmu* (no *neesmu*), *nēsi* (no *neesi*).

Pārstatījums

Tuvīnais un tālīnais skaņu pārstatījums (jeb metatēze) redzams, piemēram, šādos vārdos: latviešu *desmit* (no **desimt*, salīdz. lietav. *dēšimt*), *kliņģeris* (no *kriņģelis*, kas no vācu *Kringel*, krievu крендель); krievu тарелка (no agrākā талерка, kas no vācu *Teller*), ладонь (no **долонь*, salīdz. senslāvu длань un latviešu *delna*).

Kontaminācija

Par kontamināciju sauc tādu parādību, kad divi dažā ziņā līdzīgi vārdi savienojas izrunā par vienu kopēju mistra formu.

No latīņu *october* vārdu *september* un *november* ietekmē radusies latīņu sarunu valodas kontaminācijas forma *octember* (no kā nācis krievu октябрь).

Haploloģija

Haploloģija ir semazioloģiski mazāk svarīgas atkārtotas zilbes izlaišana garākā vārdā.

Haploloģijas piemēri: *mineraloģija* (no **mineraloloģija*), *semestris* (no **semimestris*), *traģikomisks* (no **traģikokomisks*) utt.

Hiāts un tā novēršana

Dažas valodas, piemēram, franču valoda, necieš patskaņu sastapsmi — hiātu. Tāpēc, ja runā gadas blakus divi patskaņi, šo patskaņu sablīvējumu cenšas novērst, ko panāk 1) ar eliziju, t. i., izmetot vienu no patskaņiem, piemēram, franču *l'enfant* no *le enfant*; 2) ar liezonu, t. i., patskaņa priekšā restituējot parasti atkritušo, «mēmo» līdzskani (franču vārdā *est* «ir» izrunā tikai *e*, bet patskaņa priekšā restituē pēdējo līdzskani *t*: *il est arrivé* «viņš ir atnācis» izrunā *il et arivé*); 3) ar epentēzi, t. i., lieka līdzskaņa iespraušanu starp diviem patskaņiem, piemēram, vārdos *vijole* (salīdz. vācu *Violine*), *vijolite* (sal. franču *violette*).

VALODAS SKAŅU VĒSTURISKĀS PĀRGROZĪBAS

Valodas skaņu sistēma ir ļoti stabila, noturīga. Šo noturību nosaka vajadzība nodrošināt savstarpēju saprašanos un saglabāt skaņu izšķirības starp dažādiem valodas vārdiem. Taču valodā ar laiku norisinās pārmaiņas.

Skaņu pārmaiņas notiek nevis haotiski, bet likumsakarīgi, uz noteiktu likumu pamata. Skaņu sistēmas attīstības likumi un dzinēj spēki gan nav vēl pilnībā noskaidroti. Taču vērojams, ka tautas darba un dzīves apstākļi, runas funkcionēšana sabiedrībā, nemitīga valodas skaņu atkārtošana mūžam jaunos apstākļos, parašas un gaume, mūsu psihi iedarbība uz valodu un skaņu savstarpējās attiecības ar laiku pārgroza un pārveido valodas skaņas.

Izšķir šādus valodas skaņu vēsturisko pārgrozību veidus: 1) regulārās skaņu pārgrozības, 2) skaņu pārmaiņas pēc morfoloģiskās analogijas un 3) skaņu pārgrozības citu valodu ietekmē.

Regulārās skaņu pārgrozības

Regulāra skaņu pārgrozība ir tad, kad viena skaņa pakāpeniski pārvēršas citā skaņā.

Regulārās skaņu pārgrozības norisinas stingri likumsakarīgi. Tas nozīmē, ka valodas skaņa zināmā laikā vai nu viscaur, vai tikai noteiktos apstākļos zināmā veidā pārgrozās.

Skaņu likuma obligātai iedarbībai ir pakļautas visas kādas valodas skaņas zināmā laikā visos vārdos, kādi vien tajā laikā valodā sastopami. Tāpēc arī visi valodā esošie aizgūtie vārdi konkrētā fonētiskā likuma darbības laikā ir pakļauti šā likuma iedarbībai, un aizgūto vārdu skaņas pārgrozās līdzīgi dzimto vārdu skaņām. Tā, piemēram, latviešu valodā zināmā laikmetā visi tautosillabiskie savienojumi *an, en, in, un* pārvērtušies attiecīgi par *uo, ie, ī, ū*. Tā, piemēram, no skandināviem pirms 11. gadsimteņa aizgūtais vārds *munk* latviešu valodā pārvērties par *mūks*. Turpretim vēlākajos aizguvumos no citām valodām šis pārveidojums vairs nav noticis un savienojumi *an, en, in, un* saglabājušies nepārgrozīti, jo šā likuma darbības laiks jau bija pagājis.

Regulārās fonētiskās skaņu pārgrozības jeb pārvēršanās iedala: a) neatkarīgās, nesaistītās jeb spontānās un b) saistītās jeb kombinatorās.

Par nesaistītām jeb spontānām sauc tās regulārās skaņu pārgrozības, kad vienas skaņas pāreja otrā skaņā norisinas visos stāvokļos.

Tā, piemēram, baltu un slāvu valodās viscaur izzuduši apdvestie balsīgie līdzskaņi *bh, dh, gh*, kas saplūduši ar neapdvestajiem *b, d, g*, piemēram, sanskrita *dhūmās* — latviešu *dūmi* un krievu дым.

Skaņu pārgrozības dažādās valodās notiek dažādos virzienos un dažādā veidā.

Skaņu pārgrozību mehānismu var izskaidrot ar sīkām, individuālām novirzēm no paaudzeš uz paaudzi. Šīs sīkās variācijas sabiedrisku apstākļu dēļ var pamazām koncentrēties un radīt novirzi no ierastās izrunas pamatnormas.

Valodās bieži vien dažām fonēmām ir vairāki varianti. Tā latviešu valodā fonēmai *e* kādreiz bija divi varianti — platais un šaurais *e*. Pirmo lietoja tad, ja nākamajā zilbē bija plats

patskanis (piemēram, *sēta, sētu*), otro tad, ja sekoja šaurs patskanis (piemēram, *sētiņa*). Ar laiku, valodas skaņu sistēmai pārgrozoties, abi varianti nonāca visādās stāvokļos, un mūsu dienās plato *e* lieto ne tikai tad, ja nākamajā zilbē ir plats patskanis, bet arī tad, ja seko šaurs patskanis (piemēram, *tēvi, tēviem*), tāpat šauro *e* izrunā ne tikai tad, ja nākamajā zilbē ir šaurs patskanis, bet arī tad, ja seko plats patskanis (piemēram, *veda, meta, metāls, plēnums*). Līdz ar to fonēmas *e* platais un šaurais varianti atbrīvojas no pozīcijas noteikumiem un var tikt lietoti visādās pozīcijās, t. i., tie ir kļuvuši patstāvīgas fonēmas — platais *e* un šaurais *e*.

Par saistītām jeb kombinatorām sauc tās regulārās skaņu pārgrozības, kuras notiek tikai zinamos fonētiskos apstākļos, piemēram, atkarībā no skaņas stāvokļa vārdā (beigās, vidū vai sākumā), no attiecībām pret uzsvaru vai pret apkārtējām skaņām.

Tā, piemēram, latviešu valodā kādreizējie (vēl lietaviešu valodā saglabātie) *k* un *g* priekšējās rindas patskaņu *i, e, ie* un līdzskaņa *j* priekšā pārvērtušies par *c, dz*, piemēram: lietaviski *kēlti* — latviski *celt*, lietav. *kītas* — latv. *cīts*, lietav. *kietas* — latv. *ciets*, lietav. *kiāunē* (izrunā *kjaunē*) — latv. *cauna*, lietav. *gývas* — latv. *dzīvs* u. c. Turpretim, ja *k* vai *g* priekšā atrodas *š* vai *ž*, tad tāda pārgrozība nav notikusi, piemēram, vārdos *šķelt, šķīla, režģis* u. c.

Skaņu pārmaiņas pēc morfoloģiskās analogijas

Par skaņu pārmaiņām pēc morfoloģiskās analogijas (pēc citu formu parauga) sauc tādas pārmaiņas, kad kāda skaņa vienā formā formu vairākuma ietekmē tiek apmainīta pret citu skaņu.

Morfoloģiskā pielīdzināšanās jeb analogija nozīmē to, ka vairāk lietotās formas pārvelk savā pusē un izspiež vājākās, retāk sastopamās formas, ar ko tiek panākta formu fonētiska izlīdzināšanās.

Sīs pārmaiņas varbūt veicina tas, ka bērns, mācoties valodu, nemācas visas formas no galvas, bet atvasina tās pēc citu formu parauga — pēc analogijas, pie kam biežāk atkārtojamās formas ņem virsroku.

Kādreiz latviešu valodā visi divskaņi *ai* divzilbīgu un vairākzilbīgu vārdu gala zilbē regulāras kombinatoras skaņu pārgrozības rezultātā pārvērtušies par *i*, piemēram, vīriešu dzimtes daudzskaitļa nominatīvs **tēvai* → *tēvi*, sieviešu dzimtes vienskaitļa datīvs **liepai* → **liepi*. Bet pēc tam vienā formā, proti,

sieviešu dzimtes vienskaitļa datīvā, *i* pēc vienzilbīgā norādāmā vietniekvārda *tai* parauga pārveidojās atpakaļ par *ai* (**tai liepi* → *tai liepai*). Šī pēdējā ir analogiskā skaņu pārmaiņa.

Skaņu pārgrozības citu valodu ietekmē

Iepazīstoties ar citām valodām, runātāji iepazīstas ar jauniem vārdiem un reizē ar jaunām skaņām. Tā kā aizguvēju runas orgāni nav pieraduši pie svešo skaņu artikulācijām, tad viņi šīs neparastās svešvalodu skaņas veido pēc savām parašām. Parādību, ka svešas, grūti izrunājamas skaņas vietā regulāri liek valodā parastu skaņu, sauc par skaņu aizvietošanu jeb substitūciju.

Latvieši vēl pirms simt gadiem nevarēja izrunāt *o*, *ʃ*, *h*, *ch*, tāpēc *o* vietā runāja *a* (*Doktor* — *dakteris*, *Post* — *pasts*, *Prophet* — *pravietis*) vai *u* (*polieren* — *pulēt*, *Kommode* — *kumode*, *Bombe*, *бомба* — *bumba*), *ʃ*, *ph* un *pf* vietā — tautas valodā *p* (*Kampfer*, *камфора* — *kampars*, *Fünfer* — *pimberis*, *Pfanne* — *panna*), bet garīgo rakstu valodā *v* (*Pharao* — *vā-ravs*, *Prophet* — *pravietis*, *Pharisäer* — *varizejs*, *Potiphar* — *Potivārs*), *h* atmeta (*leivācu hövel* — *ēvele*, *leivācu Hinrich* — *Indriķis*, *Hans* — *Ansis*) un cieto *ch* pārvērta par *k* (*Chor* — *koris*, *Cholera* — *kolera*, *Chronik* — *kronika*), bet mīksto *ch* — par *ķ* (*Chemie* — *ķīmija*, *China* — *Ķīna*, *Katechismus* — *katķisms*). Daudzi vārdi šādā pārgrozītā veidā latviešu valodā arī iesakņojās un palika.

Ja citu valodu ietekme valodā ir ilgstoša un stipra, to skaņas līdz ar aizgūtajiem vārdiem var ar laiku iesakņoties valodā. Tā latviešu valodā pēdējā gadsimteņa laikā no citām valodām aizgūtas minētās trīs skaņas — *o*, *ʃ*, *h* (*ch*). Skaņa *ʃ* ieviesās «Pēterburgas Avīžu» laikā, *h* vēl vēlāk. Tagad šīs skaņas ir iegājušas mūsdienu latviešu valodas skaņu sistēmā. Ar to šīs apgūtās skaņas krasi atšķiras no tām svešajām skaņām (piemēram, *ü*, *ö*), kuras latvieši nav apguvuši un tāpēc runā aizvieto *ü* ar *i* un *ö* ar *e*.

GRAMATIKA

Gramatika ir mācība par valodas vārdu un teikumu vispārīgo iekārtu. Gramatika dod nevis gatavus elementus, bet tikai konstruktīvos principus vārdu darināšanai, pārmaiņai un apvienošanai vārdkopās un teikumos. Gramatikas likumības noder kā vispārinājums neierobežotam vairumam gadījumu. Bērns, mācoties runāt, nemācas katru formu atsevišķi; zinot dažas formas, viņš pēc neapzinīgi izsecinātām likumbām izveido visas pārējās formas.

Nepareizi ir definēt gramatiku kā mācību par valodas uz-būvi, struktūru. Vārds «uzbūve» ir vietā tikai morfoloģijā, runājot par vārdu sintētiskajām, lokamajām formām. Gramatiskās iekārtas jēdziens ir daudz plašāks, jo aptver arī saliktās (analitiskās) formas, teikumu konstrukcijas, vārdu kārtību, sintaksiskās intonācijas utt. Tikai attiecības starp formām *es, manis, man, tu, viņš* utt. padara šīs formas par gramatiskiem faktiem.

Vispār gramatikā viss ir attiecības, viss ir sistēma.

No tā izriet, pirmkārt, ka vārdu krājumu gan var mācīties pa daļām, bet gramatika jā mācās kā veselu sistēmu virkne: locījumi, laiki, izteiksmes, teikumu tipi utt.

Otrs svarīgs secinājums no gramatikas sistemātiskā rakstura ir tas, ka valoda katrā savas attīstības stāvoklī ir oriģināla sistēma, kas izprotama un apskatama kā viens vesels. Nav racionāli šo sistēmu jaukt ar aizrādījumiem, kas viena vai otra forma bijusi agrāk, t. i., tagadējā valodas sistēmā iejaukt gabalus no citas sistēmas, kas prasa arī citu klasifikāciju.

Katrā valodā ir sava gramatiskā iekārta. Nav un nevar būt vispārīgas gramatikas, kas derētu visām valodām.

Bez šeit apskatāmās parastās teorētiskās, «aprakstošās» gramatikas ir vēl vēsturiskā un salīdzinošā gramatika.

Vēsturiskā gramatika aplūko zināmas (piemēram, latviešu) valodas gramatiskās iekārtas attīstību.

Salīdzinošā gramatika salīdzina gramatiskās parādības radniecīgās valodās, piemēram, ir baltu valodu salīdzinošā gramatika, indoeiropiešu valodu salīdzinošā gramatika utt.

Gramatikai ir milzīga nozīme. Visu valodas vārdu gramatiskā noformētība un tipizācija piešķir zināmu sistēmas raksturu pat leksikai. Vārds kā apzināta valodas vienība pastāv, tikai pateicoties viņa gramatiskajai formai. Paši par sevi vārdi nespēj izteikt domu. Tikai piešķirot vārdiem runas procesā noteiktu formu un grupējot tos zināmā kārtībā teikumus, mēs varam izteikt savas domas. Ņemsim, piemēram, vārdu virkni *iet, bibliotēka, grāmata*. Te ir trīs jēdzieni, kas izteikti ar attiecīgajiem vārdiem, bet nav vēl domas. Ja mēs šos vārdus ievieidojam teikumā *Iešu uz bibliotēku pēc grāmatas*, tad jau ir doma, kas izteikta ar vārdiem, kuri apzīmē noteiktās attiecībās nostatītus jēdzienus.

Gramatikas pamats ir dzīvā tautas valoda. Gramatika tikai atklāj tās gramatiskās iekārtas likumības, kuras ir pašas valodas pamatos un no kurām runas procesā neapzinīgi vadas šās valodas lietotāji.

Bet uzrakstītai gramatikai ir liela normalizējoša nozīme literārajā valodā.

Gramatika veido savas kārtulas neatkarīgi no vārdu un teikumu konkrētā satura, ņemot to kopējo un vispārīgo, kas ir pamatā vārdu darināšanai, pārveidošanai un sakārtošanai vārdkopās un teikumos.

Zinātniskā gramatika, būdama patstāvīga zinātne, palīdz nodrošināt pienācīgu līmeni skolas gramatikās.

Gramatikas mācīšana skolā 1) dod zināmu daudzumu vispārīzglītojošu zināšanu par valodu, tās gramatisko iekārtu, 2) veicina domāšanas izkopšanu uz valodas pamatiem, 3) disciplinē runu, pārvēršot neapzinīgu runas prasmi apzinīgā, palīdzot organizēt domu izteikšanu labā valodā un vispār veicinot valodas kultūras celšanu, un 4) liek pamatus apzinīgu un stabilu ortogrāfijas un punktuācijai iemaņu izveidošanai.

Pateicoties gramatiskajai iekārtai, vārdi mainas ne individuāli (katrs vārds citādi), bet pēc vienotiem principiem — atverot lielāku vārdu grupu, piemēram, lietvārdi *galds, sols, koks, nams* u. c. lokami vienādi, ar vienām galotnēm.

Ja jau pašā valodā ir gramatiskā iekārta, tad, valodu mācot, šī iekārta ir jāparāda, t. i., jā māca gramatika. Nav iespējams iemācīt kādu valodu, mācot tikai vārdus vien (pēc vārdnīcas): tie visi ir vienā formā un bez sakara ar citiem vārdiem teikumā. Arī valodas mācīšana tikai pēc tekstiem ir daudz grūtāka nekā tad, kad mēs atsevišķās tekstā izkaisītās formas apvienojam paradīgmās un nostādām gramatiskās sistēmas gaismā, padarot visu mācīšanu sistemātisku un apzinīgu.

Gramatisko iekārtu visumā nosaka produktīvās valodas for-

mas, kuras veido zināmajai valodas attīstības laikmetam raksturīgo gramatisko sistēmu.

Gramatikā vislielākā nozīme ir gramatiskās iekārtas elementiem — galotnēm, palīgvārdiem, vārdu kārtībai utt. Tie veic gramatiskās funkcijas valodā. Mācoties kādu valodu, tie jā mācās pirmie.

Gramatikas nozīmi apstiprina mūsu zinātnes vēsture: salīdzinoši-vēsturiskās valodu pētīšanas zinātne kļuva iespējama, tikai pateicoties gramatiskās iekārtas faktu salīdzināšanai.

Gramatikai parasti sprauž normatīvus uzdevumus. Aizrādot uz valodas faktiem, sevišķi uzsver, kas pareizs, kas nepareizs, vadoties no literārās valodas normām.

Gramatikas likumus iegaumējuši, mēs varam veidot savu runu tā, lai visskaidrāk, precīzāk un spilgtāk izteiktu domas un jūtas. Gramatika ir apzinīgas valodas izprašanas un lietošanas, katras valodas kultūras pamats.

GRAMATISKĀ ANALĪZE

Gramatiskajai analīzei jāveltī ļoti nopietna vērība kā gramatikas mācīšanas galvenajam palīgīdzeklim. Gramatiskā analīze tver teikuma būtību, turpretim leksikālā analīze rāda tikai atsevišķus vārdus.

Gramatiskā analīze nostiprina skolēnos gramatiskos jēdzienus un palīdz apzināties likumus, pēc kuriem veidojam teikumus, tekošu runu. Gramatiskā analīze saista gramatikas teoriju ar praksi, pieradina novērot valodas parādības, tās vispārināt un analizēt, vingrina loģisko domāšanu, veicina valodas kultūru, māca labāk izprast vārdu nozīmi un teikumā izteikto saturu, kā arī pareizi veidot un rakstīt vārdus un teikumus un pareizi likt pieturas zīmes.

GRAMATIKA IEDALIJUMS

Gramatiku iedala divās daļās — morfoloģijā un sintaksē.

Morfoloģija un sintakse ir savstarpēji saistītas. Ja pienācīgi nezina morfoloģiju, nevar arī izprast teikuma locekļu veidus. Nezinot sintaksi, nevar saprast, kāpēc vārdā vajadzīgas dažādas pārmaiņas, par kurām māca morfoloģija. Vārdu pārmaiņas ir tieši atkarīgas no to lomas teikumā.

Tomēr morfoloģija un sintakse ir stingri un noteikti šķiramas, un tās nedrīkst jaukt. Kā morfoloģijai, tā sintaksēi ir katrai savs pētīšanas priekšmets, sava specifika un pātstāvīga nozīme.

1. MORFOLOGIJA

Morfoloģija ir gramatikas daļa, zinātne par vārda iekārtu. Morfoloģija apskata atsevišķu, ārpus teikuma ņemtu vārdu tipus un to struktūru, vārdu darināšanas un vārdu pārmaiņas paņēmienus un veidus, vārda gramatiskās formas un nozīmes, gramatiskās kategorijas un vārdšķiras.

Morfoloģijas nozīmi sevišķi spilgti rāda salīdzinoši-vēsturiskā metode. Morfoloģisko, strukturālo elementu atbilsme valodās aizvien tiek uzskatīta par svarīgu pierādījumu šo valodu radniecībai.

Nevar piekrist tiem valodniekiem (piemēram, V. Vinogradovam), kas atstāj morfoloģijā tikai vārdu pārmaiņu, bet vārdu darināšanu iesprauž kā starpnodaļu starp leksiku un gramatiku. Vārdu darināšana, tāpat kā vārdu pārmaiņa, neapšaubami ietilpst gramatikā. Noteikti vārdu darināšanas tipi ir likumsakarīgi saistīti ar noteiktiem vārdu pārmaiņas tiptiem un noteiktām vārdšķirām. Vārdus darinot, ņem vērā nevis konkrētus vārdus, bet vispārīgus tipus. Kā ar galotni *-u* veido visu darbības vārdu vienskaitļa 1. personu, tāpat ar piedēkli *-tāj-* var no daudziem darbības vārdiem atvasināt lietvārdu ar darītāja nozīmi. No otras puses, vārdu lokamās galotnes ir morfoloģiski cieši saļiedētas ar vārdu darināšanas morfēmām vienā izskaņā.

Atšķirībā no leksikoloģijas, kas apskata konkrētus vārdus, morfoloģija aplūko vispārīgos formu veidošanas un vārdu darināšanas principus.

VĀRDS

Vārds ir patstāvīgs un ciešs skanējuma, morfoloģiskās struktūras un nozīmes apvienojums. Vārds apzīmē vai nosauc kādu priekšmetu, parādību vai jēdzienu.

Vārds var dalīties nozīmīgās sastāvdaļās, var veidot veselu gramatisko formu sistēmu un var stāties tādās vai citādās attiecībās ar citiem vārdiem teikumā.

Morfoloģija aplūko vārdu no gramatiskās puses, bet ārpus tā sakariem ar citiem vārdiem teikumā. Turpretim leksikā, apskatot vārdu no leksiskās puses, mēs abstrahējamies no vārda gramatiskā izveidojuma un dališanās nozīmīgās sastāvdaļās.

Piemēram, aplūkojot vārdu *liepa* kā leksisku vienību — leksēmu, mēs neņemam vērā, ka šeit ir sieviešu dzimtes lietvārda viena gramatiskā forma, proti, vienskaitļa nominatīva forma. Visās gramatiskajās formās šis vārds ir viena un tā pati leksēma: *liepa* — *liepas* — *liepai* — *liepu* — *liepā* utt., jo šo formu atšķirības ir tikai gramatiskas, bet leksiskais saturs ir viens un tas pats.

No otras puses, viena un tā pati gramatiskā forma var būt ar dažādām leksiskajām nozīmēm, piemēram, formas *galdam, ozolam, cilvēkam* ir vīriešu dzimtes vienskaitļa datīvs, bet ar dažādām leksiskām nozīmēm.

Morfoloģijā vārds ir vārds savās gramatiskajās formās jeb savstarpēji nosacītu un funkcionāli apvienotu formu sistēma, piemēram, *liepa — liepas — liepai — liepu — liepā* utt., *es — manis — man — mani* utt.

Gramatiskais izveidojums ir gramatiskā vārda būtiska pazīme.

Tikai tādās valodās kā ķīniešu valodā vārdiem lielāko tiesu nav nekāda morfoloģiskā izveidojuma. Visās pārējās valodās vārds ir gramatiski izveidots kā noteikta vārdšķira utt.

Vārdā mēs redzam leksisko un gramatisko komponentu savienojumu un mijiedarbību.

Valodā leksisks vārds ir reizē arī gramatisks vārds. Ikviens vārds pieder pie kādas gramatiskās kategorijas — pie lietvārdiem, īpašības vārdiem, darbības vārdiem, apstākļvārdiem vai citām vārdšķirām, t. i., leksiskajam vārdam arvien nāk klāt gramatisks raksturojums.

Vārdi arī ārpus teikuma ir skaidri izšķirami, tāpēc ka tiem pašiem par sevi ir nozīme un gramatiskā forma.

Morfēma ir vārda nepatstāvīga nozīmīgā sastāvdaļa, bet vārds ir patstāvīga, strukturāli-gramatiski izveidota un sintaksiski kustīga vienība ar noteiktām gramatiskām īpašībām.

Vārdi var būt 1) vienkārši (piemēram, *kalns*), 2) atvasināti (piemēram, *kalnājs*) un 3) salikti (piemēram, *priekškalne*).

Vēl izšķir centralizētus un decentralizētus vārdus. Piemēram, latviešu vienskaitļa ģenitīvs *galda* ir centralizēta jeb sintētiska forma, bet franču vienskaitļa ģenitīvs *de la table* «galda» ir decentralizēta jeb analītiska forma.

Valodas vēsturē vārdu centralizācija pamazām pāriet decentralizācijā un arī otrādi.

VĀRDA REĀLĀ UN FORMĀLĀ (GRAMATISKĀ) NOZĪME

Vārdā izšķiram divas nozīmes — reālo un gramatisko.

Vārda reālā nozīme vispārinātā veidā norāda kādu ārējās vai cilvēka iekšējās pasaules parādību. Tā, piemēram, vārds *priede* norāda zinamu koku sugu, vārds *mīlestība* — zinamas jūtas.

Gramatiskās nozīmes nav mūsu domas priekšmets, bet tikai domas priekšmeta forma.

Reālā nozīme ir katram konkrētam vārdam īpaša, bet gramatiskā nozīme tam ir kopēja ar citiem vārdiem. Piemēram,

vārda *priede* reālā nozīme ir īpatnēja tikai šim vārdam, bet šā vārda gramatiskā nozīme (piemēram, lietvārda nozīme) vārdam *priede* ir kopēja ar vārdiem *egle, zāle, dēle, sēde* utt.

Vārda reālā nozīme ir saistīta galvenokārt ar viņa celma nozīmi, taču celma nozīmei trūkst pabeigtības. Tāpēc vārda reālā nozīme kā pilna vārda nozīme sastāv no celma nozīmes kopā ar vārda gramatisko izveidojumu un tātad arī kopā ar gramatisko nozīmi.

Reālo nozīmi nevar saukt par leksisko nozīmi, jo tā mēs viena novada (leksikoloģijas) terminu pārnesam citā novadā (morfoloģijā).

Darbības vārdā *darīja* ir gramatiska laika (pagātnes) nozīme, turpretim apstākļvārdā *vakar* nav gramatiskās laika nozīmes, bet ir reālā laika (pagātnes) nozīme.

Gramatiskās nozīmes galvenā īpatnība ir tās nepatstāvība, kas spilgti izpaužas, piemēram, palīgvārdos, kuri nevar būt par izsacījuma priekšmetu un teikuma locekli.

Gramatisko nozīmju raksturs ir ļoti dažāds.

a) Kategoriālā nozīme ir tā vispārīgā nozīme, kas apvieno noteiktu vārdu kategoriju atšķirībā no atsevišķu vārdu konkrētajām nozīmēm. Tādas kategoriālās nozīmes ir lietvārda, locījuma, dzimtes un skaitļa, kā arī darbības vārda, izteiksmes, laika un veida jēdzieni. Arī artikļiem ir kategoriāla nozīme, jo tie noformē vārdu kā lietvārdu, piemēram, vāciski *essen* «ēst», bet *das Essen* «ēšana».

b) Funkcionālā nozīme parāda vārda funkciju jeb lomu, vārdu attiecības teikumā.

Piemēram, vārds *metamais* vārdu sakopojumā «*metamais* šķēps» ir apzīmētājs, bet teikumā «pa rokai gadījās labs *metamais*» tas ir teikumpriekšmets.

Krievu valodā lietvārds nominatīvā var tikt lietots divās funkcijās — nosaukuma un uzrunas funkcijā.

Saikļiem, pakārtojuma vārdiem un prievārdiem ir tikai funkcionālas nozīmes. Saikļi parāda sakarus starp vārdiem vai starp teikumiem. Prievārdi (tāpat kā locījumi) parāda attiecības starp vārdiem teikumā.

c) Sintaksiska sakara nozīmes ir īpašības vārdu dzimtei, locījumam un skaitlim.

d) Īpaša veida gramatiskā nozīme ir partikulām. Partikulas piešķir kādam vārdam vai teikumam zināmu nozīmes niansi.

Lai gan gramatiskās nozīmes iemīt konkrētos vārdos, tomēr tās viegli izdalāmas no vārdiem, piemēram, locījuma nozīme: *kok-s, kok-a, kok-am* utt.

Vārda gramatiskā nozīme ir organiski cieši saistīta ar vārda gramatisko formu, ir atkarīga no tās, bet izpaužas tikai sakarā

ar reālo nozīmi. Piemēram, vārdos ar darbības vārdu reālo nozīmi — *es las-u, rakst-u, cērt-u* utt. — galotnei *-u* ir vienskaitļa pirmās personas nozīme, bet vārdos ar lietvārdu reālo nozīmi — *dēl-u, meit-u, gald-u* utt. — galotnei *-u* ir vienskaitļa akuzatīva vai daudzskaitļa ģenitīva nozīme.

Abas nozīmes — reālā un gramatiskā — vārdā ir organiski cieši saistītas un gramatiskajā analizē apskatamas savstarpējā sakarā.

Reālā nozīme ir mūsu domas galvenais priekšmets un materiāls. Dzīvē mēs vadamies no vārdu reālās nozīmes kā svarīgākās, vārdu gramatiskās nozīmes aizvien nāk klāt kā papildnozīmes.

Jau Potebņa pilnīgi pareizi norādījis, ka arī vārdu reālās nozīmes, būdamas vārdā organiski saistītas ar gramatiskajām nozīmēm, ir valodas strukturālā sastāvdaļa, un šajā ziņā tās ir formālas salīdzinājumā ar jēdzieniem, kuri izveidojas un nostiprinās uz vārdu reālo nozīmju pamata un ar to palīdzību.

VĀRDA DALĪŠANĀS NOZĪMIGAJĀS SASTĀVDAĻĀS

Celms, galotne, izskaņa

Pats pirmais, gramatiski svarīgākais vārda dalījums nozīmīgās sastāvdaļās ir dalījums celmā un galotnē. Šo dalījumu mēs dabūjam, vārdu lokot.

Gramatisks vārds sastāv no veselas šā vārda gramatisko formu sistēmas jeb paradigmas. Teikumā redzam ne vārdu vispār, bet atsevišķas vārda formas. Piemēram: *Pakalnē aug ozols*. Pie *ozola* bērni rotaļājas. *Ozolam* daudz zaru. Mēs redzam *ozolu*. Zēns sēž *ozolā*.

Salīdzinot vārdu formas savā starpā, mēs vērojam vārda sadalīšanos vairāk vai mazāk nemainīgajā celmā un mainīgajās galotnēs: *ozol-s, ozol-a, ozol-am, ozol-u, ozol-ā*. Celms *ozol-* parāda vārda reālo nozīmi, galotnes — formālo, gramatisko, šajā gadījumā locījuma nozīmi.

Celmam nav patstāvīgas eksistences valodā, jo celms nav pabeigts, pilns vārds. Celmam ir galvenā nozīme, bet galotnēm — tikai palīgnozīme. Celmi bez galotnēm visumā ir saprotami, piemēram, «*Pakaln- aug- ozol-*». Galotnes bez celmiem nav saprotamas, piemēram, *-ē, -a, -s*. Bet galotnes, kas pieliktas celmiem, palīdz skaidrāk izteikt domu, piemēram: «*Pakaln-ē aug-a ozol-s.*»

Celms ir viss vārds, atskaitot galotni.

Celms parāda vārda reālo nozīmi.

Izšķir trejāda veida celmus — vienkāršos, paplašinātos un saliktos.

Vienkāršie celmi sastāv tikai no saknes, piemēram, *log-(s)*, *brāl-(is)*, *liep-(a)*, *zem-(e)*.

Paplašinātie celmi sastāv no vārda saknes kopā ar piedēkļiem vai priedēkļiem, piemēram, *gald-iņ-(š)*, *pa-gald-(e)*, *skol-o-tāj-(s)*, *pār-veid-o-tāj-(s)*.

Saliktie celmi sastāv no divām vai vairākām saknēm, piemēram: *biez-pien-(s)*, *up-mal-(e)*, *sirm-galv-(is)*, *pus-nakt-(s)*, *dzelz-ceļ-(š)*, *kop-saimniecīb-(a)*, *deg-viel-(as)*, *ieved-muit-(a)*, *debes-zil-(s)*, *līdz-pilson-(is)* un citi.

Valodās izšķir ne tikai vārda celmu, bet arī vārda dažādo formu celmus. Piemēram, latviešu valodā darbības vārdam izšķir šādus formu celmus: a) nenoteiksmes celmu (*cel-t*, *cel-dams*), b) tagadnes celmu (*ceļ-u*, *jā-ceļ*) un c) pagātnes celmu (*cēl-u*, *cēl-is*).

Indoeiropiešu pamatvalodā par vārda celmu sauc sakni ar sekojošu celma pazīmi jeb saknes pagarinātāju.

Patskaņi *ā*, *ē*, *ī*, *o* darbības vārdos *zin-ā-t*, *min-ē-t*, *dar-ī-t*, *lab-o-t* vai līdzskaņi *s*, *m* un *p* trijās radniecīgās latīņu valodas saknēs *tres-*, *trem-*, *trep-* (trīcēt) nav morfēmas, sufiksi, tāpēc ka tiem nav nozīmes. Šādus pilnīgi formālus morfoloģiskus elementus — patskaņus vai līdzskaņus, kam nav noteiktas nozīmes, sauc par saknes pagarinātājiem jeb celma veidotājiem (celma formantiem).

Galotne ir pēdējā morfēma vārdā, kura, pievienodamās celmam, pārveido viņa nozīmi un darina vārdu, t. i., padara lokamu vārdu par pilnu un gramatiski noformētu vārdu, un kura mainas saskaņā ar vārda ikreizējo saistījumu ar citiem vārdiem teikumā. Galotne dod iespēju vārdu locīt, veidot lokamā vārda fleksīvās formas un nosaka vārda lomu teikumā. Piemēri: *nes-t*, *nes-u*, *nes-am*, *nes-at*, *nes-ām*, *nes-āt*, *nes-iet* utt., *gald-s*, *gald-a*, *gald-am*, *gald-u*, *gald-ā* utt.

Bez pozitīvās skaņu galotnes var būt arī nullgalotne, t. i., redzama gramatiskā rādītāja trūkums vienam paradigmas loceklim.

Piemēram, krieviem *бутылк-* «pudel-» ir tikai vārda daļa, celms bez galotnes, turpretim *стол* «galds» nav tikai celms vien, bet ir pilns vārds, t. i., celms ar galotni. Tā kā mēs pozitīvu skaņu galotni vārdā *стол* neredzam, tad runājam par nullgalotni. Viriešu dzimtes lietvārdu vienskaitļa nominatīvā nullgalotne krievu valodā ir norma. Šai nullgalotnei vienskaitļa nominatīvā atbilst pozitīvas galotnes citos locījumos: *стол*, *стол-а*, *стол-у* utt. Nullgalotne ir arī krievu īsajiem īpašības vārdiem (*добр*, *зелен* u. c.) un lietvārdu sieviešu dzimtes un nekatras dzimtes daudzskaitļa ģenitīviem (*стран*, *лет*). Tāds

redzamas galotnes iztrūkums blakus citām, izteiktām galotnēm tiek uzvertis kā nozīmīgs iztrūkums, t. i., kā nullgalotne un nevis vienkārši kā galotnes trūkums.

Ir arī daži nelokami vārdi, piemēram, daļa apstākļvārdu — *lab-i, tāl-u, lēn-ām, sēd-us, brauk-šus* u. c., kuriem bez celma ir arī vēl gala morfēma. Mainot šādus apstākļvārdus pēc salīdzinājuma pakāpēm (*lab-i — lab-āk; tāl-u — tāl-āk; lēn-i, lēn-ām — lēn-āk*) vai sastatot tos ar atbilstošu īpašības vai darbības vārdu formām (*lab-i — lab-s; tāl-u — tāl-s; lēn-i, lēn-ām — lēn-s; sēd-us — sēd-ē-t; brauk-šus — brauk-t*), ir redzams, ka apstākļvārdu gala morfēma ir atdalama no celma.

Ka šī apstākļvārdu gala morfēma tomēr nav pilnīgi izveidota galotne, to rāda tas, ka apstākļvārdi nemainas pēc galotnēm. Šī gala morfēma tomēr ir kaut kas līdzīgs galotnei, jo tā nav ne celma sastāvdaļa, ne arī piedēklis. Šai darbā to sauksim par izskaņu.

Par izskaņu sauc piedēkli kopā ar galotni vai (ja vārdā ir vairāki piedēkļi) tikai pēdējo piedēkli kopā ar galotni, piemēram, *kurp-niek-s, zem-niec-īb-a*.

Morfēmas

Vārdu var sadalīt arī morfēmās.

Par morfēmām sauc vissīkākās, tālāk vairs nedalamās vārda morfoloģiskās jeb strukturāli-nozīmīgās sastāvdaļas.

Atsevišķi ņemtām morfēmām nav patstāvīgas nozīmes. Tikai zināmā saistījumā vārdā morfēmas iegūst nozīmi. Protams, ir gadījumi, kad viss vārds sastāv no vienas morfēmas, piemēram, *tik, aug, sen* utt.

Morfēmas var iedalīt divās grupās — saknē un afiksos.

Sakne izteic tikai vispārīgo nozīmes ideju (reālu vai formālu), bet ne kādu konkrētu nozīmi. Šī nozīmes ideja ir kopīga visām vārda gramatiskajām formām un pat veselai radniecīgu vārdu grupai.

Indoeiropiešu valodās sakne ir vienkāršs, neatvasināts celms, t. i., viens no celmu veidiem, kur sakne un celms sakrīt. Dažādos atvasinājumos sakne var būt nemainīgā vai modificētā veidā, piemēram, nemainīgā veidā tā ir vārdos *gald-s, gald-iņš, gald-nieks, pa-gald-e*, bet modificētā veidā vārdos *sirg-t, sērg-a, mēnes-sērdz-īgs*.

Semītu valodās sakne ir celma sastāvdaļa, līdzskaņu kar-kass celmā; sakne semītu vārdos nekad nevar sakrist ar celmu.

Afiksus var iedalīt gan pēc to novietojuma vārdā attiecībā pret sakni, gan pēc afiksu veicamajām funkcijām vārdu darināšanā un formu veidošanā.

1. Atkarībā no novietojuma attiecībā pret vārda sakni izšķir prefiksus, postfiksus, konfiksus un infiksus.

a) Prefiksi jeb priedēkļi ir afiksi, kuri atrodas saknei priekšā.

Par priedēkļiem var būt nepatstāvīgi atvasināšanas elementi (*at-, ie-, sa-*) un patstāvīgi prievārdi (*no-, pa-, uz-* utt.). Priedēkļus pievieno visam vārdam un nevis morfēmām. Priedēkļiem nozīmes ir patstāvīgākas nekā piedēkļiem. Priedēkļu nozīmes lietvārdos redzamas skaidrāk nekā darbības vārdos; salīdziniet, piemēram, vārdus *aizkrāsne* un *aiziet*. Priedēkļi var krasi mainīt vārda nozīmi, kā tas ir, piemēram, vārdos *uzzīmēt*, *apzīmēt*, *nozīmēt*.

b) Postfiksi ir afiksi, kuri atrodas aiz saknes (piedēkļi un galotnes).

c) Konfikss ir prefikss un postfikss vienlaicīgi. Pie tam konfikss nav vis vienkārša prefiksa un postfiksa summa, bet gan vienots afikss, kuru sakne daļa divās daļās. Par konfiksū var runāt tikai tad, ja vārds ir atvasināts ar prefiksu un postfiksū reizē, t. i., ja pamatvārdam nav ne prefiksa, ne postfiksa. Latviešu valodā konfiksi ir, piemēram, šādās formās: *no-mal-e* (pamatvārds *mala*), *pa-galv-is* (pamatvārds *galva*), *no-viet-ot* (pamatvārds *vietā*). Krievu valodā konfiksi ir, piemēram, formās *no-бережь-e* (pamatvārds *берер*), *за-речь-e* (pamatvārds *пека*). Vācu valodā konfiksi ir, piemēram, formās *ge-mach-t* «iztaisīts», *ge-sung-en* «nodziedāts».

d) Infiksi ir afiksi, kuri iesprausti pašā saknē, piemēram, infikss ir *n* lietaviešu vārda *sprūkti* «sprukt» tagadnes formās *sprunk-*, kur sakne ir *sruk-*.

2. Pēc funkcijas un uzdevumiem vārdu darināšanā un formu veidošanā izšķirami vārdu darināšanas afiksi un formu veidošanas afikss.

a) Derivāti, vārdu darināšanas afiksi jeb formanti ir piedēkļi, priedēkļi un konfiksi — vārda pamatnozīmes (jeb saknes nozīmes) pārveidotāji un dažādotāji. Tiem ir derivatīva, vārdu darināšanas nozīme, kas izpaužas tikai savienojumā ar saknes morfēmu. Ar tiem darina jaunus atvasinātus vārdus, piemēram, *aiz-braukt*, *at-braukt*, *kaln-īn-š*, *kaln-āj-s*, *kaln-iet-is*. Priedēklis *iz-* un piedēklis *-ib-*, pārveidodami sakni *glit-* par vārdu *iz-glit-ib-a*, ne tikai precīzē saknes nozīmi, bet arī palīdz darināt vārdu *izglītība* ar tā nozīmi. Tāpat no vārda *skola* mēs ar piedēkļu palīdzību darinām vārdus *skolnieks* — *skolniece* — *skoliņa* — *skolot* — *skolotājs* un no vārda *nest* ar priedēkļu palīdzību darinām vārdus *aiznest* — *atnest* — *ienest* — *iznest* — *panest* — *pārnest* — *pienest* — *sanest* — *uznest* utt.

b) Vārdu formas veidošanas, vārdu pārmaiņas afikss ir galotne — funkcionālās, relacionārās nozīmes izteicēja. Galotne dod iespēju vārdu pārmainīt, locīt, tā piešķir vārdam noteiktu

formu, veido pašas vispārīgākās gramatiskās kategorijas (locījumu, personu) un parāda vārda lomu un stāvokli teikumā un attiecību pret runātāju. Piemēram: Strauji plūst *upe*. Pie *upes* aug vītols. Es braucu pār *upi*. Es *nesu*, tu *nesi*, viņš *nesa* utt.

Savienojuma morfēma

Savienojuma morfēma veic tīri formālu uzdevumu — savienot divas salikta vārda sastāvdaļas vienā vārdā. Savienojuma morfēmu redzam, piemēram, krievu vārdos *пар-о-ход* «tvaikonis», *лед-о-кол* «ledlauzis», *земл-е-мер* «mērnieks». Šīs savienojuma morfēmas *o* un *e*, stāvēdamas vidū starp abām saliktā vārda daļām, vairāk piekļaujas pirmajai daļai. Tāpēc var sadalīt *пар-о-ход* vai *паро-ход*, bet nekādā gadījumā ne *пар-оход*.

Savienojuma morfēma *o* vai *i* parādas arī latviešu valodā dažos saliktos svešvārdos, piemēram, *magnet-o-fons*, *bakteri-o-logs*, *plan-i-metrija*.

Iekšējā fleksija

Bez vārda nozīmīgajām sastāvdaļām jeb morfēmām morfoloģijā vēl apskata nozīmīgu patskaņu miju vārdu saknēs jeb iekšējo fleksiju.

Atšķirībā no afiksiem iekšējā fleksija nepieliek saknei nekādus vārdu atvasināšanas vai pārmaiņas elementus, bet pārmaina saknes patskaņu sastāvu.

Iekšējā fleksija ir ārēji it kā vienkārša skaņu mija (fonētiska parādība), bet patiesībā viņa ir vienu un to pašu morfēmu variantu likumsakarīga atšķirība skaņu ziņā (morfoloģiska parādība). Piemēram: *velku* (tagadne) — *vilku* (pagātne), tāpat *lieku* — *liku*, *ņesu* — *nesu* utt. Sakne ar iekšējo fleksiju ir viena un tā pati sakne dažādās skaņu mijas pakāpēs, piemēram, *velk-*: *vilk-*.

Distantfikss

Distantfikss jeb difikss ir semītu valodās sastopamā pārtrauktā patskaņu sistēma vārda saknē.

Sakni semītu valodās veido līdzskaņi, piemēram, *k-t-b* arābu valodā ir sakne, kas nozīmē vispārīgu rakstīšanas ideju. Patskaņi, kas zināmā sastāvā un kārtībā iesprausti starp līdzskaņiem, izveido no saknes pilnu vārdu. Tā ar patskaņu sistēmu *ā-i* veido darītāja nosaukumus (piemēram, *kātib* «rakstītājs, rakstnieks»), ar *i-ā* — darba rezultāta nosaukumus (piemēram, *kitāb* «rakstītais, grāmata») utt. Kā rāda piemēri, patskaņu sistēma, kas semītu valodu vārdos novietota starp līdzskaņiem,

ir afiksi, kuriem ir sava nozīme (darītāja, darbības rezultāta utt.). Tā kā šo afiksu sastāvdaļas nestāv kopā, bet izklaidus, šos afiksus sauc par distantfiksiem.

Morfonēma

Morfēma ir vissīkākā, tālāk vairs nedalamā vārda nozīmīgā sastāvdaļa. Taču morfēmu mijās, morfēmu saskarēs dažreiz mainas morfēmas daļa, piemēram, *rok*-a un *roc*-iņa.

Tādos gadījumos J. Boduēns de Kurtenē ieteica, rakstot morfēmu, sašķēlušos daļu izteikt morfoloģiska daļskaitļa veidā, piemēram: *ro* $\frac{k}{c}$. Var mīties arī vairākas skaņas, piemēram, krievu vārdos *друг*, *друг-ья*, *друж-ба*.

Tādas pozicionālai mijai pakļautas mainīgas daļas-kā vienošanas morfēmas sastāvdaļas sauc par morfonēmām.

ATSEVIŠĶI VĀRDI UN PATSTĀVĪGI VĀRDI

Katrs sakarīgā runā ietilpstošs vārds parādas kā atsevišķs vārds. Taču ne katrs atsevišķais vārds ir patstāvīgs vārds.

Patstāvīgi vārdi ir vārdi, kas apzīmē patstāvīgus jēdzienus un bieži izveido veselas gramatisko formu sistēmas. Piemēram, no 12 atsevišķiem vārdiem *čaukstoņa*, *daiļš*, *daina*, *dainas*, *dainai*, *dainu*, *dainā*, *dziedāt*, *izvēle*, *pārskats*, *sarma*, *šalkas* tikai 8 ir patstāvīgi vārdi, jo 5 atsevišķie vārdi ir tikai viena un tā tā paša vārda *daina* gramatiskās formas, vārdformas.

VIENKĀRSIE VĀRDI, ATVASINĀTIE VĀRDI UN SALIKTENĪ

Par vienkāršiem vārdiem sauc tādus vārdus, kuros ir tikai viena sakne ar vai bez galotnes, bet bez piedēkļiem un priedēkļiem. Piemēri: *jel*, *un*, *ap*, *daudz*, *lok-s*, *lab-i*, *cel-t* utt.

Atvasinātie vārdi ir vārdi, kam bez saknes ir vēl piedēkļi, priedēkļi vai nolieguma partikula *ne*. Piemēri: *augl-enīc-a*, *putekš-nīc-a*, *atpūt-niek-s*, *gald-iņ-š*, *maz-um-iņ-š*, *aiz-slēg-t*, *pār-nāk-t*, *sa-krā-t*, *pie-nāk-um-s*, *ne-laim-e*, *ne-krietn-s* utt.

Valodu vēsturē bieži vien piedēkļi ceļas no patstāvīgiem vārdiem. Tā vācu valodā no vārda *Heit* «īpašība» ir cēlies piedēklis *-heit*, piemēram, vārdā *Schönheit* «skaistums». Tā saliktenī pārvēršas par atvasinātiem vārdiem. Tādi paši patstāvīgas nozīmes piedēkļi, kas nezaudē sakaru ar attiecīgajiem vārdiem, vācu valodā ir *-mann*, *-los*, *-frei* u. c.

Vienkāršo vārdu skaits valodās palielinās ļoti lēni, bet vaja-

dzība pēc apzīmējumiem ir ļoti liela. Tādos gadījumos mēs veidojam jaunus saliktus vārdus vai vārdkopas.

Salikts vārds jeb saliktenis ir divu vai vairāku patstāvīgu vārdu savienojums vienā vārdā, kas apzīmē vienu jēdzienu.

Piemēri: *dzelzceļš, zirgspēks, garzobis, zaļbarība, degvielas, kuļmašina, pildspalva, raidstacija, debeszils, miermīlīgs* utt.

Parasti pirmais vārds saliktenī zaudē galotni, dažreiz paturot tikai sakni. Piemēri: *mežsargs, mugurkauls, saulriets, zaļbarība, sarkangalvīte, gaišpelēks, sniegbalts, pašlepnums, degvielas, ievedmuita, kuļmašina* utt.

Ir tomēr arī tādi salikteni, kuros pirmais vārds galotni patur, piemēram, *gadalaiks, ūdensvads, lietussargs, vidusskola, galvaspilsēta, saulespuķe, sālsskābe* u. c.

Dažreiz saliktena otrā daļa saīsinas vai pārveidojas, piemēram, *celm-lauzis* (celmu lauzējs), *mīkst-čaulis*, *piec-gade*, *sarkan-galvīte* u. c.

Saliktenis pieder pie tās vārdu šķiras, kurā noformēts pēdējais komponents, piemēram, *sirmgalvis* ir lietvārds, *miermīlīgs* — īpašības vārds.

Salikteniem parasti ir divi komponenti. Retāk sastopami salikteni ar trim vai vairākiem komponentiem, piemēram, *liel-pilsēta, saldskābmaize, astotdaļņots* u. c. Bet arī tajos mēs parasti izjūtam dalīšanos divās daļās, no kurām viena daļa ir salikta, piemēram, *liel-pilsēta, saldskāb-maize, astotdaļ-ņots* u. c.

Pavisam reti sastopami salikteni, kuros izjūtam dalījums trijās daļās, piemēram, *šo-balt-dien, vien-reiz-viens* u. c.

Latviešu valodā ir ļoti daudz saliktenu. Tā latviešu valodā var teikt ne tikai *agrārais jautājums*, bet arī *agrārjautājums*, turpretim krieviski tikai аграрный вопрос.

Salikteniem visai tuvu stāv salikti nosaukumi, kas sastāv no diviem vai vairākiem patstāvīgiem vārdiem, bet apzīmē vienu, kaut arī sadalītu jēdzienu. Piemēri: *izstrādes diena, melnais strazds, jūras šaurums, vasaras kvieši, ražošanas attiecības* utt. Saliktie nosaukumi apzīmē jau zinamā kolektīvā ieviestus jēdzienus. Šie nosaukumi ir nedalāmi pēc nozīmes, bet dalāmi pēc formas.

Jāatzīmē, ka pastāv grupa vārdu, kas tiek lietoti gan kā salikti nosaukumi, gan kā salikteni, piemēram, *dzīves biedre* un *dzīvesbiedre, buru kuģis* un *burukuģis, tautas dziesma* un *tautasdziesma*.

VĀRDA GRAMATISKĀS FORMAS

Runā vai rakstos vārds atkarībā no apstākļiem nostājas vienā vai otrā formā.

Mēs viegli izjūtam atšķirību starp vārdiem un vārdu grama-

tiskajām formām. Piemēram, *nams, grāmata, sarma, bērns, galds* ir pieci dažādi patstāvīgi vārdi. Turpretim *galds, galda, galdam, galdu, galdā* pēc nozīmes nav vis pieci patstāvīgi vārdi, bet tikai viena un tā paša vārda *galds* piecas dažādas gramatiskās (šajā gadījumā locījumu) formas. Tāpat *dziedāt, lasīt, rakstīt* ir vārdi, bet *dziedu, dziedī, dzied* — vārda *dziedāt* gramatiskās formas. *Labs, labāks, vislabākais* ir vārda *labs* gramatiskās formas.

Vārda gramatiskās formas ir vārda varianti, kas funkcionāli saistīti vienā paradigmā.

Par paradigmu sauc funkcionāli saistītu vārdu pārmaiņas formu sistēmu.

Gramatiskās formas nozīmi nosaka vieta, kuru šī forma ieņem paradigmā.

Izšķir šādas vārdu gramatiskās formas: afiksālās, saknes fleksijas, supletīvās, saliktās un sintaksiskās.

1) Afiksālās formas ir tādas vārdu gramatiskās formas, kuras veido ar afiksu (galotņu, piedēkļu vai priedēkļu) palīdzību.

a) Vairums afiksālo formu ir galotņu formas, kuras veido, atstājot celmu negrozītu, bet pārmainot tikai galotni, piemēram, *gald-s, gald-a, gald-am, gald-u, gald-ā*.

b) Pastāv arī piedēkļu formas, piemēram, *labs* un *lab-āk-s*. Krievu vārds *учитель-ниц-а* «skolotāja» atšķiras no attiecīgā vīriešu dzimtes vārda *учитель* «skolotājs» ar piedēkli, precīzāk — ar izskaņu *-ница*.

c) Ir arī priedēkļu formas, piemēram, *rakstīt* un *uz-rakstīt, zaļš* un *ie-zaļš*.

2) Saknes fleksijas formas ir tādas vārdu gramatiskās formas, kuras veido ar saknes fleksijas palīdzību. Piemēram: *velku* (tagadne) — *vilku* (pagātne), *tieku* — *tiku* utt.

3) Supletīvās formas ir tādas vārdu gramatiskās formas, kuras atvasinātas no dažādām saknēm, kam var fonētiski nebūt nekā kopēja, bet kam ir kopēja reālā nozīme un kas saistītas funkcionāli līdzīgu gramatisko formu sistēmā — paradigmā. Piemēram: *es, manis, man; tu, tevis, tev; es* un *mēs; tu* un *jūs; eju* un *gāju; esmu, biju* un *būšu; daudz* un *vairāk* utt.

4) Saliktās formas ir tādas vārdu gramatiskās formas, kuras sastāv no vairākiem vārdiem. Piemēram, *pats labākais* — vispārākā pakāpe no vārda *labs*, franču *de la musique* — vienskaitļa ģenitīvs («muzikas»), krievu *я буду писать* — saliktā nepabeigtā nākotne («es rakstišu»), vācu *steht auf* — darbības vārda saliktā forma ar adverbīālu partikulu (un nevis atdalamu priedēkli) *auf*.

Salikto formu pastāvēšanu nosaka attiecības ar citām, vien-

vārda formām gramatisko formu sistēmā (paradigmā) un nozīme, piemēram, *labs* — *labāks* — *pats labākais*.

5) Sintaksiskās formas ir nelokamu vārdu gramatiskās formas, kuras izpaušmi rod tikai kontekstā, savienojumos ar citiem vārdiem vārdkopās un teikumos, kur mēs noteikti redzam vārdu kategoriju un funkcijas. Piemēram: Mūsu priekšā atrodas (kas?) *kino* (nominatīvs). Bērni piegāja (pie kā?) pie *kino* (ģenitīvs). Mēs iesim (uz ko?) uz *kino* (akuzatīvs). Tas ir skaists *kino* (vīriešu dzimte). Mūsu rajonā ir divi *kino* (daudzskaitlis).

Ar savām sintaksiskajām formām nelokamie lietvārdi (kā *kino*, *kakao*, *depo*, *triko* u. c.) krasi atšķiras, piemēram, no apstākļvārdiem, kam nav nekādu gramatisko formu.

Kaut gan visas vārdu gramatiskās formas ir visumā vienlīdzīgas, taču vienu no formām — vismazāk atkarīgo — mēs uzskatām par paradigmas pamatformu un ar to apzīmējam visu vārdu. Tādas pamatformas lietvārdiem un citiem deklinējamiem vārdiem ir vienskaitļa nominatīvs un darbības vārdiem nenoteiksme.

GRAMATISKĀS KATEGORIJAS

Par gramatiskajām kategorijām sauc šaurākas vai plašākas gramatiskās klases, kurām ir gramatiska nozīme un morfoloģiska vai sintaksiska izpaušme. Piemēram, lietvārdu gramatiskā dzimtes kategorija latviešu valodā izpaužas kā morfoloģiski — galotnēs (*skolotāj-s*, *skolotāj-a*), tā arī sintaksiski — īpašības vārdu saskaņošanā ar lietvārdiem (*liels plāpa* — *liela plāpa*).

Katrai vārdu šķīrai ir vairākas gramatiskās kategorijas, piemēram, darbības vārdam ir izteiksme, darbības kāрта, darbības veids, laiks, persona, skaitlis.

Nepareiza bija Meščaņinova mācība par jēdzieniskajām kategorijām, kas piemīt visām valodām, kaut arī izpaužoties dažādā veidā. Katrā valodā ir savas gramatiskās kategorijas, kurām ir savi gramatiskie rādītāji.

GRAMATISKĀ FUNKCIJA

Par gramatisko funkciju sauc vārdu lomu teikumā.

Tīri funkcionāla nozīme ir palīgvārdiem — saikļiem, prievārdiem, partikulām.

Varam runāt arī par patstāvīgu vārdu gramatisko funkciju. Piemēram, vārdam *vecais* teikumā var būt divas funkcijas — īpašības vārda funkcija («*vecais* muziķis») un lietvārda funkcija («*tavs vecais*»).

Attiecības starp vārdiem teikumā izsaka īpašības vārdu locījumi, dzimtes un skaitļi.

Vārdu galotnes ne tikai apzīmē zinamu gramatisko kategoriju, piemēram, locījumu (*kok-s, kok-a, kok-am*) vai personu (*rakst-u, rakst-i*), bet tām ir arī zinama gramatiska funkcija teikumā, piemēram, saistīt izteicēju ar teikumpriekšmetu (*es rakst-u, tu rakst-i*).

GRAMATISKIE RĀDITĀJI

Gramatiskie rādītāji ir gramatisko nozīmju izteikšanai izmantojamie valodas līdzekļi. Tie veido gramatisko formu.

Valodā pastāv tikai tās gramatiskās nozīmes un kategorijas, kurām šajā valodā ir kāda ārēja formāla gramatiskā izpausme — morfoloģiska vai sintaksiska.

Gramatisko nozīmju un kategoriju ārējie, formālie rādītāji, izpausmes līdzekļi var būt visdažādākie: 1) paša vārda forma — dažāda veida vārdu lokamība (deklinācija, konjugācija), afiksi (galotnes, piedēkļi, priedēkļi); 2) vārda uzsvars, tā vieta; 3) sintaksiskās intonācijas; 4) vārdu kārtība teikumā; 5) vārda sintaksiskais sakars; 6) saknes fleksija; 7) vietniekvārdi; 8) palīgvārdi (artikļi, prievārdi, saikļi, partikulas).

Katrai kategorijai var būt viena vai vairākas ārējās izpausmes, kuras savu nozīmību iegūst pretstatā citām kategorijām.

Tā, piemēram, galotnes *-i, -as, -es* lietvārdos *kok-i, liep-as, egl-es* veido daudzskaitļa gramatisko kategoriju (pretstatā vienskaitlim *kok-s, liep-a, egl-e*). Galotnes *-u, -i, -a* darbības vārdos *rakst-u, rakst-i, rakst-a* veido gramatisko personas kategoriju.

Gramatiskajām kategorijām var nebūt atsevišķas morfoloģiskās izpausmes. Tā, piemēram, latviešu valodā formāli saskan pavēles izteiksmes vienskaitļa forma ar īstenības izteiksmes vienskaitļa 2. personas formu: *raksti, strādā*. Taču teikumā šīs kategorijas noteikti atšķiras: *Raksti! Tu raksti skaisti. Strādā! Tu strādā ātri*.

Vietniekvārdi parāda personu un tātad pastiprina darbības vārdu personu galotnes vai atvieto tās, ja to nav, piemēram, *es rakstu, es situ* (pirmā persona), *tu raksti, tu sit* (otrā persona), *viņš raksta, viņš sit* (trešā persona) utt.

VĀRDA MORFOLOĢISKĀ SASTĀVA PĀRMAIŅAS

Vārda morfoloģiskais sastāvs var radikāli mainīties.

Izšķir šādus vārdu sastāva pārmaiņas veidus: vienkāršojumu, pārdalījumu un pārveidojumu.

Vienkāršojums

Katra morfēma ir dzīva mūsu apziņā vienīgi tik ilgi, kamēr ir dzīva tās nozīme. Ja nozīme zūd, tad fonētiski morfēma vēl var pastāvēt, bet morfoloģiski tā vairs nav nozīmīga vārda sastāvdaļa, piemēram, morfēma *-r-* vārdos *jaut-r-s*, *skaid-r-s*, *stip-r-s*, *šķid-r-s*.

Saliktie un atvasinātie vārdi ar laiku zaudē sastāvdaļu nozīmi, pārvērdzdamies runātāju apziņā par semantiski nedalāmiem, vienkāršiem vārdiem. Piemēri: *apinis* (no *ap-vinis*), *nora* (no *no-ara*), *skangals* (no *skala gals*) u. c.

Vienkāršojums ir tāds morfoloģisks process, kad atsevišķas vārda morfoloģiskās sastāvdaļas ir tā pārvērtušās, ka valodas izjūta tās vairs neuztver kā atsevišķas sastāvdaļas un viss vārds runātāju apziņā sakūst par kaut ko veselū, nedalāmu, pārvēršas par jaunu, patstāvīgu, viengabalainu vārdu.

Vienkāršojums rada jaunus vārdus, tādējādi padarot valodu bagātāku.

Tā no senangļu *hlāf-weard* «maizes glabātājs» ir cēlies mūsdienu angļu vārds *lord* «kungs, lords», no senangļu *hlāf-dige* «maizes jāvēja» — mūsdienu angļu vārds *lady* «kundze, lēdija»; no latīņu saknes *rot-* (*rota* «ritenis») ar pamazināmās formas *rotula* «ritenītis» starpniecību ir cēlusies franču sakne *roul-* (izrunā *rul*): *rouler* (ritēt), *roulement* (ritēšana), *rouleaux* (veltnis, rullis) utt.

Pārdalījums

Vārda pārdalījums ir atsevišķu morfēmu robežu pārceļšana vārdā. Tā, piemēram, salīdzinot formas *siev-a*, *siev-as*, *siev-ai*, *siev-u* utt., redzam, ka izveidojies jauns celms *siev-* un vienskaitļa nominatīva pēdējais elements *a*, kas kādreiz indoeiropiešu pamatvalodā piederējis pie celma, tagad pieder pie galotnes.

Franču valodā pirmatnējā forma *l'ierre* (no lat. *hedera* «efeja») pārvērtusies runātāju apziņā par *lierre*.

Pārveidojums

Gramatisks pārveidojums nozīmē to, ka ar laiku zināma gramatiskā forma tiek saprasta citādi: *opera* — tagad sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīvs, bet sākotnēji latīņu valodā tas bijis nekatrās dzimtes daudzskaitļa nominatīvs (vienskaitļa

nominatīvs ir *opus* «darbs, sacerējums»); krievu daudzskaitļa forma *братья* «brāļi» cēlusies no senākā *братия* «brālība», kas bija kopības vārds vienskaitlī, utt.

VĀRDU KLASIFIKĀCIJA UN VĀRDSĶIRAS

Visi vārdi nav vienādi. Tos var grupēt pēc nozīmju rakstura, pēc formas un pēc stāvokļa teikumā.

1. Pēc nozīmju rakstura izšķirami patstāvīgie vārdi, palīgvārdi un izsaukmes vārdi.

Patstāvīgajiem vārdiem ir sava patstāvīga nozīme, un tie var veidot vai nu atsevišķu teikuma locekli, vai veselu teikumu (piemēram: *List. Snieg. Satumsa. Ej!*). Pie patstāvīgajiem vārdiem pieder lietvārds, īpašības vārds, apstākļvārds, darbības vārds (izņemot palīga darbības vārdu), kā arī vietniekvārds un skaitļvārds.

Izteicēja apstākļvārdi (*bail, brīv, vērts, diezgan* u. c.), kurus daži sauc par stāvokļa kategoriju, nav īsti vārdšķira, bet morfoloģiskā ziņā ļoti raiba verbalizējusies vārdu grupa.

Palīgvārdi, apzīmēdami dažādas attiecības patstāvīgu vārdu starpā teikumā, iegūst savu nozīmi tikai sakarā ar patstāvīgajiem vārdiem. Tie neapzīmē jēdzienus, un tiem ir tikai formāla jeb funkcionāla nozīme. Pie palīgvārdiem pieder prievārdi, saikļi, pakārtojuma vārdi, partikulas, artiklis, saitiņa.

Palīgvārdi bez saistījuma ar patstāvīgajiem vārdiem nav pilnā mērā saprotami, piemēram, *jeb, bet, un, uz*. Pilnīgu nozīmi šie vārdi iegūst kopā ar patstāvīgajiem vārdiem, piemēram: *Jānis un Pēteris aizgāja uz māju*.

Veicamo funkciju ziņā palīgvārdi ir ļoti dažādi. Vieni palīgvārdi apzīmē attiecības starp patstāvīgajiem vārdiem (prievārdi). Otri palīgvārdi saista patstāvīgus vārdus un teikumus (saikļi). Trešie palīgvārdi apzīmē attiecības starp salikta pakārtojuma teikuma daļām (pakārtojuma vārdi). Ceturtie palīgvārdi modificē patstāvīgu vārdu un teikumu nozīmi (partikulas). Piektie palīgvārdi ir zinamu patstāvīgu vārdšķiru (lietvārdu) pazīmes (artiklis). Sestie palīgvārdi noder saliktu formu veidošanai (palīga darbības vārds, nepatstāvīgie franču valodas personu vietniekvārdi *je, tu, il* utt.).

Izsaukmes vārdi izteic vienīgi mūsu emocionālo stāvokli, dažādas jūtas. Citām vārdšķirām ir priekšmetiski-loģiska nozīme, turpretim izsaukmes vārdiem ir emocionāla nozīme. Turklāt izsaukmes vārdā cilvēka jūtas izteiktas tieši, difūzā, nediferencētā veidā, piemēram, *ai, ak, vai*, bet citās vārdšķirās jūtas izteiktas diferencētā veidā, piemēram, vārdos *prieks, priecīgs, priecīgi, priecāties; bailes, bailīgs, bailīgi, bailoties* utt.

2. Formas ziņā vārdus iedala lokamajos un nelokamajos.

Lokamos vārdus savkārt var iedalīt deklinējamos vārdos jeb nomenos (lietvārds, īpašības vārds, lokamais divdabjis, vietniekvārds un skaitļvārds) un konjugējamos vārdos jeb darbības vārdos.

Pie nelokamajiem vārdiem pieder apstākļvārdi, nelokamie divdabji, prievārdi, saikli, partikulas un izsauksmes vārdi.

Formālisti (Fortunatova skola) uzskata formālo klasifikāciju par vienīgo gramatisko klasifikāciju, bet formālā vārdu klasifikācija ir pilnīgi neiespējama sakņu valodās, kā, piemēram, ķīniešu valodā.

Palīgvārdi vairumā nav lokami. Tomēr artiklis vācu valodā tiek deklinēts, saitiņa konjugēta. Tas ir tāpēc, ka daži formālie vārdi izveidojušies no agrākajiem patstāvīgajiem vārdiem.

3. Pēc stāvokļa teikumā nozīmīgos vārdus savkārt iedala neatkarīgos un atkarīgos vārdos.

Neatkarīgie vārdi teikumā ir lietvārdi, darbības vārdi un personu vietniekvārdi.

Atkarīgie vārdi ir īpašības vārdi, lokamie divdabji, skaitļvārdi, vietniekvārdi, apstākļvārdi un nelokamie divdabji.

Vārdšķiras ir tie semantiski-strukturālie, morfoloģiskie vārdu tipi, katrs savā īpašā formā un ar savu īpašu kategoriālo nozīmi, kuros mēs iedalām reāli sastopamos vārdus.

Vārdšķirām ir noteiktas pazīmes:

1) gramatiski-semantiskā pazīme; nosakot vārdšķiru, jāņem vērā nevis vārdu konkrētā, reālā nozīme, bet gan vispārinošā, tipveida, gramatiskā nozīme;

2) gramatiskās kategorijas, kas izteiktas vārda gramatiskajās pārmaiņās, gramatisko formu atvasināšanas veidos, paradigmatiskajā lokamībā vai nelokamībā un noteiktos morfoloģiskos vārdu darināšanas tipos;

3) sintaksiskās pazīmes — spēja saistīties ar citiem vārdiem teikumā.

Valodā ir četras gramatisko pamatjēdzienu kategorijas jeb četras galvenās vārdšķiras: lietvārdi, īpašības vārdi, darbības vārdi un apstākļvārdi.

Šīs četras vārdšķiras definējot, jāņem vērā nevis tas, *ko* tās apzīmē (priekšmetu, īpašību, darbību, apstākli), bet gan tas, *kā* tās to izteic morfoloģiski.

No vienas puses, lietvārds var apzīmēt 1) priekšmetu (*galds, burtņica* u. c.), 2) darbību (*iešana, virzīšanās, pastaigāšanās* u. c.), 3) īpašību (*zaļums, zilganums* u. c.), 4) apstākli (*šodiena, tuvums, rītdiena, allažība, tiešamība* u. c.). Tādā kārtā jēdzienus, kas paši par sevi nav priekšmetiski (kā darbība, īpašība, apstākli), mēs valodā izpaužam priekšmetiski ar lietvārda kategorijas palīdzību.

No otras puses, vienu un to pašu parādību var gramatiski atveidot četrējādi: 1) kā priekšmeta īpašību — īpašības vārds *zils* (piemēram, *zils* zieds), 2) kā kaut ko priekšmetisku — lietvārds *zilums* (piemēram, ziedu *zilums*), 3) kā norisi — darbības vārds *zilot* (piemēram, *zilo* ezeri), 4) kā apstākli — apstākļvārds *zili* (piemēram, *zili* zaļas skujas).

No vienas vārdšķiras ar dažādu afiksu palīdzību var atvasināt citas vārdšķiras, piemēram: *draugs* — *draudzīgs* — *draudzīgi* — *draudzība* — *draudzēties*; *prieks* — *priecīgs* — *priecīgi* — *priecāties*; *mīlēt* — *mīlestība* — *mīlīgs* — *mīlīgi*; *viens* — *vienot* — *vienība* — *vienīgs* — *vienīgi* utt.

Latviešu valodā vārdšķiras vairumā var noteikt pēc gramatiskās nozīmes, galotnēm un piedēkļiem vai priedēkļiem. Taču daži latviešu valodā lietoti svešvārdi var būt gan īpašības vārdi, gan lietvārdi, piemēram, *aktīvs*, *pasīvs*, *revolucionārs* u. c. Turpretim angļu valodā tikai teikumā var noteikt, vai vārds *flat* lietots nozīmē «līdzens» (*flat*), «līdzenums» (*the flat*) vai «līdzināt» (*to flat*), vai *love* lietots nozīmē «mīlestība» (*the love*) vai «mīlēt» (*to love*). Minētie angļu vārdi nav viens un tas pats vārds dažādās sintaksiskās lomās, bet dažādi vārdi ar dažādām paradigmām.

Šādu vienas vārdšķiras pāreju otrā bez morfoloģiskām pārmaiņām sauc par konversiju.

Līdzās četrām galvenajām vārdšķirām pie patstāvīgajiem vārdiem latviešu valodā pieder arī divdabji, vietniekvārdi un skaitļvārdi, pārējās vārdšķiras — prievārdi, partikulas, saikļi, artikļi — pieder pie palīgvārdiem; atsevišķi stāv izsaukmes vārds.

LIETVĀRDS

Lietvārds ir vārdšķira, kas apzīmē kaut kuru parādību (priekšmetu, īpašību, darbību, apstākli) priekšmetiskā veidā un šo priekšmetību izteic dzimtes, skaitļa un locījuma formās. Piemēram: *galds*, *zilganums*, *steigšanās*, *tiešamība*, *tuvums*, *visums*, *savieši*.

Tā kā vārdšķira ir gramatiska kategorija, tad tai jādot gramatisks definējums. Nevar, piemēram, definēt lietvārdu, uzskaitot nebeidzamu daudzumu dažādu reāli-leksisku parādību, kā to dažkārt dara skolu gramatikās: «Par lietvārdiem sauc vārdus, kas apzīmē dzīvas būtnes, vērojamus priekšmetus vai domu priekšmetu veidā dažādus stāvokļus, norises, dabas un dzīves parādības.»

Lietvārdus iedala īpašvārdos un sugas vārdos.

Īpašvārds ir individuāls nosaukums, kas tikai nosauc vienu

atsevišķu, konkrētu, individuālu priekšmetu, atšķirot to no citiem tās pašas šķiras priekšmetiem un nenorādot uz šā priekšmeta pazīmēm, piemēram, *Daugava, Rīga, Jānis, Kārlis, Rasma, Ilga* utt.

Singulāriem nosaukumiem, kas attiecas uz atsevišķiem priekšmetiem vai personām, nav iespējams atklāt nozīmi, t. i., zinamu vispārinājumu. Tāpēc īpašvārdiem ir tikai priekšmetiskā attiecība (Nennwert) un nepavisam nav nojēguma (Deutewert). Īpašvārdi īstenībā nemaz nav vārdi, jo tie neko nevispārina. Tie ir tikai nosaukumi. Šā iemesla dēļ īpašvārdus, piemēram, *Smilšu iela*, nevajag tulkot.

Sugas vārdi, t. i., valodas vārdu vairums, ir vispārināti nosaukumi, ar kuriem var apzīmēt jebkuru no līdzīgu priekšmetu šķiras kopā ar visām to pazīmēm un atšķirt to no citu šķiru priekšmetiem, piemēram, *koks, kļava, krēsls, cilvēks, virietis, sieviete, meitene, tēvs, māte, apziņa, draudzība, skaistums* utt.

Sugas vārdi var būt dažādas vispārinātības pakāpes, piemēram, *būtne — cilvēks — virietis — jauneklis*.

Vispārīgais sugas vārdā dots nesaraujamā sakarā ar atsevišķo, piemēram, vārds *galds* atbilst vispārīgajam jēdzienam par galdu (plāksne uz kājām), bet konkrētā situācijā var nodert konkrēta galda apzīmēšanai. Tā mēs sugas vārdā izšķiram vārda nojēgumu un vārda priekšmetu.

Tā kā sugas vārdiem ir ne tikai priekšmetiskā attiecība, bet arī nojēgums, tad tos var tulkot no vienas valodas otrā.

Sugas vārdos izšķiram skaitamos, kopības, vielas un abstraktos lietvārdus.

Kopības vārdi apzīmē vienskaitļa formā nenoteiktu daudzumu priekšmetu kā vienu veselu, piemēram, *zemniecība, strādniecība* u. c.

Vielas vārdi apzīmē vielu, masu, materiālu, piemēram, *ūdens, piens, barība, māls, smiltis, milti, zīds*. Vielas vārdiem var pievienoties ierobežotāji, piemēram, *glāze* vīna, *tase* kafijas, trīs *metri* zīda. Tie vielas vārdi, kurus parasti lieto vienskaitļa formā, dažās nozīmēs var iegūt arī daudzskaitļa formu, piemēram, *zīdi, vīni, ūdeņi*.

Abstraktie vārdi apzīmē noģiedamus jeb abstraktus jēdzienus, piemēram, *skaistums, prāts, mīlestība* utt.

Visus pārējos lietvārdus sauc par skaitamiem lietvārdiem. Ir vārdi, kas lietojami tikai vai parasti vienskaitlī, — tā saucamie vienskaitlinieki, piemēram: *proletariāts, zemniecība, sviests, gaļa, veļa, apziņa* utt.

Ir arī vārdi, kas lietojami tikai vai parasti daudzskaitlī, —

tā saucamie daudzskaitlinieki, piemēram: *kamanas, svētki, brilles, vārti, svāri, milti, tauki, svārki* utt.

Latviešu valodā lietvārdiem ir šādas gramatiskās kategorijas: locījumi, dzimtes un skaitļi.

Locījumi

Locījums ir lietvārda kategorija, kas parāda lietvārda attiecību pret citiem vārdiem teikumā.

Locījumu galotņu maiņas sistēmu sauc par deklināciju.

Parasti lietvārdu locīšanu uzskata par tīri formālu vārda maiņu pēc jautājumiem jeb locījumiem: *liepa — liepas — liepai — liepu — liepā*. Taču arī locījumi, kas parāda vārda sintaksiskās funkcijas, kātrā izsacījumā ir atkarīgi no ikreizējā runas mērķa un teikuma satura. Piemēram, pēc vārda *dot* var nostāties divi locījumi — datīvs un akuzatīvs. Kuru no tiem runātājs lieto, tas ir atkarīgs no tā, ko viņš grib pateikt.

Locījuma jēdzienu veido 1) īpašas lietvārdu locījumu formas, 2) īpaši locījumu prievārdi, kas dažās valodās (piemēram, angļu, franču) tiek pievienoti lietvārdiem locījumu apzīmēšanai, vai 3) vieta teikumā (piemēram: tālāk redzams skaists *kino* — nominatīvs; pie *kino* pulcējās bērni — ģenitīvs utt.).

Nominatīvu uzskata par lietvārda pamatformu, jo tam nav to speciālo nozīmju, kādas ir citiem locījumiem.

Krievu valodā, kur nav vokatīva, nominatīvam var būt kā nosaukuma, tā arī uzrunas funkcija.

Kā jau sen norādījis krievu valodnieks A. Potebņa, instrumentālis latviešu valodā sakrīt vienskaitlī ar akuzatīva un daudzskaitlī ar datīva formu un tāpēc formas ziņā kā dzīvs locījums nepastāv.

Vokatīvs neizsaka lietvārda attiecības pret citiem vārdiem teikumā un tāpēc īsti nebūtu saucams par locījumu. Tomēr latviešu valodā vokatīvam salīdzinājumā ar nominatīvu ir ne tikai nozīmes atšķirība, bet arī formālas īpatnības. Bez tam vokatīvs savdabīgi saistas ar pavēles izteiksmi.

Valodās, kurās nomeni nemainas pēc locījumiem, attiecības starp vārdiem tiek apzīmētas ar īpašiem locījuma prievārdiem. Piemēram, angļu valodā lieto *of* — ģenitīva, *to* — datīva, *with* — instrumentāļa apzīmēšanai. Franču valodā ģenitīvu apzīmē ar prievārdu *de*, piemēram, *de la table* «galda».

Priekšmetu šķiras un dzimtes

Armēņu, angļu, gruzīnu, somu-ugru, samodiešu, turku-tatāru, mongoļu, tungusu-mandžūru, ķīniešu, siāmiešu, tibetiešu, birmiešu un citas valodas nepazīst lietvārdu dzimtes.

Ziemeļkaukāziešu, dravīdu, bantu un citās valodu saimēs neizšķir dzimtes, bet lietvārdus iedala zināmās šķirās pēc to nozīmes. Šo šķiru skaits dažādās valodās ir dažāds.

Tā, piemēram, tabasarāņu valodā (Dagestānā) izšķir divas lietvārdu šķiras: 1) saprātīgas būtnes (*tēvs, māte* utt.) un 2) nesaprātīgas būtnes, priekšmeti un parādības (*suns, māja* utt.). Avāru valodā visus lietvārdus iedala trijās šķirās: 1) vīriešu nosaukumos (*tēvs, dēls* utt.), 2) sievietes nosaukumos (*māte, meita* utt.) un 3) dzīvnieku, nedzīvu priekšmetu un abstraktu jēdzienu nosaukumos (*suns, koks, māja, darbs, gudrība* utt.). Dažās citās Dagestānas valodās ir četras, piecas un sešas lietvārdu šķiras.

Indoeiropiešu valodas sākotnēji izšķīrušas trīs lietvārdu dzimtes — vīriešu, sievietes un nekatro dzimti.

Romāņu un baltu valodas tagad pazīst vairs tikai divas dzimtes — vīriešu un sievietes. Nekatra dzimte šajās valodās ir zudusi. Angļu valoda nepazīst gramatisko dzimti.

Tātad valodas var iztikt arī bez dzimtēm.

Skaitļi

Skaitļa kategorija aptver visus skaitamos lietvārdus.

Vairums valodu lietvārdos izšķir vienskaitli un daudzskaitli. Pirmais apzīmē vienu priekšmetu, otrais — nenoteiktu daudzumu.

Indoeiropiešu, semītu un somu-ugru valodas sākotnēji pazīnušas arī vēl divskaitli.

ĪPAŠĪBAS VĀRDS

Par īpašības vārdu sauc vārdšķiru, kas apzīmē kaut kuru parādību īpašības vai pazīmes veidā un izsaka to atkarīgas dzimtes, skaitļa un locījuma formās. Piemēram: *balts, labs, akmeņains, strādīgs, vietējais, vakarējais*.

Pēc nozīmju rakstura īpašības vārdus iedala vairākās grupās. Latviešu valodā ir kādības un apstākļa īpašības vārdi. Krievu un citās valodās ir vēl arī attiecības īpašības vārdi un piederuma īpašības vārdi.

Kādības īpašības vārdi parāda īpašības, kuras tieši raksturo pašus priekšmetus. Piemēram: *labs cilvēks, augsta sēta* utt.

Attiecības īpašības vārdi parāda priekšmetu attiecības pret citiem priekšmetiem kā šo priekšmetu īpašības. Piemēram: krievu *деревянный дом* «koka māja», *латышский язык* «latviešu valoda» utt. Kā redzams, latviešu valodā šos īpašības vārdus tulkojam ar lietvārda ģenitīvu.

Attiecības īpašības vārdu paveidi ir piederuma īpašības vārdi un apstākļa īpašības vārdi.

Apstākļa īpašības vārdi norāda uz kādu apstākli — vietu vai laiku. Piemēram: *priekšējais sols* — *передняя* скамейка, *vakarējā diena* — *вчерашний* день.

Piederuma īpašības vārdi parāda piederību. Piemēram, krievu *матин* платок «mātes lakats», *сестрина* книга «māsas grāmata», *отцова* шапка «tēva cepure», *лисья* нора «lapsas ala» utt. Kā redzams, arī šos īpašības vārdus latviešu valodā tulkojam ar lietvārda ģenitīvu.

Indoeiropiešu valodās īpašības vārds sākotnēji stāv tuvu lietvārdam, bet dažās citās valodās (piemēram, korejiešu valodā) īpašības vārds ir tuvāks darbības vārdam.

Teikumā īpašības vārds var būt ne vien lietvārda apzīmētājs, bet arī predikatīvs (saliktā izteicēja nozīmīgā daļa).

Baltu, slāvu un ģermāņu valodās izšķir garos (noteiktos) un īsos (nenoteiktos) īpašības vārdus, piemēram, *labais, labs, добрый, добр*.

Indoeiropiešu un semītu valodās īpašības vārds ir atkarīgs no apzīmējamā lietvārda un saskan ar to dzimtē, skaitlī un locījumā. Turpretim ķīniešu, mongoļu un arī tagadējā angļu valodā īpašības vārdus nemaz neloka.

Īpašības gradācijas formas

Īpašība var būt vājākas vai stiprākas intensitātes, piemēram, *remdens* — *silts* — *karsts*.

Šīs nozīmes kāpinājuma (gradācijas) formas nevar saukt par sinonīmiem, tās ir pakāpes starp diviem antonīmiem. Piemēram, gradācijas formas *remdens* — *silts* — *karsts* ir pakāpes starp antonīmiem *auksts* un *karsts*.

Salīdzinājuma pakāpes

Kādības īpašības vārdiem ir trīs salīdzinājuma pakāpes: pamata pakāpe (piemēram, *labs*), pārākā pakāpe (piemēram, *labāks*) un vispārākā pakāpe (piemēram, *vislabākais*).

APSTĀKĻVārds

Apstākļvārds apzīmē kaut kuru parādību apstākļa veidā. Piemēram: *labi, dziļi, raibi, pretēji, augstu, tālu, vēlu, šodien, rīt*.

Apstākļvārdi raksturo galvenokārt darbības vārdu: *labi izdarīt, centīgi strādāt* utt.

Ir abstraktāki apstākļvārdi, kuri attiecas uz īpašības vārdu vai citu apstākļvārdu, piemēram: *ļoti labs, ļoti labi, visai savāds, mazliet lielāks, drusku vairāk*.

Ir galotņu un bezgalotņu apstākļvārdi (*lab-i, augst-u, vakar, sen utt.*), bet viņi visi ir nelokami.

Tāpat kā kādības īpašības vārdiem, arī kādības apstākļvārdiem ir salīdzinājuma pakāpes: pamata pakāpe (*labi*), pārākā pakāpe (*labāk*) un vispārākā pakāpe (*vislabāk*).

Bez jau apskatītajiem patstāvīgiem apstākļvārdiem ir vēl izteicēja apstākļvārdi jeb tā sauktā stāvokļa kategorija, piemēram: *bail, brīv, diezgan, vērts* u. c.

Apstākļvārdiem tuvu stāv adverbīālas partikulas pie darbības vārdiem, piemēram, vācu *aufstehen* — *ich stehe auf*. Latviešu valodā tiem līdzīgi, bet ar konkrētāku saturu ir adverbīālie darbības konkretizētāji, kā *ārā, augšā, cauri, ciet, iekšā, klāt, laukā, nost, prom, šurp, vaļā* u. c., piemēram, *taisīt durvis ciet, nākt klāt* utt.

DARBĪBAS Vārds

Darbības vārds izteic kaut kuru parādību kā darbību jeb norisi, procesu, kas norisinās laikā, pie tam šā procesa nozīme izpaužas izteiksmes, kārtas, personas, laika un veida kategorijās. Piemēram: *strādāt, sēdēt, ziedēt, zaļot, vienot, turpināt, pretoties, tumst* utt.

Nav dibināti apgalvojumi, it kā termins *darbības vārds* nederot tāpēc, ka ir arī lietvārdi — darbības nosaukumi, piemēram, *nākšana, nāciens, nākums*. Taču tie apzīmē darbību priekšmetiskā veidā un tāpēc ir lietvārdi. Kā katrs termins, arī *darbības vārds* ir nosacīts attiecīgā jēdziena apzīmējums.

Ir pārejoši un nepārejoši darbības vārdi.

Parasti darbības vārdi apzīmē zinamas darbības konkrēto saturu kopā ar darbības vārda formālajām pazīmēm (izteiksmi, laiku, personu, skaitli).

Bez patstāvīgas nozīmes darbības vārdiem ir vēl darbības vārdi, kam nav pilnas leksiskas nozīmes, bet kas rāda tikai darbības formālās pazīmes: izteiksmi un laiku, dažreiz arī personu un skaitli. Tos sauc par palīga darbības vārdiem: *būt, nebūt*. Teikumā tie kļūst par saitiņu, kas apzīmē to, ko nevar izteikt neverbālais predikatīvs.

Darbības vārdiem ir īpašas formas dažādu kategoriju apzīmēšanai. Darbības vārdos izšķir šādas kategorijas: izteiksmes, darbības kārtas, laikus, veidus, personas, skaitļus.

Izteiksmes

Izteiksmes rāda, kā runātājs uzskata darbību — kā tiešām notiekošu vai tikai kā iespējamu, vēlamu, vajadzīgu vai citam daramu utt.

Izšķir nenoteiksmi, īstenības, pavēles, vēlējuma, atstāstījuma un vajadzības izteiksmes.

Tāpat kā nominatīvs ir lietvārda pamatforma, **nenoteiksme** ir darbības vārda pamatforma. Nenoteiksme kā vispārīgs darbības nosaukums parāda tikai pašu darbības procesu tīrā veidā, laikā izvērstas darbības iespējamību, piemēram, *rakstīt*. Salīdzinot nenoteiksmi ar verbālu lietvārdu, redzam, ka nenoteiksme kā darbības vārds potenciāli ietver sevī personas niansi. Piemēram: Man patīk *lasīšana* (vispār, lai vai kas lasa), bet: Man patīk *lasīt* (pašam personīgi).

Ka nenoteiksme tiešām ir apskatama izteiksmju plāksnē un nevis kaut kā citādi, to sevišķi spilgti parāda nenoteiksmes spēja stāties citu izteiksmju vietā, piemēram, pavēles izteiksmes vietā (*Nekā neaizmirst! Svarīgāko pierakstīt!*), vēlējuma izteiksmes vietā (*Ak, brīvam būt!*), vajadzības izteiksmes vietā (*Tev karot būs pret visu ļaunumu*), īstenības izteiksmes vietā (*Labāk neklausīties tādā aušā un pārgalvī; Bet kur ņemt laivu?*).

Nenoteiksmei tuvu ir **nolūka izteiksme** (jeb supīns), kas nostājas pēc virzības darbības vārdiem (*nākt, iet, skriet, steigties* u. c.). Piemēram: *Nāc ēstu! Iesim mazgātos!*

Dažos Latvijas apvidos (piemēram, Mazsalacā) supīnu vēl lieto. Latviešu literārajā valodā supīna vietā tagad lieto nenoteiksmi.

Nenoteiksmi un supīnu nepazīst ķīniešu, siāmiešu, tibetiešu, birmiešu, turku-tatāru, mongoļu, tungusu-mandžūru un daudzas citas valodas. Arī indoeiropiešu valodās šīs formas pieder pie samērā jaunām parādībām, kas, lai gan cēlušās no verbālajiem lietvārdiem, tagad neapšaubami pieder pie darbības vārdu formām, jo prasa apzīmējumu ar apstākļvārdu un nevis ar īpašības vārdu.

Īstenības izteiksme rāda darbību kā faktu, kas notiek laikā — pagātnē, tagadnē vai nākotnē.

Pavēles izteiksme izteic pamudinājumu (pavēli, skubinājumu, lūgumu, uzaicinājumu utt.) kādam ko darīt. Piemēram: *Raksti! Rakstiet! Strādā! Cinieties! Bīsties! Netrokšņo!*

Pavēles izteiksme ir tikai otrā personā vienskaitlī un daudzskaitlī. Daudzskaitļa pirmā persona tagadnē vai nākotnē izsaka nevis pavēli, bet uzaicinājumu, rosinājumu: *Ējam! Iesim!*

Vēlējuma izteiksmi lieto a) vēlējumos: Kaut man *būtu* tā naudiņa, kas guļ jūras dibenā!; b) nedroši izteiktos apgalvo-

jumos un jautājumos: Tu gan *varētu* nākt man talkā; Vai tu inan *nevarētu* izlīdzēt?; c) nosacījuma teikumos, kur šī izteiksme izsaka darbību, kas iespējama ar zinamiem nosacījumiem: Ja es *varētu*, es to *darītu*.

Atstāstījuma izteiksmē atstāsta citas personas vārdus: Viņš *rakstot* dzejas. Viņa skaisti *dziedot*. Puiši *esot* čakli *strādājuši*. Tev *esot* pieci dēli. Sievas *adišot*. Drudzis *apstāšoties*. Lācis *būšot* viņu *saplēsis*. Pēteris mani lūdz, lai es viņu *apmeklējot*.

Atstāstījuma izteiksme sastopama latviešu, bulgāru un igauņu valodās.

Vajadzības izteiksme izsaka vajadzību: Man *jāraksta* vēstule. Man *bija jāraksta* vēstule. Man *būs jāraksta* vēstule. Tev mani *jāpavada*. Man tevi *jālūdz*. Mums pašiem sevi *jāpazīst*.

Vajadzības izteiksmei ir arī vēlējuma paveids, piemēram: Man *būtu jāraksta*; Man *būtu bijis jāraksta*, kā arī atstāstījuma paveids, piemēram: Man *esot jāraksta*; Man *esot bijis jāraksta*; Man *būšot jāraksta*.

Vajadzības nozīmi var izsacīt arī citas formas:

a) *vajag* ar nenoteiksmi: Man *vajag strādāt*;

b) ciešamās kārtas tagadnes divdabī: Mums citas gaitas *ejamas*;

c) nenoteiksme ar saitiņu vai bez saitiņas: Veco *būs noārdīt* nost; *Bija* man vīram *būt*, ne meitiņai vaiņagā; *Brist* man purvu vai *nebrist*?

Darbības kārtas

Darbības kārtā ir darbības vārda kategorija, kurā izpaužas teikumpriekšmeta loma — vai tas izdara darbību (daramā kārtā), ir darbības objekts (ciešamā kārtā) vai arī ir zinamā veidā ieinteresēts šajā darbībā (vidējā kārtā).

Latviešu valodā darbības vārdiem kārtu nav. Ir tikai *pār-*ejoši un *nepār-*ejoši darbības vārdi (*satikt draugu, bet ziedēt, atpūsties*), neatgriezeniski un atgriezeniski darbības vārdi (*celt, mazgāt; celties, mazgāties*).

Kārtas latviešu valodā ir lokamajiem divdabjiem: ir daramās kārtas tagadnes un pagātnes divdabji, piemēram, *ziedošs* un *noziedējis*, un ciešamās kārtas tagadnes un pagātnes divdabji, piemēram, *lasams* un *izlasīts*.

Sintaksiskās konstrukcijas var būt aktīvas un pasīvas. Aktīvajā konstrukcijā teikumpriekšmets ir darītāja, pasīvajā — darbības objekta lomā. Pasīvajās konstrukcijās latviešu valodā lieto a) ciešamās kārtas tagadnes lokamo divdabī kopā ar palīga darbības vārdu *būt*, piemēram: Uzdevums *ir atrisinams* divējādi; Tas jau *bija gaidams*; Darbs *nebūs viegli veicams*;

b) ciešamās kārtas pagātnes lokamo divdabi kopā ar palīga darbības vārdiem *tikt, tapt, būt*, piemēram: Nams vēl *tiek celts* (*tika celts, tiks celts*); Nams jau *ir uzcelts* (*bija uzcelts, būs uzcelts*); Grāmatām *jātiek iesaiņotām*.

Darbības laiki

Izšķir a) absolūtos, vienkāršos jeb nepabeigtos un b) relatīvos, saliktos jeb pabeigtos laikus.

Darbības vārda nepabeigtie laiki jeb pamatlaiki izteic darbību kā procesu un nosaka darbības attiecību pret runas brīdi.

Nepabeigtā tagadne apzīmē darbību, kas notiek runas brīdī (*Puķe zied*), vai arī izteic darbību vispār, neatkarīgi no laika ierobežojumiem (*Zeme griežas* ap Sauli. *Metāli vada* elektrību. *Svins ir smags*). Nepabeigtās pagātnes darbība ir notikusi pirms runas brīža (*Puķe ziedēja*). Nepabeigtās nākotnes darbība notiks pēc runas brīža (*Puķe ziedēs*).

Saliktie jeb pabeigtie laiki apzīmē darbību kā faktu vai rezultātu un parāda darbības attiecību pret pamatlaikiem.

Latviešu valodā saliktie (pabeigtie) laiki rāda darbību, kas notikusi pirms attiecīgā nepabeigtā laika: saliktā tagadne rāda darbību, kas notikusi pirms tagadnes (*Viņš ir atnācis*); saliktā pagātne rāda darbību, kas notikusi pirms citas pagātnes darbības (*Viņš bija atnācis*); saliktā nākotne rāda darbību, kas būs notikusi pirms nākotnes darbības (*Viņš būs atnācis*).

Darbības veidi

Darbības veids raksturo pašu darbību kā norisē neierobežotu vai ierobežotu.

Izšķir divus veidus — nepabeigto un pabeigto. Nepabeigtais veids rāda norisē neierobežotu darbību, pabeigtais veids — norisē ierobežotu darbību, piemēram: *занять — занимать, называть — называть; darīt — padarīt*.

Bez darbības vārdu atšķirībām veida ziņā pastāv vēl citādas atšķirības. Tā darbības vārds var apzīmēt vienreizēju darbību (piemēram, *iekliegties*) un daudzkreizēju darbību (piemēram, *klaigāt, braukāt, braukalēt*).

Persona

Darbības vārda persona apzīmē darbības sakaru ar tās subjektu vienā no trim personām.

Darbības vārda galotne ietver sevī nediferencētu norādi-

jumu uz darbības personu un iespējamo teikumpriekšmetu, piemēram: *rakst-u, rakst-i, rakst-a*.

Personu skaidrāk apzīmē, pievienojot darbības vārda personas formai personas vietniekvārdu, piemēram: *Es rakstu. Tu raksti. Viņš (viņa) raksta*.

Personu galotnes izšķir indoeiropiešu, semītu, somu-ugru un tungusu valodās. Bet daudzas citas valodas, piemēram, ķīniešu, japāņu, mongoļu, mandžūru, darbības vārdu personas nepazīst.

Ir arī bezpersoniskie darbības vārdi, kas apzīmē darbību vienkārši kā laikā notiekošu, kurai nekāds subjekts nav domāts, piemēram: *Tumst. Krēslo. Līst. Snieg*.

Darbības skaitlis

Darbības skaitlis parāda darbības sakaru ar subjektu vienskaitlī vai daudzskaitlī, piemēram: *Es rakstu. Mēs rakstam. Tu raksti. Jūs rakstat. Viņš raksta. Viņi raksta*.

DIVDABIS

Lokamais divdabis un nelokamais divdabis izdalami patstāvīgās, kaut arī darbības vārdam tuvās kategorijās.

Lokamais divdabis

Lokamais divdabis ir no darbības vārda atvasināta verbāli-nomināla deklinējama forma ar darbības vārda un īpašības vārda dabu.

Darbība, ko izsaka lokamie divdabji, izpaužas īpašības vai pazīmes veidā. Tāpat kā īpašības vārdi, lokamie divdabji attiecas uz lietvārdu un, saskaņodamies ar to, pārgrozas pēc dzimtēm, locījumiem un skaitļiem un pieņem noteikto vai nenoteikto galotni. Piemēram: *ziedošs lauks*, bet *ziedoša* pļava; *ziedošs lauks* — *ziedoša lauka* — *ziedošam laukam* — *ziedoši lauki*; *ziedošs lauks* — *ziedošais lauks*. Lokamajiem divdabjiem latviešu valodā dažkārt ir arī salīdzinājuma pakāpes, piemēram, *stīdzamākie darbi*.

Ar darbības vārdiem lokamos divdabjus saista tas, ka tos atvasina no darbības vārda tagadnes, pagātnes vai nenoteiksmes celma (piemēram, *ziedošs, lasams; noziedējis; izlasīts*) un ka tiem ir kārtas kategorijas (piemēram, *ziedošs lauks, noziedējušais lauks; lasamā grāmata, izlasītā grāmata*), laika kategorija, kā arī veida kategorija.

Nelokamais divdabis

Nelokamie divdabji ir nelokamas darbības vārda formas ar darbības vārda un apstākļvārda vai papildinātāja dabu. Teikumā visi nelokamie divdabji veic palīgizteicēja lomu. Tas nozīmē, ka vienu no izteicējiem no priekšplāna atstumj tālākā perspektīvā, apzīmējot to ar divdabi, piemēram: Viņš strādā *dziedādams*, t. i., viņš strādā un pie tam dzied. Tāpēc visi nelokamie divdabji stāv zināmās attiecībās ar īsto izteicēju, laika ziņā apzīmēdami darbību, kas notiek vienā laikā ar izteicēja darbību vai ir notikusi pirms tās.

Iepriekšēju, pirms izteicēja darbības notikušu darbību apzīmē divdabis, kas beidzas ar *-is*, *-usi* vai *-ies*, *-usies*. Visi pārējie nelokamie divdabji, kas beidzas ar *-am*, *-amies*, *-ot*, *-oties* un *-dams*; *-dama*, *-damies*, *-damās*, apzīmē darbību, kura notiek vienā laikā ar izteicēja darbību.

Nelokamie divdabji iedalāmi divās apakšgrupās: a) nelokamajos apstākļa divdabjos, kas teikumā veic reizē palīgizteicēja un apstākļa lomu, un b) nelokamajos papildinātāja divdabjos, kas teikumā pilda reizē palīgizteicēja un papildinātāja lomu.

Nelokamais apstākļa divdabis var apzīmēt darbību, kas 1) notikusi pirms izteicēja darbības, lai kādā laikā pēdējā arī notiktu, piemēram: *Pabeidzis* darbu, viņš iet (gāja, ies) pastaigāties; 2) notiek reizē, vienā laikā ar izteicēja darbību, piemēram: Meitas iet (gāja, ies) *dziedādamas*.

Noteikts papildinātāja divdabis ir nelokamais divdabis, kas beidzas ar *-am*, bet šajā lomā var būt arī nelokamais divdabis, kas beidzas ar *-ot*, piemēram, Es dzirdu (dzirdēju, dzirdēšu) viņu *dziedam* (*dziedot*). Papildinātāja divdabi kopā ar tiešo papildinātāju, kas izteikts akuzatīvā, lieto izteicēja papildināšanai. Tas aizvien apzīmē darbību, kas ir vienlaicīga ar izteicēja darbību.

Nākotnes divdabju nav ne latviešu, ne krievu valodās.

VIETNIEKVĀRDI

Vietniekvārdi norāda uz dzīvām būtnēm, priekšmetiem un īpašībām to attiecībā pret runātāju: *es* — runātājs, *tu* — uzrunātais, *viņš*, *viņa* — runā minētās personas. Kā norādījuma vārdi vietniekvārdi ir pilnīgi pretēji nosaukumu vārdiem (četrām galvenajām vārdsķirām: lietvārdiem, īpašības vārdiem, darbības vārdiem un apstākļvārdiem), kas apzīmē patstāvīgu, no runātāja neatkarīgu, loģiski-priekšmetisku saturu.

Ir šādas vietniekvārdu grupas: 1) personu (*es*, *tu*, *viņš*,

viņa); 2) atgriezeniskais (*sevis*); 3) piederības (*mans, tavs, savs*); 4) norādāmie (*šis, tas, tāds*); 5) jautājuma (*kas, kurš, kāds*); 6) attieksmes (*kas, kurš, kāds*); 7) nenoteiktie (*kas, kāds, dažs*); 8) noteiktie (*viss, katrs*); 9) noliegtie (*nekas, nekāds, neviens*).

Dažās valodās ir nenoteiktas personas vietniekvārdi, ar kuriem veido nenoteiktas personas teikumus, piemēram, vācu *man* un franču *on*: *man sagt, on dit* — «runā».

Dažās valodās ir arī bezpersonas vietniekvārdi, piemēram, vācu *es*, ar kuriem veido bezpersonas teikumus: *es schneit* «snieg».

Daļa vietniekvārdu vairāk līdzinās īpašības vārdiem, daļa — lietvārdiem.

Personu vietniekvārdi, pavadīdami darbības vārdus, piešķir personas niansi pat tādām bezpersoniskām formām kā krievu valodas pagātne ar -л, piemēram: **я** писал, **ты** писал, **он** писал.

Vietniekvārda 2. personas daudzskaitli latviešu un krievu valodās lieto vienskaitļa vietā pieklājības izteicienos.

SKAITĻVĀRDI

Skaitļvārdi apzīmē skaitļa jēdzienu un virknējas dabiskā skaitļu rindā. Piemēram: *viens, divi, trīs, četri* utt., *pirmais, otrais, trešais, ceturtais* utt.

Izšķir daudzuma un kārtības skaitļvārdus.

Daudzuma skaitļvārdi apzīmē vienību daudzumu. Pie tiem pieder a) pamata skaitļvārdi (*viens, divi, trīs* utt., *desmit, simt, tūkstoš, tūkstotis, miljons* utt.), b) daudzskaitlinieku skaitļvārdi (*vienēji, divēji, treji* utt.), c) daļu skaitļvārdi (*trešdaļa, puse, divas piektdaļas* utt.), d) krievu valodas kopības skaitļvārdi *двое, трое, четверо* utt. un latviešu *abi*.

Kārtības skaitļvārdi apzīmē kārtību, priekšmetus skaitot, un lokami līdzīgi īpašības vārdiem (*pirmais, otrais, trešais* utt.).

Tā kā vārds *kārta* latviešu valodā tiek lietots vairākās nozīmēs, tad apzīmējuma *kārtas skaitļvārdi* vietā labāk lietot dzejnieka Plūdoņa gramatikā ieviesto apzīmējumu *kārtības skaitļvārdi*.

Daļēji skaitļvārdus atgādina vārdi, kas apzīmē nenoteiktu daudzumu, piemēram, *maz, daudz, cik, tik*.

PRIEVĀRDI

Prievārdi ir nelokami palīgvārdi, kas apzīmē attiecības starp patstāvīgiem vārdiem vārdkopā un prasa kādu locījumu. Piemēram: Grāmata atrodas *uz* galda. Krēsls stāv *pie* galda. Spuldze karājas *virs* galda.

Pievienodamies lietvārdiem vienā vai otrā locījumā, prievārdi palīdz precizēt locījumu nozīmes.

Prievārds ar lietvārdu saplūst vienā uzsvara vienībā. Parasti uzsvars krīt uz lietvārda, bet prievārds paliek bez uzsvara un izrunā pieslejas lietvārdam vai citam vārdam, kam ir uzsvars, piemēram, *pie ūpes, mānis dēļ* utt. Uzsvars var krist arī uz prievārda kā krievu valodā: *уз лесе*. Tad lietvārds paliek bez uzsvara. Kaut arī starp prievārdu un lietvārdu vai vietniekvārdu ir ciešs sakars, starp tiem tomēr var iespraust apzīmētāju, piemēram: *pie upes — pie skaistās upes, uz grāmatas — uz manas grāmatas*.

Daļa prievārdu var kļūt par priedēkļiem, piemēram: *no-, pa-, uz-* u. c.

PARTIKULAS

Partikulas ir palīgvārdi, kuri nepieder ne pie saikļiem, ne pie prievārdiem un ar kuriem mēs teikumam vai atsevišķam vārdam teikumā piešķiram kādu nozīmes niansi (pastiprinājumu, ierobežojumu utt.) vai arī izteicam modālas nozīmes (noliegumu, jautājumu, šaubas utt.).

Izšķir šādus galvenos partikulu paveidus:

1) pastiprinājuma: *gan, vis, it, itin, jo, jel, pat*;

2) ierobežojuma: *tikai, vien, vienīgi*;

3) vispārinājuma: *ik*;

4) nenoteiktās: *diez, nez, kaut, lai, vai*;

5) apgalvojuma: *jā*;

6) nolieguma: *nē*;

7) jautājuma: *vai*;

8) vēlējuma: *kaut, lai*;

9) salīdzinājuma: *kā, nekā*.

Valodās, kas zaudējušas locījumu formas, to vietā stājas no prievārdiem cēlušās locījumu partikulas, kā, piemēram, angļu *of* — ģenitīva, *to* — datīva, *with* — instrumentāļa apzīmēšanai.

Franču valodā blakus patstāvīgiem vietniekvārdiem *moi* «es», *toi* «tu», *lui* «viņš» ir darbības vārdiem pievienojamas pronominālas partikulas *je, tu, il*, kuras tikai parāda darbības vārda personu.

SAIKĻI

Saikļi ir tādi nelokami palīgvārdi, kas saista teikumus vai teikuma locekļus kā vienlīdzīgus.

Izšķir šādas saikļu grupas: 1) vienojuma saikļi (piemēram,

un), 2) pretstata saikļi (piemēram, *bet, tomēr, taču, turpretī*), 3) paskaidrojuma saiklis (*jeb*) un 4) šķīrējsaikļi (piemēram, *vai, jeb vai, vai nu — vai*).

PAKĀRTOJUMA VĀRDI

Par pakārtojuma vārdiem var saukt visus vārdus, kas saista palīgteikumu ar virsteikumu (arī tā sauktos pakārtojuma saikļus).

ARTIKLIS

Artiklis (franču valodā *article*, krievu valodā артикль) rāda, ka zinamais vārds ir noteiktais vai nenoteiktais lietvārds.

Angļu valodā artiklis rāda, ka zinamais vārds ir lietvārds — noteiktais (ar artikli *the*) vai nenoteiktais (ar artikli *a*). Ne dzimti, ne skaitli, ne locījumu artiklis angļu valodā neapzīmē.

Franču artiklis rāda, ka vārds ir lietvārds — noteiktais (vienskaitlī vīriešu dzimtei *le*, sieviešu — *la*, daudzskaitlī abām dzimtēm *les*) vai nenoteiktais (vienskaitlī vīriešu dzimtei *un*, sieviešu — *une*, daudzskaitlī abām dzimtēm *des*). Locījumu franču artiklis neapzīmē.

Vācu artikļi *der, die, das* un *ein, eine, ein* apzīmē noteiktu vai nenoteiktu lietvārdu, dzimti, skaitli un arī locījumu.

Par nullartikli sauc artikļa nozīmīgu iztrūkumu, kas gadas sevišķi dzejas darbos.

Artikļi cēlušies no norādījuma vietniekvārdiem un skaitļvārda «viens», kas, stāvēdami lietvārdu priekšā, ar laiku zaudējuši patstāvīgo nozīmi.

Citās valodās noteiktību vai nenoteiktību rāda arī vietniekvārdi (piemēram, *šis, kāds*) vai īpašības vārdi ar noteiktajām un nenoteiktajām galotnēm, tāpēc šajās valodās artikļu nav.

Īpašvārdi un personu vietniekvārdi jau paši izsaka noteiktības kategoriju.

IZSAUKSMES VĀRDI

Izsaukšanas vārdi ir pusartikulēti, difūzi, nejauši izsaučieni, it kā vārdu emocionālie ekvivalenti. Citas vārdšķiras apzīmē jūtas, bet izsaukšanas vārdi tieši, impulsīvi pauž cilvēka pārdzīvojumus un izjūtas — prieku, sāpes, pārsteigumu, kā arī gribas ievirzes, aicinājumu, brīdinājumu, vērš uzmanību uz kaut ko utt. Piemēram: *ai, vai, ak, ā, au, ūja* u. c.

Izsaukšanas vārdiem nav savas loģiskās nozīmes, tāpēc tos arī nevar precīzi tulkot citā valodā.

Pie izsaukšanas vārdiem pieskaita arī tādus izsaukumus, kurus izsaka apzināti. Te pieder:

1) skaņu un trokšņu atdarinājumi: *bladāc, brīkš, brākš, knīkt, paukš, plauks, mū, vau, ņau, kukū, tik-tak* u. c.;

2) sasaukšanās un uzrunas izsaukumi: *ū-ū, ei, ē, hallo, dzi, vadzi, klau*;

3) vārdi uzmanības pievēršanai: *klau, rau, re, lūk*;

4) pamudinājumi klusēt, izturēties mierīgi: *kuš, tss, cst, šš*;

5) pamudinājums kaut ko ņemt: *še!*;

6) mudinājums iemigt: *aijā*;

7) pavēles dzīvniekiem:

a) piesaukšanai: *cip-cip* (cāļiem), *si-si* (kucēnam);

b) projām dzišanai: *uš* (cūkai), *tiš* (vistām), *škie* (kaķim);

c) suņa rīdīšanai: *cui, puc*;

d) suņa uzmudināšanai meklēt: *suk-suk*;

e) zirga skubināšanai: *nū*;

f) zirga apstādināšanai: *tprū*.

Tuvu izsaukšanas vārdiem ir arī uzrunas un pieklājības izteicieni: *lūdzu, paldies, sveiki, labdien, ardievu* u. c.

2. SINTAKSE

Sintakse ir mācība par teikumiem. Sintakse analizē runas struktūru un visu runas vienību funkcionēšanu. Runas uzbūves pamatvienība ir teikums. Tāpēc sintakse apskata teikumu, vārdu lomu teikumā, brīvas vārdkopas, vārdu un vārdkopu apvienošanu teikumā, teikuma formas un teikumlocekļus un teikumu apvienošanu saliktos teikumos.

Loģicisms sintaksē īsti valodiska sintaksisko kategoriju raksturojuma vietā liek loģisku raksturojumu un teikuma un viņa locekļu definīcijas aizgūst no loģiska sprieduma analīzes. Taču sintaksiskas un vispār gramatiskas pētīšanas objekts ir valoda, teikumi, vārdi, kas izsaka domu, un nevis pati doma, kas stāv aiz teikumiem.

Formālisti (Fortunatovs, Rīss) definē sintaksi kā mācību par vārdkopu formām, teikumu uzskata par vārdkopas pavejdu un līdz ar to neievēro teikuma specifiku. Tas nav pareizi, jo teikums ir sazināšanās vienība, bet vārdkopa — tikai teikuma būvmateriāls. Vārdkopā aizvien ir vismaz divi patstāvīgi vārdi, turpretī teikums var sastāvēt ne tikai no vairākiem vārdiem, bet arī no viena vārda ar teikuma nozīmi, piemēram: *Braucam! Ej! Nāc! Satumsa. Snieg. List. Uguni! Ugunsgrēks! Upe!* Tikai teikumam, bet ne vārdkopai ir runas komunikatīvo kategoriju sistēma — modalitāte, darbības laiki, pabeigtības intonācija, teikuma locekļi.

No otras puses, vārdi var saistīties arī tādās vārdkopās, kas nav teikumi. Piemēram, predikatīvas vārdkopas *sniegs balts* un *uzdevums grūts*, izrunātas ar pabeigtības intonāciju, ir teikumi, bet nosaukuma jeb apzīmējuma vārdkopas *balts sniegs* un *grūts uzdevums* var arī nebūt teikumi (vai var būt tikai nosaukuma teikumi).

Formālisma paveids morfoloģisms sintaksē, apskatot sintaksiskās kategorijas no viņu apzīmēšanas līdzekļu, t. i., no morfoloģiskā viedokļa, vienpusīgi absolutizē morfoloģisko pusi — formālos rādītājus. Piemēram, valodas sintaksiskās iekārtas pētīšanas vietā morfoloģisti nodarbojas ar vārdformu un vārdšķiru funkciju reģistrēšanu. Saliktu teikumu aprakstīšanas vietā bieži (kā, piemēram, Peškovskis) uzskaitīja saikļus un pakārtojuma vārdus, kas saista šo teikumu sastāvdaļas.

Kā zinams, mēs domas veidojam un izsakam teikumos. Tāpēc sintakses un arī sazināšanās pamatvienība ir teikums. Veidodami sakarīgu runu, vārdi apvienojas tikai teikumos. Vārdu formas un vārdkopas sintakse pēta pēc to funkcijām teikumā.

TEIKUMS

Runas pamatvienība ir teikums. Bet kas īsti ir teikums?

Loģiskā gramatika uzskatā, ka teikums esot vārdos izteikts spriedums vai vārdos izteiktas domas. Šāds definējums neiztur kritiku, jo teikums nav vis spriedums vai domas (kaut arī vārdos izteikti), bet pati runa, valoda, t. i., vārds vai vārdkopa ar zinamu pabeigtības intonāciju.

Katrs spriedums ir izteikts teikumā, bet ne katrs teikums izsaka spriedumu. Spriedumi vienmēr ir divsastatu, bet teikumi var būt arī viensastata. Spriedumā aizvien ir tikai divi locekļi — subjekts un predikāts, bet teikumā bez teikumpriekšmeta un izteicēja var būt arī paliglocekļi. Loģiskā domāšana ir viena visai cilvēcei, valodas ir nacionālas — katrai tautai sava, īpatnēja. Tāpēc arī pastāv divas patstāvīgas zinātnes — loģika un gramatika — katra ar savu pētīšanas lauku.

Zinams, mēs varam teikt, ka atsevišķs vārds (piemēram, *cilvēks*) izsaka jēdzienu, domas elementu un dažs teikums (piemēram, Gorkija izteikums *Cilvēks — tas skan lepni*) izsaka veselu domu. Taču ir daudz teikumu, kas neizsaka spriedumu, piemēram, jautājuma teikums un pamudinājuma teikums neko neapgalvo un neko nenoliedz. Tāpēc pareizāk ir teikt, ka teikumi izsaka nevis spriedumu vai domas, bet gan visdažādāko saturu — domas, jūtas, jautājumus, pamudinājumus utt. Protams, domu gājiens teikumā un sakars starp teikumiem jāveido loģiski.

V. Vunta psiholoģiskais teikuma definējums skan: «Teikums ir valodiska izpausme kopēja priekšstata patvaļīgai sadalīšanai tā loģiskajos sakaros — vienā pret otru nostatītās sastāvdaļās.»

Psiholoģisku teikuma definējumu dod arī H. Pauls, sacīdams, ka «teikums ir valodiska izpausme tam, ka runātāja un klausītāju apziņā notikusi vairāku priekšstatu savienošanās».

Gramatisko un psiholoģisko jēdzienu par teikumu mēģina apvienot D. Ovsjaņiko-Kuļikovskis, gan pēc būtības izteikdams psiholoģisku uzskatu par teikumu. Viņš dod šādu teikuma definējumu: «Teikums ir vārds vai sakarīga vārdkopa, kas saistīta ar zināmu domu kustību, kura pazīstama ar predicēšanas nosaukumu.» Ar predicēšanu Ovsjaņiko-Kuļikovskis saprot «zināmu prāta izjūtu, kura piešķir izteicēja vai darbības vārda formai ikvienā mūsu domā vadošo nozīmi». No šiem definējumiem kļūst skaidrs, ka teikuma vietā Ovsjaņiko-Kuļikovskis patiesībā runā par apziņas procesu, kas — pēc viņa domām — cilvēkā notiek, veidojot teikumu.

Kāds tad ir pareizs teikuma definējums?

Teikums ir vārds vai gramatiski sakarīga un attiecīgi intonēta vārdkopa, kas kaut ko izsaka un tiklab runātājam, kā klausītājam uztverama par kaut ko veselu.

Teikums ir valodas vienība, kura tieši realizē valodas galveno funkciju — būt par sazināšanās līdzekli. Par teikumu var kļūt katra vārdkopa un pat atsevišķs vārds, ja tam ir mērķtiecīga izsacījuma raksturs ar attiecīgu sintaksisku intonāciju.

Teikumus veido sakarā ar kādu tematu. Teikumi izsaka runātāja, rakstītāja vai domātāja zināšanas par noteiktu priekšmetu. Teikumā vajadzīgo vārdu izvēli nosaka izsakamais saturs, t. i., tā konkrētā doma, kas teikumā izsakama.

Pretstatā vārdam un idiomai, kas ir jau gatavi, katru konkrētu teikumu runātājs vai rakstītājs veido aizvien par jaunu. Valodā nav doti gatavi teikumi, bet ir tikai viņu veidošanas paņēmieni. Katrā teikumā mēs mobilizējam tādus vārdus un tādā veidā un kārtībā, kā to prasa izsakamais saturs un konkrētie vietas un laika apstākļi. Domāšanas kontrolē mēs pēc gramatikas likumiem konstruējam teikumus.

TEIKUMS KĀ IZSACIJUMS

Bieži vien starpību starp vārdu un teikumu iedomājas daudzuma ziņā: vārds ir viens, teikums — vairāki vārdi kopā. Zināmā mērā tas ir taisnība, starp vārdu un teikumu tiešām var pastāvēt kvantitatīva atšķirība — teikums nekad nav vienkāršāks, bet var būt daudz sarežģītāks par vārdu. Tomēr starp vārdu un teikumu aizvien ir būtiska atšķirība — pēc funkcijas.

Vārds apzīmē virtuālu jēdzienu — kaut ko nosauc vai nozīmē, bet teikums ir aktuāls — kaut ko izsaka.

Ņemsim, piemēram, vārdu *ugunsgrēks* (vārdnīcā) — tas kaut ko nozīmē, proti, nelaiemes gadījumu no uguns. Bet, ja mēs nakts klusumā dzirdam saucienu *Ugunsgrēks!*, tad tas ir nevis vārds, bet teikums, citiem vārdiem, tas vairs nav nosaukums vai apzīmējums, bet ir jau izsacījums.

Vārda nozīme aizvien ir mierīga, konstatējoša. Teikums aktualizē mierīgus, virtuālus vārdus. Teikums ir aktīvs gribas akta izpaudums ar mērķtiecīgu raksturu. Viņa nolūks ir izteikt zinamu saturu, darīt to zinamu citiem. Izsacījums parāda runātāja attieksmi pret izsakamo saturu, ko atzīmē intonācija.

Vārda nozīme vispilnīgāk izpaužas kontekstā, t. i., vārda saistījumā ar citiem vārdiem teikumā. Teikumā vārds ir a) vārdkopas komponents un b) teikuma loceklis. Katrā sintaksiskā veidojumā vārds arvien iesaistas zināmā, noteiktā formā un ar to kļūst par dzīvas runas elementu.

Izsacījumā vārdi var izteikt domas, rādīt piekrišanu vai iebildumus, iepriecināt vai skumdināt. Vārdnīcas vārdam, kas nav ierauts «dzīves kontekstā» un nav lietots izsacījumā, nav tāda spēka.

Katru izsacījumu raksturo stāstījuma, izsaukuma, jautājuma vai kāda cita intonācija. Šī intonācija var padarīt par teikumiem pat vārdkopas vai atsevišķus vārdus, kā: *Balts sniegs. Sarma.*

Runa notiek zinamos dzīves apstākļos, zināmā situācijā. Runātājs teikumus, sevišķi emocionālā runā, var pavadīt ar mīmiku un žestiem. Bieži, dažādās situācijās lietoti vārdi ar laiku iemanto situatīvas niansas, no kurām dažreiz izveidojas pārnestas nozīmes un pat pamatnozīmes.

Ir nepareizi teikt, ka jebkurš teikums ir predikatīva valodas vienība. Pilnīgi iespējami kā predikatīvi teikumi (ar izteicēju), tā arī nepredikatīvi teikumi, piemēram: *Vakars. Jūra. Kniebīgs sals.* Bet teikumi bez izsacījuma, nekomunikatīvi teikumi nav iespējami. Visi teikumi ir izsacījumi ar attiecīgu — stāstījuma, izsaukuma vai citu intonāciju. Turpretim predikācija ir tikai divsastatu teikumos, kur ir izteicējs (predikāts). Tā izpaužas modalitātes, personas un laika kategorijās, piemēram: *Skolnieks zīmē* (īstenības izteiksme, tagadne, trešā persona).

TEIKUMA MODALITĀTE

Ciešā sakarā ar teikuma būtību — izsacījumu — stāv modalitāte.

Modalitāte rāda runātāja attiecības pret izsacījuma saturu un tā realizēšanu. Modalitāte izsaka, vai runātājs uzskata dar-

bību par faktisku vai tikai iespējamu, nepieciešamu, vai viņš to apstiprina vai noliedz utt.

Modalitāti izsaka a) ar gramatiskiem līdzekļiem (darbības vārdu izteiksmes, vārdu kārtības īpatnības, teikumu uzbūve), b) ar leksikas izvēli (modālie vārdi, dažādi palīgvārdi) un c) ar dažādu valodas fonētisko iespēju izmantošanu (intonācijas, balss augstums, stiprums, tembrs).

Izšķir trīs modalitātes veidus: a) komunikatīvo, b) loģisko un c) emocionālo modalitāti.

Komunikatīvā modalitātē izsaka teikuma mērķtiecīgo ievirzi. Pēc tās izšķir sešējādus teikumu veidus: 1) stāstījuma, 2) vēlēšanās, 3) izsaukuma, 4) pamudinājuma, 5) aicinājuma un 6) jautājuma teikumi.

Loģiskā modalitātē rāda izsakamā satura atbilstmi vai neatbilstmi īstenībai. Tās galvenie izpausmes veidi ir apgalvojuma un nolieguma teikumi. Tā var izteikt arī iespējamību, neiespējamību, nepieciešamību utt. (pēc runātāja domām).

Emocionālā modalitātē atklāj runātāja jūtas un emocionālās attiecības pret izsakamo saturu — prieku, šaubas, bailes, sajūsmu, dusmas, pārsteigumu utt. Tā vistiešāk parādas teikuma intonācijā, bet papildus arī runātāja žestos, mīmikā, balss tembrā utt.

TEIKUMS KĀ RELATIVI PABEIGTA VIENĪBA

Bieži vien teikumu definē kā vienu vai vairākus gramatiski sakarīgus vārdus, kas izsaka pabeigtu domu.

Tiešām, teikums tiklab runātājam, kā klausītājam šķiet pabeigta, vesela vienība. Objektīvās pabeigtības pazīmes teikumā ir pabeigtības intonācija un teikuma locekļu komplekts.

Bet, izņemot dažus aforismus un sakamvārdus, lielākā daļa teikumu kā pēc būtības, tā pēc satura ir nepabeigti. Uz šo nepabeigtību bieži vien norāda vārdi, kas ievada patstāvīgus teikumus, kā *tātad, tādā kārtā, resumējot teikto* utt., kuri tieši rāda, ka teikums rezumē, pabeidz iepriekšējā teikumā izsacīto domu, t. i., rāda, ka iepriekšējais teikums nav bijis pabeigts.

Tātad jākonstatē, ka teikums ir tikai relatīvi (ne absolūti) pabeigta vienība.

TEIKUMA DIALEKTISKĀ PRETIŠĶĪBA

Leņins rakstā «Jautājumā par dialektiku»¹ norādījis, ka teikums ietver sevī dialektisku pretišķību. Ņemsim kaut šādu teikumu: *Zvirbulis ir putns*. Te ir zinama vienība: *zvirbulis* tiešām

¹ V. I. Leņins. Raksti, 36. sēj., 320. lpp.

ir putns, t. i., zvirbuļa vispārīgās īpašības ietilpst putna jēdziņā, un, no otras puses, putna jēdziens nav pilnīgs bez zvirbuļa pamatīpašībām. Bet šis teikums kā kurš katrs normāls teikums ietver arī svarīgu pretišķību: atsevišķais (*zvirbulis*) tiek pielīdzināts (*ir*) vispārīgajam (*putns*). Tomēr tā var sacīt. Bet nevar teikt otrādi: *Putns ir zvirbulis*, jo vispārīgo nevar reducēt uz atsevišķo.

NELOĢISKUMA ELEMENTI TEIKUMOS

Lai gan gramatiku ne bez iemesla dēvē par valodas loģiku, tomēr valodas attīstības dialektiskās gaitas rezultātā teikumos ir diezgan daudz nelogiskuma elementu.

Piemēram, ja mēs sakam *Neviens nezina*, tad, loģiski domājot, iznāk, it kā nebūtu neviena, kas nezina, t. i., itin kā visi zinātu. Bet šim teikumam ir tieši pretēja nozīme: «Visi nezina.»

Tāpat nelogiska ir parastā jautājuma konstrukcija *Vai tev nav kāds rublis naudas?* Šajā gadījumā mēs taču domājam par to, kas uzrunātajam ir, un nevis, kā nav.

TEIKUMU IEDALIĀJUMS PĒC IZSACIJUMA RAKSTURA

Izsacījums pēc komunikatīvās modalitātes jeb izsacījuma rakstura, pēc runātāja attiecības pret uzrunāto var būt sešējādas dabas. Tādēļ ir sešējādi teikumu veidi, kuriem katram raksturīgs īpatnējs ritmiski-melodisks veidojums jeb sintaksiskā intonācija: stāstījuma, vēlēšanās, izsaukuma, pamudinājuma, aicinājuma un jautājuma teikumi.

Visizplatītākais teikumu veids ir stāstījuma teikumi. Ar stāstījuma teikumiem mēs vai nu stāstam par kaut ko (piemēram: *Tas notika pavasarī*), vai arī izsakam zinamu domu, vērojumu vai vispārīgu atzinumu (piemēram: *Daugava ietek Rīgas jūras līcī. Divreiz divi ir četri. Ābols no ābeles tālu nekrīt. Kas otram bedri rok, pats iekrīt*).

Visus stāstījuma teikumus raksturo stāstījuma intonācija.

Vēlēšanās teikumi izsaka paša runātāja vēlēšanos. Piemēram: *Kaut man būtu tā naudiņa, kas guļ jūras dibenā!* Parasti vēlēšanās teikumos sevišķas ekspresijas nav, bet tā var arī būt, piemēram: *Kaut jel viņš nāktu!*

Vēlēšanās teikumos sastopam partikulas *kaut, lai*.

Izsaukuma teikumi izsaka stipru iekšēju pārdzīvojumu vai jūtas, kas radušās sakarā ar kādas īstenības parādības spilgti emocionālu uztveri. Ja stāstījuma teikums izsaka jūtas, tās tiek

parādītas konstatējuma veidā (piemēram: *Es ļoti priecājos, ka tu atnāci*). Turpretī izsaukuma teikumos emocionālais moments ir spēcīgāks par konstatējošo. Piemēram: *Kāda laime, ka tu atnāci! Cik skaista diena!*

Visos izsaukuma teikumos ir izsaukuma intonācija un dažreiz arī īpaši vārdiņi: *ak, ai, vai, cik, kāds* u. c.

Katra runa var skubināt uz kādu darbību, bet sevišķi to dara pamudinājuma teikumi. Pamudinājuma teikumi izsaka pamudinājumu, t. i., pavēli, lūgumu, noliegumu utt. Pamudinājums ir īpaša, patstāvīga domas izpaušme un nebūt nav spriedums. Pavēles teikumos vissvarīgākā ir darbība, uz kuru uzrunātā persona tiek mudināta, vai vispār izteicējs. Piemēram: *Rakstiet! Klusēt! Klusul! Ārā! Surp! Nost! Prom! Nerunāt! Ne soli tālāk! Lūdzu, nāciet!*

Katrs no pamudinājuma teikumu paveidiem ir attiecīgi intonēts.

Aicinājuma teikumi izsaka aicinājumu, kam ir sava īpaša intonācija, piemēram: *Ejam! Iesim!* Darbības vārdu pirmās personas daudzskaitlis neveido vis pamudinājumu (pavēli), bet aicinājumu.

Jautājuma teikumi izsaka jautājumu. Viņos nav sprieduma. Visos jautājuma teikumos nepieciešama īpatnēja jautājuma intonācija (piemēram: *Tu jau mājās?*). Daļā jautājuma teikumu ir jautājuma partikula *vai* vai arī jautājuma vietniekvārdi (*kas, kurš, kāds*) dažādos locījumos ar vai bez prievārdiem un jautājuma apstākļvārdi (*kā, kur, cik, kad, kāpēc*), piemēram: *Kā savu dzimteni lai tēloju?* (Aspazija.)

Jautājuma teikumus iedala 1) tiešajos jautājumos, uz kuriem gaida apstiprinājumu vai noliegumu; 2) retoriskajos jautājumos, uz kuriem atbildi negaida (piemēram: *Kas var dziesmas izdziedāt, kas valodas izrunāt? Kā to var nesaprast?*); 3) atkarīgajos jautājumos, kas izteikti palīgteikumā.

TEIKUMI PĒC IZSACIJUMA EMOCIONĀLI-EKSPRESĪVĀ RAKSTURA

Teikuma emocionāli-ekspresīvais raksturs atkarīgs no situācijas, konteksta, runātāja izjūtas, temperamenta un citiem faktoriem. Stāstījuma teikumus var izrunāt emfātiski, emocionāli, ar pacilātību, ar pastiprinātu emocionāli-ekspresīvu nokrāsu, piemēram: *Šovakar iešu uz teātri! Lietus pārgājis!*

Šo iespējamo stāstījuma teikumu emocionāli-ekspresīvo izrunu nevar jaukt ar patstāvīgiem izsaukuma teikumiem, kā tas darīts dažās gramatikās.

TEIKUMI PĒC SASTATA

Izšķir viensastata, divsastatu un bezsastata teikumus.

Tā kā teikumu var veidot arī viens pats vārds, tad nav pareizi runāt par vienkopas, divkopu un bezkopas teikumiem¹. Kāda vārdu kopa gan ir viensastata teikumā *Tumst*, un kādas divas vārdu kopas ir divsastatu teikumā *Zaķis skrien?*

Par viensastata teikumiem sauc teikumus, kuros ir tikai viens gramatiskais centrs — galvenais loceklis ar vai bez teikuma paliglocekļiem. Piemēram: *Vakars. Lietus. Uguns! Nieki! Kauns un negods! Līst. Salst. Tumst. Sāp. Deg! Raksti! Nesmēķēt!*

Viss vairums teikumu pieder pie divsastatu teikumiem. Par divsastatu teikumiem sauc teikumus, kuriem ir vismaz abi teikuma virslocekļi — teikumpriekšmets un izteicējs — ar vai bez paskaidrojošiem vārdiem. Piemēram: *Skolotājs raksta. Pilsēta atrodas pie jūras.*

Ja divsastatu teikumā viena virslocekļa trūkst, tad jābūt klāt kādam izlaistā virslocekļa paligloceklim.

Par bezsastata teikumiem sauc teikumus, kas veidoti no paligvārdiem, izsaukmes vārdiem un dažiem citiem vārdiem, kuri nespēj veidot vārdkopas. Pie tiem pieder 1) partikulu teikumi (*Jā. Nu taču*), 2) izsaukmes vārdu teikumi (*Ai! Brikš, brākš!*) un 3) predikatīvās attiecībās nestāvoši vārdi.

Bezsastata teikumi sastopami 1) atsevišķos emocionālos izsaukumos vai pieklājības formulās, piemēram: *Laukā! Ceļu! Palīgā! Uz priekšu! Skaisti! Patiesi! Klusāk! Visādā ziņā! Pie ieročiem! Labrit! Ar labu nakti!*; 2) sarunu replikās, sevišķi atbildēs, piemēram: «Lielus kalnus esi gāzis?» vaicāja Diogenes. — «Lielus.» (A. Grigulis), un dažreiz teikumu virknē, piemēram: Nevarēju melot. *Viltot sirdi* (A. Sakse).

VĀRDU KĀRTĪBA TEIKUMĀ

Liela nozīme, sevišķi stilistiskā ziņā, ir vārdu kārtībai teikumā. Tādās valodās kā latviešu valodā, kur labi saglabāta locījumu sistēma, vārdu kārtība ir diezgan brīva. Taču arī latviešu valodā viens vārdu kārtības veids ir visparastākais: apzīmētājs — teikumpriekšmets — izteicējs — apstākļi — papildinātājs. Bet informatīvie teikumi (piemēram, avīzēs) var sākties arī ar apstākli un beigties ar teikumpriekšmetu, piemēram: *Krimā sākusies sēja.*

¹ Kā to dara «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika», II, 721., 321. un 779. §.

Ir gadījumi, kad tikai vārda vieta teikumā nosaka sintaksisko kategoriju, piemēram, teikumpriekšmetu vai papildinātāju: *Mātes mīl meitas. Meitas mīl mātes.* Izteicēja priekšā te ir teikumpriekšmets, pēc izteicēja — papildinātājs.

Mainītu vārdu kārtību (sevišķi dzejā) sauc par inversiju.

SINTAGMA

Mēs parasti sakam, ka teikums sastāv no vārdiem. Bet, ja mēs lūkotu teikumu sadalīt vārdos, veidojot starp tiem pauzes, iznāktu kaut kas ļoti izkliests, vienmuļš un grūti saprotams, piemēram: *Mans — tēva — brālis — vakar — vakarā — aizbrauca — uz — mežu — pēc — malkas.* Turpretim šis pats teikums ir labi saprotams, ja mēs to sadalam dabiskajos sintaksiskajos posmos — sintagmās (t. i., savrupos vārdos vai ciešāk savienotās vārdkopās): *Mans tēva brālis — vakar vakarā — aizbrauca — uz mežu — pēc malkas.* Sadalīt šo teikumu kaut kā citādi būtu nedabiski.

Dažreiz tomēr iespējams divējāds teikuma dalījums sintagmās, un dalījuma vietas maiņa pārgroza nozīmi, piemēram: *Bieži — novērotos faktus nevispārina* un *Bieži novērotos faktus — nevispārina.*

Sintagmas var arī pārstatīt. Piemēram, apskatītajā teikumā var sintagmas izvietot tā: *Vakar vakarā — uz mežu — pēc malkas — aizbrauca — mans tēva brālis.*

Sintagma ir viens savrups vārds vai jēgpilna un intonatīvi apvienota blakus stāvošu vārdu grupa, kas saistīta ar frāzes uzsvāru un var tikt atdalīta no citām ar pauzēm.

Sintagmas iekšienē pauzes nav iespējamās, bet starp sintagmām lēnā runā tās ir pilnīgi vietā. Šeit tikai jāievēro, ka pauze starp sintagmām ne vienmēr izpaužas laika vienībā. Dažreiz pauzes iespaidu rada intonācijas maiņa.

Dažreiz paui starp sintagmām parāda pieturas zīme, piemēram: *Svinīgi, ieturēdams pauzes, Arkadijs Nikolajevičs sāka skaidrot.* Te komats pēc *Svinīgi* rāda, ka šis vārds izdalams atsevišķā sintagmā.

Ja sintagmā ir vairāk nekā viens vārds, pēdējais no tiem ir vairāk uzsvērts. Vārdi sintagmas iekšienē apvienojas sakārtojuma un pakārtojuma attiecībās.

Sintagmas ir vismazākās teikuma intonatīvi-ritmiskās sastāvdaļas. Sintagma līdziņas teikuma loceklim vai tā paplašinājumam. Sintagmas mēs konstatējam, uzstādot teikuma locekļiem sintaksiskus jautājumus, piemēram: *Pa lielceļu — plata cilvēku strāva — plūst — uz priekšu un atpakaļ* (R. Blaumanis, «Raudupiete»). Uzstādīsim jautājumus: *Kas notiek? — Plūst. — Kas*

plūst? — *Plata cilvēku strāva.* — Kur plūst? — *Pa lielceļu.* — Kā plūst? — *Uz priekšu un atpakaļ.* Tikai jāņem vērā, ka teikuma locekļi izsaka funkcionāli-sintaksiskas attiecības, turpretim sintagmas ir runas plūsmas dalījuma vienības.

Teikums var pastāvēt arī no vienas pašas atsevišķas sintagmas (piemēram, dialogu replikās, virsrakstos, iespraustajos vārdos), bet parasti teikumā ir vairākas sintagmas.

Saliktās sintagmas, kas sastāv no vairākiem vārdiem, var būt nedalāmas un dalāmas. Nedalāmas ir tādas sintagmas, kas ir idiomātiskas (*laiku pa laikam*), terminoloģiskas (*jūras šaurums*) vai gramatiski nedalāmas (*desmit cilvēku, esmu bijis*). Dalāmās sintagmas ir tādas, kuru struktūru var analizēt tālāk.

SINTAKSISKĀ SAKARA VEIDI VĀRDKOPĀS

Ir divi sintaksiskā sakara veidi vārdkopās: 1) sakārtojums un 2) pakārtojums. Nepareizi ir uzskatīt predikatīvo sākaru par kādu trešo sakaru veidu. Predikatīvais sakars arī ir pakārtojams: *ozols ir augsts, liepa ir augsta*; он пришел, она пришла; птица летит, птицы летят utt.

Vārdu sakārtojums ir divu vai vairāku gramatiski neatkarīgu, patstāvīgu vārdu savienojums ar saikļiem vai bez tiem. Piemēram: *Kombains reizē pļauj un kuļ. Atnācu, ieraudzīju, uzvarēju* (Cēzars).

Vārdu sakārtojumi bieži veido daudzlocekļu vārdvirknes.

Vārdu pakārtojums ir tāds divu vārdu apvienojums, kurā viens vārds ir iekšēji un bieži vien arī formāli atkarīgs no otra vārda. Izšķir trīs vārdu pakārtojuma veidus: saskaņojumu, pārvaldījumu un pieklāvumu.

Par saskaņojumu sauc atkarīgā vārda formālo pielāgošanos patstāvīgajam vārdam, piemēram, atributīvā vai predikatīvā īpašības vārda pieskaņošanās apzīmējamam lietvārdam. Piemēram: *ass cirvis, asi cirvji, asa mēle*; *koks ir liels, koki ir lieli, māja ir liela* utt.

Teikumpriekšmeta saistījumu ar izteicēju sauc par predikatīvu vārdkopu. Predikatīvās vārdkopas nevar atstāt ārpus vārdkopu aplūkojuma, jo 1) ļoti svarīgi ir apskatīt paralēli visus vārdkopu veidus un 2) visi teikuma locekļi (arī teikumpriekšmets un izteicējs) veidojas teikumā uz vārdkopu pamata. Tiesa, predikatīvās vārdkopas atgādina patstāvīgus teikumus, tomēr predikatīvās vārdkopas nav teikumi, bet tikai var par tādiem kļūt, ja iegūst pabeigtības intonāciju. Taču arī nepredikatīvās vārdkopas var kļūt par patstāvīgiem nosaukuma teikumiem, piemēram: *Vēls vakars*. Beidzot, predikatīvās vārdkopas var

būt ne tikai patstāvīgi teikumi, bet arī teikuma sastāvdaļas. Piemēram, teikumā *Viņi runāja par braukšanu uz teātri* predikatīvā vārdkopa *viņi runāja* ir tikai teikuma strukturālais pamats.

Nosaukt izteicēja saskaņojumu ar teikumpriekšmetu par kondomināciju (līdzvaldījumu) nav nekāda pamata. Izteicējs — darbības vārds saskaņojas ar teikumpriekšmetu personas un verbālā skaitļa ziņā (es *rakstu*, tu *raksti*, viņš *raksta*, mēs *rakstam*), bet izteicējs — īpašības vārds vai tā ekvivalents saskaņojas ar teikumpriekšmetu dzimtes un nominālā skaitļa ziņā (ābols ir *garšīgs*, plūme ir *garšīga*, augļi ir *garšīgi*).

Daži par atsevišķu saskaņojuma veidu uzskata pievilkumu, piemēram: saule lēca *spoža*; piekraut vezumu *pilnu*.

Par pārvaldījumu sauc atkarīga patstāvīga vārda nostatījumu zinamā locījumā ar vai bez prievārda. Piemēram: lasīt *grāmatu*; dzert *ūdeni*; nebija *laika*; pateikties *brālim*; maizes devējs; vezums *siena*; pļaut *ar izkapti*; no visām rūpēm brīvs; *darbam* jābūt padarītam.

Pieklāvums ir divu patstāvīgu vārdu nostatījums blakus, pie kam atkarīgais vārds savu gramatisko formu nemaina un starp tiem jūtama tikai iekšēja un intonatīva atkarība. Piemēram: strādāt *centīgi*, skriet *ātri*, lasīt *tekoši*, *koši* sarkans, *spilgti* zaļš, *visai* sen, vakar *vakarā*, *kādreiz* senatnē, iet *ar brāli*, iet *pa ceļu*, iet *gar upmalu*, iet *uz pilsētu*.

Daži kā atsevišķu pieklāvuma veidu izdala salīdzinājumu, kad viens vārds tiek salīdzināts ar otru, piemēram: vīrs balts *kā ābele*.

VĀRDKOPAS

Veidojot teikumus, mēs kārtojam gramatiski noformētus vārdus visdažādākajās gramatiskajās attiecībās nepārtrauktā vārdkopu virknē. Sadalot teikumus vārdkopās, mēs pētām teikuma anatomiju.

Par sintaksisku vārdkopu sauc divu blakus stāvošu vai tālīnu, pēc nozīmes un gramatiski saistītu patstāvīgu vārdu gramatisku apvienojumu, kas stāv sakārtojuma vai pakārtojuma attiecībās.

Vairāku vārdu saistījumus, arī tā saucamās vārdvirknes aizvien var sadalīt vārdkopās, kurās katrā ir tikai divi patstāvīgas nozīmes vārdi. Piemēram, vārdu grupu *izlasīt labu grāmatu* var sadalīt vārdkopās *izlasīt grāmatu* un *labu grāmatu*, vārdu grupu *paņemt grāmatu no galda* var sadalīt vārdkopās *paņemt grāmatu* un *paņemt no galda*.

Vārds un vārdkopa gūst izteiksmes spējas tikai teikumā un ar teikuma palīdzību.

Vārds vai vārdkopa ir teikuma būvmateriāls un sastāvdaļa, bet ne patstāvīgs nominatīvs valodas līdzeklis. Vārds nosauc vienu atsevišķu, nedalamu jēdzienu. Turpretī brīvās, dalamās sintaksiskās vārdkopas neapzīmē vis vienotu jēdzienu, bet gan sadalamu jēdzienu kopu. Vārds ir patstāvīga valodas vienība, kas eksistē arī ārpus teikuma sakara kā kādas īstenības parādības nosaukums. Turpretī brīvās vārdkopas ikreiz rodas no jauna, jaunu teikumu veidojot.

Ir arī stabilas, nedalāmas vārdkopas.

Izšķir vairākus stabilu, saistītu, nedalamu vārdkopu veidus:

- 1) gramatiskās vārdkopas jeb darbības vārdu saliktās formas, piemēram: *esmu sacījis, tiku rakstījis*, vācu *ich bin gefallen* «es nokritu» utt.;

- 2) leksiskās jeb terminoloģiskās vārdkopas, piemēram: *atpūtas nams, jūras šaurums, jūras līmenis* utt.;

- 3) frazemātiskās vārdkopas, piemēram: *darīt pāri, ciest kļu, durties acīs, kult tukšus salmus, pa roku galam* utt.

Sintaksē apskata dalamās jeb brīvās vārdkopas un vārdu attiecības tajās. Bet sintaksē nevar nerunāt arī par saistītajām jeb nedalamām vārdkopām, jo katra nedalamā vārdkopa ir uzskatāma par vienu teikuma locekli. Nevar, piemēram, sadalīt vārdkopu *jūras šaurums* un uzskatīt vārdu *jūras* par apzīmētāju vārdam *šaurums*.

Brīvās jeb dalamās vārdkopas ir sastopamas gan kā teikuma sastāvdaļas, gan kā patstāvīgi teikumi. Lai, runājot par vārdkopām, neieviešu tajās teikumu elementus, labāk apskatīt vārdkopas (arī predikatīvās) kā teikuma sastāvdaļas, bez patstāvīgas sintaksiskas funkcijas.

TEIKUMA RITMOMELODIKA

Teikuma ritmomelodiku jeb teikuma vispārējo melodisko raksturu veido vesela virkne visdažādāko fonētisko parādību: vārda uzsvars, proklīzes un enklīzes, garums un īsums, zilbes intonācijas, teikuma melodika, sintaksiskais jeb loģiskais uzsvars, intensitāte, ritmika, temps un pauzes.

Teikuma melodika

Teikuma melodika ir intonatīvā toņa augstuma modulācijas viena teikuma robežās. Izšķir vairākus sintaksisko intonāciju tipus:

- 1) teikuma iekšējās vienības un pabeigtības intonācija (kas atšķir teikumu no vārda vai vārdkopas);

- 2) izsacījuma modalitātes intonācijas, kas parāda sešus tei-

kumu veidus pēc izsacījuma rakstura: a) stāstījuma, b) vēlēšanās, c) izsaukuma, d) pamudinājuma (ar paveidiem), e) aicinājuma un f) jautājuma intonācijas;

3) intonācija, ar kuru izdala palīgteikumus un divdabju teicienus;

4) intonācija, kas izdala jēdzieniskus posmus — sintagmas;

5) predikatīvā intonācija;

6) izskaidrojuma intonācija;

7) uzskaitījuma intonācija (stiprs uzsvars uz katra uzskaitamā un pauze starp tiem);

8) pievienojuma intonācija (izrunā vājāk un ātrākā tempā).

Sintaksiskais uzsvars

Sakarīgā runā atsevišķiem vārdiem ir dažāds uzsvara stiprums.

Kā katrā patstāvīgā vārdā ir savs uzsvars, tā arī katrā teikumā ir sava svarīgākā vieta.

Rakstot vai runājot mēs pasvītrojām pašlaik svarīgāko, vajadzīgāko. Ar sintaksisko jeb loģisko uzsvaru izceļam svarīgāko vārdu konkrētajā teikumā. Piemēram: *Pēteris iet uz pilsētu. Pēteris iet uz pilsētu. Pēteris iet uz pilsētu.*

Saikļus un prievārdus vispār izrunā bez uzsvara, bet personas vietniekvārdus — ar vāju uzsvaru.

Izšķir arī vēl emocionālo uzsvaru — vārda uzsvaru atkarībā no runātāja noskaņojuma.

Temps un pauzes

Par tempu saucam izrunas ātrumu zinamā laika vienībā. Pauze ir faktiskas vai iedomātas klusēšanas brīdis.

SINTAKSISKĀ KATEGORIJA

Sintaksiskā kategorija ir vārda vai vārdkopas funkcija jeb loma teikumā.

Teikumā ietilpstošie vārdi pēc sintaksiskās funkcijas iedalāmi patstāvīgajos vārdos (kas var būt par teikuma locekļiem) un palīgvārdos (kas nevar būt par teikuma locekļiem, bet palīdz izsacīt sintaksiskās funkcijas un attiecības).

Katram teikuma loceklim ir sava funkcija, un katram palīgvārdam (saiklim, prievārdam, partikulai, pakārtojuma vārdam) — sava.

SINTAKSISKO ATTIECĪBU IZTEIKŠANĀS PAŅĒMIENI

Sintaksiskās attiecības ir attiecības starp vārdiem vārdkopā, teikuma locekļiem teikumā un vienkāršiem teikumiem saliktā teikumā.

Sintaksiskās attiecības var izteikt: 1) sintētiski — ar atsevišķu vārdu galotnēm un saknes fleksiju; 2) analītiski — a) ar vārdu izvietojumu (piemēram, *divas dienas* un *dienas divas, meitas mīl mātes* un *mātes mīl meitas*), b) ar teikuma intonācijām un c) ar palīgvārdiem.

PALĪGVĀRDI

Palīgvārdi tikai parāda attiecības starp patstāvīgajiem vārdiem.

Par vairumu palīgvārdu ir runāts morfoloģijas apskata beigās, par saitiņu tiks runāts saliktā izteicēja apskatā un par pakārtojuma vārdiem — nodaļā par saliktu teikumu. Par leksiskiem palīgvārdiem ir runāts nodaļā «Frazemātismi».

Te atliek tikai norādīt uz interesantu faktu, ka teikumā daudzi patstāvīgi vārdi zaudē savu reālo nozīmi un kļūst it kā par pastiprinājuma partikulām. Piemēram:

Saki *labāk*, vai airi laivā! (A. Upīts. Kop. r., II, 72.)

Nedomā tu *man* tajās grāmatās vien gulēt! (A. Upīts. Kop. r., IV, 107.)

To tu *man* (patiesībā sev. — *J. L.*) liec aiz auss! (A. Upīts. Kop. r., II, 53.)

Vai viņa *maz* ievēroja, kas šodien te Vainēšos notika? (A. Upīts. «Zaļā zeme», 513.)

Vai *tad* tu nekad zemes darbu neesi strādājis? (A. Upīts. Kop. r., II, 72.)

Ņem *vesels!*

SINTAKSISKĀS ATTIECĪBAS UN TEIKUMA LOCEKĻI

Izsakot teikumā kādu plašāku atzinumu par kaut ko, vajag atsevišķus patstāvīgus vārdus saistīt vienu ar otru un nostatīt tos sintezējošā procesā nepieciešamās funkciju attiecībās vienam pret otru. Pretstatā vārdkopām, kas ir strukturālas vienības, teikumi ir funkcionālas vienības. Funkcionālās attiecības starp vārdiem teikumā ir attiecības starp teikuma locekļiem. Minēsīm tās.

1) Izteicēja attiecības — starp teikumpriekšmetu un izteicēju. Tās ir vissvarīgākās attiecības teikumā, teikuma kodols. Predikatīvo vārdkopu saista vienā veselā izteiksmes, laiku un personu kategorijas. Piemēram: *Nakts tumša. Es lasu.*

2) Apzīmētāja attiecības — starp apzīmētāju un apzīmējamo vārdu, piemēram: *Tumša nakts*.

3) Papildinātāja attiecības — papildinātājam pret izteicēju vai citu papildinamo vārdu, piemēram: *Nodevu vēstuli*.

4) Apstākļu attiecības — starp izteicēju un apstākļiem, piemēram: *Atbraucu vakar. Viņa dzied skaisti*.

Patstāvīgus vārdus vai leksiskas vārdkopas, kas teikumā nostatīti viens pret otru sintaksiskās attiecībās, izpilda zinamas sintaksiskās funkcijas teikuma struktūrā un atbild uz sintaksisku jautājumu, sauc par teikuma locekļiem.

Visos teikuma locekļos tās gramatiskās attiecības, kas pastāv starp vārdiem vārdkopās, tiek vispārinātas pēc funkcijas.

Teikuma locekļa nozīmi nosaka galvenokārt sintaksiskais sakars un sintaksiskās attiecības, kas dod iespēju vienam un tam pašam vārdam teikumā būt dažādās, atšķirīgās sintaksiskās funkcijās un būt par dažādiem teikuma locekļiem.

Teikuma locekļi pēc sastāva var būt vienkārši un salikti.

TEIKUMA VIRSLOCEKĻI

Pēc nozīmes teikumā izšķir teikuma virslocekļus un teikuma paliglocekļus. Teikumpriekšmets un izteicējs ir teikuma virslocekļi, visi pārējie — paliglocekļi.

Teikuma virslocekļi pēc leksiskajām nozīmēm ne katrā konkrētajā teikumā izsaka tā galveno saturu. Taču teikuma virslocekļi ir svarīgākie teikuma locekļi pēc savas strukturālās nozīmes, jo viņi, saistīti predikatīvās attiecībās, veido teikuma konstruktīvi-organizējošo centru — teikuma strukturālo kodolu, kas izteic predikāciju.

Sosīrs par galveno teikuma locekli uzskatīja teikumpriekšmetu — absolūti neatkarīgo teikuma locekli, strukturālo atkarību ķēdes izejpunktu.

Hjelmslevs un Kurilovičs (tāpat kā agrāk Potebņa) par galveno teikuma locekli atzīst izteicēju — noteicošo, konstitūjošo teikuma locekli (Kurilovičs) jeb centrālo locekli (Hjelmslevs), jo izteicējs viens pats izpilda to pašu lomu, ko viss teikums.

Aprādīto iemeslu dēļ par teikuma virslocekļiem atzīstams teikumpriekšmets un izteicējs.

Teikumpriekšmets

Teikumpriekšmets ir izsacījuma izejpunkts, galvenais neatkarīgais teikuma loceklis, teikuma virsloceklis, kas apzīmē priekšmetu, par kuru kaut kas izteikts. Teikumpriekšmets izsaka

tās darbības darītāju, tās pazīmes nesēju vai pielīdzinājumu tam priekšmetam, kuru nosauc izteicējs, piemēram: *Brālis zīmē. Koks ir augsts. Lauva ir dzīvnieks.*

Parasti par teikumpriekšmetu mēdz būt nominatīva formā izteikts lietvārds vai kāds cits lietvārda nozīmē lietojams vārds — īpašības vārds, skaitļvārds vai vietniekvārds. Par teikumpriekšmetu var būt arī nenoteiksme: *Dzīvot ir laime.*

Par salikto teikumpriekšmetu sauc teikumpriekšmetu, kas sastāv no vairākiem vārdiem. Piemēram: *Tēvs ar māti atbraukuši. Pulks kareivju aizsoļoja. Puse sanākušo bija teicamnieki. Tur sanāks desmit rubļu. Neviena cits kā tu to esi darījis.*

Bez nominatīva formā izteiktā tiešā teikumpriekšmeta var būt arī netiešs teikumpriekšmets, izsacījuma izejpunkts, kas izteikts citos locījumos.

Tā, piemēram, kā atzinis jau Brugmanis, par teikumpriekšmetu var būt lietvārds partitīvajā ģenitīvā. Piemēram: *Cilvēku tur bija bez gala. Pietrūka maizes.*

Netiešais teikumpriekšmets nostājas arī līdzās izteicējam vajadzības izteiksmē, piemēram: *Man jāraksta vēstule.*

Pēc būtības bezpersoniskos teikumos var būt arī pilnīgi formāls šķietamais teikumpriekšmets, kam nekāds īsts subjekts neatbilst, piemēram, vācu *es*, franču *il: es* regnet, *il* pleut — «līst» (burtiski «viņš līst»).

Ar pirmās vai otrās personas vietniekvārdu izteikts teikumpriekšmets bieži vien tiek atmests, ja izteicējs ir darbības vārds attiecīgajā personā, jo norādījums uz teikumpriekšmeta formu attiecīgajā personā slēpjas jau paša darbības vārda formā. Piemēram: *Esmu gan tur bijis. Rakstu vēstuli. Nezini vis. (Nevis: Es esmu gan tur bijis. Es rakstu vēstuli. Tu nezini vis.)*

Izteicējs

Izteicējs ir teikuma virsloceklis, kas kaut ko izsaka.

Ja teikumā ir teikumpriekšmets, tad izteicējs ir no tā atkarīgs, kaut ko par to izsaka un atrodas ar to predikatīvās un nevis atributīvās vai kādās citās attiecībās.

Bet izteicējs var veidot teikumu arī viens pats. Tā tas ir bezpersonas teikumos, piemēram: *Salst. Snieg. Krēslo. Tumst.*

Teikuma saturs galvenokārt ir atkarīgs no izteicēja saturā.

No gramatiskajām pazīmēm izteicēju raksturo izteiksme, laiks, persona, skaitlis, izteicēja intonācija un izteicēja pauze.

Nav pareizi teikt, ka izteicējs «izsaka runas priekšmeta domīnējošo pazīmi»¹. Teikumā *Laukus klāj balts snieg*s sniega domīnējošo pazīmi izsaka nevis izteicējs, bet apzīmētājs *balts*.

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II, 321. §.

Itzeicēji ir divējādi: vienkārši un salikti.

Vienkāršais itzeicējs vienmēr ir itzeikts ar vienu darbības vārda formu, piemēram: Lietus *sijā*. Roze *zied*. Vienkāršo itzeicēju var veidot arī darbības vārda saliktās formas, jo saliktais laiks ir viena, kaut arī salikta forma. Tāpēc verbāls itzeicējs kā vienkāršā, tā saliktā laikā uzskatams par vienkāršu itzeicēju. Piemēram, teikumos *Es esmu atnācis* un *Viņš jau bija nodziedājis* vārdi *esmu atnācis* un *bija nodziedājis* ir vienkāršie itzeicēji salikto laiku formās.

Saliktais itzeicējs ir itzeicējs, kas sastāv no divām daļām, pie kam vienai arvien ir palīgroma.

Atkarībā no tā, ar kādu vārdšķiru itzeikta saliktā itzeicēja otrā daļa, izšķir salikto nominālo vai adverbialo itzeicēju un salikto verbālo itzeicēju.

Par salikto itzeicēju var būt arī nedalama vārdkopa, piemēram: Bērni *cieš klusu*. Katrā darbā *jāņem vērā* dažādi apstākļi. Viņam pēkšņi *ienāca prātā* laba doma.

Saliktais nominālais itzeicējs sastāv no saitiņas un predikatīvā — lietvārda, īpašības vārda, vietniekvārda, skaitļvārda vai lokamā divdabja. Piemēram: Korčagins *bija cīnītājs* visās frontēs, un visur viņš *bija neatlaidīgs*. Vārds *bija* ir saitiņa, vārdi *cīnītājs* un *neatlaidīgs* — predikatīvi.

Saliktais adverbialais itzeicējs sastāv no saitiņas un apstākļvārda. Piemēram: Tas ir *lieliski!* Mēs *esam klāt*. Īstais darbs vēl *priekšā*.

Saliktajā nominālajā vai adverbialajā itzeicējā liela nozīme ir saitiņai. Saitiņa ir palīga darbības vārds saliktajā nominālajā vai adverbialajā itzeicējā.

Saitiņa kopā ar predikatīvu veido salikto nominālo un salikto adverbialo itzeicēju un pievieno to teikumpriekšmetam. Piemēram: Es *esmu tas*, kā vārdi vēlas nakts klusumā tev skanēja (Ļermontova «Demons» Raiņa tulkojumā). Suns ir gudrākais *dzīvnieks*. Traukā *bija auksts ūdens*. Viss ir *jauks* vasarā. Tas ir *labi*.

Parasti par saitiņu lieto palīga darbības vārda *būt* formas. Kā saitiņu lieto arī dažus citus darbības vārdus, kuru reālā, konkrētā nozīme izbālējusi, šiem vārdiem iekļūstot saliktā itzeicēja sastāvā, un palikusi tikai formālā loma — rādīt itzeiksmi, laiku, personu un skaitli. Dažādas saitiņas, piemēram, *kļūt, tikt, tapt*, piešķir saliktajam itzeicējam dažādas nozīmes nianses.

Latviešu saliktajā itzeicējā, kur saitiņa parasti lietojama arī tagadnē, var runāt par saitiņas izlaidumu. Turpretim mūsdienu krievu valodas saliktajā itzeicējā, kur tagadnes forma normāli ir

bez saitiņas; nevar runāt par saitiņas izlaidumu (t. i., par atkāpšanas no normas), bet jārunā par normu ar nullsaitiņu.

Predikatīvs ir ar saitiņu saistītā otrā, pilnvērtīgā daļa saliktajā nominālajā vai adverbijālajā izteicējā. Par predikatīvu var būt dažādi patstāvīgi vārdi:

1) lietvārds, piemēram: Zaķis ir *dzīvnieks*;

2) īpašības vārds, piemēram: *Skaista* mana brāļa sēta. Tas bija pūliņu *vērts*. Viņa bija *kāra* uz medu. Esmu *gatavs* nokārtot;

3) vietniekvārds, piemēram: Es esmu *tas*, ko jūs gaidat;

4) apstākļvārds, piemēram: Vai tad es jau tīri *bešā*? (E. Veidenbaums);

5) bezpersoniski predikatīvi vārdiņi, piemēram: Man *bail*. Man *žēl*.

Var būt arī salikti predikatīvi.

Saliktais verbālais izteicējs sastāv no diviem vai vairākiem darbības vārdiem.

Tā, piemēram, salikti izteicēji, nevis vienkārši izteicēji ar papildinājumiem nenoteiksmē ir teikumos: Es *sāku mācīties*. Viņš *turpināja cīnīties* ar jaunu ieroci rokā.

Viens un tas pats darbības vārds var būt gan vienkāršs izteicējs, gan saliktā verbālā izteicēja palīgdaļa. Piemēram, teikumos «Komjaunieši *sāka celt* šaursliežu dzelzceļu. Bija grūti, bet viņi *sāka* un arī pabeidza» pirmais *sāka* ir saliktā izteicēja palīgdaļa, bet otrais — vienkāršs izteicējs.

Saliktais verbālais izteicējs ir arī šādos teikumos: Es *gribēju runāt* visliksmākos vārdus (Sudrabkalns). Veco *būs noārdīt* nost (Rainis). *Ņem aiznes* uz māju! Jau iztālēm mēs *dzirdējam* jūru *šalcam*.

TEIKUMA PALĪGLOCEKĻI

Teikuma palīgloceklis ir teikuma loceklis, kas atkarīgs no viena vai otra virslocekļa.

Pie teikuma palīglocekļiem pieder papildinātājs, apstākļi, apzīmētājs un pielikums.

Skolas praksē par svarīgāko kritēriju teikuma palīglocekļu noteikšanā uzskata jautājumus. Bet jautājums taču ir tikai papildu līdzeklis palīglocekļu izšķiršanā, jo pareizi uzstādīt jautājumu bieži vien ir iespējams tikai tad, ja iepriekš ir pareizi izprasta vārda funkcija teikumā.

Nepareizs ir teikuma palīglocekļu formālais iedalījums teikuma palīglocekļos, kas attiecas uz lietvārdiem, un teikuma palīglocekļos, kas attiecas uz darbības vārdiem. Kā redzēsīm, papildinātāji var attiekties uz darbības vārdiem, īpašības vārdiem un lietvārdiem.

Papildinātājs

Papildinātājs ir teikuma loceklis, uz kuru tā vai citādi pārīet darbība vai īpašība un kurš nenorāda uz darbības notikšanas apstākļiem. Piemēri: Dodu *maizi*. Rakstu *tēvam*. Es klausos *dziesmās*. Viņš cērt *ar cirvi*. Es staigāju *ar brāli*. Ābeles likst *no āboliem*. Ābeles pilnas *ar ziediem*. Mēs esam pilni *spara*. Viņi zaudēja *maizes* devēju.

Par tiešo papildinātāju var būt:

1) deklinējams vārds akuzatīvā bez prievārda, piemēram: Satiku *brāli*;

2) deklinējams vārds ģenitīvā pie darbības vārdiem, kuru darbība neaptver priekšmetu pilnīgi (Pasmēlos *ūdens*) vai aptver priekšmetu pārpilnā mērā (Pārēdos *saldumu*);

3) pie vajadzības izteiksmes 1. un 2. personas vietniekvārds un atgriezeniskais vietniekvārds akuzatīvā, bet pārējie deklinējamie vārdi nominatīvā, piemēram: Tev *mani* jāpavada. Man *tevi* jāsatiek. Katram *sevi* jāpazīst. Man jāraksta *vēstule*. Mums jāpļauj *rudzi*.

Visus pārējos papildinātājus sauc par netiešajiem papildinātājiem.

Par papildinātāju var būt arī nenoteiksme, piemēram: Lūdzam *nesmēķēt*.

Pēc pārejošiem darbības vārdiem tiešais papildinātājs teikumā ir tikpat nepieciešams kā teikumpriekšmets un izteicējs, piemēram: Šī aina rada lielisku *iespaidu*. Bez tiešā papildinātāja šis teikums nav pilns.

Jautājumā par papildinātāju pie izteicēja vajadzības izteiksmē latviešu valodniecībā pēdējā laikā tiek pausti nepareizi uzskati, pasludinot objekta nominatīvu pie vajadzības izteiksmes par teikumpriekšmetu¹.

Mēs nedrīkstam tīri formāli-morfoloģiski skatīties uz sintaksiskiem jautājumiem un domāt, ka nominatīvs noteikti ir teikumpriekšmets. Noteicējas ir sintaksiskās attiecības. Arī prof. B. Larins savā priekšnesumā 5. starptautiskajā slāvistu kongresā (Sofijā) runāja par nominatīvu kā tiešo papildinātāju pēc nenoteiksmes zinamos dialektos.²

Jūtama tuva paralēle starp teikumiem **Es** rakstu *vēstuli* un **Man** jāraksta *vēstule*. Abos gadījumos pirmās personas vietniekvārds apzīmē darītāju — tiešo vai netiešo teikumpriekšmetu, bet lietvārds *vēstuli* un *vēstule* apzīmē darbības objektu — gramatiski papildinātāju.

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II, 366. §.

² Б. А. Ларин. Об одной славяно-балто-финской изоглоссе. Ленинград, 1963.

Ka vārdu *vēstule* teikumā *Man jāraksta vēstule* latviešu valodas runātāji izjūt kā papildinātāju, to pierāda tas, ka 1) konstrukcijās ar izteicēju vajadzības izteiksmē 1. un 2. personas vietniekvārds un atgriezeniskais vietniekvārds stāv akuzatīvā: *Tev mani jāpavada*; *Man tevi jāsatiek*; *Katram sevi jāpazīst*; 2) daļa latviešu valodas runātāju teikumos ar izteicēju vajadzības izteiksmē lietvārdu liek akuzatīvā (sk. J. Endzelīns. Latviešu valodas gramatika. 1951, 759. §).

Apstākļi

Apstākļi ir teikuma palīglocekļi, kas, tuvāk paskaidrojot darbības vārdu, parāda darbības vietu, laiku, veidu, cēloni, nolūku vai arī izsaka darbības notikšanas pieļāvumu vai nosacījumu. Piemēram: *Birzē pogo lakstīgala* (Poruks). *Sen to Rīgu daudzinaja, nu to Rīgu ieraudzīju*. *Klusām nakts uz zemi slīd* (Blaumanis). *Aiz lepnības nedziedāja, aiz barguma nerunāja*. Sajāj tautas pilna sēta.

Apzīmētājs

Par apzīmētāju sauc teikuma locekli, kas tuvāk paskaidro lietvārdu vai kādu citu lietvārda nozīmē lietotu vārdu un izsaka priekšmeta pazīmi. Piemēram: *Labs draugs*. *Pirmais stāvs*. *Mana grāmata*. *Mātes cimdi*.

Var būt arī salikti apzīmētāji — a) kopā ar pastiprinātājiem: *Gluži jauns* uzvalks; *Ļoti labs* cilvēks; b) divkāršoti: *Mazs mazs* vīriņš, *ass ass* cirvītis.

Apzīmētājs aizvien ierobežo attiecīgo lietvārdu. Ar to apzīmētājs atšķiras no papildinātāja.

Pielikums

Pielikums ir savrups lietvārds vai cits lietvārda nozīmē lietots vārds, kas atrodas aiz apzīmējamā lietvārda un ir saskaņots ar to locījumā un skaitlī. Piemēram: *Ozoliņi, zemzarīti*, kam tu augi lejiņā? *Kaņepīte, garaudzīte*, gara auga vasarā. *Auziņai, baltskarei*, tai lielle tīrumiņi.

No pielikuma jāšķir a) lietvārdu izteikts apzīmētājs, piemēram: *draiskule* meitene, *zaļoksnis* puisis; b) paskaidrojošie vārdi, piemēram: *Beletristika jeb daiļliteratūra* palīdz iepazīt dzīvi; *Demostens, slavenais grieķu daiļrunātājs*, ilgi un paciegtīgi mācījās runāt.

VIENLIDZĪGIE TEIKUMA LOCEKĻI

Par vienlīdzīgiem teikuma locekļiem sauc vienādi nosauktus teikuma locekļus, kas attiecas uz vienu un to pašu vārdu teikumā un atbild uz vienu un to pašu jautājumu, piemēram: Dārzā zied *baltas, dzeltenas un sarkanas* puķes. Vienlīdzīgie teikuma locekļi var būt arī nevienveidīgi, piemēram: Krūtis tev *gaiša* un *degoša* sirds (Rainis). *Snieg biezi* un *lielām pārslām* (A. Upīts).

SAVRUPIE TEIKUMA LOCEKĻI

Par savrupiem teikuma locekļiem sauc tādus teikuma locekļus, kurus kopā ar to paskaidrotājiem (ja tādi ir) šķir no paskaidrojamā vārda pauze vai vismaz intonācijas maiņa, kuri reizēm novietoti šiem teikuma locekļiem neparastā vietā un kuri tāpēc tiek vairāk izcelti.

Savrupo teikuma locekļu piemēri: Tur *juties tu māmiņas mīļajā ziņā kā dziedinš, ievērts adatiņā* (Aspazija). *Suns, taukus ēdis, laizas. Skaņi dziedot, pionieri atgriezās nometnē. Gaismai austot, devāmies ceļā.*

VĀRDI, KAS NAV GRAMATISKI SAISTĪTI AR TEIKUMA LOCEKĻIEM

Bez teikuma locekļiem teikumā var būt vārdi, kas nav gramatiski saistīti ar atsevišķiem teikuma locekļiem. Tādi vārdi ir uzruna, iespraustie vārdi, izsaukmes vārdi, paskaidrojošie vārdi, apstiprinājuma un nolieguma partikulas *jā* un *nē* teikuma sākumā. Šie «vārdi» patiesībā ir savrupas sintagmas. Tomēr uzruna skaitļa ziņā ietekmē darbības vārdu personas formu izvēli teikumā. Piemēram: *Strādā, draugs, ātrāk! Strādājiet, draugi, ātrāk!*

VIENKĀRSI NEAPPLAŠINĀTI UN VIENKĀRSI PAPLAŠINĀTI TEIKUMI

Par vienkāršu nepaplašinātu teikumu sauc tādu teikumu, kurā ir tikai teikuma virslocekļi — teikumpriekšmets un izteicējs. Piemēram: *Lakstīgala pogo.*

Par vienkāršu paplašinātu teikumu sauc tādu teikumu, kurā bez teikuma virslocekļiem ir vēl citi teikumā locekļi. Piemēram: *Birzē pogo lakstīgala* (Poruks). *Tautiešam roku devu.*

NOSAUKUMA TEIKUMI

Nosaukuma teikumi sastāv no viena lietvārda vai no lietvārda kopā ar apzīmētāju. Piemēram: *Vakars. Jūra. Viļņu čala.*
Nosaukumu pār teikumu padara pabeigtības intonācija.

PERSONAS, BEZPERSONAS, NENOTEIKTAS PERSONAS UN VISPĀRINĀTAS PERSONAS TEIKUMI

Par personas teikumu sauc teikumu, kurā teikumpriekšmets tieši pieminēts vai arī izteicējs apzīmē nediferencētu izteicēju un teikumpriekšmetu. Piemēram: *Es dziedāšu par tevi, tēvu zeme (Tirzmaliete). Atnācu, ieraudzīju, uzvarēju (Cēzars).*

Bezpersonas teikums izsaka notikumu bez subjekta. Šajos teikumos teikumpriekšmets nav iedomājams. Piemēram: *Salst. Snieg. Tumst. Metas gaišs. Zibeņoja. List katru dienu.*

Par nenoteiktas personas teikumiem sauc teikumus, kuros izteicējā izsacītā darbība attiecas uz nenoteiktu darītāju. Piemēram: *Domā. Runā. Stāsta. Raksta.*

Par vispārinātas personas teikumiem sauc teikumus, kuru izteicējā izsacītā darbība attiecas uz jebkuru darītāju. Piemēram: *Ķo sēsi, to pļausi. Labi runāt var tikai par runātājam labi zināmām lietām (Sokrāts).*

PILNI UN FRAGMENTĀRI TEIKUMI

Par pilnu teikumu parasti sauc teikumu, kurā ir abi teikuma virslocekļi.

Tomēr daudzos teikumos nav kāda teikuma locekļa vai pat teikuma virslocekļa. Vecā gramatika mācīja, ka šie locekļi esot izlaisti un tos varot piedomāt. Taču ir dīvaini piedomāt teikuma locekļus, kuru teikumā nav un kuriem pēc konteksta vai runas situācijas tur arī nevajag būt.

Runas kontekstā daži teikumi var būt ļoti īsi. Piemēram, es jautāju draugam: «Kad tu ieradies Rīgā?» Viņš atbildē skolnieciski neatkārtoto jautājuma saturu — «Es ierados Rīgā šodien», bet atbild: «*Sodien.*» Īsi var būt ne tikai atbildes teikumi, bet arī jautājuma teikumi, ja tie saistīti ar iepriekšējās replikas saturu, piemēram: «Teicu, ka es neiešu.» — «*Kāpēc?*» (J. Grants.) Kontekstā var atlaist vienu otru vārdu, kas minēts jau iepriekš, piemēram: «*Tēvs cietis klusu. Minēs tikai mūsu saderināšanos.*» (R. Blaumanis.)

Arī runas situācija dod iespēju veidot ļoti īsus, pat vien-

sastata, vienvārda teikumus. Piemēram, es rādu draugam uz koku un saku: «*Augsts.*» Paziņa brauc garām ar zirgu, es saku: «*Pieturil!*»

Tā dzīvā runā vai rakstā teikumā teikto papildina konteksts vai situācija.

Reāli teikumi uzskatami par dažādiem domu formulējumiem dažādos apstākļos un nevis par teikuma standartstruktūras izmaiņas rezultātu. Nav nekādu nepilnu teikumu, ir tikai dažāda veida fragmentāri teikumi.

Fragmentāri teikumi ir tādi īsi teikumi, kurus pēc konteksta, situācijas un izsacījuma uzdevumiem nav iespējams gramatiski papildināt, nepārkāpjot dabiskās valodas normas.

Piemēram: *Visi uz demonstrāciju!* Ja teiksim *Ejiet visi uz demonstrāciju!*, teikums zaudēs savu spraigumu.

Sakarīgā runā un sevišķi dialogos fragmentāru teikumu ir vairāk nekā pilnu teikumu.

SAVILKTIE TEIKUMI

Savilktais teikums ir teikums, kurā ir vairāki vienlīdzīgi teikuma locekļi, piemēram: *Gar sienām stāvēja dažādas lādes, tīnes, skapji un skapiši* (Jaunsudrabiņš).

Īso un ērto terminu *savilkte teikumi* lietojuši akad. L. Šcerba, prof. N. Jakovļevs, K. Milenbahs, Plūdons un daudzi citi. Tas ir neapšaubami labāks par garo aprakstu *teikumi ar vienlīdzīgiem teikuma locekļiem*.

SALIKTIE TEIKUMI

Saliktais teikums ir teikums, kurā apvienoti divi vai vairāki vienkārši teikumi kā tā daļas, kuras izsacītās domas un teikuma intonācijas ziņā veido vienu veselu.

Nemsim šādu triju teikumu sakopojumu: «*Vagas mums ir garas. Maisi nolikti tikai vagu galos. Grozi ir smagi.*» Salīdzināsim ar to saliktu teikumu *Vagas mums ir garas, maisi nolikti tikai vagu galos, bet grozi ir smagi*. Saliktais teikums dod nepārprotamu jēdzienu par triju parādību (vagu, maisu un grozu) saistību, turpretim brīvā teikumu kopojumā šāds sakars nav parādīts.

Jāatzīmē, ka ne katru saliktu teikumu var sadalīt atsevišķos vienkāršos teikumos. Sevišķi tas sakams par teikumiem, kas saistīti ar saikļiem un īpaši ar pakārtojuma vārdiem. Tāpēc daži salikta teikuma komponentus nesauc par teikumiem, bet par predikatīvām vienībām.

Līdztiesīgu, neatkarīgu teikumu savienošanu saliktā teikumā sauc par sakārtošanu un pašu teikumu — par saliktu sakārtojuma teikumu. Piemēram: *Ūdens kaļ, ūdens maļ, ūdens lielas lietas dar'.*

Salikto sakārtojuma teikumu daļas var vienot saikļi, bet tās var būt saistītas arī bez saikļiem.

Atkarīgu teikumu apvienošanu ar patstāvīgiem teikumiem kopējā saliktā teikumā sauc par pakārtošanu un pašu teikumu — par saliktu pakārtojuma teikumu. Piemēram: *Tālumā mierīgs un nekustīgs ainojās sils, pār kuru dega sārta un dzeltena vakara blāzma* (A. Sakse).

Saliktā pakārtojuma teikumā izšķir virsteikumu un palīgteikumus.

Par virsteikumu sauc tādu neatkarīgu teikumu, kam ir pakārtoti viens vai vairāki palīgteikumi. Saliktā sakārtojuma teikumā ir neatkarīgi patstāvīgi teikumi, bet nav virsteikuma.

No virsteikuma gramatiski atkarīgu teikumu sauc par palīgteikumu.

Palīgteikumu lielākā daļa ir, no vienas puses, zināmā mērā paplašināti virsteikuma locekļi. Sal., piemēram: *Akmens, kas daudz cilāts, neapsūno; Daudz cilāts akmens neapsūno.*

Bet, no otras puses, palīgteikums ir tiešām teikums (ar teikumpriekšmetu un izteicēju), un bieži vien nav iespējams novilkt stingru robežu starp neatkarīgu un atkarīgu teikumu, sevišķi, ja trūkst pakārtojuma vārdu.

Balss modulācijas ziņā līdztiesīgus, neatkarīgus teikumus saliktā teikumā izrunā ar vienādu uzsvaru, ar zināmu intonācijas paralēlismu. Turpretim palīgteikums, tikai sīkāk paskaidrodams to, par ko jau visumā bija runa virsteikumā, ir loģiski tik stipri atkarīgs no virsteikuma, ka to saliktā pakārtojuma teikumā izrunā ātrāk, ar mazāku balssvaru (it kā piezīmes veidā).

Ir divi palīgteikumu pamattipi: 1) palīgteikumi, kas paskaidro kādu virsteikuma locekli un atbild uz kādu jautājumu, piemēram, teikumpriekšmeta palīgteikums *Kas jādara, tas jādara*; papildinātāja palīgteikums *Ko sēsi, to pļausi*; veida apstākļa palīgteikums *Kā mežā sauc, tā atskan*; 2) palīgteikumi, kas paskaidro visu virsteikumu, piemēram: *Viņš aizbrauca uz koncertu, kaut arī bija ļoti noguris.*

Pakārtojuma vārdi ir palīgvārdi, kas reizēm sastopami palīgteikumā sākumā, ievada palīgteikumu, pakārto to virsteikumam un bieži vien norāda uz palīgteikuma loģisko sakaru ar virsteikumu (vietu, laiku, cēloni, sekām, nolūku, nosacījumu, pieļāvumu utt.). Tie ir *ka, kas, kad, kur, cik* u. c., piemēram:

«Jūs atkal tuvojaties, sapņu tēli, kas agri manus skatus saisītājāt» (Ģētes «Fausts» Raiņa tulkojumā).

No saikļiem pakārtojuma vārdi atšķiras kā ar izteicamo sakaru raksturu, tā arī ar semantiku.

Virsteikumā pakārtojuma vārdiem bieži vien atbilst sevišķi norādījuma vārdi, kuri spilgtāk izceļ un jau iepriekš norāda uz paredzamo loģisko sakaru ar nākošo palīgteikumu. Norādījuma vārdi ir *tas, tā, tad, tur, tik* u. c., piemēram: *Tai* meitiņai pūru kala, kam trejādi hāleliņi. Teici *to* stundu, *to* brīdi, kad tu man roku sniegsi! (Poruks.) Kas *tie* tādi, kas dziedāja bez saulītes vakarā?

Var būt salikti pakārtojuma teikumi arī bez pakārtojuma vārdiem. Piemēram: *Gals labs — viss labs. Nāks rudenis — ņemšu sievu.*

PERIODS

Periods ir tāds plaša apjoma salikts teikums, kura pirmo pusi izrunā ar kāpinājumu, otro — ar nolaidumu. Piemēram: *Dzejnieks, kas rada savus darbus saskaņā ar tautu un laikmetu, kas tautas ilgās un laikmeta uzdevumus izprot ar kvēlu sirdi un asu prātu, kam dārgi tautas tālākie likteņi, — tāds dzejnieks bieži raugas laikam pāri nākotnē* (Sudrabkalns).

TIESĀ, ATSTĀSTĪTA UN NOJAUSAMĀ RUNA

Par tiešo runu sauc kādas personas runas vai domu atkārtojumu vārdu pa vārdam, piemēram: «*Es mašīnu izārdīju gan,*» Dauka atzinās (Sudrabu Edžus). «*Es arī to varētu,*» viņš nodomāja.

Par atstāstīto runu sauc kādas personas runas atstāstījumu saviem vārdiem, piemēram: *Dauka atzinās, ka viņš esot gan izārdījis mašīnu.*

Nosaukums *netiešā runa* ir mazāk skaidrs nekā nosaukums *atstāstītā runa*.

Nojaušamā runā runātājs kādas citas personas domas vai runu atstāsta trešās personas formā daļēji ar saviem, daļēji ar attiecīgās personas vārdiem. Piemēram: Viņš [Andriksons] neparko negribēja tapt pamanīts un palīgā saukts. *Ja vīram vienam pašam neizdevās uguni nodzēst — lai tad mežs dega! Lai uguns izpostīja barona mantojumu, kā viņš Andriksona mantojumu iznīcināja!* (R. Blaumanis.) Nu māte sāka ābeci meklēt.

Bet grāmateles nekur nebij. *Vai nav uz loga? Vai nav uz lak-
tiņas? Vai nebūs aiz gultas aizkritis?* (J. Jaunsudrabiņš.)

Nojaušamo runu latviešu gramatikās sauc arī par noģiedamo runu.

TEIKUMU VIRKNE

Nevar runāt vai rakstīt vienā laidā, bet jārunā un jāraksta atsevišķos noslēgtos posmos — teikumos. Teikums parasti nav pilnīgi izolēts, tas ir tikai viens ķēdes loceklis izvērstā runā. Teikums var būt ietverts monoloģiskā runas plūsmā, bet tas var būt arī dialogiskas sazināšanās procesa elements.

Teikuma dialektiskā pretišķība un tikai nepilnīga (relatīva) pabeigtība spiež no viena teikuma risināt izvērstu, sakarīgu teikumu virkni, kurā katrs teikums kā atsevišķs ķēdes loceklis loģiski saistīts ar iepriekšējo un sekojošo teikumu, tiecas atrisināt iepriekšējā teikuma pretišķību un tajā nepabeigto domu. Konteksts arī atslogo katru atsevišķu teikumu, kas var būt stipri īsāks, nekā tas būtu izolētā stāvoklī. Parasti mēs domas izsakam vairākos teikumos, kas savā starpā nav gramatiski, bet tikai loģiski jeb, pareizāk sakot, asociatīvi saistīti. Teikumu mēs uztveram kā relatīvi pabeigtu posmu runas vai teksta plūsmā. Vienīgi loģiski saistītā tekstā veidojas vesels domu gājiens, tiek pilnīgi izteikts viss vajadzīgais saturs.

STILISTIKA

Stilistika pēta valodas izteiksmes līdzekļu mērķtiecīgu atlasī un efektīvu izmantošanu. Stilistika interesē ne tikai filologus, bet visu arodu pārstāvjus, jo labi izteikties grib visi.

Stilistikai ir visciešākais sakars ar valodas kultūru, ar izteiksmes meistarību, ar prasmi veiksmīgi lietot valodas līdzekļus, runāt un rakstīt spilgti un izteiksmīgi, bez novazātiem šabloniem.

Gramatikas, leksikas, pareizrūnas un pareizrakstības normas kā stilistiski neitrālas ir jāšķir no stila jautājumiem.

Valodas leksiskais un frazemātiskais sastāvs, fonētiskā sistēma un gramatiskā iekārta aptver visu valodas vielu, faktisko sastāvu. Stilistikai atliek tikai valodas leksiskās, frazemātiskās un gramatiskās vielas izvēle un izlietojums saskaņā ar konkrētajiem izsacījuma nolūkiem un apstākļiem. Taču šis «tikai» ir ļoti svarīgs.

Izglītotam un kulturālam cilvēkam nepieciešama arī augsta valodas kultūra, lai viņš varētu izteikt savas domas labā literārā valodā. Lai to panāktu, mūsu rīcībā jābūt bagātam vārdu krājumam, jāzin valodas gramatiskās, pareizrakstības un pareizrūnas normas, jāmeklē labāki izteiksmes veidi, jāpanāk pareizāka vārdu un formu izvēle, nesaudzīgi jācīnās pret novazātiem vārdiem un izteicieniem. Novazāti izteicieni ne tikai ne saista klausītāju vērību, bet noplicina, padara mazvērtīgu visu runu, traucē uztvert labas domas. Cīņai par valodas kultūru ir liela sabiedriski-politiska nozīme.

Stilistika kā valodniecības nozare pēta mutiskās un rakstiskās uzstājas vispārīgos noteikumus. Stilistika apskata valodas līdzekļu mērķtiecīgu lietošanu, māca izmantot visu valodas līdzekļu arsenālu, lai iespējami precīzi un efektīvi izteiktu domas jebkurā nozarē un jebkuros apstākļos. Stilistika izmanto visu valodas sinonīmu — sinonīmos vārdus, formas un konstrukcijas.

Katrā valodā glabājas vareni līdzekļi, kas dod iespēju rast

aizvien jaunas izteiksmes nianses, aizvien jaunus izteiksmes veidus. Jārūnā nevis par dažādiem stila slāņiem valodā, bet par vienotas valodas stilistiskajām iespējām.

Stilistikā ārkārtīgi svarīga ir valodas stilistisko iespēju realizācija. Seit vispirms jāņem vērā daži vispārīgi stila noteikumi.

Jārūnā un jāraksta vienkārši, skaidri un saprotami, aizvien paturot prātā domu. Pareizi teica Gorkijs: «Nav nekā tāda, ko nevarētu ietvert vienkāršos, skaistos vārdos.» Jaunrades procesā jādomā ne tikai par saturu, bet arī par šā satura izteikšanu tā, lai katrs varētu saprast.

Runai jābūt brīvai no izteicieniem, kas piegružo valodu. Jāizvairas no lieku, tukšu vārdu lietošanas — «kā teikt», «tā sakot» u. tml. Tie atņem runai skaidrību un nepatīkami traucē klausītājus.

Vienmēr jāpatur prātā Ļeņina aizrādījums — nelietot liekus svešvārdus.

Viens no runas mākslas pamatnoteikumiem ir runāt tā, lai «vārdiem būtu šauri, bet domai — ērti». Visas runātāja pūles jāvirza uz vienu mērķi — padarīt runu skaidru un spilgtu un līdz ar to vienkāršu un saprotamu. Citādi arī runa ar labu saturu var klausītājus atstāt vienaldzīgus.

Valodnieciskā stilistika ir mācība par valodas sinonīmo vārdu, formu un konstrukciju mērķtiecīgas atlases principiem un lietošanas apstākļiem.

Stilistika, plaši ņemot, sprauž sev divus uzdevumus: a) ko atlasīt un b) kā atlasīto izlietot valodas praksē dažādās dzīves nozarēs un dažādos stilos.

Stilistikas uzdevumi ir ļoti plaši. Tai jāpēta

1) valodas līdzekļu — vārdu, formu un sintaksisko konstrukciju — ekspresīvās īpatnības un to izlietošana izteiksmīgas valodas veidošanai;

2) valodas sinonīmās iespējas un leksisko, frazemātisko, morfoloģisko un sintaksisko bagātību individuālās izlietošanas paņēmieni;

3) frazemātika, sevišķi idiomātika, kā gleznainības līdzekļi;

4) dzejai, publicistikai un oratoru runai īpatnējie valodiskie līdzekļi;

5) humora un satīras izveidošanas valodiskie līdzekļi.

Ir valodas funkcionāli-stilistiskie paveidi — mērķtiecīgi organizētas valodas izteiksmes līdzekļu sistēmas dažādās cilvēku sabiedriskās darbības sfērās.

Izšķir šādus izteiksmes paveidus:

- 1) neitrālās izteiksmes paveids;
- 2) zinātniskās izteiksmes paveids;
- 3) publicistiskās izteiksmes paveids;

4) lietišķās izteiksmes paveids (piemēram, kancelejiskā izteiksme);

5) dzejiskās izteiksmes paveids;

6) ikdienas privātās izteiksmes paveids.

Izsacījuma nolūks, temats un lietošanas sfēra, klausītāju vai lasītāju sastāvs un situācija, kā arī runātāja vai rakstītāja individualitāte un literārā tradīcija nosaka stilistisko līdzekļu izvēli.

Stilistika apskata valodas izteiksmes līdzekļu izlietošanas noderību tiem uzdevumiem, ko sev spraudis runātājs vai rakstītājs. Tā veic valodas līdzekļu atlasu un novērtējumu pēc tā, cik šie līdzekļi piemēroti zināmā satura izteikšanai zināmā mutiskas vai rakstiskas izteiksmes veidā vienā vai otrā situācijā.

Ipašs stilistikas paveids ir literārā stilistika, t. i., mācība par to, kādus valodas un gleznainas izteiksmes līdzekļus (tropus, figūras utt.) savai daiļradei atlasa un kā tos izlieto atsevišķs rakstnieks vai literārs virziens.

Literārā stilistika apskata valodu kā mākslinieciskas tēlošanas līdzekli un arī atsevišķu rakstnieku īpatnējo stilu jeb domu ietērpja veidu.

Seit svarīgi ir konkrētie atlasēšanas principi saskaņā ar sacerējuma jēgu.

Rakstnieka stilu nosaka viņa izvēle starp vairākām iespējamībām, kuras dod valoda.

Veidojot sacerējumu stilistisko izteiksmes līdzekļu sistēmu, rakstnieks to pakļauj sacerējuma idejiskajam saturam. Pretējā gadījumā izteiksmes līdzekļi kļūst par pašmērķi, top formāli un bojā stilu.

Literārās stilistikas prasības ir izteiksmība, tēlainība un daiļskanība.

Literārā stilistika rāda ne tikai to, kādi valodas līdzekļi ir rakstnieka arsenālā, bet arī to, kāpēc rakstnieks vienā gadījumā lieto vienus, otrā — otrs, bet trešā — trešos izteiksmes līdzekļus un paņēmienus, kā rakstnieks, izmantodams dažādus valodas līdzekļus, veido mākslinieciskus tēlus. Lietojot vārdus neierastās kombinācijās, dzejnieks tos it kā atdzīvina un atklāj jaunas, negaidītas nozīmju niansas.

Literārās stilistikas iespējas kļūst saprotamas no šāda salīdzinājuma. Mūsdienu kultūrtautu valodās ir pāri par 100 000 literāru vārdu. Rakstnieku lietotais vārdu kopskaits svārstas ap 20 000 vārdu. No tā varam secināt, ka rakstniekiem ir lielas iespējas, paliekot visumā visas tautas literārās valodas robežās, izvēlēties vārdus katram pēc savas literārās gaumes, veidot savu individuālo māksliniecisko stilu.

Rakstnieks raksta lasītājiem, tautai. Tāpēc visumā viņam jālieto parastā, vispārējā tautas valoda. Taču, tēlojot dažādus

raksturus un stāvokļus, atklājot cilvēka dvēseles dzīles, rakstnieks drīkst izmantot arī dialektismus, terminus un citus ārpus kopīgās literārās valodas stāvošus vārdus. Tikai šeit viņam ļoti jāievēro mēra sajūta. Šīs prasības realizēšana nodrošina, lai dzeja būtu īsta māksla, saprotama tautai un noderētu par valodas kultūras paraugu.

Rakstnieku valoda ar pilnu tiesību tiek uzskatīta par tautas valodas labāko paraugu. Tomēr tas nebūt nemazina rakstnieka individualitātes, viņa stila nozīmi. Rakstnieka personība var spilgti izpausties īpatnējā vārdu un teikumu izvēlē, frāzes konstrukcijā, īpatnējos vārdu materiāla organizācijas paņēmienos, muzikalitātē un ritumā.

RAKSTĪBA

RAKSTĪBA UN VALODA

Rakstība ir domu izteikšanas nostiprinājums ar paliekamām, pieņemtām rakstu zīmēm uz izturīga materiāla.

Rakstībai un skaņu valodai ir liela līdzība, jo abas ir cilvēku sazināšanās līdzekļi, abām ir viens un tas pats uzdevums — viena cilvēka domas darīt zinamas citiem. Starpība ir tikai tā, ka ar runu mēs savas domas darām pieejamas dzirdamā, bet ar rakstiem — redzamā veidā.

Bet rakstībai un skaņu valodai ir arī ievērojamas atšķirības.

Rakstība ir lielā mērā nosacīta un daudz vieglāk apzinīgi pārgrozama nekā skaņu valoda.

Ietērpjoties rakstā, skaņu valoda zaudē savu dzirdamību, intonāciju bagātību un tiešo ietekmi uz klausītāju, bet iegūst paliekamību, spēju pārvarēt telpu un laiku.

Skaņu valodai ir divi būtiski trūkumi — ierobežotība telpas ziņā (runa dzirdama tikai tur, kur tā skan, vai arī tur, kur ierīkoti radiouztvērēji vai telefons) un ierobežotība laika ziņā (runa dzirdama tikai runāšanas vai pārraides brīdī).

Rakstība pilnā mērā pārvar telpu un laiku. Rakstība dod iespēju sazināties ar klātneesošu klausītāju (t. i., lasītāju). Šis neredzamais klausītājs — lasītājs var būt rakstītāja laikabiedris, bet viņš var dzīvot arī pēc gadu tūkstošiem. Rakstītu grāmatu var lasīt visos zemeslodes punktos. Pateicoties rakstībai, mēs varam lasīt Platona filozofiskos sacerējumus un Homēra poēmas, kas sarakstītas pirms 2500—3000 gadiem.

Tāpēc mēs rakstītajam vārdam pievēršam daudz lielāku vērtību nekā runātajam, un tāpēc raksti jāredīgē daudz stingrāk nekā runas.

Valoda ir katrai tautai sava, bet vienas un tās pašas rakstu zīmes bieži vien ir kopējas daudzām tautām. Piemēram, Padomju Savienībā tikai gruzīniem un armēņiem ir pašiem savas rakstu zīmes, latviešiem, lietaviešiem, igauņiem un karējiem ir

latiņu alfabēts, bet visām pārējām PSRS tautām — krievu alfabēts.

Skaņu valoda ir savā būtībā daudz pirmatnīgāka, daudz dziļāka parādība nekā rakstība.

Nav tautas, kam nebūtu dzimtās valodas, bet ir daudz tautu un cilšu (sevišķi «koloniālo»), kam nav savas rakstības.

Pasaulē ir bijis ilgs bezrakstu periods, kad dažādu tautu valodās ir izpaudusies tautu garīgā darbība, ir darinātas viņu garamantās — folklorā (tautasdziesmas, pasakas un teikas, sakamvārdi, parunas, miklas), bet nav bijuši raksti.

Arī katrs cilvēks bērnībā vispirms iemācas skaņu valodu un tikai pēc tam rakstību.

BURTU FETĪSĪSMS

Valodnieciski mazizglītoti cilvēki bieži vien jauc rakstību ar valodu, burtu ar skaņu.

Tā kā burts ir cieši fiksēts uz papīra, bet skaņa ātri izskan un izaist, tad lasītāji bieži vien vadas vairāk no burta nekā no skaņas, pēc burta spriež par skaņu. Šādu parādību sauc par burtu fetišismu.

Bet starp burtu un skaņu ir liela atšķirība. Piemēram, mēs rakstam *zirgs*, bet izrunājam *zirks*, vāciski rakstam *sehr* (četri burti), bet izrunājam *zēr* (trīs skaņas), krieviski rakstam *эго* (trīs burti), bet izrunājam *jevo* (četrās skaņas) utt.

Tāpēc valodniecībā ļoti svarīgi ir izšķirt rakstību un skaņu valodu, burtu un skaņu, lai nekad šos jēdzienus nejauktu un tā pārvarētu burtu fetišismu.

RAKSTĪBAS VEIDI

Ir divi principiāli atšķirīgi rakstības veidi: ideogrāfiskā un fonogrāfiskā rakstība.

Ideogrāfiskā rakstība ar rakstu zīmi — ideogrammu — apzīmē pašu priekšmetu, parādību vai jēdzienu gluži neatkarīgi no tā, kā vienā vai otrā valodā šo priekšmetu, parādību vai jēdzienu sauc.

Ar ideogrammām ir tāpat kā ar cipariem. Piemēram, ciparu 5 visi saprot vienādi, kaut gan nosauc katrā valodā citādi: latviski *pieci*, krieviski *пять*, vāciski *fünf* utt. Pat vienā un tai pašā valodā cipars 5 apzīmē nevis noteiktu vārdu tā dažādajās formās — *pieci*, *piecu*, *pieciem* utt., bet vispār jēdzienu 5.

Tātad ideogramma atbilst nevis skaņai, bet tieši jēdzienam. Ja visā pasaulē pieņemtu ideogrāfisko rakstību, tad šos rakstus visi saprastu, lai gan lasītu katrs savā valodā.

Ideogrāfija iedalama a) piktogrāfijā (attēlu raksti) un

b) hieroglifikā (pieņemtas, nosacītas, simboliskas zīmes — hieroglifi, kuru nozīme nav izprotama no izskata, apmēram tā kā musu cipariem).

Fonogrāfiskā rakstība apzīmē priekšmetus un parādības ne tieši, bet ar kādas konkrētas valodas fonētisko elementu — skaņu vai zilbju palīdzību.

Fonogrāfiskā rakstība iedalama zilbju rakstos un skaņu rakstos.

RAKSTU VĒSTURE

Attēlu raksti sastopami jau ļoti senos laikos Ēģiptē, Ķīnā, Priekšāzijā (Mezopotāmijā un Mazāzijā) un Egejas jūras salās. Ēģiptiešu raksti radušies apmēram 3500 gadu pr. m. ē.

Attēlus vienkāršojot, shematizējot ātrrakstības nolūkos, dabūja nosacītas zīmes — hieroglifus. Nu varēja vārdu ātrāk uzrakstīt, bet vajadzēja apgrūtināt atmiņu.

Attēlu rakstībā vajadzēja tikai izkopt zinamu zīmēšanas māku un zīmēt to, kas kuro reizi vajadzīgs. Nosacītas zīmes (hieroglifus) dažādas personas nevar vienādi uzrakstīt, ja to veidu netur atmiņā. Bet atcerēties vajadzēja tūkstošiem zīmju. Tas ļoti apgrūtināja atmiņu un veicināja pāreju uz citu rakstības veidu — fonogrāfisko rakstību.

Lai gan fonogrāfiskais raksts ir gluži pretējs ideogrāfiskajam, vienā punktā viegli nojaušama iespēja pārejai no ideogrāfijas uz fonogrāfiju. Proti: ideogramma gan apzīmēja pašu priekšmetu neatkarīgi no tā, kā šo priekšmetu sauc, bet, tā kā visu tautu locekļu vairums aizvien ir zinājis tikai vienu valodu, tad vienkāršajam rakstītājam nebija viegli izšķirt, vai viņš zīmē, piemēram, pašu ābolu vai vārdu *ābols*. Tiklīdz izveidojās asociācijas starp priekšmeta ideogrāfisko apzīmējumu un tā nosaukuma fonētisko pusi, rakstītāja apziņā jau bija notikusi pāreja no ideogrāfijas uz fonogrāfiju.

Tomēr, kamēr pastāvēja veselu vārdu raksti, nebija faktiskas starpības starp ideogrāfisko un domāto fonogrāfisko rakstību. Izšķirība radās tikai tad, kad no veselu vārdu rakstības pārgāja uz zilbju un vēlāk uz skaņu rakstību. Proti, cilvēki ar laiku novēroja, ka vārdi sastāv no zilbēm un tās no skaņām. Tad hieroglifus, kas apzīmēja priekšmetus, kuru nosaukumi zināmā valodā sākas ar kādu zilbi vai skaņu, sāka lietot šīs zilbes vai skaņas apzīmēšanai.

Tādā veidā sāka apzīmēt vārdu fonētisko sastāvu, un rakstu zīmes būtībā bija pilnīgi pārvērtušās: hieroglifi pēc funkcijas jeb lomas bija kļuvuši par burtiem.

Interesanti atzīmēt, ka, rakstus aizvien vairāk izkopjot, ķīnieši gan palika pie hieroglifiem, bet šumeri Mezopotāmijā un

hetī Mazāzijā (kur raksti cēlušies trešā gadu tūkstoša otrajā pusē pirms mūsu ēras) pamazām pārgāja uz zilbju rakstiem un ēģiptieši — uz skaņu rakstiem. No kādiem 700 hieroglifiem 24 hieroglifi ēģiptiešiem apzīmēja atsevišķas skaņas.

Šie divi virzieni rakstu attīstības gaitā varbūt zināmā mērā izskaidrojami ar pašu valodu īpatnībām. Ēģiptiešu un šumeru valodas kā fleksīvas valodas nebija attēlu rakstos tik viegli attēlojamas. Turpretim ķīniešu valoda ar ļoti lielu skaņu un intonāciju dažādību un daudziem līdzīgiem vārdiem bija grūti sadalāma atsevišķās skaņās.

Burtu raksts radies senajā Ēģiptē vai Krētā un no turienes pārgājis uz Palestīnu. Tur otrā gadu tūkstoša beigās pr. m. ē. tika izveidots alfabēts, kas sastāvēja no 22 burtiem. Šis burtu raksts bija daudz vienkāršāks par ēģiptiešu hieroglifiem un babiloniešu ķīlrakstiem, tāpēc tas ar semītu tautas — fenīkiešu starpniecību plaši izplatījās un noderēja par pamatu vai vismaz par paraugu visiem burtu rakstiem Eiropā, Āzijā un Āfrikā.

Grieķijā fenīkiešu raksti nonāca jau ap 11. gadsimteni pr. m. ē.

Grieķu alfabēts deva svarīgu pilnveidojumu — pirmoreiz ievada burtus patskaņiem. Tādā kārtā Grieķijā pirmo reizi tika izveidots pilnīgs alfabēta raksts, kas katru līdzskani un katru patskani apzīmē ar īpašu burtu. Izņēmums bija atsevišķi burti divām līdzskaņu kopām — *ks* un *ps*. Burts *x* ar nozīmi *ks* saglabājās arī latīņu alfabētā.

Sākumā grieķi rakstīja tāpat kā viņu skolotāji fenīkieši — no labās puses uz kreiso. Vēlāk viņi ievada pārmaiņu rindu rakstību — vienā rindā rakstīja no labās puses uz kreiso, nākamajā — no kreisās uz labo, tad atkal no labās uz kreiso utt. Beidzot grieķi izstrādāja raksta virzienu no kreisās puses uz labo, kurš pārgāja latīņu un visās Eiropas rakstībās.

Mūsu ēras devītajā gadsimtenī pārveidotais grieķu raksts ar Kirila un Metodija garīgo rakstu tulkojumu senbulgāru valodā pārnāca arī pie slāvu tautām. Krieviem, bulgāriem un serbiem šis senais raksts vēl tagad sastopams kā baznīcas raksts.

No šās tā sauktās kirilicas pēc latīņu burtu stila izstrādāja krievu civilrakstu, kuru Pēteris I 1710. gadā ievada kā obligātu visiem laicīgiem izdevumiem.

Tagad krievu civilrakstu lieto bulgāri, serbi, maķedonieši un viss vairums tautu Padomju Savienībā, atskaitot tikai gruzīnus, armēņus, lietaviešus, latviešus, igauņus un karēļus.

Padomju vara deva nacionālo rakstību 74 tautām.

Daudzām no šīm tautām sākumā bija arābu un mongoļu raksti, kas bija sarežģīti un daudzām valodām maz piemēroti. Tādēļ pēc revolūcijas pa daļai notika arābu raksta uzlabošana, racionalizācija, bet sevišķi plaši izvērās arābu un mongoļu rakstību latinizācija, t. i., aizstāšana ar latīņu burtiem. Vēlāk

latinizētās rakstības aizstāja ar rakstībām uz krievu alfabēta pamatiem.

Sevišķi ievērojams ir **latīņu alfabēts**, ko izveidoja romieši. Romieši palielināja grieķu burtu skaitu. Viņi pārveidoja arī raksta stilu: grieķi burtus veidoja slīpa trijstūra, romieši — četrstūra un ovāla formā. Garos grieķu burtu nosaukumus (*alfa, beta, gamma, delta* utt.) romieši aizstāja ar īsākiem burtu nosaukumiem (*a, be, ce, de, e, ef* utt.).

Viduslaikos līdzās parastajam latīņu raksta tipam — antikvai izveidojās sarežģītie gotiskie jeb fraktūras burti (kuriem nav nekāda sakara ar seno gotu tautu). Gotiskie burti izplatījās Vācijā, Zviedrijā, Latvijā, bet vēlāk tos izspieda parastais vienkāršais latīņu raksta tips.

Latīņu alfabētu lieto vairāk kā 60 valstis, tajā skaitā vairums valstu Eiropā, Amerikā un dienvidaustrumu Āzijā. Padomju Savienībā latīņu burtus lieto lietavieši, latvieši, igauņi un karēļi. Latīņu burtus visās zemēs lieto kā simbolus matemātikā, fizikā, medicīnā un dabaszinātnēs. Latīņu alfabēts ir kļuvis par visizplatītāko internacionālo alfabētu pasaulē.

Eiropas mūsdienu tautu latīņu alfabētu starpā sevišķi izceļas **balto-slāvu alfabēts**: *a, b, c, č, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, r, s, š, t, u, v, y, z, ž*.

Šo alfabētu lieto praktiskajā rakstībā kā savu nacionālo alfabētu baltu tautas (latvieši un lietavieši) un kāda puse slāvu tautu, proti, čehi, slovak, slovāki, horvāti, slovēņi un lauzicieši. Bez tam šo alfabētu plaši lieto Padomju Savienības un citu zemju fonētiskajā transkripcijā un daudzu zemju (piemēram, Anglijas un Amerikas) ģeogrāfijas kartēs.

Sajā alfabētā caur latīņu alfabēta nacionālajiem veidiem jau redzami nākotnes alfabēta apveidi. Apskatīsim tos.

1) Jau neapšaubami internacionāli pēc funkcijas ir burti *b, d, f, h, k, l, m, n, p, r, t*.

2) Kaut gan burtiem *a, e, i, o, u, v* dažādos nacionālajos alfabētos ir dažādas nozīmes, tomēr tām blakus ir arī internacionāla nozīme — baltu tautu, čehu, slovaku, itāliešu un dažās citās rakstībās.

3) Burtu *s, z* internacionālās nozīmes ir tādas pašas kā latviešu rakstībā.

4) Kaut gan burtam *g* dažās rakstībās palatālo patskaņu priekšā ir dažādas nozīmes, tomēr visumā paturama tā internacionālā nozīme, kas pazīstama arī latviešiem.

5) Burts *j* vienos nacionālajos alfabētos apzīmē *ž* (franču), otros — *dž* (angļu, itāliešu), trešos — *h* (spāniešu). Viss šis raibums tā iznīcina viens otru, ka šā burtā senākā nozīme *j*, kura bija vēlinajā latīņu alfabētā un saglabājusies baltu, slāvu, ģermāņu un veselā virknē citu grafētiku, kļūst internacionāla.

6) Burts *c* latīņu valodā nozīmēja *k* un nozīmē to daudzās

rakstībās, ja šis burts nestāv palatālo patskaņu priekšā. Bet, atstājot šo burtu *k* nozīmē, tas būtu jau trešais burts skaņas *k* apzīmēšanai (*k, q, c*). No otras puses, burtam *c* ir ļoti dažādas nozīmes palatālo patskaņu priekšā. Viss tas vājina burta *c* kā skaņas *k* apzīmētāja internacionālo nozīmi un ļauj lietot burtu *c* tajā nozīmē, kāda viņam ir baltu-slāvu un poļu alfabētos.

7) Burta *y* (igreka) galvenā nozīme ir *ū*. Latgaliešu, poļu slovaku un lauziciešu rakstībās burts *y* apzīmē *u*, dažās citās rakstībās — *i*, bet vēl dažās rakstībās — *j*, tādējādi būdams lieks dubultojs un skaņu apzīmēšanai.

8) Burtu *w* nacionālajos alfabētos lieto divās nozīmēs — parastā zoblupeņa *v* nozīmē un divlūpeņa nozīmē (kā angļiem). Par internacionāli svarīgu šim burtam jāuzskata pēdējā nozīme.

9) Šajā alfabētā ļoti vērtīgi ir Jāņa Husa čehiem ievestie īsie un parocīgie ķeksīšu burti šņaceņu *č, š, ž* apzīmēšanai, kurus tagad lieto čehi, slovakī, slovēņi, horvāti, lauzicieši, lietavieši un latvieši.

10) J. Boduēns de Kurtenē pēc *z* un *ž* parauga ievada vienburtā apzīmējumu skaņām *dz* un *dž* — *з* un *ж*.

11) Neērtā dubulteņa *ch* vietā latīniskajā fonētiskajā transkripcijā pēdējā laikā aizvien vairāk ieviešas krievu un grieķu *x*.

Padomju Savienības Zinātņu akadēmija 1939. gadā šo rakstību apstiprināja kā oficiālu transliterāciju un transkripciju. Un tiešām tā ir daudz praktiskāka par starptautiskās fonētiskās asociācijas transkripciju, jo vairāk balstas uz reālajām nacionālajām rakstībām.

Pārējos Eiropas mūsdienu nacionālos alfabētus apvieno ar nosaukumu **romāņu-ģermāņu alfabēts**. Veclatiņu burtu skaits tajā nav palielināts, bet, tā kā romāņu un ģermāņu valodās skaņu ir vairāk nekā latīņu valodā un burtu nepietiek, tad vairāku skaņu apzīmēšanai radītas dažādas burtu kopas un daudzu burtu (sevišķi *c, ch, g, j*) nozīmes sagrozītas dažādos virzienos. Rezultātā šis alfabēts ir sarežģīts un neracionāls.

FONOGRĀFISKĀS RAKSTĪBAS TEORIJA

Fonogrāfiskās rakstības teorija aptver alfabētiku, grafētiku, ortogrāfiju un punktuāciju.

1. ALFABĒTIKA

Alfabētika ir mācība, kas pēta burtus pašus par sevi.

Alfabētikas reformas aptver vajadzīgo burtu ieviešanu, nevajadzīgu burtu izmešanu un sarežģītu burtu pārveidošanu — vienkāršošanu.

Alfabētika aptver trīs jautājumus — rakstu, alfabētu un burtu.

Raksts

Runājot par rakstu, jārūnā par raksta veidu jeb tipu un raksta virzienu.

1) Raksta veids jeb tips ir rakstu sistēmas vispārējais tipiskais grafiskais raksturs. Raksta veids jeb tips attiecas uz atsevišķu burtu veidojumu un to stāvokli koprakstā. Pēc veida jeb tipa atšķir seno Priekšāzijas ķīlrakstu, arābu un gotisko ornamentālo rakstu, aramiešu-ebreju kvadrātisko rakstu, latīņu geometrisko rakstu utt.

Raksta zīmju tipveida grafiskā forma un rakstu sistēmas vispārējais tipveida grafiskais raksturs nav saistīts ar valodu. To nosaka a) zināmās tautas grafikai raksturīgās, vēsturiski izveidojušās mākslinieciskās tendences; b) agrāk pastāvējušo rakstu sistēmu grafikas ietekme; c) lietotajam raksta materiāli (akmens, māls, papirus, pergaments, papīrs utt.) un raksta rīki (irbulis, zīmulis, spalva u. c.).

Raksta zīmju tipveida grafiskā forma aizvien ir vairāk vai mazāk konvencionāla (tikai pieņemta), un to parasti uztver kā nacionālu galvenokārt ilgstošas vēsturiskas tradīcijas dēļ.

2) Raksta virziens var būt a) no kreisās puses uz labo pusi (kā tas bija klasisko grieķu, latīņu, krievu, armēņu un gruzīnu rakstā), b) no labās puses uz kreiso pusi (kā arābiem un ebrejiem), c) mainīgs — vienā rindā no labās puses uz kreiso, nākamajā — no kreisās uz labo, tad atkal no labās uz kreiso utt. (kā bija kādu laiku sengrieķu rakstā), d) no augšas uz leju un rindas no labās puses uz kreiso (kā ķīniešiem).

Rakstu tradīciju nostiprina literatūra. Jo plašāka literatūra ir kādā valodā, jo lielāka rakstu tradīcija.

Alfabēts

Katrā alfabētā ir zinams, stabils burtu sastāvs.

Galvenais alfabēta princips ir, lai burtu krājums alfabētā atbilstu skaņu sistēmai valodā. Alfabētā nedrīkst trūkt vajadzīgu burtu un nav vajadzīgi lieki burti. Par lielu alfabēta trūkumu jāuzskata, ja tajā nav burtu visu skaņu apzīmēšanai. Piemēram, ebrejiem nebija patskaņu burtu, un krieviem nav burtu, kas apzīmētu skaņu *j* zilbes sākumā un pēc atdalījuma zīmes.

Vajadzības gadījumā alfabēts jāuzlabo, gan ieviešot jaunus burtus, gan tos pārveidojot, gan piešķirot burtiem citu izskatu, gan tos vienkāršojot (piemēram, *sch* — *š*), gan pieliekot dažādus piekabinājumus — diakritiskas zīmes, gan — vissliktākajā gadījumā — lietojot saliktus burtus. Lieki, nevajadzīgi burti no alfabēta izmetami, kā, piemēram, tika izmesti latviešu

ch un krievu ъ, ѳ, i. Vajadzības gadījumā var tikt mainītas burtu nozīmes (piemēram, latviešu vecajā ortogrāfijā burts z apzīmēja skaņu c, bet tagad — skaņu z).

Salīdzinot dažādus alfabētus, jāatzīst, ka vislabāki ir tie burti, kas pēc veida un nozīmes saskan vairākos alfabētos, tād ir internacionāli, starptautiski, kādi ir iespēstie latīņu un krievu burti A a, K k, M, O o, T.

Ērti ir arī burti, kas ir tikai vienā alfabētā, jo arī tie nerada nekādus pārpratumus. Pie tādiem pieder a) latīņu alfabētā iespēstie Č č, D d, F f, G, h, I i, J j, L l, N, R r, S s, Š š, t, V v, Z z, Ž ž; b) krievu alfabētā iespēstie Б б, Г г, Д д, Ж ж, З з, И и, Л л, м, П п, т, Ф ф, Ц ц, Ч ч, Ш ш, ы, Э э.

Visneparocīgākie ir tie burti, kuriem gan vienāds izskats, bet latīņu un krievu alfabētos dažādas nozīmes, jo tie, īpaši atsevišķi ņemti, ir pārprotami. Pie tādiem pieder iespēstie B (nozīmē b un v), C c (ts un s), E e (e un je), H (h un n), P p (p un r), X x (ks un h), y (ū vai ы un u).

Izšķir divus alfabētus: a) valodas alfabētu un b) numerācijas alfabētu.

Valodas alfabēts ir viss kādas valodas skaņu apzīmēšanai lietojamais burtu kopums noteiktā, pieņemtā kārtībā. Piemēram, latviešiem ir šāds valodas alfabēts: a, b, c, č, d, dz, dž, e, f, g, ģ, h, i, ie, j, k, ķ, l, ļ, m, n, ņ, o, p, r, s, š, t, u, v, z, ž — 32 burti.

N. Čerņiševskis pilnīgi pareizi teicis, ka katrs nacionālais alfabēts ir izveidots tikai to skaņu apzīmēšanai, kas atrodas šā alfabēta lietotājas tautas valodā. Tāpat arī Lomonosovs savā «Krievu gramatikā» saka: «Ja svešvalodu izrunai izdomātu jaunus burtus, tad mūsu alfabēts būtu kā ķīniešu ābece.»

Alfabētā burti sakopoti zināmā, pieņemtā kārtībā. Izņemot indiešu alfabētu, pārējos alfabētos burtu kārtībā nav nekāda zinātniska principa (a, b, c, d, e...). Tomēr, lai varētu orientēties vārdnīcās un citur, jāzin vismaz latīņu un krievu alfabētu burtu kārtība.

Numerācijas alfabēts aptver tikai vienkāršos, vispār lietojamos burtus (bez saliktiem burtiem, bez burtiem ar ķeksīšiem, garumzīmēm un mīkstinājuma zīmēm, kā arī bez starptautiskajā praksē pārprotamā w).

Latīņu numerācijas alfabēts ir šāds: a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z (25 burti).

Krievu numerācijas alfabētā nelieto burtus ar diakritiskajām zīmēm: ъ, ѳ.

Burtu sistēma ir kaut kas konvencionāls, pieņemts. Tāpēc, tīri abstrakti ņemot, katrai valodai var piemērot kaut kuru alfabētu. Piemēram, latviešiem nesenā pagātnē bija rokrakstā latīņu, bet iespiedumā gotiskie burti, turpretim tagad — viscaur latīņu

burti. Krievijas čigāni lieto krievu burtus, citu zemju (arī Latvijas) čigāni — latīņu burtus.

Kā jau teikts, tīri teorētiski ņemot, jebkurš raksts var tikt piemērots jebkurai valodai. Tas jāievēro, kad kādai tautai ievēd jaunu rakstību. Visizdevīgāk ņemt to alfabētu, kura burtu skaits vispilnīgāk atbilst zināmās tautas valodas fonēmu sistēmai.

Katra reāli pastāvoša rakstība ir vēsturiski nodibinājusies un saaugusi ar tautas apziņu. Kā valoda, tā arī vēsturiski nodibinājusies rakstība sīkstī pretojas varmācīgai asimilācijai.

Tautas, kurām neļauj iespīest grāmatas savā rakstībā, smagi cieš. Šāds nolīegums nomāc tautas valodu un kultūru. Lai atceramies tikai, ka cara valdība 1864. gadā aizliedza Lietuvā iespīest grāmatas latīņu burtiem, kas lietavīešiem bija pierasti kopš 16. gadsimtena vidus. Veselus 40 gadus pastāvēja šis aizliēgums, bet tauta tam enerģiski pretojās, iespīeda grāmatas ārzemēs un nelegāli — kontrabandas ceļā ievēda Lietuvā. Arī visa progresīvā krievu sabīedriba bija pret šo necīlvēcīgo līkumu. 1904. gadā aizliēgums tīka atcelts.

Burts

Burts ir pieņemts, vienkāršs vai salīkts skaņas vai zilbes redzamais rakstīskais apzīmējums. Skaņa vai zilbe ir runājama un dzīrdama, burts ir rakstams un redzams. Burts ir cieši saīstīts ar skaņu, kura ir pirmatnējāka parādība nekā burts. Katram burtam ir sava fonētīskā nozīme, kas realizē sakaru ar valodu. Zīnamās valodas lasīpratēju apzīnā burts atbīlst noīektai šās valodas skaņai vai zilbei. Daudzu Indījas tautu, kā arī amhāriešu un etiopīešu valodās ir zilbju rakstība (ar burtu apzīmē zilbi), pārējām tautām — skaņu rakstība (ar burtu apzīmē atsevišķu skaņu).

Katrā rakstības sistēmā katram burtam ir vairāk vai mazāk stabīla tipveida grafīskā forma, pēc kā šo burtu var pazīt neatkarīgi no vēsturīski mainīgiem, kolektīviem rakstības stīliem un individuāliem rok rakstīem un stīliem. Šo burtu tipveida formu var nosaukt par burta grafīsko pamatu (piemēram, latīņu mazajam *n* ir divi svērtēnīski stabīņi, kas augšgalā savīenoti). Dažreiz alfabētā kāds burts pastāv divos varīantos, piemēram, krievu rakstītais *д*.

Izšķīr lielos un mazos burtus.

Pēc ārējā izskata izšķīram rakstītos un iespīestos burtus. Apskatot burtus pēc būtības, jāizšķīr vienkārši burti, pārveidotī burti — ar piekabinājumiem — un salīktī burti, burts un lītera, burtu vērtība, burtu uzbūve un burtu nosaukumi.

1) *Vīenkāršie burti, burti ar piekabinājumiem, salīktī burti un burtu kopas.*

Vīenkāršie burti ir *a, b, c, d* utt.

Ir arī burti ar dažādiem piekabinājumiem: ar ķeksīšiem — č, š, ž, ar mikstinājuma zīmēm — ķ, ģ, ļ, ņ, ar garuma un intonāciju zīmēm — ā, ā̄, â, à utt.

Vienkāršie burti un burti ar piekabinājumiem ir ērti tajā ziņā, ka tie izteikti ar vienu zīmi, kas rakstā aizņem vienu vietu.

Bet ir arī salikti burti: dz, dž, ch u. c. Daži tos sauc par burtu kopām, tomēr, tā kā šie burti apzīmē katrs vienu skaņu, tos labāk saukt par saliktiem burtiem. Izšķir divējāda veida saliktus burtus: a) racionālus, t. i., tādus, kuru sastāvdaļas puslīdz pareizi veido saliktā burta nozīmi, piemēram, dz, dž, ie, lietaviešu uo, un b) nosacītus, t. i., tādus, kuru sastāvdaļas neveido kopnozīmi, piemēram, vācu ch (h), poļu cz (č) un sz (š), angļu sh (š), franču ch (š), vācu sch (š) utt.

Bez saliktajiem burtiem ir vēl burtu kopas, piemēram, poļu ci, ni (c un n mikstinājums patskaņa priekšā).

Valodas alfabētā uzrādami visi burti — kā vienkāršie, tā arī burti ar piekabinājumiem un saliktie burti. Burtu kopas alfabētā nav uzņemamas.

2) *Burts un litera*. Litera aizvien ir tikai viena zīme, bet burts var būt vienkāršs vai salikts. Vienkāršais burts sastāv no vienas literas, piemēram, s, š. Te litera ar burtu sakrīt. Saliktais burts sastāv no vairākām literām, piemēram, latviešu ie, dz, dž un angļu sh (š) sastāv no divām literām, vācu sch (š) — no trim literām. Saīsinājumos vienmēr jāraksta pilns burts, arī saliktais burts un nevis tikai viena burta daļa. Tā, piemēram, jāsaīsina *Vaļņu ie. 15, dz. 5*, nevis *Vaļņu i. 15, d. 5*.

3) *Burtu vērtību* nosaka tas, cik burti ir vienkārši, nepārprotami un plaši izplatīti.

Ļoti liela nozīme ir burtu vienkāršībai. Vienkāršākus burtus, t. i., burtus, kam mazāk visādu sastāvdaļu, ir daudz ērtāk lietot: vieglāk iemācīties, lasīt un rakstīt, jo vienkāršiem burtiem ir vajadzīgs mazāks rokas muskuļu kustību skaits un mazāka redzes nervu piepūle.

Vienkāršības ziņā latīņu un krievu burti ir daudz pārāki par gotiskajiem, ebreju un arābu burtiem.

Nozīme ir arī dažādu burtu vieglai atšķiramībai jeb nepārprotamībai. Nepārprotamības ziņā, piemēram, latīņu mazie rakstītie n un e ir daudz pārāki par attiecīgajiem gotiskajiem burtiem. Savā laikā Beļinskis norādījis, ka latīņu mazie burti n, p un i ir daudz vieglāk atšķirami nekā attiecīgie krievu burti н, п, и.

Izplatības ziņā pirmajā vietā ir latīņu burti, tad nāk krievu un arābu burti.

4) *Pēc uzbūves* izšķirami sintētiskie un analītiskie burti.

Sintētiskā jeb centralizētā burtā viss burta korpuss kopumā apzīmē visu skaņu. Atsevišķām burta sastāvdaļām nav īpašas skaniskas nozīmes.

Analītisko jeb decentralizēto burtu saliek no aplīšiem, svītriņām, kāsišiem, punktiņiem un citām burta sastāvdaļām, kurām katrai ir sava nozīme. Līdzīgas burta daļas apzīmē līdzīgu skaņas sastāvdaļu un visas kopā — veselu skaņu. Šeit jau pēc burta uzbūves var spriest par skaņas raksturu.

Analītisma elementi sintētiskajos burtos ir diakritiskās zīmes, t. i., tādas zīmes pie burta (virs burta, zem burta, šķērsām burtam utt.), kas groza burta nozīmi. Tādi burti, kuru veidojumā ietilpst diakritiskās zīmes, sastāv no pamatzīmes un papildu zīmes (diakritikas). Plaši pazīstamas diakritiskās zīmes ir 1) svītra virs patskaņa burta (\bar{a}), 2) kāsitis \vee virs līdzskaņa burta (\check{s}), 3) akūts $'$ virs patskaņa burta (\acute{a}), 4) gravis \backslash virs patskaņa burta (\grave{a}), 5) jumtiņš \wedge virs patskaņa burta (\hat{a}) utt.

5) Pastāvošie *burta nosaukumi* ir vajadzīgi tikai ķīmijas un matemātikas formulās, runājot plašā telpā vai pa tālruni (pēdējā gadījumā gan labāk skaņas apzīmēt ar veselu vārdu sākuma skaņām).

Mācot lasīt, jāizrunā tikai pati skaņa (patskanis vai līdzskanis) bez kādiem īpašiem burtu nosaukumiem, piemēram, jālasa *l-a-b-i* un nevis *el-ā-bē-i*.

Kaligrāfija un paleogrāfija

Burtu rakstam pieslejas kaligrāfija un paleogrāfija.

Kaligrāfijas uzdevums ir saglabāt rakstu zīmju stabilo grafisko formu un veidot skaidru, labi salasamu un, cik iespējams, glītu rokrakstu. Salasama rokraksta izveidošanai ir liela sabiedriska nozīme. Kaligrāfiskā kultūra, saglabādama burtu uzbūves noteiktību, pasargā tos no pārmērīgas pārgrozīšanas, deformācijas rokrakstos — bieži vien līdz nesalاسamībai. Tāpēc skolās māca kaligrāfiju jeb glītrakstību.

Paleogrāfija ir zinātne par rakstītu burtu formu pārveidošanos pēc laikmetiem un zemēm. Rakstīti burti ir spējīgi dažādoties, bet iespiestie burti ir vienveidīgāki.

Paleogrāfija sprauž uzdevumu 1) noteikt nedatētu rokrakstu izcelšanās laiku un vietu un 2) pareizi izlasīt senos tekstus. Tāpēc paleogrāfija nepieciešama filoloģijai un vēsturei.

Papīrs, grāmatu rakstīšana un iespiešana

Apmēram mūsu ēras 100. gadā ķīnieši sāka izgatavot rakstapapīru. 12. gadsimtenī rakstapapīru sāka ražot Spānijā, bet pēc tam visā Eiropā.

No 7. gadsimteņa līdz 19. gadsimtenim rakstīja ar zosu spalvām, pēc tam — ar tērauda spalvām.

Rakstības sekundārā forma — grāmatu iespīšana — bijusi pazīstama Ķīnā jau mūsu ēras 8. gadsimtenī. Gūtenberga ap 1440. gadu izgudrotie saliekamie burti un grāmatu spiede padarīja grāmatas stipri lētākas un pieejamas plašām masām.

Grāmatas ir cilvēku garīgās un praktiskās dzīves atziņu paudējas un glabātājas, visu zināšanu avots. Grāmatas palīdz cilvēkam garīgi veidoties, augt un radīt.

2. GRAFĒTIKA

Grafētika ir mācība par attiecībām starp burtiem un valodas skaņām (bez attiecībām pret veseliem vārdiem).

Grafētikas nozīme ir ļoti liela.

Ja visā pasaulē būtu viens alfabēts, tas, protams, būtu liels atvieglojums cilvēcei. Tomēr, ja paliktu līdzšinējās, ļoti dažādās grafētiskās sistēmas, šis atvieglojums būtu ļoti nepilnīgs. Grafētiku dažādības dēļ mēs, kaut arī zinām latīņu alfabētu, tomēr nevaram lasīt dažādu Eiropas tautu rakstus. Piemēram, burtu *j* latvieši un vācieši lasa kā *j*, franči — kā *ž*, angļi — kā *dž* un spāņi — kā *h*. Salikto burtu *ch* latvieši, poļi un vācieši lasa kā *h*, franči — kā *š*, angļi un spāņi — kā *č* un itālieši — kā *k*. Skaņu *š* franči apzīmē ar *ch*, angļi — ar *sh*, poļi — ar *sz*, vācieši — ar *sch*, itālieši — ar *sc*, norvēģi — ar *sj*, ungāri — ar *s*. Skaņu *č* čehi apzīmē ar burtu *č*, poļi — ar *cz*, ungāri — ar *cs* (vai *ts*), vācieši — ar *tsch*.

Lai orientētos dažādās grafētiskajās sistēmās un varētu tās novērtēt, ir izstrādāti seši grafētikas principi.

1) Viena skaņa apzīmējama ar vienu burtu, nevis ar burtu kopu.

No šā principa viedokļa neiztur kritiku tādi burti kā poļu *sz*, *cz*, vācu *sch*, *tsch*, angļu *sh*, latviešu *dz*, *dž*, *ie*.

2) Ar vienu burtu apzīmējama tikai viena skaņa un nevis vairākas skaņas kopā.

No šā principa viedokļa neiztur kritiku tāds burts kā, piemēram, latīņu *x*, kas apzīmē divas skaņas — *ks*.

3) Viena un tā pati skaņa vai skaņas īpašība visos gadījumos apzīmējama vienādi.

Šim principam neatbilst tas, ka krievu rakstībā skaņu *j* zilbes beigās apzīmē ar *й*, bet citos gadījumos *j* kopā ar patskani apzīmē ar burtiem *я*, *е*, *ё*, *ю*.

Šim principam neatbilst arī tas, ka lielie burti zīmējuma ziņā atšķiras no mazajiem, piemēram, latīņu iespiedburti *A a*, *B b*, *D d*, *E e*, *F f*, *G g*, *I i*, *J j*, *L l*, *M m*, *N n*, *R r*, *T t*.

Krievu valodā lielie iespiedburti no mazajiem atšķiras pēc zīmējuma tikai trijos gadījumos: A a, Б б, Е е. Ieteicami burti, kur lielais burts no mazā atšķiras tikai pēc lieluma, bet ne pēc zīmējuma, piemēram: C c, K k, O o, S s, V v, Z z.

Šim principam neatbilst arī tas, ka pretstatā vispārpieņemtajam mikstināto līdzskaņu marķējumam (piemēram, *k, ģ, l, ņ*) poļi marķē tieši cieto *l* — *l*.

Tāpat šim principam neatbilst tas, ka vācu valodas vienādo garumu rakstībā apzīmē četrējādi: a) ar *h* (piemēram, *sehr* «loti»); b) ar patskaņa divkāršojumu (*Aal* «zutis», *Beet* «dobe»); c) negatīvi, liekot pēc patskaņa tikai vienu līdzskani (*kam* «nāca» atšķirībā no *Kamm* «ķemme»), un d) *i* garumu apzīmē ar sekojošu *e* (*wieder* «atkal»).

4) Vienam un tam pašam burtam vai paņēmienam vienmēr jābūt ar vienu un to pašu nozīmi.

No šā principa viedokļa neiztur kritiku latīņu burtu lietošana dažādās nozīmēs dažādu Eiropas tautu rakstībās.

Latviešu rakstībā šim principam neatbilst tāds divnozīmīgs burts kā *o*, kas apzīmē skaņas *o* un *uo*.

Tikpat nepareiza ir arī vācu grafētiskā pieņemtā burta *s* lietošana trijās nozīmēs (*s, z, š*, piemēram, vārdos *es, sehr* un *stehen*) un burta *h* lietošana divās nozīmēs: skaņas *h* (piemēram, vārdā *haben*) un garuma (piemēram, vārdā *sehr*) apzīmēšanai.

Tā kā vispār patskaņu burtu divkāršojums apzīmē pašu patskaņu divkāršojumu, tad nav vēlams, ka igauņi un somi ar patskaņu burtu divkāršojumu apzīmē patskaņu garumu, piemēram, *Eestimaa* (izrunā *Ēslimā*) «Igaunija».

5) Veselam burtam jāapzīmē arī vesela skaņa, nevis tikai kāds skaņas elements (patskaņa garums, līdzskaņa mikstinājums utt.).

No šī principa viedokļa neiztur kritiku tādi burti kā vācu *h* kā garumzīme un krievu *ь* kā līdzskaņa mikstinājuma zīme.

Skaņas elements apzīmējams arī ar burta elementu, proti, ar diakritisko zīmi. Tāpēc ieteicamāk ir apzīmēt garumu ar svītriņu virs patskaņa burta un šņāceņu pieskaņu ar kāsiņi kā čehu un latviešu burtos *č, š, ž*, nevis ar burtu *h* kā angļu burtos *ch* un *sh*.

6) Skaņu īpašības apzīmējamas tieši — pie tās pašas skaņas apzīmētāja burta — un nevis aplinkus, pie kāda cita burta.

Pirmā, ieteicamā paņēmienu piemērs ir līdzskaņa mikstinājuma tiešs apzīmējums rakstījumā *нана*, otrā paņēmienu piemērs ir krievu rakstījums *няня* (šeit līdzskaņa mikstinājums tiek apzīmēts aplinkus — pie nākošā patskaņa burta).

Visus sešus grafētikas principus pilnā mērā ievēro fonētiskajā transkripcijā, bet praktiskajā rakstībā ļoti nepilnīgi. Tas tāpēc, ka praktiskajā ortogrāfijā liela nozīme tradīcijai.

3. ORTOGRĀFIJA

Ortogrāfija ir vēsturiski nodibinājusies vienveidīga un visiem pieejama visu kādas valodas vārdu apzīmēšanas paņēmieni sistēma. Ortogrāfija ir grafētikas pielietošana veselu vārdu rakstībā. Tā aptver ne tikai grafētiku, bet arī veselu virkni morfoloģisku, vēsturisku, etimoloģisku un semantisku asociāciju atsevišķu vārdu rakstībā. Tā, piemēram, ja latviski rakstam *zobs* un *žogs*, tad tas jau ir noteikts ortogrāfijas princips — morfoloģiskais, jo savienojumus *bs* un *gs* mūsu grafētika tieši neprasa; tā pieļauj arī savienojumus *ps* un *ks* (piemēram, *lops*, *koks*), un mēs varētu rakstīt pat *zops* — *zoba*, *žoks* — *žoga*, ja tāds (fonētisks) būtu mūsu ortogrāfijas princips.

Radniecīgu rakstības gadījumus, kuri pakļauti vienai kārtulai vai rada līdzīgas grūtības, apvieno vienā ortogrammā. Ortogrammas iegaumējamās apzinīgi, bet ļoti liela loma rakstībā ir arī pareiziem vārdu redzes tēliem un ar tiem saistītām rakstības iemaņām.

Svarīgākās īpašības, kādas izvirza praktiskajai rakstībai, ir vienveidība un vienkāršība.

Vienveidība atvieglo lasītāja un arī rakstītāja darbu. Vēl vairāk — bez vienveidības nav pašas ortogrāfijas. Ja var rakstīt visādi, tad vēl nav noteiktas pareizrakstības. Ortogrāfija nodibinas reizē ar rakstības vienveidību. Ātri rakstīt un uzrakstīto bez grūtībām lasīt var tikai tādā gadījumā, ja ir vienotība, ja nekas netraucē mūsu ierastos redzes priekšstatus (grafēmas). Vienības labad daudz kas vienkārši pieņemams, kaut arī lietpratēju starpā par to vēl būtu strīdi.

Ortogrāfija kā praktiska masu rakstība prasa vienkāršību — pretstatā fonētiskajai transkripcijai kā zinātniskajai rakstībai nedaudziem speciālistiem. Nekāds sevišķs zinātniskums praktiskajai rakstībai nav vajadzīgs. Praktiskajai rakstībai jābūt visiem pieejamai, vienkāršai, tāpat kā valodai. Visi lieki sarežģījumi praktiskajā rakstībā ir ne tikai nevajadzīgi, bet pat traucējoši un tāpēc kaitīgi. Praktiskajai rakstībai jāizvirza tikai absolūti nepieciešamas prasības un principi, kurus var zināt katrs cilvēks bez iepriekšējas latīņu, grieķu un citu svešvalodu studēšanas un bez biezas pareizrakstības vārdnīcas kabatā.

Praktiskajā rakstībā pilnīgi lieks ir tāds nevajadzīgs sarežģījums kā divējāda tagadnes formu rakstība: *teicam* — *sakām*, *teicat* — *sakāt*, *teicams* — *sakāms*, *teicas* — *sakās*. Šeit noteikti vajag ievest principu, kas jau bija P. Dauges, E. Eferta un A. Pērles pareizrakstībā: tagadnē īsas izskaņas, piemēram, *liekam* — *skatam*, *liekat* — *skatat*, *liekams* — *skatams*, *liekas* — *skatas*, bet pagātnē — *garas*, piemēram, *likām* — *skatījām*, *likāt* — *skatījāt*, *likās* — *skatījās*.

Ortogrāfijas principi

Rakstība tiek veidota pēc viena vai otra ortogrāfijas principa.

Ortogrāfijas princips ir atziņa, no kuras vadas rakstītājs. Ortogrāfijas princips nosaka atsevišķas ortogrāfijas kārtulas (rēgulas). Ir šādi ortogrāfijas principi: morfoloģiskais, fonētiskais, tradīcijas, diferenciācijas, dialektālais un oriģinālrakstības princips.

Visvērtīgākais ortogrāfijas princips ir morfoloģiskais princips jeb morfoloģiskās analogijas princips.

Vadoties no morfoloģiskā principa, mēs vārda nozīmīgās sastāvdaļas neskaidros gadījumos rakstam pēc skaidru gadījumu parauga un tā cenšamies rakstos paturēt nemainītus vārda sastāvdaļu grafiskos attēlus, t. i., cenšamies vienu un to pašu vārda nozīmīgo sastāvdaļu (sakni, piedēkli, piedēkli, galotni) visos gadījumos rakstīt vienveidīgi neatkarīgi no izrunas atšķirībām. Tā mēs rakstam: *lab-a — lab-s, nes-u — nes-dams, lauz-u — lauz-t, god-ig-a — god-ig-s, mež-a — mež-s* utt. Pēc morfoloģiskā principa mēs rakstam gan saskaņā ar izrunu (*koks, laba, lapa*), gan bez tādas saskaņas (*logs, lābs, atzare*), taču vadāmies aizvien no vienveidības rakstībā.

Morfoloģiskajam principam ir šādas priekšrocības: 1) apzinīga izturēšanās pret vārda sastāvu, 2) nozīmju izšķiršana, 3) vārda redzamo veidolu viegla atminēšanās un 4) lasamā viegla saprašana.

Fonētiskais princips ieteic rakstos vadīties no izrunas.

Taču, ja mēs vadītos no katra izrunas, tad ortogrāfijā būtu tik daudz dažādu rakstību, cik ir izlokšņu, t. i., mums nebūtu nekādas noteiktas ortogrāfijas.

Ja mēs ieteiktu vadīties no literārās izrunas, tad attālinātu rakstību no katra rakstītāja un tikai sarežģītu jautājumu, jo pareizrūna visās zemēs ir daudz mazāk noskaidrota nekā pareizrakstība.

Praksē fonētiskais princips ortogrāfijā saskaldītu viena vārda dažādās formas (tad mēs rakstītu, piemēram, *žoks — žoga, zops — zoba*) un jauktu kopā dažādu vārdu formas (tad mēs vārdus *loks* un *logs* rakstītu vienādi — *loks*, vārdus *kāds* un *kāts* vienādi — *kāc* utt.).

Konsekventi ievērojot fonētisko principu, mēs praktisko rakstību pārvērstu par fonētisko transkripciju, t. i., padarītu to tik sarežģītu, ka tā būtu nepiemērota praktiskas masu rakstības lomai.

Tradīcijas princips ieteic rakstot vadīties no tradīcijas — rakstīt, kā pieņemts.

Latviešu jaunajā ortogrāfijā tradīcijas moments ir, piemēram, skaņas *uo* apzīmējums ar burtu *o*. Mūsu vecajā rakstībā tradīciju (kas bija aizgūta no svešas — vācu rakstības) rādīja saliktie burti (*sch, tsch*), garumu apzīmēšana ar *h* u. c.

Pilnīgi pēc tradīcijas principa izveidojusies franču un sevišķi angļu ortogrāfija.

Tradīcijas princips ļoti sarežģī ortogrāfiju, attālina to no valodas. Tā, piemēram, angļu valodā raksta *knife* «nāzis», bet izrunā *naif*, *Kaijo* franciski raksta *Caillaux*.

Rakstījumus pēc tradīcijas principa iegaumē mehāniski.

Pēc diferenciacijas principa rakstā šķir dažādas nozīmes, bet vienādas izrunas vārdus. Tā latviešu vecajā ortogrāfijā izsaukmes vārdu *vai!* rakstīja ar *i*, bet jautājuma partikulu un saikli — ar *j* (*vaj*). Tāpat arī krievu vecajā ortogrāfijā šķīra rakstībā мир «miers» un мир «pasaule».

Dialektālais princips ieteic rakstībā ievērot blakus literārajai valodai arī dialektu īpatnības. Tā, piemēram, krievī vārdus *собака, корова* un citus raksta ar *o* pēc ziemeļkrievu izrunas.

Originālrakstības princips cenšas aizgūtos vārdus rakstīt originālvalodas rakstībā. Tā, piemēram, vācu ortogrāfijā franču vārdus raksta pēc franču rakstības principiem (*Bourgeoisie, Menagerie* utt.), bet angļu vārdus — pēc angļu rakstības principiem (*Finish, Meeting* utt.).

Vienīgā labā īpašība šajā ortogrāfijas principā ir tā, ka īpašvārds saglabā nemainītu savu nacionālo formu. Bet trūkumu originālrakstības principam ir daudz vairāk.

Sis princips netiek konsekventi lietots: to piemēro tikai tādu valodu vārdiem, kurās lieto latīņu burtus.

Originālrakstības principa lietošana sagādā tā lietotājiem lielas grūtības. Grūti ir labi zināt vienu ortogrāfiju, bet vēl daudz grūtāk zināt visu Eiropas tautu ortogrāfijas un tās pareizi un vietā lietot. Tādēļ, cenšoties ievērot originālrakstību, bieži vien rodas kļūdas izrunā. Tā spāniski rakstītais *don Juan* (izrunā *don Huan*) franču valodas ietekmē ieguva formu *dons Zuāns*, flāmu vārds *Māterlinks* (raksta *Maeterlinck*) vācu valodas ietekmē ieguva formu *Meterlinks* utt.

Rakstības sistēma

Par rakstības sistēmu sauc kādas tautas konkrēto, vēsturiski nodibinājušos rakstību, piemēram, latviešu, krievu un citas rakstības sistēmas.

Katru rakstības sistēmu raksturo noteikts rakstības tips (atēlu, hieroglifu, zilbju, skaņu vai līdzskaņu rakstības tips), vairāk vai mazāk stabils rakstu zīmju sastāvs, stabila rakstu zīmju grafiskā forma un nozīme un vairāk vai mazāk stabili ortogrāfijas principi.

Rakstības sistēmas var būt oriģinālas vai aizgūtas. Oriģinālas ir senebreju, feniķiešu, indiešu, arābu, gruzīnu, armēņu, grieķu, latīņu, krievu, čehu un citas rakstības sistēmas. Aizgūta (no vāciešiem) bija latviešu vecā ortogrāfija.

Pēc kopīgas izcelšanās mēs izšķiram rakstības sistēmu grupas jeb saimes, piemēram, 1) uz latīņu rakstības pamatiem dibinātās rakstības sistēmas (vācu, franču, angļu, poļu utt.); 2) uz papildinātās un racionalizētās latīņu rakstības pamatiem dibinātās baltu-slāvu rakstības sistēmas (čehu, slovaku, lauziciešu, horvātu, slovēņu, lietaviešu un latviešu); 3) uz slāvu rakstības pamatiem dibinātās rakstības sistēmas (krievu, bulgāru, serbu utt.); 4) uz arābu rakstības pamatiem dibinātās rakstības sistēmas (arābu, persiešu, afgāņu utt.).

Kāda ir latviešu rakstības sistēma?

Latviešu rakstības sistēma ir skaņu rakstības sistēma uz papildinātās un racionalizētās latīņu (baltu-slāvu) rakstības pamatiem. Vadošais ortogrāfijas princips tajā ir morfoloģiskais: *logs — loks, kāds — kāts, kauts — kauc, nesu — nesdams, lauzu — lauzt, trešais — trešdiena, meža — mežsargs* utt.

Fonētiski rakstījumi mūsu rakstībā ir, piemēram, *vezdams, mezdams, vest, mest* un garumi svešvārdu patskaņiem.

Pēc tradīcijas mēs skaņu *uo* apzīmējam ar burtu *o*.

Pēc etimoloģijas tiek prasīts tagadnes formās likt gan īsu, gan garu *a*, piemēram: *teicam — sakām, teicat — sakāt, teicams — sakāms, teicamies — sakāmies, teicaties — sakāties, teicas — sakās*. Šāda atšķirība mūsdienu dzīvajā tautas valodā nepastāv, ir pilnīgi mākslīga un atmetama.

Pēc oriģinālrakstības principa latviešu valodā kādu laiku rakstībā šķīra *h* un *ch*, liekot pirmo vācu *h* un krievu *r*, bet otro vācu *ch* un krievu *x* vietā. Taču pat te saskaņa neiznāca (piemēram, *hokejs — хоккей, huligāns — хулиган*), kur nu vēl lai izšķir visas austrumtautu *h* veida skaņas. Praktiskajā rakstībā latvieši pilnīgi var iztikt un iztiek ar vienu *h*.

Ortogrāfijas reformas

Valoda aizvien attīstas, bet ortogrāfija tiecas pēc zinamas stabilitātes. Tāpēc ar laiku ortogrāfija var stipri atšķirties no valodas un kļūt ļoti sarežģīta. Ortogrāfijas reformu uzdevums ir saskaņot rakstību ar valodu un uzlabot, atvieglot praktisko rakstību.

4. PUNKTUĀCIJA

Puntuācija (interpunkcija) ir mācība par pieturas zīmju lietošanu.

Puntuācija ir radusies no nepieciešamības atvieglot lasītājam teksta izprašanu.

Pieturas zīmes ir tādi rakstības elementi, kas rāda tekošās runas sadalīšanu, attiecības starp šīm daļām, kā arī attiecīgās intonācijas. Pieturas zīmes sadala runu daļās (,;), rāda attiecības starp teikuma daļām (: —) un apzīmē intonāciju (! ?).

Pēc nozīmju rakstura izšķir trejāda veida pieturas zīmes: 1) gramatiskās (kā komatu), kuras mēs varam likt, jau rakstot zināmu teikuma daļu, 2) loģiskās (kā semikolu un kolu), kuras varam likt tikai pēc tam, kad teikums uzrakstīts un apsvērts, un 3) intonatīvās (kā jautātāju un izsaucēju), ko mēs liekam pēc intonācijas.

Arēji pieturas zīmes iedala a) starpzīmēs un b) gala zīmēs vai arī a) abpusējās (pēdiņas, iekavas), b) vienpusējās (punkts, kols, semikols, daudzpunkts) un c) jauktās (komats, domzīme).

Spāniešu puntuācijā arī jautātāju (?) un izsaucēju (!) liek abās pusēs jautājuma un izsaukuma teikumam. Šādu kārtību prasa pati šo intonatīvo zīmju būtība, jo intonācija ir jāzin jau teikuma sākumā. Lai redzētu, uz kuru teikumu jautātājs vai izsaucējs attiecas, teikuma beigās tos liek tiešā, bet sākumā — apgrieztā veidā, piemēram: ¿Vai zvans jau skan?

TRANSKRIPCĪJA UN TRANSLITERĀCIJA

TRANSKRIPCĪJA

Transkripcija ir speciālraksts, kura uzdevums ir iespējami precīzi apzīmēt izrunu. Transkripcija atveido tikai valodas skaņisko pusi, atstājot bez ievēribas citus valodas aspektus — morfoloģiskos, vēsturiskos, tradicionālos utt. Ar parasto ortogrāfiju, kam vairumā valodu ir morfoloģisks vai tradicionāls raksturs, vārdu skanējumu apzīmē vairāk vai mazāk aptuveni, bet transkripcija par uzdevumu sprauž precīzi apzīmēt skaņu vai fonēmu sastāvu vārdā.

Vairums pasaules valodnieku, tajā skaitā arī ievērojamais dāņu fonētiķis O. Jespersens, atzīst tikai vienu transkripciju — fonētisko. L. Ščerba ierosināja vēl ievest fonemātisko transkripciju.

Zīmes fonētiskajā un fonemātiskajā transkripcijā ir vienas un tās pašas, bet, tā kā fonēmu skaits visās valodās ir mazāks par skaņu variantu un variāciju skaitu, tad zīmju skaits fonemātiskajā transkripcijā ir mazāks, bet fonētiskajā — lielāks. Izšķirība ir arī zīmju lietojumā.

Fonētiskā transkripcija katru skaņas variantu apzīmē ar īpašu zīmi. Tās uzdevums ir sīki un precīzi apzīmēt skaņas viņu akustiski-fizioloģiskajā aspektā, visus skaņu sīkumus, visas nianšes neatkarīgi no viņu lomas valodas fonoloģiskajā sistēmā.

Fonemātiskās jeb fonoloģiskās transkripcijas princips ir apzīmēt tikai šās valodas fonēmas, necenšoties attēlot variantus, t. i., vājās pozīcijās sastopamās skaņu nianšes, kas nav svarīgas fonoloģiskā ziņā. Fonemātiskā transkripcija iespējama tikai atsevišķi katrā valodā un uz fonētiskās transkripcijas pamatiem. Fonemātiskā transkripcija visus dažādos vienas un tās pašas fonēmas variantus vienā valodā apzīmē ar vienu zīmi. Fonemātisko transkripciju lieto gramatisko paradigmu pierakstos, kur svarīga strukturālā, nevis izrunas puse.

Fonemātiskā transkripcija ir tuva morfoloģiskajai ortogrāfijai (kas arī apzīmē tikai fonēmas un nevis to variantus vai variācijas), bet tā ir tāla no tādām tradicionālām ortogrāfijām kā angļu vai franču. Latviešu rakstībā vajadzība pēc fonemātiskās transkripcijas nav sevišķi jūtama: vairumā gadījumu to var atvietot parastais ortogrāfiskais raksts, dažreiz ar vienu otru sīku papildinājumu. Galvenā ir un paliek fonētiskā transkripcija.

Fonētiskā transkripcija lietojama tikai tur, kur apzīmējama izruna. Bet izruna atzīmējama ļoti sīki — jāparāda šaurais un platais *e*, visas intonācijas, šķirta un afrikātiska izruna (*dz* un *3*, *dž* un *ž*), priekšmēlenis *n* un pakaļmēlenis *ŋ*, *uo* un *o*, patskaņa vājāka izruna vārda beigās (piemēram, vārdā *pulkstenis*), jāraksta pēc izrunas, piemēram, vārds *suns* (*sunc*) utt.

Svarīgākie gadījumi, kad lietojama transkripcija, ir šādi: 1) uzrakstot dialektā valodas fonētikas materiālus; 2) apzīmējot izrunu tādās valodās kā angļu vai franču, kur rakstība stipri atšķiras no izrunas un kur tāpēc nav iespējams izrunu precīzi atspoguļot parastajā ortogrāfijā, piemēram, angļu vārdu *knife* «nāzis» fonētiskajā transkripcijā raksta *naif*; 3) parādot vārda morfoloģisko dalījumu tādos gadījumos, kad ar parasto ortogrāfiju to nevar izdarīt, piemēram, krievu *воробья*, *воробью* — *vorobj-a*, *vorobj-u*; 4) salīdzinoši pētījot dažādu valodu skaņu sastāvu.

Galvenais fonētiskās transkripcijas princips ir apzīmēt katru izrunājamo skaņu ar patstāvīgu zīmi. Vispār fonētiskajai transkripcijai ir tās pašas prasības kā grafētikai — abas parāda attiecības starp valodas skaņām un rakstības burtiem.

Tā kā fonētiskajai transkripcijai nākas ļoti precīzi apzīmēt izrunu, bez tam tā domāta tikai speciālistiem un nepretendē uz lietojumu praktiskajā dzīvē, tad tā precīzai skaņu apzīmēšanai nedrīkst skopoties ar zīmēm. Ja viena alfabēta burtu nepietiek, fonētiskā transkripcija var ņemt tos no citiem alfabētiem vai izdomāt pavisam jaunas zīmes.

Parasti transkripcijas pamatā ņem latīņu alfabētu, jo tas ir vienkāršākais un pazīstamākais un jau lielā mērā ieguvis internacionāla alfabēta funkcijas.

Mūsu dienās radusies nopietna vajadzība protestēt pret transkripcijas fetišismu, t. i., pret transkripcijas lietošanu nevieta, viņas nozīmes pārspilēšanu. Piemēram, nepareizi ir lietot transkripciju tautas daiļrades pierakstos. Mums aizvien jāpatur prātā, ka fonētiskā transkripcija ir papildu raksts, kas lietojams tikai īpašas vajadzības gadījumos.

Agrāk par transliterāciju sauca vienas rakstības zīmju atvietošanu ar citu, plašāk pazīstamu. To lietoja, izdodot dažādu tautu rakstu pieminekļus ar mazpazīstamu un grūtu rakstību. Piemēram, ķīniešu, arābu, sanskrita un citus rakstus transliterēja latīņu burtiem, lai ar tiem varētu iepazīties arī citu nozaru speciālisti.

Padomju valodnieks Ļ. Ščerba blakus atzīmētajai vecajai transliterācijas nozīmei deva jaunu nozīmi — citvalodu īpašvārdu atdarināšanu parastajā rakstā.¹ Šādā nozīmē transliterācijas vārdu lieto arī Ļ. Ščerbas skolnieki M. Matuseviča² un L. Zinders³.

Tātad transliterācija ir pieņemtā praktiskā citvalodu īpašvārdu rakstība. Transliterācijas uzdevums ir citvalodu parastajā ortogrāfijā rakstīt īpašvārdus apzīmēt praktiskajā rakstā ar savas valodas parastās ortogrāfijas līdzekļiem.

Transliterācija stingri jāšķir no transkripcijas. Transkripcija attēlo skanējumu, bet transliterācija — galvenokārt rakstījumu. Transliterācija veidojas šādu četru faktoru mijiedarbībā: 1) citvalodu rakstība, 2) citvalodu izruna, 3) attiecīgās valodas tradīcijas citvalodu īpašvārdu rakstībā un 4) attiecīgās valodas izrunas iespējas.

Pieņemtās citvalodu īpašvārdu rakstības — transliterācijas laukā transkripcija ir ļoti kaitīga, jo ienes rakstībā sīkumainu fonētisku empīrismu. Turklāt daudzās valodās (piemēram, angļu valodā) skaņu, sevišķi patskaņu izruna ir diezgan nenoteikta un tāpēc — kā atzīmē amerikāņu valodnieks Svodešs — fonētiskā transkripcija ar visu savu mikroskopiskumu aizvien ir un paliek nepietiekami precīza. Visu to ievērojot, noteikti jāuzstājas par burta, rakstījuma, tradīcijas primātu transliterācijā.

Transliterācijas jaukšanai ar transkripciju pamatus lika A. Reformatskis ar savu mācību par trim transkripcijām⁴ — fonētisko, fonemātisko un «praktisko» transkripciju. Prakse rāda, ka nekāds trešais transkripcijas veids A. Reformatskim un A. Superanskai⁵ nav iznācis, iznākusi tikai aptuvena, nepilnīga fonētiskā transkripcija.

Pretstatā transkripcijai, kuras uzdevums ir maksimāli pre-

¹ *Л. В. Шерба. Избранные труды по языкознанию и фонетике, т. I. Л., 1958, 153.—161., 171.—181. lpp.*

² *М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику. Изд. 1-ое 1941, 2-ое 1948, 3-ье 1959.*

³ *Л. Р. Зиндер. Общая фонетика. Л., 1960.*

⁴ *А. А. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1960 (1-ое изд. 1947).*

⁵ *А. В. Суперанская. Лингвистические основы практической транскрипции имен собственных. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1959.*

cīzi apzīmēt valodas skaņas, transliterācija, kā jau norāda pats nosaukums (latīņu vārds *litera* nozīmē «burts»), ietver sevi burta jēdzienu, attiecas uz valodas rakstisko pusi. Transkripcijas pamats ir skaņa, izruna, bet transliterācijai pamatā ir burts, tradīcija. Transkripcija ievēro tikai izrunu, bet nepavisam burtu, turpretī transliterācija vairāk balstas uz burtu, kamēr izrunai viņā ir blakus nozīme. Transliterācijā svarīgs ir ārējs tuvums citvalodas vārdam. Var teikt, ka jātransliterē nevis vārda izruna, bet pats vārds.

Transliterācijas uzdevums — pretstatā transkripcijai — nebūt nav precīzi atspoguļot izrunu. Rakstījums *Igo* nebūt adekvāti neatspoguļo šā rakstnieka uzvārda francisko izrunu *ūgo*, vēl tālāk no šīs izrunas stāv krieviskā transliterācija Гюро. Arī angļu vārda *Smith* transliterējums *Smīts* gluži neatspoguļo izrunu.

Tā kā transliterācija nedzenas pēc precīzas izrunas atveidošanas, tad tā iztiek ar parastā alfabēta burtiem. Transliterācijā ne tikai nelieto īpašas zīmes fonētisku sikumu apzīmēšanai, bet pat nelieto citu praktisko rakstību burtus un burtu kopas, kas nav pieņemtas latviešu rakstībā, — *ö, ü, ch, ck, dt, ie* (garā *i* apzīmēšanai) utt.

Protams, kur var parādīt izrunu, neatejot par tālu no burta, tur mēs to darām, piemēram, mīkstinot *L* un *n* vārdā *Leņins*. Citādi mēs transliterācijā cenšamies ievērot saskaņu ar burtiem. Piemēram, krievu vārdam Теплох latviski forma *Keplovs* pēc izrunas būtu tuvāka nekā forma *Teplovs*, tomēr mēs lietojam pēdējo, lai par daudz neattālinātos no rakstības. Tāpat mēs rakstām *Nadežda, Judins*, nevis *Naģežda, Juģins*.

Cenšanās ievērot transliterācijā lielāku tuvību burtam liedz arī likt *j* pēc līdzskaņa palatālo patskaņu *e, i* priekšā. Tāpēc jāraksta *Teplovs, Nadežda, Judins* un nevis *Tjeplovs, Nadježda, Judjins*. Tikai velāro patskaņu priekšā *j* ir nepieciešams, piemēram, vārdā *Rjazana*.

Transliterācijā var pat saglabāt dažu mēmo burtu, piemēram, mēmais *h* franču valodnieka *Cohen* vārdā — *Kohēns*. Angļi *Darvina* un *Sekspīra* vārdu izrunā bez *r*, bet mēs transliterācijā to paturam.

Mirušo valodu vārdus transliterē mehāniski — burtu pa burtam, jo šeit bieži vien izruna nav pat zināma.

Transliterējot dzīvo valodu vārdus, parasti iet vidusceļu, kaut cik ievērojot arī oriģinālizrunu. Franču rakstnieka *Daudet* uzvārdu mēs latviski transliterējam formā *Dodē*, t. i., ņemam vērā, ka *au* franču rakstībā nozīmē *o*, bet *t* vārda beigās netiek izrunāts. Tāpat mēs transliterējam angļu vārdu *Shakespeare* formā *Sekspīrs* un poļu komponista francisko uzvārdu *Chopin* formā *Šopēns*. Bet var būt arī svārstības atkarībā no tā, vai rakstījums vairāk tuvojas oriģinālvalodas fonētikai vai ortogrā-

fijai. Tā franču rakstnieka *Hugo* uzvārdu krievi transiiterē pēc burtiem — Гюро, bet latvieši — pēc aptuvenas izrunas (tikai mūsu rakstībā trūkstošā burtā *ü* vietā liekot *i*) — *Igo*.

Citvalodu īpašvārdus var izteikt trejādi: 1) ieviešot nepārveidotus citvalodu vārdus, 2) atvietojojot citvalodu gramatiskās formas ar pašu valodas formām un 3) pārtulkojot svešos vārdus.

Kādu no šiem trim paņēmieniem izvēlēties, to nosaka šā nosaukuma atbilstmes citās valodās, t. i., jāizvēlas forma, kas kļuvusi internacionāla starptautiskā tradīcijā.

Labā daļā gadījumu internacionāls ir zināmās tautas dotais nacionālais nosaukums, piemēram, franču *Monblans* (tulkojumā tas būtu «Baltais kalns»), arī itāliešu *Lago Madžore*.

Pārņemot nosaukumus no valodām, kurās nominatīva forma nesakrīt ar celmu, vajag (ja tas saskan ar starptautisko tradīciju) ņemt nevis nominatīva formu, bet celmu un tam pievienot savas valodas galotni, piemēram, nevis *Venus*, bet *Venēr-a* (arī krieviski Венера).

Izskatu *-ija*, kas latviešu valodā ir produktīva zemju nosaukumu veidošanai, nekādā gadījumā nevar uzskatīt par nacionālā nosaukuma bojājumu. Tāpēc jau Juris Alunāns latviskoja *England* par *Anglija*, *Osterreich* — par *Austrija*.

Taču ir ne mazums gadījumu, kad nosaukums tiek tulkots. Piemēram, *Cape of Good Hope* latviski ir nevis *Keip of Gud Hop* vai *Gud Hop Rags*, bet *Labās Cerības Rags* — tāpat kā krieviem ir Мыс Доброй Надежды, frančiem *Cape de Bonne Espérance*, vāciešiem *Kap der Guten Hoffnung*. Amerikas ezeru, kuru angļi sauc *Lake Superior*, franči sauc *Lac Supérieur*, krievi — Верхнее озеро, vācieši — *Oberer See*, tāpēc latviski šis ezers arī turpmāk apzīmējams ar vārdu *Augšezers*, nevis *Sjupiriors*.

Ir arī nosaukumi, kuros tulko tikai vienu komponentu — sugas vārdu, kamēr otru — īpašvārdu — atstāj netulkotu, piemēram, *Zilā Nila*, *Jaunzēlande*, *Ziemeļrija*, *Dienviddakota*, *Rietumvirdžīnija*.

Katra tauta raksta pēc savas tradīcijas. Franči raksta *Lorraine*, vācieši *Lothringen*, bet krievi turpina savu tradīciju Лотарингия un latvieši — *Lotringa*, nevis *Lorēna*, *Lotringena* vai *Lotaringija*.

Lietavieši raksta pēc savas valodas likumiem *Čuplinskiene*, krievi pēc savas — Чуплинская un latvieši pēc savas valodas likumiem — *Čuplinska*.

Transliterācijā jāievēro arī valodas tradīcijas citvalodu īpašvārdu rakstībā.

Apskatīsim dažus vārdu tradicionālās rakstības paņēmienus.

Krievu transliterācija noraida tikai vācu *ck*, likdama tā vietā *kk* (*Meck* — Мекк), bet atstāj vācu vārdos *dt* un *tt* un raksta

Шмидт, Шютц, turpretim latviešu transliterācija noraida arī vācu *dt* un *tc* un tāpēc raksta *Meks, Šmits, Šics*.

Krievi visos svešvārdos — kā īpašvārdos, tā arī sugas vārdos dubulto visus līdzskaņus, bet latvieši divkāršo tikai skaņņus (*l, ļ, m, n, ņ, r*) — īpašvārdos diezgan konsekventi (*Hel-lāda, Kellermanis, Grimms, Manns, Pirrs* utt.), bet sugas vārdos tikai dažos aizguvumos (*elle, eļļa, ķemme, gamma, panna, tonna, ķerra* u. tml.).

Galvenais transliterācijā ir stabilitāte, nodibinājusies tradīcija.

Acis tā pieradusi pie tradicionālajiem rakstījumiem *Šekspīrs, Viljams, Ofēlija, Bairons, Kalkuta, Olafs, Solveiga* utt., ka šo vārdu pārvēršana par *Šekspīru, Viljemu, Ofīliju, Bairenu, Kal-katu, Ulašu, Sulveigu* utt. nepatīkami duras acīs.

Mūsu dienās raksts nav mazāk svarīgs tautu satiksmē kā skaņa, tāpēc nedrīkst pieņemto transliterāciju vienmēr grozīt. Transliterācijā svarīgākais ir stabilitāte.

Tradīcija jāievēro pat tad, ja tā ir tālu no izrunas. Tā, piemēram, flāmisko uzvārdu *Maeterlinck* (flāmu izrunā *Māterlink*) mēs runājam pēc vāciskas izrunas un arī rakstam *Meterlinks*, spānisko vārdu *dons Huans* (raksta *don Juan*) mēs runājam pēc franču izrunas un rakstam *dons Žuāns*. Beļģijas rakstnieka flāmisko uzvārdu *Verhārens* (raksta *Verhaeren*) mēs, tāpat kā krievi, lietojam franču formā — *Verharns*. Rakstnieces Žoržas Zandas uzvārdu mēs, tāpat kā vācieši un krievi, izrunājam un arī rakstam ar *z* — *Zanda*, kaut gan frančiem šeit ir *s*. Tāpat kā daudzas tautas, mēs rakstam *Lisabona*, kaut gan portugāļi paši savu galvaspilsētu raksta *Lisboa* un izrunā *Ližboa*.

Ir personvārdi, kas internacionāli pazīstami vairākos nacionālos variantos, piemēram: *Jānis — Johans — Huans — Džovanni — Žans — Džons — Иван, Kārlis — Karloss — Šarls — Čarls, Ludvigs — Ludviķis — Luijs — Luidži, Pauls — Pāvils — Paolo — Pols, Pēteris — Petrs — Pjērs — Pjetro*. Tādas formas kā čehu un krievu *Pavels*, lietaviešu *Povils* un *Pauļus* nez vai būtu ieviešamas latviešu transliterācijā. Krievu vārdu *Петр* nav pareizi transliterēt par *Pjotrs*, tāpēc ka *jo* dzirdams tikai vienā formā — vienskaitļa nominatīvā. Vienas formas izrunas dēļ izkropļot visas formas — *Pjotra, Pjotram* utt. — nav lietderīgi; atliek vai nu neierastais *Petrs*, vai ierastais *Pēteris*, kā jau rakstam *Pēteris I, Pēteris Čaikovskis* u. c.

Izņemot minētos internacionāli pazīstamos variantus, transliterācijā jāvairas no pārāk liela raibuma un tāpēc jācenšas pēc vienvēidības.

Īpašvārdos jācenšas saglabāt ierasto rakstisko veidolu, piemēram, vācu *Agatha* un *Agathe* un lietaviešu *Agota* latviski rakstams vienādi — *Agate*; vācu un poļu *Aleksander*, lietaviešu *Aleksandras* un krievu *Александр* latviski rakstams formā *Alek-*

sands; igauņu *Mae* un *Maie* latviski rakstams formā *Maija*. Līdzās formai *Katrīna* nez vai vajadzētu čehu formu *Kateržina* vai angļu *Keterina*, līdzās formām *Kristaps* un *Kristofjs* lieka ir čehu forma *Krištofs* un nedaiļskanīgā poļu forma *Kšištofs*.

Visiem zinams, ka vislielākās pārgrozības ir notikušas angļu valodā, sevišķi viņas patskaņu sistēmā. Tāpēc nav ieteicams vārdus, kas internacionāli pazīstami pēc citu valodu mazāk pārgrozītās formas, sagrozīt pēc angļu izrunas. Tā, piemēram, jāraksta *Beatrise* (angļi raksta *Beatrice*), nevis *Biatrisa*, *Evelīna* (angļi raksta *Evelyn*), nevis *Ivlina* utt.

Saskaņā ar tradīciju ir jāraksta *Edips* (arī krieviem Эдип), nevis *Oidips*, *Eols*, nevis *Aiols*, *Febs*, nevis *Foibs*, *Golsvortijs*, nevis *Gelsvērtijs* vai *Golsvertijs*, *Kembridža* (arī krievi raksta Кембридж), nevis *Keimbridža*, *Tomass Manns*, nevis *Mans*, *Niče* (vācieši raksta *Nietzsche*, krievi Ницше), nevis *Niče*, *Kauņa*, nevis *Kauna* utt.

Citvalodu īpašvārdi, cik vien iespējams, latviešu valodā lokami.¹ Tādā nolūkā jāizdara daži pārveidojumi.

1) Citvalodu nelokamiem vārdiem pieliekamas latviskas galotnes, un tāpēc igauņu formai *Liidi* latviski atbilst *Lidija*, *Mai* — *Maija*, igauņu un spāniešu formai *Mari* — *Marija*, igauņu formai *Munamägi* — *Munameģis*, igauņu formai *Tõnu* — *Tenis*, somu formai *Artturi* — *Arturs*, *Hermann* — *Hermanis*, *Anneli* — *Annele* utt.

2) Citvalodu bezgalotņu vārdiem pieliekamas parastās latviskās galotnes, nevis kādas citas, neparastas, piemēram, spāniešu formai *Ester* latviski atbilst *Estere*, nevis *Estera*, igauņu formai *Att* latviski atbilst *Atis*, nevis *Ats*, *Jaana* — *Jānis*, nevis *Jāns*, *Rein* — *Reinis*, nevis *Reins*, tāpat vācu valodas formām *Karl* un *Peter* latviski atbilst *Kārlis* un *Pēteris*, nevis *Karls* un *Pēters*.

3) Citvalodu vārdu galotņu un izskaņu vietā liekamas latviskas galotnes un izskaņas, piemēram, lietaviešu formai *Aleksas* latviski atbilst *Aleksis*, nevis *Alekss*, formām *Julijus* vai *Julius* — *Jūlijs*, nevis *Julijus* vai *Juļus*, formai *Paulius* — *Pauls*, nevis *Pauļus*, *Birutē* — *Biruta*, nevis *Birute*, *Bronē* — *Brona*, nevis *Bronē*, *Elzē* — *Elza*, nevis *Elzē*, *Teklē* — *Tekla*, nevis *Tekle*.

Slāviskas cilmes lietaviešu izskaņa *-skas* latviešu transliterācijā daiļskanības un vienkāršības labad jāraksta *-skis*, nevis *-skš*, piemēram, *Baranauskas* — *Baranauskis*, nevis *Baranauskšs*, *Petrauskas* — *Petrauskis*, nevis *Petrauskšs*; šie vārdi rakstāmi tāpat kā vārdi ar *-skis*, piemēram, *Jablonskis*.

Jāsargas pārnest latviskajā transliterācijā nacionālo izrunu

¹ To atzīst arī J. Endzelīns. Sk. «Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā», I, 4. lpp.

sikumus, kā to dara Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā.

Piemēram, nevajag pārlietu fonetizēt citu valodu vārdus un tā graut nodibinājušos tradīciju, pārtaisot, piemēram, formu *Šekspīrs* par *Seikspīrs*, *Marks Tvens* — par *Marks Toeins*, *Čemberlens* — par *Čemberlīns*, *Darvīns* — par *Dārvīns*, *Glazgova* — par *Glāsgova*, *Emīls* — par *Ēmīls*, *Ludvīgs* — par *Lūdvijs*, *Zigfrīds* — par *Zigfrīds*, *Meklenburga* — par *Mēklenburga*, *Slezvīga* — par *Šlēsvīga*, *Travničeks* — par *Trāvničeks* utt.

Franču vārdi *Edouard* un *Ferdinand* latviski rakstami *Eduards* un *Ferdinands*, nevis *Eduārs* un *Ferdināns*. Tāpat franču sieviešu vārdi *Aurore* un *Faustine* būtu rakstami *Aurora* un *Faustīne*, nevis *Orora* un *Fostina*.

Poļu vārdu latviskajā transliterācijā jāatstāj neievērota tāda specifiski poliska īpatnība kā līdzskaņa *n* mīkstināšana piedēkļa *-sk-* priekšā, un, tāpat kā mēs rakstam *Dzeržīnskis*, jāraksta arī *Jasiņskis*, nevis *Jasiņskis*, *Gdanska*, nevis *Gdaņska* utt. Nav jāmīkstina arī poļu valodas līdzskaņi palatālo patskaņu *i* vai *e* priekšā, un, tāpat kā mēs rakstam *Kopernīks*, nevis *Kopernīks*, jāraksta arī *Antonijs*, *Dioniņijs*, *Domiņiks*, *Monika*, *Nikodēms* utt., nevis *Antoņijs*, *Dioņizijs*, *Domiņiks*, *Moņika*, *Nikodēms* utt. Vecas tradīcijas vārdi *Gregors*, *Kazimīrs*, *Sandomira* latviskajā transliterācijā nav pārvēršami latviešu mēlei neierastās formās *Gžegožs*, *Kazimežs*, *Sandomeža*.

Tāpat kā mēs čehu vārdu *Praha* rakstam ar *g* — *Prāga*, vajadzētu arī čehu vārdu *Bohdan* rakstīt formā *Bogdans*, jo pretstatā latviešu nebalsīgajam *h* čehu *h* ir balsīgs.

Latviešu valodā lietojot internacionālas cilmes krievu vārdos nav ieteicama sīkumaina krieviskošana, rakstot, piemēram, *Pavels*, *Muza*, *Klavdija*, *Aļisa*, *Kseņija*, *Genrieta*, *Sofja* parasto formu *Pāvils*, *Mūza*, *Klaudija*, *Alise*, *Ksenija*, *Henrieta*, *Sofija* vietā.

Neatļaujama ir cenšanās pārnest latviešu valodā ne tikai citu rakstību, bet pat citu valodu īpatnības.

Tā kā latviešu valodā uzvārdu sieviešu dzimtes formas atvasina no vīriešu dzimtes formām ar galotnēm *-a* vai *-e*, tad sieviešu dzimtes forma blakus čehu uzvārdam *Fučīks* latviešu valodā var būt tikai *Fučīka*, nevis *Fučikova*.

Arī poļu uzvārds *Ožeško*, kas ir nelokams vārds, latviešu valodā nemainīts lietojams abās dzimtēs — *Ādams Ožeško* un *Elīza Ožeško*, nevis *Ādams Ožeško*, bet *Elīza Ožeškova*.

Nav atzīstama latviešu valodā arī lietaviešu valodas izskaņu lietošana sieviešu uzvārdiem — *-iene* un *-uviene* precētām sievietēm (*Korsakas* — *Korsak-iene*, *Dapkus* — *Dapk-uviene*), *-aite*, *-īte*, *-ute* un *-ūte* neprecētām sievietēm (*Jankauskas* — *Jankausk-aite*, *Kurkļietis* — *Kurkļiet-īte*, *Daukus* — *Dauk-ute*, *Mickevičus* — *Mickevič-ūte*).

Transliterācijā nedrīkst radīt neveiklas, nedailskanīgas formas, piemēram, spāniešu *Danjels* (*Daniels*), *Djego* (*Diego*), *Gavrjels* (*Gabriels*), *Vjolante* (*Violante*) u. tml., poļu *Apolonja* (*Apolonija*), *Arkadja* (*Arkādija*), *Aurelja* (*Aurēlija*), *Cecilja* (*Cecīlija*), *Emilja* (*Emīlija*), *Felicja* (*Felīcija*), *Gabrjels* (*Gabriels*), *Gžegožs* (*Gregors*), *Kšištofs* (*Kristofo*)s) utt.

Bieža citvalodu vārdu rakstījumu maiņa ir ļoti nevēlama parādība. Fonētisku sīkumu meklēšana un atdarināšana citvalodu vārdu rakstībā, atkāpjoties no vispārpieņemtām tradīcijām, liecina par savas valodas necienīšanu.

BIBLIOGRĀFIJA

MARKSISMA-ĻEŅINISMA KLASIĶI

- Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 3, 1955, 29. lpp.
Engelss F. Darba loma pērtiķa tapšanā par cilvēku.
Энгельс Ф. Франкский диалект. М., 1935 (vai *К. Маркс и Ф. Энгельс.* Сочинения, т. 19, 518.—546. lpp.).
Ļeņins V. I. Jautājumā par dialektiku (Raksti, 36. sējums, 320. lpp.).
Ļeņins V. I. Par krievu valodas tīrīšanu (Raksti, 30. sējums, 269. lpp.).
Ļeņins V. I. Vai ir vajadzīga obligāta valsts valoda? (Raksti, 20. sējums, 53.—55. lpp.)
Ленинский сборник XI, М.—Л., 1929; tur Ļeņins pārsprīdumā par N. Buha-
riņa grāmatu «Экономика переходного периода» (348.—400. lpp.) un
sevišķi savā «Recensio academica» (401.—402. lpp.) asi kritizē Buha-
riņu par lieku svešvārdu lietošanu.

SPECIĀLĀ LITERĀTŪRA

A. Latviešu valodā

- Bendiks H.* Svešvārdu pareizrakstības vārdnīca. Rīgā, 1958.
Brūņenieks M. Mūsu valodas krusts un bēdas. Rīgā, 1928.
Dažas piezīmes par mūsu dialektoloģiskajos rakstos lietojamo fonētisko
transkripciju (FBR, XV, Rīgā, 1935).
Dravnieks J. Pareizrakstības vārdnīca. Rīgā, 1915.
Endzelins J. Baltu valodu skaņas un formas. Rīgā, 1948.
Endzelins J. Baltu valodu teksti. Rīgā, 1936.
Endzelins J. Ievads baltu filoloģijā. Rīgā, 1945.
Endzelins J. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951.
Endzelins J. Latvijas PSR vietvārdi. I daļa, 1. sējums (A—J) 1956, 2. sē-
jums (K—O) 1961.
Endzelins J. Latvijas vietu vārdi. I (1922) un II (1925).
Endzelins J. Senprūšu valoda. Rīgā, 1943.
Endzelins J. un Mīlenbahs K. Latviešu gramatika. Rīgā, 1907.
Gailums K. un Vilāns O. Latviešu valodas gramatika 8.—11. klasei. I—II.
Rīgā, 1961.
Garais F. Daži latviešu valodas jautājumi. Rīgā, 1930.
Jaunvalks E. un Gūtmanis A. Esperanto-latviešu un latviešu-esperanto vārd-
nīca ar gramatiku. Rīgā, 1957.
Karulis K. Senie un mūsdienu raksti. Rīgā, 1957.

- Krievu-latviešu vārdnīca. I—II. Rīgā, 1959.
 Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. Rīgā, 1951.
 Latviešu-krievu vārdnīca. 2. izd. Rīgā, 1963.
 Laua A. Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētikas jautājumi. Rīgā, 1961.
 Loja J. Daži vērtējumi un ierosinājumi («Skol. Avīze», 1957. g. 26. septembrī).
 Loja J. Valodniecības vēsture. Rīgā, 1961.
 Loja J., Vilāns O. un Gailums K. Par jauno gramatiku vidusskolām («Skol. Avīze», 1951. g. 3. augustā).
 Milenbahs K. Daži jautājumi par latviešu valodu. I—IV. 1891.—1909.
 Milenbahs K. Gramatiskie nosaukumi («Baltijas Vēstnesis», 1902. g., Nr. 19 un 20).
 Milenbahs K. Latviešu pareizrakstības jautājums («Latvija», 1908. g., Nr. 74).
 Milenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. I—IV. Rīgā, 1923.—1932. Endzelīns J. un Hauzenberga E. Papildinājumi un labojumi K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. I—II. Rīgā, 1934.—1946.
 Milenbahs K. Par jauno ortogrāfiju («Dzimtenes Vēstnesis», 1912. g., Nr. 23).
 Milenbahs K. Par mūsu ortogrāfiju («Austrums», 1894. g., Nr. 7).
 Milenbahs K. Teikums. Rīgā, 1898.
 Plāķis J. Indoeiropiešu valodu salīdzināmā gramatika. Rīgā, 1938.
 Plāķis J. Leišu valodas rokasgrāmata. Rīgā, 1926.
 Plāķis J. Varbūtējā zemgaļu un sēļu senču robeža (RLB ZK Rakstu krājums, 23a).
 Rainis. Ciņa par latviešu literāro valodu (Kopotī raksti, 14. sējums. Rīgā, 1951).
 Sirmāis J. Latviešu «jaunie» un «vecie» valodnieki («Dienas Lapa», 1892. g., Nr. 109—112).
 Šmits P. Ievads baltu filoloģijā. Rīgā, 1936.
 Šmits P. Ievads valodniecībā. Rīgā, 1934.
 Šmits P. Par zemgaļiešu un sēļu tautību (FBR, I, 1921).
 Upīts A. Tulkojuma problēma («Lit. un Māksla», 1945. g., Nr. 30—32).
 Vilāns O. Gramatikas terminoloģija noteikti jāunificē («Skol. Avīze», 1951. g. 23. martā).
 Vilāns O. Latviešu valodas mācīšana vidusskolā («Pad. Latv. Skola», 1951. g., Nr. 1).
 Zemzare D. Latviešu vārdnīcas. Rīgā, 1961.
 Zēvers J. Ko patapinātie vārdi liecina par latviešu aizvēsturisko senatni (IMM, 1921. g., Nr. 6).
 Zēvers J. Latviešu valodas mācības grāmatu (gramatiku) pārskats (IMM, 1927. g., Nr. 11).

B. Krievu valodā

- Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. М., 1958.
 Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. I. М.—Л., 1949.
 Абаев В. И., Горнунг Б. В., Гухман М. М., Кузнецов П. С. Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. М., 1956.
 Абеде А. П. К вопросу о слоге («Slavia», 1924, III).
 Аванесов Р. И. и Бернштейн С. Б. Лингвистическая география и структура языка. М., 1958.
 Авдиев В. И. Происхождение древнеегипетской письменности. М., 1960.
 Агаян Эд. Введение в языкознание. Ереван, 1960.
 Артемов В. А. Экспериментальная фонетика. М., 1956.
 Асмангулян А. А. Против гипотезы о «двуприродности» армянского языка (ВЯ, 1953, № 6).
 Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957.

- Ахманова О. С. и Бокарев Е. А. Международный вспомогательный язык как лингвистическая проблема (ВЯ, 1956, вып. 6).
- Ачарян Р. Корневой словарь армянского языка. I—VII. Ереван, 1921—1935.
- Балаша И. Венгерский язык. М., 1951.
- Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.
- Балтийский этнографический сборник. М., 1956.
- Баранников А. П. Краткая грамматика хиндустан (урду). Л., 1926.
- Баранников А. П. Об изучении цыган СССР («Изв. АН СССР, ОЛЯ», Л., 1929).
- Барбюс А. Письма о международном языке. М., 1924.
- Баскаков Н. А. Тюркские языки. М., 1960.
- Белецкий А. А. Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка). Киев, 1950.
- Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование. М., 1955.
- Бернштейн С. Б. Очерки македонского языка. М.—Л., 1949.
- Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1961.
- Бернштейн С. И. Вопросы обучения произношению. М., 1937.
- Библиографический указатель литературы по русскому языку. I—IV. М., 1953—1956.
- Богородицкий В. А. Введение в изучение современных романских и германских языков. М., 1953.
- Богородицкий В. А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань, 1952.
- Богородицкий В. А. Краткий очерк сравнительной грамматики арио-европейских языков. Изд. 2-е. Казань, 1917.
- Богородицкий В. А. Лекции по общему языковедению. Изд. 2-е. Казань, 1915.
- Богородицкий В. А. Сравнительная грамматика арио-европейских языков. Вып. I. Казань, 1914.
- И. А. Бодуэн-де-Куртенэ. М., 1960 — ar loti pilnīgu J. Boduēna de Kurtenē darbu sarakstu.
- Бодуэн-де-Куртенэ И. А. Введение в языковедение. Изд. 5-е. СПб, 1917.
- Бодуэн-де-Куртенэ И. А. Вспомогательный международный язык (Журнал «Espergo», Петербург, 1908. № 9, 10—11).
- Бодуэн-де-Куртенэ И. А. Избранные труды. I—II. М., 1963.
- Бодуэн-де-Куртенэ И. А. Из лекций по латинской фонетике. Воронеж, 1893.
- Бодуэн-де-Куртенэ И. А. Кашубский язык, кашубский народ и кашубский вопрос. СПб, 1896 (ЖМНП, 1897 г., апрель — май).
- Бодуэн-де-Куртенэ И. А. Об отношении русского письма к русскому языку. СПб, 1912.
- Бодуэн-де-Куртенэ И. А. Польский язык сравнительно с русским и древнецерковно-славянским. СПб, 1912.
- Боровков А. К. К вопросу об унификации тюркских алфавитов в СССР («Сов. востоковедение», 1956, № 4).
- Брандт Р. Ф. О международных языках вообще и в частности об эсперанто. М., 1909.
- Брянцева Т. Г. О словниках терминологических словарей. М., 1959.
- Бубрих Д. В. Историческая фонетика финского-суоми языка. Петрозаводск, 1948.
- Бубрих Д. В. Карелы и карельский язык. М., 1932.
- Бубрих Д. В. К вопросу об отношениях между самоедскими и финно-угорскими языками («Изв. АН СССР, ОЛЯ», 1948, вып. 6).
- Бубрих Д. В. О языковых следах финских тевтонов-чуди («Язык и лит.», т. I, Л., 1926).
- Буца К. Литовская хрестоматия со словариком. Под ред. И. А. Бодуэна-де-Куртенэ. СПб, 1912.

- Будагов Р. А. Введение в науку о языке. М., 1958.
- Л. А. Булаховский. Киев, 1958 — zinātniskās darbības apcerējums un plašs darbu saraksts.
- Булаховский Л. А. Введение в языковедение. Ч. II. М., 1953.
- Булаховский Л. А. Язык и раса. Киев, 1941.
- Бунак. Начальные этапы развития мышления и речи по данным антропологии («Сов. этнография», 1951, № 3).
- Бурсье Э. Основы романского языковедения. М., 1952.
- Бюлер Г. Руководство к элементарному курсу санскритского языка. Л., 1923.
- Ван-Вейк Н. История старославянского языка. М., 1957.
- Ж. Вандриес. М., 1937.
- Вентцель Т. В. Цыганский язык. М., 1964.
- Веселовский С. В. Топонимика на службе у истории («Историч. зап. Института истории АН СССР», 1945, № 17).
- Вессен Э. Скандинавские языки. М., 1949.
- Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потебни и Фортунатова). М., 1958.
- Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. (Сб. статей «Шахматов» под ред. акад. С. П. Обнорского, М. — Л., 1947).
- Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова (ВЯ, 1953, № 5).
- Виноградов В. В. О формах слова («Изв. АН СССР, ОЛЯ», 1944, вып. I).
- Виноградов В. В. О языке художественной прозы. Л., 1930.
- Виноградов В. В. Русский язык. М. — Л., 1947.
- Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929.
- Вопросы грамматического строя. Сб. М., 1955.
- Вопросы интонации. Сб. М., 1956.
- Вопросы китайского языковедения. Сб. М., 1954.
- Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. Сб. М., 1956.
- Вопросы молдавского языковедения. Сб. М., 1956.
- Вопросы стилистики и культуры речи. Сб. М., 1955.
- Ганишина К. А. и Петерсон М. Н. Современный французский язык. М., 1947.
- Гвоздев А. Н. Основы русской орфографии. М. — Л., 1947.
- Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1952.
- Генко А. Н. Абазинский язык. М., 1955.
- Георгиев В. Вопросы родства средиземноморских языков (ВЯ, 1954, № 4).
- Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языковедению. М., 1958.
- Германович. Междометие как часть речи («Р. яз. в шк.», 1941, № 2).
- Гиляревский Р. С. и Гривнин В. С. Определитель языков по письменностям. Изд. 2-е, исправл. М., 1961.
- Горский Д. П. (ред.). Мышление и язык. М., 1957.
- Грамматика русского языка (Изд. АН СССР). Т. I (фонетика и морфология) М., 1952. Т. II (синтаксис), ч. I и II, М., 1954.
- Григорьев В. П. Типология искусственных международных языков (ВЯ, 1957, № 2).
- Грозный Б. Протоиндийские письмена и их расшифровка (ВДИ, 1940, № 2).
- Грушка А. Спорные вопросы из области латинского языка. СПб, 1909.
- Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода (в книге В. А. Звегинцева «История языковедения XIX и XX веков», т. I, М., 1960).
- Гумилевский Л. и Рыкачев Я. Словесные сорняки иностранщины («Лит. газ.», 16 ноября 1949).

- Гухман М. М. Образование немецкого национального языка. М., 1955.
- Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. 4-е, исправленное и значительно дополненное издание под ред. проф. И. А. Бодуэна-де-Куртенэ. СПб—М., 1912—1914.
- Дарвин Ч. Происхождение человека и половой подбор («Полное собрание сочинений», т. II, кн. I, перевод И. М. Сеченова, М.—Л., 1927).
- Датт Д. А. и Змлин А. С. Бенгальский язык. Л., 1935.
- Дельбрюк Б. Введение в изучение индоевропейских языков. М.
- Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков. М., 1955.
- Дечев Д. Характеристика на тракийския язык. София, 1952.
- Джаукян Г. Б. Урартский и индоевропейские языки. Ереван, 1963.
- Дирингер Д. Алфавит. М., 1963.
- Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948.
- Добиаш-Рождественская В. А. История письма в средние века. Изд. 2-е. М.—Л., 1936.
- Доброгаев С. М. Речевые рефлексы. М.—Л., 1947.
- Долобо М. Г. Основная языковая закономерность коммунизма родовой стадии (Сб. «Сов. языкознание», I, Л., 1935).
- Дрезен Э. Основы языкознания, теории и истории международного языка. М., 1932.
- Дульзон А. П. К вопросу о языке и мышлении (ВЯ, 1956, № 3).
- Егоров В. Г. Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении. Чебоксары, 1951.
- Еремин С. Проект словаря русской этнографической диалектологии («Язык и лит.», т. I, Л., 1926).
- Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958.
- Жирков Л. И. Лакский язык. М., 1951.
- Жирков Л. И. Персидский язык. М., 1927.
- Жирков Л. И. Почему победил эсперанто? М., 1930.
- Жирмунский В. М. История немецкого языка. Изд. 4-е. М., 1956.
- Жирмунский В. М. Национальный язык и социальные диалекты. Л., 1936.
- Жирмунский В. М. Неизданная книга Ф. Ф. Фортунатова (ВЯ, 1953, № 1).
- Жирмунский В. М. Немецкая диалектология. М.—Л., 1956.
- Жирмунский В. М. О некоторых проблемах лингвистической географии (ВЯ, 1954, № 4).
- Жирмунский В. М. Проблемы колониальной диалектологии («Язык и лит.», т. III, Л., 1929).
- Жирмунский В. М. Франкский диалект Фр. Энгельса. («Изв. АН СССР», 1936, № 4).
- Займовский С. Г. Крылатое слово. М., 1930.
- Залеман и Жуковский. Краткая грамматика новоперсидского языка. СПб, 1890.
- Захаров А. А. Хетты и хеттская культура. М., 1924.
- Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков. М., 1960.
- Звегинцев В. А. Проблема знаковости языка. М., 1956.
- Звегинцев В. А. Семаснология. М., 1957.
- Зеленин Д. К. Международный язык науки и культурных сношений. М., 1901.
- Земская Е. А. «Казанская лингвистическая школа» профессора И. А. Бодуэна-де-Куртенэ («Р. яз. в шк.», 1951, № 6).
- Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Л., 1960.
- Зиндер Л. Р. и Строева Т. В. Современный немецкий язык. Изд. 3-е. М., 1957.
- Иванов А. И. и Поливанов Е. Д. Грамматика современного китайского языка. М., 1930.
- Иванов А. М. и Якубинский Л. П. Очерки по языку. Л.—М., 1932.

- Иванов Вяч. Вс.* Индоевропейские корни в клинописном хеттском языке и особенности их структуры. М., 1955.
- Иванов Вяч. Вс.* Проблема ларингальных в свете данных древних индоевропейских языков Малой Азии («Вестник МГУ», 1957, № 2).
- Иванов Вяч. Вс.* Проблема языков centum и satem (ВЯ, 1958, № 4).
- Иванов Вяч. Вс.* Хеттский язык. М., 1963.
- Иванов Вяч. Вс. и Топоров В. Н.* Очерк санскрита. М., 1960.
- Ильинская И. С.* Управление как проблема лексики и грамматики («Уч. зап. Моск. Гор. пед. ин-та», т. V, 1941).
- Ильиш Б. А.* Проблема «американского языка». («Научн. бюлл. Лен. гос. ун-та», 1946, № 8).
- Ильиш Б. А.* Современный английский язык. Изд. 2-е. М., 1948.
- Индейцы Америки. Сб. М., 1955.
- Истомин П. (Патканов).* Цыганский язык. М., 1900.
- Истрин А.* Некоторые вопросы теории письма (ВЯ, 1953, № 4).
- Кавказский этнографический сборник. М., 1953.
- Капанцян Г. А.* К происхождению армянского языка. Ереван, 1946.
- Карский Е. Ф.* Белорусы. I—III. 1903—1922.
- Карцевский С. И.* Повторительный курс русского языка. М.—Л., 1928.
- Касарес Х.* Введение в современную лексикографию. М., 1958.
- Клычков Г. С.* Развитие диахронической фонологии за последние годы (ВЯ, 1962, № 4).
- Колбья М. Г.* Роль слова в процессе мышления (канд. диссерт.). Тбилиси, 1953.
- Крючков С. Е.* Вопросы современной орфографии. М., 1952.
- Крючков С. Е.* О спорных вопросах современной русской орфографии. М., 1952.
- Кудрявский Д. Н.* Введение в языкознание. Изд. 2-е. Юрьев, 1913.
- Кудрявский Д. Н.* Начальный курс санскритского языка. Юрьев (Дерпт), 1917.
- Кудрявский Д. Н.* Психология и языкознание. Юрьев, 1905 («Изв. ОРЯС», 1904, т. IX, кн. 2, 1904).
- Кутюра Л., Иесперсен О., Лоренц Р., Оствальд В., Пфаудлер Л.* Международный язык и наука. Одесса, 1910.
- Лазурский В. Ф.* Вопрос об упрощении орфографии у англичан, французов и немцев. Одесса, 1903.
- Ламанский В. И.* О славянах в Малой Азии, Африке и Испании. 1859.
- Лафарг П.* Язык и революция. М., 1930.
- Левковская К. А.* О словообразовании и его отношении к грамматике («Вопросы теории и ист. языка в свете трудов Сталина», М., 1952).
- Лексикографический бюллетень. Киев, 1951 и след.
- Лексикографический сборник. М., 1957 и след.
- Лексикографический сборник. Братислава, 1953.
- Лер-Сплавинский Т.* Польский язык. М., 1954.
- Линдсей В. М.* Краткая историческая грамматика латинского языка. М., 1948.
- Липин Л. А.* Акадский (вавилонно-ассирийский) язык. I—II. Л., 1958.
- Лотте Д. С.* Некоторые принципиальные вопросы отбора и построения научно-технических терминов. М.—Л., 1941.
- Лоукотка Ч.* Развитие письма. М., 1950.
- Лоя Я. В.* Грамматические этюды («Р. яз. в шк.», 1931, № 2—3).
- Лоя Я. В.* Общий язык (в журнале «Международный язык», М., 1934 г., № 5).
- Лоя Я. В.* О латышской орфографии («Докл. АН СССР», 1929 г., серия В, № 13).
- Лоя Я. В.* Основные вопросы письменности («Р. яз. в шк.», 1940, № 12).
- Лоя Я. В.* Основные вопросы фонетики («Р. яз. в шк.», 1939, № 4).
- Лоя Я. В.* Синтагмы («Р. яз. в шк.», 1940, № 3).

- Лурье С. Я. Догреческие надписи Крита (ВДИ, 1947, № 4).
- Лурье С. Я. Язык и культура микенской Греции. М. — Л., 1957.
- Льюис Г. и Педерсен Х. Краткая сравнительная грамматика кельтских языков. М., 1954.
- Мажюлис В. Заметки к вопросу о древнейших отношениях балтийских и славянских языков. Вильнюс, 1958.
- Маккей Э. Древнейшая культура долины Инда. М., 1951.
- Марр Н. Я. Грамматика древнеармянского языка. СПб, 1903.
- Марр Н. Я. Грамматика древнелитературного грузинского языка. Л., 1925.
- Марр Н. Я. Пособие для изучения живого грузинского языка. Л., 1926.
- Мартинэ А. Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1960.
- Материалы балтийской этнографо-антропологической экспедиции 1952 г. М., 1954.
- Матусевич М. И. Введение в общую фонетику. Л., 1941; изд. 2-е Л., 1948; изд. 3-е М., 1959.
- Матусевич М. И. Русское литературное произношение. Л., 1953.
- Международный язык. Сб. М. — Л., 1928.
- Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи (ВДИ, 1953, № 1).
- Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М. — Л., 1938.
- Мейе А. Общеславянский язык. М., 1951.
- Мейе А. Основные особенности германской группы языков. М., 1952.
- Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. М., 1954.
- Миллер В. Осетинские этюды. М., 1882—1887.
- Минаев И. П. Очерк фонетики и морфологии языка пали. СПб, 1872.
- Михельсон И. Русская мысль и речь. I и II. 1903 и 1904 гг.
- Народы Дагестана. М., 1955.
- Нидерман М. Историческая фонетика латинского языка. М., 1949.
- Орлова В. Г. Порядок слов в русском языке («Р. яз. в шк.», 1939, № 1).
- О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языка. Сб. М., 1960.
- Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960.
- Петерсон М. Н. Очерки литовского языка. М., 1955.
- Петерсон М. Н. Очерк синтаксиса русского языка. М. — Пг., 1923.
- Петров Д. К. Темные вопросы романистики. 1925.
- Петровский Н. С. Египетский язык. Л., 1958.
- Пешковский А. М. Избранные труды. М., 1959.
- Платонов К. И. Слово как физиологический и лечебный фактор. М., 1957.
- Плетнер О. В. и Поливанов Е. Д. Грамматика японского разговорного языка. М., 1930.
- Поливанов Е. Д. Грамматика узбекского языка. 1926.
- Поливанов Е. Д. Лекции по введению в языкознание и общей фонетике. Берлин, 1923.
- Поливанов Е. Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. Ташкент, 1933.
- Поржезинский В. К. Очерк сравнительной фонетики древнеиндийского, греческого, латинского и старославянского языков. М., 1912.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. I—IV.
- Потебня А. А. Из записок по теории словесности. 1930.
- Потебня А. А. Мысль и язык. Одесса, 1922.
- Происхождение человека и древнее расселение человечества. М., 1951.
- Прокош Э. Сравнительная грамматика германских языков. М., 1954.
- Радиц С. И. Что такое классическая филология? («Труды Ярослав. гос. ун-та», т. II, 1923).
- Рерих Ю. Н. Тибетский язык. М., 1961.
- Реформатский А. А. Введение в языкознание. М., 1960.
- Рихтер Э. Как мы говорим? Перевод под ред. Л. В. Щербы. СПб, 1913.
- Рожанский А. Я. Идиомы и их перевод («Ин. яз. в шк.», 1948, № 3).

- Розенберг Л. Д. Ультразвук. М., 1956.
- Руденко С. И. Древняя культура Берингова моря и эскимосская проблема. М. — Л., 1947.
- Санжеев Г. Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. Т. I. М., 1953.
- Сарычева Е. Техника сценической речи. М. — Л., 1939.
- Селищев А. М. Славянское языкознание. Т. I. Западно-славянские языки. М., 1941.
- Селищев А. М. Старославянский язык. I—II. М., 1951—52.
- Семиряга М. И. Лужичане. М., 1955.
- Сепир. Язык. М., 1934.
- Сергиевский М. В. Введение в романское языкознание. М., 1952.
- Сергиевский М. В. и Баранников А. П. Цыганско-русский словарь. М., 1938.
- Славянское языкознание. Библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 по 1960 гг. I—II. М., 1963.
- Смирницкий А. И. Лексическое и грамматическое в слове (Сб. «Вопросы грамматического строя», М., 1955).
- Смирницкий А. И. (ред.). Русско-английский словарь. 2-е изд. М., 1952.
- Соболевский С. И. Древне-греческий язык. М., 1948.
- Соболевский С. И. Грамматика латинского языка. I—II. 3-е изд. М., 1948.
- Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1933.
- Стеблин-Каменский М. И. История скандинавских языков. М. — Л., 1953.
- Стойке С. Социальные диалекты (ВЯ, 1957, № 1).
- Стрелков П. Г. Методология грамматики («Р. яз. в шк.», 1931, № 6—7).
- Струве В. В. Происхождение алфавита. Пг., 1923.
- Сумарокова М. Я. (ред.). Учебник латинского языка для средних медицинских учебных заведений. М., 1957.
- Сухотин А. М. О передаче иностранных географических названий («Вопросы географии и картографии». Сб. I. М., 1935).
- Сухотин В. П. Проблема словосочетания в современном русском языке (Сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка». М., 1950).
- Тезисы доклада на VII пленарном заседании словарной комиссии ОЛЯ АН СССР. М., 1961.
- Терпигоров А. М. Об упорядочении технической терминологии (ВЯ, 1953, № 1).
- Томашевский Б. В. Стих и язык. М. — Л., 1959.
- Томсон А. И. Общее языковедение. Изд. 2-е. Одесса, 1910.
- Топоров О. Н. и Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962.
- Тохарские языки. М., 1959.
- Трахтенберг В. Блатная музыка. Под ред. и с предисловием И. А. Бодуэна-де-Куртенэ. СПб., 1908.
- Третьяков П. И. Восточно-славянские племена. М., 1953.
- Тронский И. М. Очерки по истории латинского языка. М. — Л., 1953.
- Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960.
- Тураев Б. И. Древний Египет. Петроград, 1922.
- Успенский Л. Слово о словах. Л., 1954.
- Ушаков П. Н. Эпиграфические памятники Индии (ВДИ, 1940, № 3—4).
- Федоров А. В. Введение в теорию перевода. М., 1953.
- Финно-угорский сборник. Л., 1928.
- Фортунатов Ф. Избранные труды. I—II. М., 1956—1957.
- Фрейман А. А. Тохарский вопрос и его разрешение в отечественной науке («Уч. зап. ЛГУ, Серия востоковедных наук», вып. 3, 1952).
- Фрейман А. А. Хеттский язык в его отношении к индоевропейским («Изв. АН СССР, ОЛЯ», 1947, № 3).
- Фрейман А. А. Хорезмийский язык, I. М. — Л., 1951.

- Фридрих И. Краткая грамматика хеттского языка. М., 1952.
- Харсекин А. И. Вопросы интерпретации памятников этрусской письменности. Ставрополь, 1963.
- Хватцев М. Е. Логопедия. Изд. 4-е. М., 1951.
- Цинциус В. И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. Л., 1949.
- Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России. М., 1956.
- Черп И. М. Основные принципы русской советской лексикографии (канд. дисс.). М., 1953.
- Чикобава А. С. Введение в языкознание. Ч. I. Изд. 2-е. М., 1953.
- Чуковский К. И. Искусство перевода. М., 1936.
- Шамполион Ж. Ф. О египетском иероглифском алфавите. М., 1950.
- Шантрен П. Историческая морфология греческого языка. М., 1953.
- Шараденидзе Т. С. Классификация языков и их принципы. Тбилиси, 1955.
- Шицгал А. Г. Русский гражданский шрифт. М., 1959.
- Шишмарев В. Ф. Книга для чтения по истории французского языка. М., 1955.
- Шишмарев В. Ф. Очерки по истории языков Испании. М. — Л., 1941.
- Шницер Я. Б. Иллюстрированная всеобщая история письмен. СПб, 1903.
- Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. М., 1950.
- Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957.
- Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. I. Л., 1958.
- Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии («Изв. АН СССР, ОЛЯ», 1940, вып. 3).
- Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. М. — Л., 1947.
- Щерба Л. В. Транслитерация латинскими буквами русских фамилий и географических названий («Изв. АН СССР, ОЛЯ», 1940, № 3).
- Щерба Л. В. Фонетика французского языка. Изд. 3-е. М., 1948.
- Эндзелин Я. М. О родственных отношениях латышских говоров к литовским («Изв. ОРЯС», 1909 г., т. 13, кн. 4).
- Эндзелин Я. М. Славяно-балтийские этюды. Харьков, 1911.
- Эргативная конструкция предложения. Сб. М., 1950.
- Эрчу А. Историческая морфология латинского языка. М., 1950.
- Эсперанто (Л. Заменгоф). Международный язык. Варшава, 1887.
- Юшманов Н. В. Амхарский язык. М., 1959.
- Юшманов Н. В. Грамматика иностранных слов («Словарь иностранных слов», М., 1939).
- Юшманов Н. В. Грамматика литературного арабского языка. Под ред. и с предисловием акад. И. Ю. Крачковского. Л., 1928.
- Юшманов Н. В. Ключ к латинским письменностям земного шара. М. — Л., 1941.
- Юшманов Н. В. Определитель языков. М. — Л., 1941.
- Юшманов Н. В. Строй языка хауса. Л., 1937.
- Явнис К. Грамматика литовского языка. Петроград, 1908—1916.
- Явич И. В. История славянской филологии. СПб, 1910.
- Языки и письменность народов Севера. I. Языки и письменность самоедских и финно-угорских народов; II. Языки тунгусо-маньчжурской группы; III. Палеоазиатские языки: луораветланский, нымьланский, ительменский, юитский, унанганский, одульский и кетский. М. — Л.
- Языкознание. Библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 по 1957 год.
- Яковлев Н. Ф. Грамматика литературного кабардино-черкесского языка. М. — Л., 1948.
- Яковлев Н. Ф. Таблица по фонетике кабардинского языка. М., 1928.
- Якубинский Л. П. Несколько замечаний о словарном заимствовании («Язык и лит.», т. I., Л., 1926).

- Якубинский Л. П. Образование народностей и их языков («Вестник ЛГУ», 1947, № 1).
 Ярцева В. Н. О сопоставительном методе изучения языков (ФН, 1960, № 1).

C. Citās valodās

- Abrahams H. Études phonétiques sur les tendances évolutives des occlusives germaniques. 1949 (ar plašu bibliogrāfiju).
 Ariste P. Vādja keele gramatika. Tartu, 1948.
 Bally Ch. Manuel d'accentuation grecque. Berne, 1945.
 Bartoli M. Das Dalmatische. I—II. Wien, 1906.
 Basilius H. Neo-Humboltian ethnolinguistics («Word», VIII, 1952).
 Baudouin de Courtenay J. Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen. Strassburg, 1895.
 Baudouin de Courtenay J. Zur Kritik der künstlichen Weltsprachen (Ostwalds Annalen der Naturphilosophie, Band 6, 1907).
 Bazell C. E. Linguistic typology. London, 1958.
 Bechtel. Die Hauptprobleme der indogerm. Lautlehre seit Schleicher. Göttingen, 1892.
 Becker M., Grosjean-Maupin E. Cours elementaire pratique d'esperanto. Paris, 1910.
 Behaghel und Gallée. Altsächsische Grammatik. Halle, 1891.
 Bergmann K. Die gegenseitigen Beziehungen der deutschen, englischen und französischen Sprache auf lexikologischen Gebiete. Dresden, 1912.
 Boas F. Handbook of American Indian languages. Washington, 1911.
 Böhlingk O. und Roth R. Sanskrit-Wörterbuch. I—VII. Petersburg, 1855—1875.
 Bonnafé E. L'anglo-americanisme. Dictionnaire des anglicismes. Paris, 1920.
 Brandt R. Pri artefaritaj lingvoj generale kaj speciale pri esperanto.
 Braun F. Die letzten Schicksale der Krimgoten. 1890.
 Braune W. Althochdeutsche Grammatik. 5. Aufl. 1936.
 Braune W. Gotische Grammatik. 12. Aufl. Halle (Saale), 1947.
 Brockelmann. Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen. 1907—1913.
 Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1902—1904.
 Brugmann K. und Delbrück B. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. I—VII. 1913—1916.
 Brunner K. Altenglische Grammatik. 1942.
 Būga K. Rinkiniai raštai. I—III. Vilnius, 1958—1962.
 Burrow T. The Sanskrit language. London, 1955.
 Cassirer E. Philosophie der symbolischen Formen. I. Die Sprache. Berlin, 1923.
 Cohen M. La grande invention de l'écriture et son evolution. I—III. Paris, 1958.
 Cohen M. L'écriture. Paris, 1953.
 Cohen M. Pour la sociologie du langage. Paris, 1956.
 Collinder B. Comparative grammar of the Uralic languages. Uppsala, 1960.
 Collinder B. Die urgermanischen Lehnwörter im Finnischen. Uppsala, 1932.
 Collinder B. Indo-uralisches Sprachgut. Uppsala, 1934.
 Cuny A. Études prégrammaticales sur le domaine des langues indo-européennes et chamito-sémitiques. Paris, 1924.
 Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1954.
 Dauzat A. L'Europe linguistique. Paris, 1940.
 Dauzat A. La philosophie du langage. Paris, 1927.
 Diderichsen P. Semantiske problemer i logik og lingvistik. 1953.
 Drezén E. Historio de la mondlingvo. Leipzig, 1931.

- Driver G.* Semitic writing from pictograph to alphabet. London, 1948.
- Ekblom R.* Manuel phonétique de la langue lituanienne. Uppsala, 1933.
- Ekblom R.* Quantität und Intonation im zentralen Hochlitauischen. Uppsala, 1925.
- Eucken R.* Geschichte der philosophischen Terminologie. Leipzig, 1879.
- Falk H. und Torp A.* Wortschatz der germanischen Spracheinheit. Göttingen, 1909.
- Finck F. N.* Die Haupttypen des Sprachbaus. Leipzig, 1910.
- Finck F. N.* Die Sprachstämme des Erdkreises. Leipzig, 1909.
- Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1955—1963.
- Friedrich J.* Hethitisches Wörterbuch. Heidelberg, 1952.
- Fries J.* Altnordisches etymologisches Wörterbuch. Leiden, 1961.
- Frings Th.* Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache. Halle, 1948.
- Gardiner A.* The theory of speech and language. Oxford, 1932.
- Gauthiot R.* De l'accent et de la quantité en lituanien («La Parole», 1900, 143.—156. lpp.).
- Georgiev V.* Vorgriechische Sprachwissenschaft. I—II. Sofia, 1941—1945.
- Gerullis G.* Die altpreussischen Ortsnamen. Berlin und Leipzig, 1922.
- Grammont M.* Traité de phonétique. Paris, 1933.
- Grandgent C. H.* An introduction to vulgar Latin. Boston, 1907.
- Grassmann H.* Wörterbuch zum Rig-Veda. Wiesbaden, 1955.
- Grimm J.* Über den Ursprung der Sprache. Berlin, 1851.
- Gröhler.* Über Ursprung und Bedeutung der französischen Ortsnamen.
- Grosjean-Maupin E., Esselin A., Grenkamp-Kornfeld, Waringhien G.* Plena vortaro de esperanto. Paris, 1953.
- Haym R. W. v. Humboldt.* Berlin, 1856.
- Herder.* Abhandlung über den Ursprung der Sprache. 1772.
- Heusler A.* Altisländisches Elementarbuch. 3. Aufl. Heidelberg, 1932.
- Hirt H.* Etymologie der neuhochdeutschen Sprache. München, 1909.
- Hirt H.* Indogermanische Grammatik. I—VII. 1921. un sek. gados.
- Hjelmslev L.* Principes de grammaire générale. København, 1928.
- Hockett Ch. F.* A course in modern linguistics. New-York, 1958; 2-nd printing 1959.
- Holthausen F.* Altsächsisches Wörterbuch. Münster—Köln, 1954.
- Humboldt W.* Über das Entstehen der grammatischen Formen und ihren Einfluss auf die Ideenentwicklung. 1825.
- Humboldt W.* Über das vergleichende Sprachstudium. 1820.
- Humboldt W.* Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. 1836.
- Hus Jan.* De orthographia bohémica.
- Index translationum — ANO izdevums, kas sniedz datus par tulkojumiem no valodas valodā visā pasaulē, iznāk ik gadus.
- Jacobsohn.* Arier und Ugrofinnen. 1922.
- Jakobson R.* Prinzipien der historischen Phonologie. Prague, 1931.
- Jensen H.* Die Schrift im Vergangenheit und Gegenwart. Hamburg, 1937; 2. Aufl. 1958.
- Jespersen O.* Eine internationale Sprache. Heidelberg, 1928.
- Jespersen O.* Language. 1922.
- Jespersen O.* Lehrbuch der Phonetik. 2. Aufl. Leipzig, 1913.
- Jespersen O.* Logic and grammar. Oxford, 1924.
- Johannesson A.* Grammatik der urnordischen Runeneinschriften. 1923.
- Jungfer.* Die Personen- und Ortsnamen Spaniens und Portugals.
- Juret A.* Vocabulaire étimologique de la langue hittite. Limoges, 1942.
- Kettunen L.* Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki, 1938.
- Kluge F.* Urgermanisch. Vorgeschichte der altgermanischen Dialekte. Strassburg, 1914.

- Kluge F. und Götze A.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 16. Aufl. Berlin, 1953.
- Koppers W.* Die Indogermanenfrage im Lichte der historischen Völkerkunde («Anthropos», 1935, 1.—31. lpp.).
- Korn H.* Sowjetismen im deutschen Zeitungsstil («Zwei Welten», 1934, Heft 2).
- Krahe H.* Historische Laut- und Formenlehre des Gotischen. 1948.
- Krause W. und Thomas W.* Tocharisches Elementarbuch. I. Grammatik. II. Texte und Glossar. Heidelberg, 1960—1962.
- Kretschmer P.* Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache. Göttingen, 1896.
- Kronasser H.* Handbuch der Semasiologie. Heidelberg, 1952.
- Kronasser H.* Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen. Heidelberg, 1956.
- Kurschat F.* Grammatik der litauischen Sprache. Halle, 1876.
- Kurschat F.* Litauisch-deutsches Wörterbuch. Halle, 1883.
- Kurylowicz J.* Etudes indoeuropéennes. I. Cracow, 1935.
- Kurylowicz J.* L'accentuation des langues indo-européennes.
- Kurylowicz J.* L'apophonie en indo-européen. Wroclaw, 1956.
- Lehmann W.* Proto-Indoeuropean phonology. Austin, 1952.
- Leskien A.* Die Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen. Leipzig, 1876.
- Lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1941. un sek. gados.
- Lokotsch K.* Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter orientalischen Ursprungs. Heidelberg, 1927.
- Macdonell A. A.* A Vedic grammar for students. Oxford, 1955.
- Manders W.* Interlingvistiko kaj esperantologio. Purmerend, 1950.
- Marouzeau J.* Lexique de la terminologie linguistique. Paris, 1933, 3-e éd. 1951.
- Martinet A.* La linguistique et les langues artificielles («Word», 1946, № 1).
- Meillet A.* Altarmenisches Elementarbuch. Heidelberg, 1913.
- Meillet A.* Aperçu d'une histoire de la langue grecque. Paris, 1913, 5-e éd. 1938.
- Meillet A.* Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique. Vienne, 1903.
- Meillet A.* Esquisse d'une histoire de la langue latine. 3-e éd. Paris, 1933.
- Meillet A.* Grammaire du vieux perse. Paris, 1915.
- Meillet A.* Les dialectes indoeuropéens. Paris, 1908, 2-d éd. 1922.
- Meillet A.* Les langues dans l'Europe nouvelle. 1918.
- Meillet A.* Linguistique historique et linguistique générale. Paris, 1938.
- Meillet A. et Cohen M.* Les langues du monde. Paris, 1952.
- Meinhof C.* Die Sprachen der Hamiten. Hamburg, 1912.
- Meringer R.* Indogermanische Sprachwissenschaft. Leipzig, 1897.
- Meyer G.* Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. Strassburg, 1891.
- Meyer-Lübke W.* Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft. Heidelberg, 1901. 3. neubearb. Aufl. 1920.
- Mielcke Ch. G.* Litauisch-deutsches und Deutsch-litauisches Wörterbuch. Königsberg, 1800 (ar filozofo Kanta priekšvārdu).
- Mieses M.* Die jiddische Sprache. Berlin—Wien, 1924.
- Miklositsch.* Beiträge zur Kenntniss der Zigeunermundarten. I—IV. 1874—1878.
- Miklositsch.* Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas. I—XII. Wien, 1872—1880.
- Milewski.* L'indo-hittite et l'indo-européen. Cracow, 1936.
- Möller H.* Semitisch und indogermanisch. I. 1906.
- Möller H.* Vergleichendes indogermanisch-semitisches Wörterbuch. Göttingen, 1911.
- Niedermann, Senn, Brender.* Wörterbuch der litauischen Schriftsprache. Litauisch-deutsch. Heidelberg, 1932. un sek. gados.

- Nielsen K. Lärbok in lappisk. Oslo, 1926.
- Noiré L. Der Ursprung der Sprache. Mainz, 1877.
- Ogden and Richards. The meaning of meaning. 1923.
- Paul H. (red.). Grundriss der germanischen Philologie.
- Pedersen H. Études lituanienes. 1933.
- Pedersen H. Hittitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen. Köbenhavn, 1938.
- Pedersen H. Le groupement des dialectes indo-européens. Köbenhavn, 1925.
- Pedersen H. Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen. I—II. Göttingen, 1908—1913.
- Petersson H. Baltisches und Slavisches. Lund, 1916.
- Petersson H. Studien über die indogermanische Heteroklasie. Lund, 1921.
- Pisani V. Studi sulla preistoria della lingue indoeuropee. Roma, 1933.
- Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. I—II. Bern und München, 1959—1963.
- Pott A. Die Zigeuner in Europa und Asien. I—II. Halle, 1844—1845.
- Pott A. Wilhelm v. Humboldt und die Sprachwissenschaft. Berlin, 1876.
- Poucha P. Institutiones linguae tocharicae: I. Thesaurus linguae tocharicae dialecti A. Praha, 1955; II. Chrestomathia tocharica. Praha, 1956.
- Renan E. Essai sur l'origine du langage. Paris, 1862.
- Renou L. Grammaire de la langue védique. Paris, 1952.
- Renou L. Histoire de la langue sanskrite. Lyon—Paris, 1956.
- Renou L. Terminologie grammaticale du sanscrit. Paris, 1942.
- Richter E. Fremdwörterkunde. Leipzig, 1919.
- Ries J. Was ist ein Satz? Prag, 1931.
- Ries J. Was ist Syntax? Marburg, 1894.
- Rohlf's G. Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten. I—III. Bern, 1949—1954.
- Rousseau J. J. Essai sur l'origine des langues. 1780.
- Rousselot. Principes de phonétique expérimentale. Paris, 1924.
- Sandfeld K. Linguistique balkanique. Paris, 1930.
- Saussure F. Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes. Leipzig, 1878, 2-d éd. Paris, 1887.
- Schott A. Indogermanisch-semitisch-sumerisch (Hirt-Festschrift, II, 1936).
- Schrader O. und Krahe H. Die Indogermanen. Leipzig, 1935.
- Schuchardt H. Weltsprache und Weltsprachen. Strassburg, 1894.
- Schwyzer E. Griechische Grammatik.
- Sechehaye A. L'école genèvoise de linguistique générale. Berlin und Leipzig, 1927.
- Setälä E. N. Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen. Helsingfors, 1915.
- Sieg E. und Siegling W. Tocharische Sprachreste. Sprache B. Text, Übersetzung und Glossar. Göttingen, 1949.
- Sieg, Siegling, Schulze. Tocharische Grammatik. Göttingen, 1931.
- Sievers E. Grundzüge der Phonetik. 5. Aufl. Leipzig, 1901.
- Skardžius P. Lietuvių kalbos žodžių daryba. Vilnius, 1943.
- Slawski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. I. Krakow, 1953.
- Stang Ch. S. Das slavische und baltische Verbum. Oslo, 1942.
- Stang Ch. S. Slavonic accentuation. Oslo, 1957.
- Steinthal H. Der Ursprung der Sprache. 1851.
- Steinthal H. Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern. Berlin, 1863.
- Steinthal H. Grammatik, Logik und Psychologie, ihre Prinzipien und ihr Verhältniss zu einander. Berlin, 1855.
- Steinthal H. Philologie, Geschichte und Psychologie in ihren gegenseitigen Beziehungen. Berlin, 1864.
- Stojan P. E. Bibliografio de internacia lingvo. Genève, 1929.

- Sturtevant E. H. and Hahn E. A.* A comparative grammar of the Hittite language. New Haven—London, 1951.
- Szinnyei J.* Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Leipzig, 1910.
- Ten Kate L.* Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der nederduitsche spraek. Amsterdam, 1723.
- Thomsen V.* Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog. Köbenhavn, 1890.
- Trautmann R.* Die altpreussischen Personennamen. Göttingen, 1925.
- Trautmann R.* Die altpreussischen Sprachdenkmäler. Göttingen, 1910.
- Trombetti.* L'unità d'origine del linguaggio. Bologna, 1905.
- Uhlenbeck.* Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache. 2. Aufl. Amsterdam, 1900.
- Vaillant A.* Grammaire comparée des langues slaves. Paris, 1950.
- Vasmer M.* Die Ostgrenze der baltischen Stämme (Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften. Philos.-histor. Klasse, XXIV. Berlin, 1932).
- Vasmer M.* Russisches etymologisches Wörterbuch. I—III. Heidelberg, 1953—1958.
- Vilborg E.* A tautative grammar of Mycenaean Greek. Göteborg, 1960.
- Vondrak W.* Vergleichende slavische Grammatik. I—II. Göttingen, 1924—1928.
- Walde A. und Hofmann J. B.* Lateinisches etymologisches Wörterbuch. I—III. 3. neubearb. Aufl. Heidelberg, 1938—1956.
- Wechsler E.* Giebt es Lautgesetze? Halle, 1900.
- Van Wijk N.* Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme. Amsterdam, 1923. 2. Aufl. Gravenhage, 1958.
- Van Windekens A. J.* Lexique étymologique des dialectes tokhariens. Louvain, 1941.
- Zaunmüller W.* Bibliographisches Handbuch der Sprachwörterbücher. Ein internationales Verzeichnis von 5600 Wörterbüchern der Jahre 1460—1958 für mehr als 500 Sprachen und Dialekte. Stuttgart, 1958.

SATURS

Priekšvārds	3
Ievads	5
1. Valodniecības būtība	5
2. Valodniecības vieta zinātņu sistēmā	5
Valodniecība un filoloģija	5
Valodniecības sakari ar citām zinātnēm un patstāvība	6
3. Valodas materiālu avoti	8
4. Valodas praktiskā prasme un zinātniskā pētišana	8
5. Konkrētā un vispārīgā valodniecība	9
6. Valodu zinātnes praktiskā nozīme	9
Valodniecības vispārīgie jautājumi	12
<i>A. Kas ir valoda</i>	12
1. Valoda kā cilvēka pazīme	13
2. Valoda kā tautas un nācijas pazīme	13
3. Valoda kā sazināšanās līdzeklis	15
4. Valoda kā ietekmēšanas līdzeklis	15
5. Valoda kā domāšanas līdzeklis	16
6. Valoda kā cilvēka apziņas izpausmes līdzeklis	18
7. Valoda kā kultūras ierocis	19
8. Valodas loma izziņas procesā	20
<i>B. Valodu paveidi</i>	20
1. Novadu dialekti	20
2. Žargoni jeb argo	23
3. Mākslīgās valodas un esperanto	24
4. Dzīvās un mirušās valodas	27
5. Literārā un ikdienas valoda	28
6. Dzimtā valoda	31
7. Svešvaloda	32
8. Valsts valoda	34
9. Starptautiskās valodas	34
<i>C. Valodu klasifikācija</i>	37
Ģenealoģiskā valodu klasifikācija	37
I. Indoeiropiešu valodu saime	38
1. Indiešu valodas (vēdu valoda, episkais sanskrits, klasiskais sanskrits, prākriti, pāli valoda, hindi, urdu, bengāļu, marathu,)	38

pendžabiešu, gudžaratu, kašmiriešu, asāmiešu, oriĶa, sindhu, singalēziešu, paišāĶi, Ķigānu valodas)	39
2. Irāņu valodas (Avestas valoda, senpersiešu, skitu, viduspersiešu, sogdicu, hotāniešu jeb saku, horezmiešu, persiešu, tadžiku, kurdu, beludžu, tališu, tatu, giljanu, afgāņu jeb paštu, šugnāniešu, vāhaniešu, jazguļāmiešu, jagnobiešu, osetīnu valodas)	41
3. Slāvu valodas (krievu, ukraiņu, baltkrievu, bulgāru, senslāvu, maķedoniešu, serbu-horvātu, slovēņu, poļu, kašubu, Ķehu, slovaku, lauziciešu, polābu valodas)	43
4. Baltu valodas (senprūšu, rietumu galindu, austrumu galindu, jātvingu, lietaviešu, latviešu valodas)	48
5. Trāķiešu valoda	55
6. Ilūru jeb iliriešu valoda	56
7. Albāņu valoda	56
8. Armēņu valoda	57
9. Anatolijas valodas (danājiešu jeb hieroglifisko hetu, luviešu, ķiļrakstu hetu jeb nēsiešu, palājiešu, liķiešu, lidiešu, kariešu, frīģiešu valodas)	57
10. Apenīnu pussālas senās valodas (etrusku, tirēniešu, retiešu valodas)	61
11. «Tohāru» valodas	62
12. Ķermāņu valodas (gotu, islandiešu, norvēģu, dāņu, zviedru, augšvācu, leļvācu, holandiešu, būru, flāmu, frizu, angļu valodas, jidišvaloda)	62
13. Ķeltu valodas (gallu valodas, velsiešu, bretoniešu, korniešu, iru, skotu, meniešu valodas)	68
14. Itāļu valodas (latīņu, osku, sabīniešu, samnītu, umbru, itāliešu, sardīniešu, retoromāņu, spāniešu, portugāļu, galisiešu, kataloniešu, provānsiešu, franĶu, kreolu, rumāņu, moldāviešu, dalmāciešu valodas)	70
15. Griķu valoda	75
II. Basku valoda	76
III. Ibēru valoda	77
IV. Jafetiešu valodu saime (gruzīnu, megreļu, Ķānu jeb lazu, svānu, abhāziešu, abazīnu, adīģeļiešu, kabardiešu-Ķerkesu, ubihu, ĶeĶeniešu, ingušu, avāru, dārgīniešu, lezģīnu, laku, tabasarāņu valodas)	77
V. Senās Priekšāzijas valodas (hatu, huriešu, urātiešu, šumeru, elāmiešu, kosājiešu valodas)	78
VI. Somu-ugru valodu saime (sāmu jeb lapu, somu, karēļu, vepsu, ižoru, vodu, igāņu, lībiešu, mordviešu, mariešu, udmurtu, komiešu, ungāru, mansu, hantu valodas)	80
VII. Samodiešu valodu saime (ņencu, encu, tavgiešu, seļkupu valodas)	84
VIII. Turku-tatāru valodu saime (turku, turkmēņu, azerbaidģāņu, uzbeķu, kazāhu, ķirģizu, tatāru, jakutu, Ķuvašu, bašķīru, karakalpakū, tuvīešu, altāļiešu, hakasu, karaĶāļiešu, nogāļiešu, kumīku, gāgauzu, uiguru, orhoniešu, dģāģatāļiešu valodas)	85
IX. Mongoļu valodu saime (halha mongoļu, oirātu, burģātu, dahuru, mongoru, mogoļu, kalmīku valodas)	86
X. Tungusu-mandģūru valodu saime (evenķu jeb tungusu, evenu, negīdaļu, mandģūru, nanāju, ulĶu, udeģiešu, oroku, oroĶu valodas)	87
XI. Koreļiešu valoda	87
XII. Japāņu valoda	88
XIII. Dravīdu valodu saime (tamilu, telugu, kannārā, malāļāļiešu, brahuviešu valodas)	88

XIV. Austronēziešu valodu saime (indonēziešu, javiešu jeb kavi, sundiešu, maduriešu, malgašu, tagaju, minangabaviešu, polinēziešu, melanēziešu, mikronēziešu valodas)	88
XV. Kadajiešu valodu saime (taizemiešu jeb siāmiešu, laosiešu, karēnu valodas)	89
XVI. Austroaziātu valodas (horo, monu, hmeru, vjetnāmiešu valodas)	90
XVII. Ķīniešu-tibetiešu valodu saime (ķīniešu, tibetiešu, birmiešu, mĵao, dunganiešu, ketu valodas)	90
XVIII. Čukču-kamčadalu valodu saime (luoravetlānu jeb čukču, nimitlānu jeb korĵaku, itelmeņu jeb kamčadalu valodas)	91
XIX. Paleoaziātu valodu grupa (nivhu jeb ģilaku, ainu valodas)	91
XX. Eskimosu-aleutu valodu grupa (eskimosu jeb innuītu, aivanatu jeb juītu, unanganu jeb aleutu valodas)	91
XXI. Amerikas indiāņu valodas (irokēzu, algonķīnu, atabasku, penutu, hokanu, sĵuaņu jeb dakotu, acteku, maiju, kečua, gvarāni, aimara, karaību, aravaku, jamanu valodas)	92
XXII. Semītu valodu saime (akadiešu jeb babiloniešu-asīriešu, senkanaaniešu, moābiešu, senebreĵu, fenīķiešu, aramiešu, mandeĵu, aisoru, arābu, geza, tigrinĵas, amhāriešu valodas)	93
XXIII. Hamītu valodu saime (ēģiptiešu, koptu, tuareġu, dĵanatu, rifu, kabīĵu, zenagu, libiešu, guanču, somali, galla, bišari, saho, bedave, agavu valodas)	97
XXIV. Āfrikas iezemiešu valodas (punduru valodas, sanu jeb bušmeņu, hotentotu, sandave, kindiga, suahili, luba, kongo, zulu, suto, hausa, ĵoruba, eve, mandingo, fulbe, mosi valodas)	97
XXV. Papuasū valodas	98
XXVI. Austrāliešu valodu saime (aranta un citas valodas)	98
Tipoloģiskā valodu klasifikācija	98
1. Amorfās valodas	99
2. Polisintētiskās valodas	99
3. Aglutinējošās valodas	100
4. Fleksīvi-aglutinējošās valodas	101
5. Fleksīvās valodas	102
Valodu savienības	103
<i>D. Valodas izcelšanās</i>	104
Valodas izcelšanās jautājuma priekšvēsture	105
Jautājuma marksistiskais atrisinājums	107
Topošās valodas skaņu materiāls	109
<i>E. Valodas attīstība</i>	110
<i>F. Valodnieciskā paleontoloģija</i>	113
<i>G. Salīdzinoši-vēsturiskā metode</i>	117
<i>H. Iekšējā rekonstrukcija</i>	123
Leksikoloģija, frazemātika, leksikogrāfija	124
1. Leksikoloģija	124
Leksika	126
Valodas vārdu pamatfons	127
Valodas vārdu krājuma attīstība	128
Atsevišķa cilvēka vārdu krājums	129
Aktīvā un pasīvā leksika	130
Vārds	130
Skaņas un nozīmes sakars vārdā	132
Vārda nozīmīgie elementi (vārda nozīme, vārda tēls, vārda emocionālā nokrāsa, vārda intonācija)	133
Formas un nozīmes ziņā saistīti vārdi	138
Homoniēmi	138
Sinoniēmi	139
Antoniēmi	140

Leksika no novecojuma un jaunuma viedokļa	141
Vecvārdi un senvārdi	141
Jaunvārdi	141
Vārdu nozīmju pārmaiņa	146
Vārdi, kas nepieder pie neitrālās leksikas	147
Dzejismi	147
Zemāka stila vārdi	147
Vārdi, kas nepieder pie visai tautai kopīgās leksikas	148
Apvidvārdi	148
Profesionālismi	149
Terminoloģija	149
Vārdu un izteicienu aizgūšana no citām valodām	153
Tiešie un tulkotie aizguvumi	154
Citu valodu vārdi pēc apgūtības pakāpes	155
Barbarismi	155
Leksikas internacionālie elementi	156
Aizgūtie vārdi pēc valodām (grieķu un latīņu vārdi, aizguvumi no kaimiņtautu valodām, aizguvumi no pārējām valodām)	157
2. Frazemātika	160
Idiomas	160
Frazemātismi	162
Sakamvārdi un spārnoti izteicieni	162
3. Leksikogrāfija	163
Vārdnīca	163
Vārdnīcas apjoms	163
Vārdu atlase vārdnīcā	164
Vārdu kārtība vārdnīcā	164
Vārdnīcas panta uzbūve	164
Vārdnīcu tipi	165
Tezaurs	165
Literārās valodas normatīvā vārdnīca	165
Rakstnieka valodas vārdnīca	166
Dialektālā vārdnīca	166
Tulkojošā vārdnīca	167
Vienvalodas skaidrojošā vārdnīca	168
Divvalodu skaidrojošā vārdnīca	169
Terminu vārdnīca	170
Sinonīmu vārdnīca	170
Etimoloģiskā vārdnīca	170
Vēsturiskā vārdnīca	171
Frazemātiskā vārdnīca	171
Svešvārdu vārdnīca	171
Pareizrakstības vārdnīca	172
Priekšmetiskā vārdnīca	172
Fonētika	173
Fonētikas nozīme	173
Fonētika un gramatika	175
Literārā pareizrūna	175
Valodas skaņas	176
Valodas skaņas fizikālā, fizioloģiskā, psihiskā un sociālā puse	177
Kinakēmas	179
Fonēma	180
Runas aparāts	182
Dzirdes aparāts	184
Skaņu klasifikācija	185
Patskaņi	185
Līdzskaņi	186

Uzsvara vienība	189
Zilbe	190
Divskanis	190
Pusdiftongs	191
Prozodēmas	191
Uzsvars	192
Garums	193
Zilbes intonācija	195
Muzikālais uzsvars	195
Frāzes intonācija	196
Valodas skaņu mijiedarbība runas plūsmā	196
Asimilācija	196
Disimilācija	197
Skaņu zudums	198
Skaņu iespraudums	198
Savilkums	198
Pārstatījums	198
Kontaminācija	199
Haploģija	199
Hiāts un tā novēršana	199
Valodas skaņu vēsturiskās pārgrozības	199
Regulārās skaņu pārgrozības	200
Skaņu pārmaiņas pēc morfoloģiskās analogijas	201
Skaņu pārgrozības citu valodu ietekmē	202
Gramatika	203
Gramatikas nozīme	204
Gramatiskā analīze	205
Gramatikas iedalījums	205
1. Morfoloģija	206
Vārds	206
Vārda reālā un formālā (gramatiskā) nozīme	207
Vārda dalīšanās nozīmīgajās sastāvdaļās	209
Celms, galotne, izskaņa	209
Morfēmas	211
Savienojuma morfēma	213
Iekšējā fleksija	213
Distantfikss	213
Morfonēma	214
Atsevišķi vārdi un patstāvīgi vārdi	214
Vienkāršie vārdi, atvasinātie vārdi un salikteni	214
Vārda gramatiskās formas	215
Gramatiskās kategorijas	217
Gramatiskā funkcija	217
Gramatiskie rādītāji	218
Vārda morfoloģiskā sastāva pārmaiņas	218
Vienkāršojums	219
Pārdalījums	219
Pārveidojums	219
Vārdu klasifikācija un vārdšķiras	220
Lietvārds	222
Locījumi	224
Priekšmetu šķiras un dzimtes	224
Skaitļi	225
Ipašības vārds	225
Ipašības gradācijas formas	226
Salīdzinājuma pakāpes	226
Apstākļvārds	226
Darbības vārds	227

Izteiksmes	228
Darbības kārtas	229
Darbības laiki	230
Darbības veidi	230
Persona	230
Darbības skaitlis	231
Divdabis	231
Lokamais divdabis	231
Nelokamais divdabis	232
Vietniekvārdi	232
Skaitļvārdi	233
Prievārdi	233
Partikulas	234
Saikļi	234
Pakārtojuma vārdi	235
Artiklis	235
Izsaukmes vārdi	235
2. Sintakse	236
Teikums	237
Teikums kā izsacījums	238
Teikuma modalitāte	239
Teikums kā relatīvi pabeigta vienība	240
Teikuma dialektiskā pretišķība	240
Neloģiskuma elementi teikumos	241
Teikumu iedalījums pēc izsacījuma rakstura	241
Teikumi pēc izsacījuma emocionāli-ekspresīvā rakstura	242
Teikumi pēc sastāva	243
Vārdu kārtība teikumā	243
Sintagma	244
Sintaksiskā sakara veidi vārdkopās	245
Vārdkopas	246
Teikuma ritmomelodika (teikuma melodika, sintaksiskais uz-	
svars, temps un pauzes)	247
Sintaksiskā kategorija	248
Sintaksisko attiecību izteikšanas paņēmieni	249
Palīgvārdi	249
Sintaksiskās attiecības un teikuma locekļi	249
Teikuma virslocekļi	250
Teikumpriekšmets	250
Izteicējs	251
Teikuma palīglocekļi	253
Papildinātājs	254
Apstākļi	255
Apzīmētājs	255
Pielikums	255
Vienlīdzīgie teikuma locekļi	256
Savrupie teikuma locekļi	256
Vārdi, kas nav gramatiski saistīti ar teikuma locekļiem	256
Vienkārši nepaplašināmi un vienkārši paplašināti teikumi	256
Nosaukuma teikumi	257
Personas, bezpersonas, nenoteiktas personas un vispārinātas	
personas teikumi	257
Pilni un fragmentāri teikumi	257
Savilkte teikumi	258
Saliktie teikumi	258
Periods	260
Tiešā, atstāstītā un nojaušamā runa	260
Teikumu virkne	261

Stilistika	262
Rakstība	
Rakstība un valoda	266
Burtu fetišisms	266
Rakstības veidi	267
Rakstu vēsture	268
Fonogrāfiskās rakstības teorija	271
1. Alfabētika	271
Raksts	272
Alfabēts	272
Burts	274
Kaligrāfija un paleogrāfija	276
Papīrs, grāmatu rakstīšana un iespiešana	276
2. Grafētika	277
3. Ortogrāfija	279
Ortogrāfijas principi	280
Rakstības sistēma	281
Ortogrāfijas reformas	282
4. Punktuācija	283
Transkripcija un transliterācija	284
Transkripcija	284
Transliterācija	286
Bibliogrāfija	293

J. Loja

VALODNIECĪBAS PAMATJAUTĀJUMI

Redaktore R. Augstkalne. Mākslinieciskā redaktore A. Ozoliņa. Tehn. redaktore V. Lazdiņa. Korektore V. Fridrihsone. Nodota saīkšanai 1968. g. 12. februārī. Parakstīta iespiešanai 1968. g. 28. jūnijā. Papīra formāts 60×90/16. Tip. pap. Nr. 3. 19,75 fiz. iespiedl.; 19,75 uzsk. iespiedl.; 21,15 izdevn. l. Metiens 4000 eks. JT 06256. Maksā 92 kap. Izdevniecība «Zvaigzne» Rīgā, Gorkija ielā 105. Izdevn. Nr. 500A-224. Iespiesta Latvijas PSR Ministru Padomes Preses komitejas Poligrāfiskās rūpniecības pārvaldes 3. tipogrāfijā Rīgā, Ļeņina ielā 137/139. Pasūt. Nr. 81.

Lo 260

Я. В. ЛОЯ
ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

—
Издательство «Звайгзне» 1968

—
На латышском языке

Pamanītās kļūdas

Lpp.	Rinda	Iespiests	Jābūt
245.	5. no augšas	pastāvēt	sastāvēt
252.	11. no apakšas	Traukā	Šķidrums traukā

J. Lojas Valodniecības pamatjautājumi

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0306120163

062

1875